Сафрицу на 360 см

ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ТРИДЕСЕТ ЧЕТВРТА КЊИГА

ГОДИНА ДЕСЕТА

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ МАЋЕДОНСКА УЛ. БР. 40.

1905.

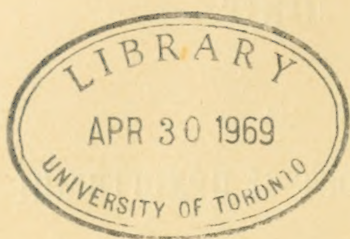
LIBRARY
APR 30 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

ДЕЛО

КЊИГА 34. | Јануар, 1905. год. | СВЕСКА 1.

ПОЕЗИЈА

ПИЛАТУС

Увијен у плашту од леда и снега
Продирући гордо кроз облаке суре,
Нем к'о судба стојиш, непомичан, хладан
Кроз векове дуге, времена и буре.

По темену твоме леденом и снажном
Ситни, мали људи у заблуди века
Газе ногом дрском, а ти ћутиш му̂ком,
Ћутиш, не смејеш се слабости човека.

Знам шта мислиш: хајте, газите ме само,
Уз хрбате моје пењите се лудо,
Кроз утробу тучне пробијајте путе,
Али све је заман, све вам је залудо.

Видео сам много векова до сада
И народа много од разнијех страна
Занесених вером величине своје
И вером у звезду својих великана.

Па где су сад они, где су дела њина,
Ко им се још клања, ко ли им се диви?
О хридине моје разбило их време,
По књигама прашним једва спомен живи.

А ја гледам, вечан као вечност што је,
Како изумире и тај спомен худи,
Како време лети, векови се губе
И таштина с њима народа и људи.

Цирих

Пијетро Косорић

У ОКРИЉУ ЗИМЕ...

У окриљу зиме и покрова снежна
Природу је целу обавила сета,
И у место цвећа и мириса свежа
Бледа биљка сете невидимо цвета.

Заносљив јој мирис по земљи се шири,
И к'о под сурдином успаванке песме
Лелујају гласи, и то тако тихо,
Као да их ништа реметити не сме.

Све и будно сања и у снове пада...
Жељно као никад, сад вас чекам миле
Тајанствене друге из светова даљних,
Крај којих најслађе сузе су ми лиле.

Дођите ми. Хај'те! Никад срце моје
Није тако жудно било приче оне,
Ваше оне приче крај које и живот
Мени смртном мирно у поноре тоне.

Причајте ми причу да је љубав нежна
И од саме смрти, и од свега јача;
Причајте ми причу о мајчином срцу,
Причу нада њених, и њенога плача.

Причајте ми причу о незнаним оним
Хиљадама срца, што на путу славе

И чезнући за њом падала су редом
К'о витези прави: без прекора, страве.

О миру што влада над гробљима мрачним,
Причу вечног бола и крстача трули;
Причајте ми причу о заносу, вољи,
Какву људи јоште нису никад чули.

Бледа биљка сете невидимо цвета,
И к'о под сурдином успаванке песме
Лелујају гласи, и то тако тихо,
Као да их ништа реметити не сме.

И ОПЕТ ЧЕЖЊА

И опет чежња сетна ал' драга,
У лепу незнан лако ме носи,
Љуљка ме, ниха, к'о јутро маглу,
Кад лаку крене по брдској коси.

Ја хоћу негде, а не знам где ћу;
Ја хоћу нешто, а не знам шта ћу,
Па ипак мислим, све ми се чини,
Да то што не знам некада знаћу.

За сузом горком осмех ми дође;
Жалости, среће, пуне ми груди;
Кад мислим да сам спокојан. миран,
Уздах ми срце немирно буди.

Сву прошлост моју, све наде лепе,
И цео живот што мој се зове,
Као да никад ни знао нисам
У чежњи овој, у часе ове.

Од свега тога слатка ме чежња
Далеко носи. А куда? Како?
То и са̑м не знам, ал' зато сад бих
И тужан пев'о, и вес'о плако.

Борски

ЈУТАРЊА ИДИЛА

Имао сам и ја веселих часова
Није мени било увек као сада,
Имао сам и ја сате без болова,
Осмејака ведрих и радости — ма да

То је давно било... На груди сам руке
Прекрстио своје; гледам како тама
Нечујно и тио, не дајући звуке,
По зиду се пење у чудним сликама:

К'о љубавна чежња, као туга знана
Преко мртве драге, преко гроба ледног...
И на супрот тами — из ранијих дана
Јавља ми се слика, слика јутра једног.

Устао сам рано — преко обичаја;
Отворио прозор. Изгледаше као
У природи да је било окршаја
Неког грозног, страшног. Ваздух влажан пао.

Неба нигде нема — можда је пропало,
Елементи страсти можда се још боре,
Можда је и сунце ропства нам допало;
...Знам тог јутра земљи није било зоре.

Облаци се сиви, уплашени, нагли
Испред мога ока и као да моле

За помоћ, спасење, њима, киши магли
Од нечије руке што их тера доле.

Нагло одох к њима. Тада видех како
Искорење свега постојања носи,
Видех где се гасе ангели и пако,
Неку мутну утвар што машѐ и коси.

У тренутку једном не знам шта се деси.
Када се пробудих, удараху звона,
Уз ропац очајни издисаху греси
Купљени животом... то мре васиона.

Земља, њено време. Умираху боје,
С њима душе људи и гробови њини,
Сазреваху звезде и ту, где сад стоје,
За навек осташе, мртве, у даљини.

И нестаде свега и животу трага.
Малаксава утвар, више нема људи;
Са мене се поче да откида снага
И удови редом и поглед што блуди.

Мину све што беше — хтеде бити икад.
Тама се увуче у идеју снова...
Раскошније смрти нисам вид'о никад.
...Имао сам и ја веселих часова.

В. П.

МАШИЋИ

РОМАН

ОД

ЈАНКА М. ВЕСЕЛИНОВИЋА

I

Лепо јесење вече. Сунце је већ давно зашло, али још не беше пао мрак, још се, што оно рекли, могло „по пушци убити“. Друмом што води у С.... јездила су лака кола запрегнута са два добра зеленка. И ако не беше никаква терета на њима — јер су седела само двојица на предњем седишту, — клокотала је гвоздена осовина као да су претоварена. Из села̑ наоколо допирао је шум живота: ја̑в стоке, лавеж паса, песма или свирка; ветрић је наносио мирис зрелих бресака и шљива — иначе на друму беше тишина, нигде живе душе. Јасно се чуо само топот коњских ногу и клокот осовина.

Оба путника беху већ људи средовечни. Онај што сеђаше с десне стране и држаше узде у рукама, био је газда-Иван Машић из С.... чувен и виђен домаћин и газда мачвански. Тога дана био је у Шапцу и тамо се нашао са својим суседом Јевтом Крајинићем који се враћао из Београда. Син му у војсци па је чуо да је нешто болешљив те ишао да га обиђе. Како није била никаква велика опасност, то се он враћао весео и задовољан што је дете видео. А како је и Иван имао сина у војсци, и то случајно баш у једном батаљону са Јевтиним сином, сасвим је разумљиво што га је позвао да заједно кући иду, и што су тако мало задоцнили преко обичаја Иванова.

— А онако, како ти се чини за онога мога? — пита он Јевту.

— Море, лако је њему! Он још месец и по па — кући. Мука је ономе мом; он мора теглити. Твој Степан дошао у војску учеван, није никакве муке ни видео. Сад — каплар. Гледим: служе га... служе га, брате, казати се не може! Служе га као и тебе у кући!

Ивану се смешка брк: мило му.

— А отресит, велиш?

— Каки човече! Као овицир каки! Некако личи му да заповеди! Твоја крв! Види се: Машић!... Онај ти је мој нешто сплетен. Да му није Степана, па зло, него због Степана и њему воде неку чест.

— Па ти знаш — вели Иван поносито и као великодушно — у свету су сељаци као и рођаци. У војсци је то као нека својта.

— Хвала му од неба до земље!... Него... Ти га ниси скоро видео?

— Сад ће бити година — рече Иван.

— Е... сад да га видиш како се разрастао и раскрупнао. Ове јесени мора бити сватова.

— Ја, вала, једва чекам! Јединац је брате, као једно око у глави! То ми је све. Нека ми Бог у њему дâ, па што је узео — узео!...

— Даће Бог, даће!

Точак је лако зврктио; лака прашина дизала се за колима. Иван се окрете, извади из сена чутуру, коју је вазда са собом носио, и наздрави Јевти...

Већ уђоше у село. Ноћ је пала. На прозорима се виђаше светлост. Иван скрену с друма.

— Устави, Иво, да сиђем.

— Јок; хајде код мене да вечерамо што је Бог дао.

— Немој, други пут. И ја једва чекам да стигнем кући.

— Стићи ћеш.

Али кад Јевта окупи молити он устави коње и поздрави се с њим. Онда се крену кући сам. Срце му пуно неке радости и наде, као да је добио или као да ће добити нешто. Једнако је подизао главу и гледао у небесни свод шапћући нешто беше и жеља и молитва.

У таком расположењу стиже кући.

Укућани не беху поспали. Сви га дочекаше на погама. Он зави узде за левчу и скочи младићски с кола, па се упути у кућу.

— Јесте оврли, Панто? — пита он најстаријег брата.

— Јесмо, бато.

— Је ли слама зденута у камару.

— Јесте.

— Је ли плевара поплетена?

— Све како си наредио.

— Је ли ме ко тражио?

— Биров је звао на кулук.

— Где?

— На друм.

— Добро. Јоване!

Младић један изиђе напред.

— Ти ћеш сутра рано упрегнути маторе коње па иди на нашу деоницу. Али добро да наспеш! Немој да те други пут шиљем!

Онда се окрете.

— Деде да се мало умијем од ове прашине — рече.

Једна снаха приђе му те свуче гуњ и разузури га, а друга му поднесе дрвени легеп у левој а кутао пун воде у десној руци те га стаде поливати.

Уми се он, обриса, па седе крај огњишта да сачека и онога што коње намирује.

— Имамо писмо од солдата — рече а брк му се смеши.

Сви пренуше на те његове речи, али се највише обрадова Теја његова домаћица. Она уздрхталим гласом упита:

— Је ли жив?

— Богу хвала и жив и здрав. Јевта ми донесе писмо. Био је с њим. Него, дај-де ђака овамо, ако није легао, да видимо шта нам солдат пише.

Замало, па дође и ђак. Он му пружи писмо. Ђак, већ научно, распечати, намрити мало обрве и загледа се у писмо.

— Дајте му свећу! — викну Иван.

Донеше свећу. Ђак поче читати оно вечито чиме се почињу писма војничка:

„Писмо од мене каплара Степана Машића моме оцу Ивану, мојој матери Теји, мојим чичама Панти... и т. д.“

И пошто поређа њихова имена рече да је здраво „које и њима жели да их његово писмо у добром и повољном здрављу затече“ и како се нада да ће о Митрову-дне бити пуштен из војске, па моли да му се пошље руво у коме ће се кући вратити. Сад настају поздрави опет свима редом почев од оца Ивана па до најмањег детета у кући.

Сви су укућани били весели. Срдачно се помолише Богу и заседоше за трпезу. Иван је био тога вечера разговорнији него обично, а то је вазда био знак да је нешто расположен. Рече те му, по вечери, принеше бисаге и стаде вадити из њих земичке да се деци даду. У задовољству и радости чак је и на то пару потрошио и ако то не беше његов обичај.

Пошто дигоше совру, он оста још седећи с Пантом и једва се у неке дине да легне. Уђе у своју собу која беше чиста и лепо застрвена. У једном крају беше његов а у другом Тејин кревет. Једна снаха изу га и изнесе обућу, а он се окрете истоку и узе опет шапутати молитву. Теја је то исто чинила. По свршеној молитви само се погледаше.

— Ја мислим Бог ће саслушати наше молитве — рече он.

— Добар је Бог! — вели Теја. Ја другог пријатеља немам. Кад ми што треба, ја се њему молим.

II

Стара је то кућа, тај Машића дом. Откако је закопано село С.... у њему живе Машићи. Ако се и за кога може рећи да је староседилац, то је за Машиће. Сви су се други доселили: овај одавде, онај одапде; једино се за Машиће није знало ни кад су, ни да ли су се уопште доселили: ту су од кад је села. Судбину села и они су проживели; све радости и жалости сеоске и њихове су: ту су робовали, ту су се ослобођавали; одатле су, заједно са осталим суседима, водили у збегове своју нејач и враћали се на сагорела огњишта и упропашћену имовину да поново куће и теку; ту су живели и ту, у сеоском гробљу, под сенком великих, растових кретова, одмарали се од живота.

О праоцу Маши живеле су скоро невероватне приче у породици, и оне су прелазиле с колена на колено. По тим причама Маша беше чудо од човека: по расту и снази не беше

му равна међу живима. Он је чуда са својом снагом чинио, ништа се од његове силе није могло отети. Причају да је једанпут насрнуо курјак на њ. Он не имаћаше никаква оружја при себи; али, кад се виде на невољи, докопа звера за гушу и држао га је дотле док га није удавио.

Снажан, неустрашив, поред тога он беше и „видовит“. Родио се у „кошуљици“, коју је као амајлију до голе снаге носио. Свака нечист склањала се од њега. Вештице су бежале као зграпуте; вампири и вукодлаци (и ако их је онда пуно било, јер је пуно света некрштена умирало) нису смели на њега; у пола ноћи, као у по дана, он је безбрижно ишао по гробљима и раскршћима, никад му ништа на пут стало није. А жив створ на њега није смео ударити, јер се надалеко рашчула сила његова.

Живео је сто петнаест година. Били су му никли већ трећи зуби и још је добро видео. Никад није боловао ни од какве болести, сем кад и кад од грозннце, али је и њу вазда одболовао на ногама. Зађе само покрај воде, тамо где је ѝздâн, и ту нађе сплетену врежу зечје лубенице (вучје јабучице), узабере две-три лубеничице, укува их на попије ону горчину и — отера грозницу. Али га сломи старост, истрошила се снага као што се слиже најјача осовина у колима, као свећа што догори — и он умре тихо, лако као детенце, пошто се опростио са свима укућанима и суседима.

Био је потпуно присебан и разговарао до умрлог часа. Још у породици живе његови последњи савети, које је оставио синовима Бошку и Радивоју:

— Да се владате поштено и да децу на поштен пут изводите. Да се пазите с комшијама: комшија и кошуља су најпречи. Своје недајте и браните, а туђе недирајте. Кућа нека је отворена и срамну и страшну: не питај га ко је; ако ти тражи хлеба и крова — подај му. Коме можете помоћи, помозите; али ако га мислите прекорети својим добром и својом помоћи — онда немојте. Пазите се и слажите и... нека вас Бог благослови као што вас ја благосиљам...

Већ одавно је отрулио, пао и пропао велики растов крст више гроба његова, али стоји један грдан, неотесан камени белег, на коме нема зарезана никаква знака ни записа, и потомци прилазе гологлави томе белегу, прекрсте се побожно, и,

целујући стену, обраслу маховином, тихо дошаптавају својим млађима:

— То је ђед-Маша.

Његове последње речи осташе. Њих су синови на самрти предавали својим синовима и то као неки аманет, који је у тој кући важио као кућевни закон, који нико, ни у сну, није смео нарушити.

Тако јака успомена на старога одржала је не само кућу него и име његово: с колена на колено они осташе Машићи. Било је у породици тој и виђених људи, и попова, али заслуге старога Маше беху јаче и веће, јер се презиме Машић не промени.

Кућа је у дугу времену постала јака и богата. Име јој беше велико и чувено. Добити или дати чељаде у Машића кућу сматрало се као нека почаст. А како то беше стара и велика задруга, то је везала пријатељство са првим и најугледнијим домовима у Мачви.

Газда-Иван беше прави Машић. Не само оно типично, четвртасто, велико чело, по коме се Машићи познаваху у хиљади, него и све друге особине свога племена он имађаше. Лак, окретан, оштар, пргав, правичан и сујетан, он је опет — имена ради — налазио некако начина да своје мане савлађује или, ако их баш у маху не могне савладати, да их у првом тренутку присебности поправи. Нико за њега није могао рећи да је рђав, али су му додали један придев:

— Љу̑тац! — рекли би суседи.

Али му зато нико није замерао. Чак су неки налазили да тако мора да буде:

— Онолика задруга, брате! Да није он онакав, шта би било од оног народа! И како он неће никад криво. Ако кадгод и учини што, он први увиди и поправи и то опет некако онако... као прави старешина.

И заиста то му је много вредило. Ако млађи није био крив, он је био уверен да ће се то знати, да ће се то увидети, и није се варао.

Али су његове врлине биле веће. Био је праведан као Бог. О правду се никад није огрешио. Као да се родио с оном пословицом: криво седи а право ради. А то му је давало превагу нада свим. Он је чак и сам осећао колико му то вреди и као мало и поносио се тим:

— Криво нећу! Машић сам ја, а ти знаш да Машићи криво неће! — довикнуо би он сваком ко би хтео да му на ту врлину насрне.

Његова Стеванија — Теја — била је жена какве беху махом жене у старим задругама. Знала је само дужности а права нити је тражила нити би се њиме умела користити. У кући родитељској нису је томе учили; тако исто ни у мужевљевој. Не би се наљутила кад је не питају, а кад је Иван штогод и запита, она би му одговорила:

— Па како ти велиш.

Једини у кући с којим се Иван разговарао и договарао био је Панта. То му је брат, млађи две године од њега, озбиљан, трезвен и паметан. Они су се увек лепо договарали и споразумевали; само Панта никад није губио из вида да је Иван старешина, и вазда би, кад му је што спорно, бирао речи којима ће му то рећи. Иван је био исто тако пажљив према њему. Најкрупније ствари они су решавали без и једне крупне речи.

Све друго у кући само је слушало. Иван би само поранио изјутра, па би тек позвао Панту. Прекрсте се, нагну по једанпут чутуром, па би он онда рекао:

— Ти ћеш тамо, ти тамо. Ти ћеш радити ово, ти оно. Брато, ти обиђи данас те види, а и ја ћу ако доспем. Е, хајд' сад у име Бога!...

И све се разиђе по раду као челе из кошнице...

III

С неком радосном чежњом очекивао је Иван Степанов излазак из војске. Мисао му се чисто побркала; постао је расејан. Заседне тако сам па се занесе у мисли. И тада не чује ни кад га вичу ни кад му што говоре.

А и те и да чује! Он му је све, и прва и последња радост његова. Било је још деце, али Богу се прохтело да их себи узме. Гледао је у Степана, у то позно пиле своје, као у звезду небесну. Једини тај дечко беше пред ким се и његов понос ломио, коме је и он попуштао, а то је све из бојазни да му се што не деси, па онда не би могао себи никад опростити.

Постао је немиран. Није се могао на једном месту скрасити. Обилазио је имање, али није ништа гледао; ако би му

Панта што напомену, он би само рекао: добро, добро... па је одлазио даље са својим мислима које није никоме поверавао, једино Теји, и то обично у вече кад би се затворили у својој соби.

— Деде, снашице, послужи још мало, још који дан!... Ниси ваљда престарила... Док наш Степко дође...

— Ја само бројим дане... вели Теја.

— Ту је!...

— Како који дан све дужи!

— И мени. Чини ми се нећу дочекати!

— Даће, ваљда, Бог!

— Даће, даће! Тако велим само, не знам ни ја шта говорим! Па кад дође, јеси чула! кад дође само... ја знам шта ћу радити!... Него, ти си жена, ти тамо и са снахама разговараш. Па реци ми: да се није онако гдегод загледао. Не бих му рад био кварити...

— Не кажу ми ништа.

— Распитај се ти...

— Питаћу.

— Знаш ли, тражићу му што је најлепше и најбоље у капетанији!...

И онда обоје заћуте... Рекао би човек да су поспали, али они утонули само у своје мисли.

— Море, Тејо! Знаш ли кад оживи кућа, па они мали бргљочи окупе око тебе... Мени се пењу на крило и чупају ми бркове... Их!... што Бог може дати, то нико не може!...

Тако им доста пута ноћ прође.

И народ у кући осетио како се Иван предобрио. Ранко био непажљив код плуга па пустио те ударило „гвожђе" у неки камен па га упропастио. Мислио је биће триста чуда. Није марио што га отац Панта грди, мрo је од страха како ће пред Чичу изићи.

А кад би у вече, и кад му то Панта каза, он, преко обичаја, само погледа Ранка, одмаћу главом па рече:

— А где су ти очи биле! Е, мој синко, то треба пазити: ако не начува не натече! Други пут немој!

И на томе се сврши.

Виде укућани да ту има нешто, и разумеше да је то све због доласка Степанова. И сви се радоваху тој срећи, и сви

очекиваху жељени дан кад ће доћи писмо и јавити да му се кола пошљу. Цела је кућа некако то очекивала као неки празник.

И дође писмо које јавља да је примио одело и да се креће други дан по Митрову-дне кући.

Све се устумарало. Панта собом оде с колима преда њ. Није то своје задовољство хтео уступити ни Ивану.

— А!... он је мој! Кад сам га могао одвести, могу га и довести. А и онако, он је мој! Ја сам га учио да свира у свиралу, да копа, да држи руцеље! Ја идем по њега!

И оде...

Дан леп, јесењи. Лишће већ скоро опало с дрвећа, али сунце тако лепо греје; и ваздух некако благо, ни врућ ни хладан, пуни ти груди и шири их. И човек се осећа некако лак и свеж као кад из какве премагревице уђе у сеновит хлад па осети сву милину хладовине, или изиђе из влажне, мемљиве собе на чист зрак. Све је некако крепко, све живнуло.

А у Ивановој кући још радост. Видиш само како се успролетале жене и девојке по дворишту. Иван се не могаше нигде скрасити. Сто пута је отишао до суднице и механе.

— Ама шта си се ти устумарао? — пита га кмет Мија.

— Чекам солдата, брате, па ми се не седи код куће.

— А, то ће онда бити пића!

— Ако Бог да! Дођи вечерас да поседимо мало и попијемо коју.

И сем кмет-Мије, он позва још неколицину.

Кмет-Мија беше човек који је волео у друштву поседети. Криво би му учинио кад бих рекао да је то прост локмаш који жели џабалука. Он је од оних ретких кметова — што су данас већ изумрли — који је волео да буде почашћен, али је и сам волео да почасти. Имао је мана као сељак: склањао се од мотике, али је као човек и као кмет био на своме месту. У С.... није готово ни било згоднијег човека за кмета од Мије. Био је писмен, знао је и законе; власти су с њим разговарале као с човеком уметним; био је, богме, и чувен и виђен; од добре је, старинске лозе Станојловића, наочит, чист, лепо одевен, разговоран и весео. Кметује већ неколико година; нико и не сања да га мењају.

— Бољи нам не треба! — веле сељаци.

— Вала могли би му дати и тапију на кметовање — рече једанпут у шали поп-Митар.

— Па, је-л', Иване! Мислиш ли ти женити твога Степана? — упита кмет-Мија.

Ивану чисто заигра брада.

— Ако Бог рекне! — рече он.

— А јеси му нашао цуру?

— Па, као велим, кад он дође.

— Дела, меркај! И ја би знао једну прилику, добру прилику: једну миразушу.

Иван га погледа.

— Е?

— Збиља велим.

— А где то? Ја овде не знам никакве миразуше.

— И није одавде. Из Поцерине је.

Иван га повуче за рукав и позва у механу. Уђоше у „трговачку“ собу. Иван поручи каве и ракије па седоше за сто.

— Молим те — поче Иван — не замери. А чија је то девојка?

— То је покојног Јове Мојсиловића из Ч.... Познавао си Јову?

— Јесам. Код њега сам једне године ноћио, кад оно идох у камен за ову моју кућу, па баш пред његовом кућом скрхам точак.

— Добар је то газда био!

— Знам.

— Ех, његова јединица.

— Зар он није имао мушке деце?

— Имао је два сина. Један му умре као ђак, а другог, момка на женидбу, уби гром.

— Само ту ћерку?

— Само њу.

— А имање, велиш, добро?

— Па... брат брату: три оке дуката!...

Ивана подиђоше жмарци. Није то мала ствар: три оке дуката!

— Има ли девојка мајку?

— Има маћију. То је Јовина друга жена с којом није ни имао деце.

— То је онда имање њено?

— Божје па њено.

— А је ли чему девојка? Је ли здрава?

— Девојка је добра, здрава, одрасла, снажна и наравна. Ја сам толико пута одлазио покојном Јовану.

— Од чега је умро Јован?

— Од протисли.

— А од чега ли јој је мајка умрла? Опрости, али ти знаш да се морам о свему распитивати. Моја је кућа добра, здрава; не бих рад био унети у њу болешљиву крв.

— Знам, знам, молим те! Нико ти то и не замера! Она је умрла на порођају. Сад, има људи још, па се распитај. Мени се чини да би то била добра прилика. Ти док видиш девојку нећеш се предомишљати. А после тога, Бога ми, и имање. Преко хиљаду дуката то је, брате! Да ти одмах нађем врућу муштерију за имање. Ено газда-Гаврића, све сувим златом плаћа!...

— Е, хвала ти на томе! Ми ћемо још о томе поразговарати. Деде, пиј!

Куцнуше се чашицама и испише. Иван запита опет.

— А кога има још од Мојсиловића?

— Има њих још четири куће.

— Па како су они?

— Сви су добро са имањем.

— А што су се изделили?

— То ти, Бога ми, не умем казати. То су њихови старији учинили.

— Да нема онако... какав пијанац ја насртљивац?

— Нема... Колико ја знам: нема!

Попише још по једну, па изиђоше напоље. Ивану се већ више није седело. Нова мисао, коју му кмет-Мија баци у главу, поче га распаљивати. Добра прилика, па још мираз... Он иђаше лагано и шапуташе:

— Три оке дуката! Газда-Гаврић даје готове паре!... Па то све његово, Степаново. Да прода тамо — далеко је — па да купи овде. За хиљаду дуката може купити читав спахилук!

И што га више хваташе мисао, све брже корачаше. Кад је кући стигао крупне грашке зноја беху му облиле чело.

Нешто му ту није било потаман. Јесте, лепо је то, па опет није лепо. Натурала му се друга једна мисао:

— Знам, знам, Иване: све је то лепо и красно. Ти ћеш добити девојку — ко у Машића кућу не би дао девојку? — Али шта мислиш ти с миразом? Мислиш ли ти тај мираз унети

у кућу или ће то остати осебина твога сина? Ако унесеш у кућу, је ли то право? Шта мислиш ти дати зато томе детету што је то имање донело? Зар би било право и поштено да она донесе толико, па да ради и редује као и оне друге што нису ништа донеле?... А ако мислиш да то остане осебина твога сина, како он онда може остати у задрузи? У задрузи што има то је задружно, а чим има осебине, онда нема задруге...

Није чудо што се толико ознојио!

Али све то прекиде тутањ кола. Коњ врисну на капији и у двориште улетеше кола. На колима поред Панте сеђаше Степан, који одмах лако скочи, притрча руци очевој и материној.

— Жи — жив био! Велики пораст'о!

И стаде га загледати, хтевши тим да прикрије сузе које навреше као пролетња дажда.

(Наставиће се)

НАША ВОЈСКА И ЊЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА

ДЕО ТРЕЋИ

Закон о устројству војске

Посао, коме приступамо у овом одељку, код нас није у обичају да се ради. Расматрање и критику војених закона наша јавност готово и не познаје. Војска и њене установе сретније су у том погледу од осталих установа и струка у нашој држави. Док је сваки невојени закон, и кад је требало и кад није, у јавности свестрано претресан и оцењиван више-мање по заслузи, дотле се војено законодавство сматрало као нешто неприкосновено и неприступачно суду јавнога мњења. Ако се по кад-кад и о понекој војеној појави и писало што, то се писало узред и овлаш, писало се у неколико речи или највише неколико редића, са којима се она тек приказивала као и свака друга појава или каква књижевна новина, коју је ваљало похвалити или јој нешто замерити. Међутим не би требало да је тако. Војска се не тиче само војске већ свих нас онако исто као и полиција, и железнице, и судови, и школе и т. д. Истина у војсци више но игде многе ствари може и треба да зна само војска, али у њој, и поред тога, има доста и ствари, које и публика може, па, шта више, и дужна је да зна какве су и од колике вредности. У последње спадају система организације, величина војске, њен облик, карактер и задатак разних установа и т.п.; затим сви јавни војени закони и уредбе, а нарочито и на првом месту основни војени закон, по коме се ствара војска као државна оружана сила.

Све формацијске радње и творевине о којима смо напред говорили, целокупан унутрашњи ред, карактер разних односа, система администрације и снабдевања, и сви други и разни захтеви у погледу службе, обуке, васпитања, дисциплине и уопште рада у војсци, заснивају се, почивају и напредују или застају на начелима проведеним кроз одредбе основног војеног закона.

Тај основни војени закон код нас носи име „Закон о устројству војске“. Он у главном обухвата и прописује:

а, личне обвезе грађана и трајање личне службе у војсци;

б, установу и постојање родова оружја и војених струка, општих и специјалних, — у начелу;

в, комплектовање војске старешинама и административним особљем, произвoдство у чинове и разна звања и уопште о унапређењу;

г, размере плата и других новчаних и материјалних следовања;

д, права на пенсију и размере исте;

е, правно стање свих чинова и звања у редовној у народној војсци;

ж, изворе средстава за наоружање, походну и ратну спрему, обмундировање (одело, обућа, рубље) и уопште за издржавање војске у миру и у рату;

з, основе и средства за устројство војене коморе у свима позивима, такође за снабдевање војске коњима за артиљерију, коњицу и у опште за потребе у строју;

и, права и надлежност војених власти и начин за сазивање резервиста (I позив) на вежбу и обвезника народне војске (II и III поз.) на вежбу, службу и разне радове, — и још нека друга мање важна наређења.

При расматрању и оцени овога закона, ми се нећемо држати реда његовог излагања одредаба, нити ћемо се упуштати у преглед сваког његовог члана понаособ. Такав посао био би и сувише простран и заповетан. Ми ћемо га расматрати и ценити по одељцима, у скупу његових појединих чланова и духу њиховом. Но пре него што отпочнемо ово и овако расматрање појединих главнијих и важнијих опредељења овога закона, сматрамо за потребно да кажемо коју реч и о његовој општој карактеристици.

Главна карактерна одлика нашега закона о устројству војске јесте његова, на првом месту, параболичност, а затим не-

гово несистематизовано излагање својих наређења. Из његових одредаба, типа и стила махом војено-канцеларијског, а смисла често извртљивог и увијеног, могу се изводити, у многим и многим приликама, тумачења каква се кад свиде или каква задовољавају личне интересе и погледе, појединаца, који са законом имају посла или га у практици примењују. Ниједан одељак, ниједна глава, ниједан раздео и ниједан, шта више, члан у закону овом немају безусловне одређености ни завршености и нису написани тако да их сваки подједнако мора разумети и тумачити. Тачност дефиниција и јасноћа смисла замењују се и попуњују обично са: „даље уређење прописаће министар војени“; „ближе прописи које пропише краљ на предлог војеног министра“; „ближа опредељења о овоме прописаће се краљевом уредбом“ и тако даље. Написан тако и у тој форми на двајестак листића, затим унеколико прекројен, а после тога подвргаван готово сваке скупштинске сесије изменама и допунама, по укусима министара или оних око њих, закон овај, сем тога што је у току 10—12 година дуплирао број својих листића, изазвао је — и сваки час изазива — масу разних параграма, нових тумачења или побијања ранијих објашњења појединих одредаба. Исто тако и са истих узрока, доносила се и доноси маса других засебних прописа, правила и уредаба, које се имају сматрати као продужење тога закона, с којим, у осталом, ретко кад да не стоје, као и међу собом, у супротности. За пример томе нека засад послужи Уредба о фуражи, као дете тога закона. Нема године кад се она не мења. Један министар налази да x x звања треба да иду на коњу те им одређује право на држање једног коња, на фураж за њега, а уједно и на новчани додатак за држање тога коња; нада тај и долази други министар, који налази да та иста звања кад су на коњу, треба да имају и пратиоце — сеизе, те одмах додаје им још по једног коња, а с њим, наравно, још по један новчани додатак и по једну фураж на коња. Трећему се министру и то не допадало и све преокрене, на једнима сасвим одузима право јахања, другима додаје и по трећега коња и тако у бесконачност, а све на основу једне једине одредбе у закону о устројству војске, у којој се вели, да „официри који служе на коњу, имају додатак на сваког коња, кога стално држе, по 252 динара годишње; који пак официри и на колико коња права имају, прописује се уредбом о фуражи“. Но, ваља на-

рочито нагласити, закон издања 1898. г. куд и камо је, и текстом и обликом, надмашио све своје претходнике. Строго узев, ово издање, по форми излагања захтева, по низу двосмислица и које-каквих уметака, представља собом не закон већ неку, с допуштењем да се изразимо, војено-законску мелишастерију. Например, у одељку, који носи наслов „о старешинама“, и у коме се у неколико чланова о томе и говори, налази се на крају и једна одредба, која са старешинама нема ни најмање везе ни ичега заједничког, — одредба, која прописује, да се „земљишта за логоре, стрелишта и вежбања, као и потребне зграде за смештај људи, стоке, возова, школа, штабова, слагалишта и других установа по формацији набављају о народном трошку“ и да „овом давању подлеже све пореске главе, црквена и манастирска имања“ и т. д., затим — како ће се за овај циљ нарезивати намет, како ће се примати и вршити некакав добровољни прирез, како ће се и један и други трошити и најпосле, како се „планови за ове грађевине не морају подносити грађевинском савету на расматрање и одобрење“, већ да ће сав тај посао, као и само грађење ових грађевина, обављати непосредно само министарство војено „или у режији или преко предузимача лицитацијом или путем погодбе — како то буде нашао министар војени да је боље и по војене интересе корисније“. И збиља, шта ће и каква посла имају ови обвезни и „добровољни“ прирези и ове лицитације у законском одељку, који је намењен и који је почео да говори о полагању испита за резервног потпоручника и о попуњавању старешинских звања у позивима војске?! Је ли ово само незнање како ваља радити, или је, сем тога, и нешто друго?

Стара је ствар да се код нас закони често пишу без довољне смишљености и од људи, који немају подобности за тај посао, али ипак аномалије, које сретамо у овом закону, нису случајност ни последица само незнања и неподобности. Има и тога, то стоји, али има и других побуда. О наведеном примеру не треба ни да говоримо, а да се разуме, да су ту аномалију изазвали нарочити своји обзири и побуде да се до одређених руку лакше дође. Срамота је само за ону скупштину, која, усвајајући поднети јој закон акламацијом, није умела ни толико да увиди, да „старешина“ у војсци или резервни официр не значе исто што „добровољни прирези“, „лицитације“, „приватне погодбе с предузимачима“ и т. д. Но, у осталом, сем својих по-

них једностраних и скучених погледа на ствари, сем својих једностраних захтева за обезбедом интереса само једне своје стране, и непомишљајући на тегобе за другу страну, војено-меродавни чиниоци увек, од постанка свога, свесно су тежили још, да војску изолују, да је оспособе за живот издвојен од осталог друштва, да је, тако рећи, однароде и од ње створе засебну, чисто војничку касту, која би се у свему разликовала од осталога друштва у држави, па, наравно, разликовала и законима. Но за ово нису само они криви. Они су од почетка свог војничког живота упућивани да мисле и раде увек противно раду и појмовима целокупног друштва и да сматрају, да и држава и држављани њих ради постоје. За све ово ваља, пре свега, осудити оне котерijске владе, које су их, у борби својој против народа, потпомагале у свима њиховим тежњама, а још више оне злехуде народне скупштине, које су мамелучки прихватале и бесвесно узакоњавале све овакве војене импровизације, полазећи са тог лажног гледишта, да се о војсци, сем вотирања буџетских кредита, све остало треба да прима на реч и веру. Назори бедни и жалосни! Дао би Бог да бар у будуће не буде као што је досад било, па ће опет добро бити!

На крају овога кратког увода да напоменемо још, да непотпуни, нејасни и криви закони, као што је овај о „устројству војске“ и многи други у војсци, стварају погодне услове за произвољно тумачење законских одредаба без последица за личну одговорност и тиме сами навлаче људе слабије свести и гипкије савести да често чине злоупотребе и од својих права и од своје дужности.

I

Личне обвезе и трајање личне службе

Сваки српски држављанин, који је способан за војску (према прописима закону овом сасвим непознатим), стоји у личној војеној обавези и дужан је служи:

а, у првом позиву — кадру и његовој резерви — од 21 до навршене 31 године,

б, у другом позиву — од навршене 31 до навршене 37 године, и

в, у трећем позиву — од навршене 37 до навршених 45 година.

Сем службе у позивима, закон предвиђа и службу у „последњој одбрани“ (ополчење), која се образује из пописаних младића од навршених 17 до навршених 21 годину и од свих осталих грађана који су у годинама од пуних 45 до пуних 50.

Од обавезе служења у кадру и позивима ослобођавају се сви они, који су, независно од година старости, оцењени као неспособни — телесно или душевно — за војничку службу по правилима која прописује министар војени. Службу у последњој одбрани закон не ставља ни под какве услове ни у зависност од физичке или које друге способности. И о томе ће, кад буде требало, решавати министрова увиђавност.

Године старости за службу у позивима доказују се обично изводом из протокола крштених; за обвезнике, који у те протоколе нису заведени (а таквих има много), важе године по гласу пописаних књига, а где би се у тачност ових књига посумњало, што није редак случај, тамо године старости обвезника определљују регрутне или нарочите комисије код окружних команада.

Служба у кадру траје у артиљерији и коњици 2 године, а за пешадију и остале родове војске постоје два рока — пун од 18 и скраћен од 6 месеци. Одређивање пуног или скраћеног рока, као и ослобођење од службе у кадру, зависи од стања задруге, а на име од броја мушких, за рад дораслих чланова у задрузи регрута. Младићи, у чијим задругама нема мушкараца старијих од 16 година, сматрају се као хранioци задруге и не подлеже служби у кадру; такве одмах, при регрутовању, уписују у резерву првог позива. Мушкарци од преко 60 година признају се као неспособни за рад и потоме не рачунају се у задругаре. Тако исто у задругаре не рачунају се ни ђаци средњих и виших школа за које постоји нарочити рок. У задругама, „где има више обвезника, најстарији служи 6 месеци, а следећа двојица — пун рок и тако даље на исти начин наизменице;“ у задругама код живог старешине задруге, првенац служи 6 месеци ако су следећи мушкарци млађи од 17 година, иначе — пун рок. Сви остали, где је другојачије бројно стање мушкараца у задрузи, служе пун рок.

Но, ваља да напоменемо, да сем ових, законом предвиђених задружних стања, према којима се одређује рок служења у кадру регруту, има и других задружних стања, која се узакоњавају и „одзакоњавају" по личним усмотрењима министара или њихових „саподвижника". Да наведемо и најновије примере. Министар, који је министровао у Априлу 1903 год., својим расписом под ФА.№ 3315, поред осталих, опредељује и овако задружно стање за одређивање рока регруту: „тамо, где је регрут најстарији мушкарац у задрузи, а у овој следећи мушки задругар није старији од 18, али је напунио 17 година, регруту ће се одређивати рок од 6 месеци; но, ако би поред овог следећег задругара испод 18 година било у задрузи и које женскиње такође испод 18 година, онда ће се такав регрут ослобођавати као хранилац задруге. Министру, који је дошао доцније, нису се свиделе ове дефиниције и он их у Августу 1904 године под ФА.№ 7443 мења и тумачи на свој начин и по свом укусу, а затим, кад је увидео, да и његово тумачење не поправља ствар, он, кроз два месеца, у Новембру под ФА.№ 9773, наређује да одсада и сасвим не важи оно што је у Априлу, 1903 године решено.

Тако је у закону и око закона, а да ли тако и треба, је ли и добро, да разгледамо.

Одредбе о роковима службе у сталном кадру према задружном стању регрута не обухватају све прилике, у којима једна задруга може да буде; затим оне су нејасне, што је, по нашем мишљењу, још горе. За доказ и једног и другог не треба да идемо далеко. То убедљиво сведоче акта министара ФА.№ 3315, 7443 и 9773, који су својом влашћу допуњавали и објашњавали закон онако, како се њима чинило да је добро. Сутра или догодине други ће га министри наћи још празнијим и нејаснијим, па, наравно, опет допунити и опет објаснити по свом укусу.

Пун рок службе за артилерију и коњицу од 2 године, а за остале родове војске од 18 месеци не одређује се у зависности од задружног стања рекрута већ се одређује просто с погледом на то, за који је род војске рекрут подеснији по својим личним особинама. Да наведемо пример: регрутују се два младића један од њих има: оца од 40 година, брата једног од 19 и другог од 18 година, затим матер и једну сестру — припада му пун рок. Други младић нема оца, али има брата једног такође од 19 година, а другог од 15, затим мајку и још 4—5 нејачи у кући;

њему такође припада пун рок. Лепо, нека и буде, — тако вели закон, али шта ћемо сад, јер један од њих тражи се за артилерију, у којој треба да служи пуне две године, дакле 6 месеци више него овај други, који ће остати, рецимо, за пешадију. Кога од њих двојице да пошљемо на две, а кога на 1½ годину? Према задружном стању право би било да у артиљерију иде онај први, зато, што у задрузи има и оца и два одрасла брата са мајком и једном сестром, али његов обим груди има само 80 см., док онај други, што има само једног брата са мајком и петоро ситнежи у кући, обима је у прсима од 88 см., а поред тога и писмен је, па таман за артиљерију као што се и тражи. И тако, онај први из знатно јаче задруге, али са ужим прсима и због тога што није писмен, узима се да служи 18 месеци, а онај други, и ако је старешина осиротеле задруге и старалац породице, мора да иде и служи 24 месеца зато, што зна да чита и што има широке груди! Истина, то је по закону; али ипак да ли треба и да ли је право и паметно да тако буде по закону? Једној многобројној сељачкој породици са две мушке радне снаге одузети на пола године једну од тих снага и сувише је, али једнострана скученост војених законописаца у потери за обезбедом само војених интереса није у стању да увиди величину свога греха и штету, коју наноси другој страни.

Хајдмо сад мало даље.

Обавеза служења у позивима војске по годинама старости обвезника, као што закон прописује, понајбоље би одговарала и карактеру службе у појединим позивима и захтевима правичности кад би и људи, који тој обвези подлеже, хтели и могли бити правични и кад би схваћање дужности према друштву и држави било код свих њих подједнако. Но како то није и не може да буде и како код велике већине људи стоје на првом месту лични интереси, којима не иде у прилог лична војена обавеза, то је и природно, да ће они тежити увек томе, да су своју обавезу, у колико се само може, изиграју или бар сведу на што краће време и на што мању меру. Наше опште прилике и наше социјално и државно уређење томе изигравању обавезе особито, и више но у ма којој другој европској држави, олакшавају успех.

Код нашега народа, нарочито код сељачкога становништва, које састављa више од девет десетина војенога контингента, године старости не воде се и не знају тачно. До 1860 године

протоколи крштених нису свуда вођени, а где их је и било, они су вођени од времена на време и веома немарно. Томе никад није давао какве особите вредности, нити се дотле уопште осећала потреба за то, као што се осећа данас. Па и после тога времена ти црквени протоколи још задуго нису сматрани за установу ни нужну ни корисну, те потоме нису Бог зна колико ни исправни. Шта више, једва да се они и данас свуда воде и како треба, нарочито по удаљеним крајевима, и једва да се свуда на њих сме безусловно да ослони. Сем тога ушло је однекуд у обичај, да се многи сељаци, и у породици и у целом селу, зову сасвим другим именом од онога, које им је дато на на крштењу и које је записано у црквену књигу. Доста је њих, шта више и таквих, који и не знају своје крштено име. Услед ових и оваквих прилика и упис у позиве војске обављао се па и данас још обавља у многим случајевима на основи: или према показаним годинама за дотична лица у пописним књигама, које су састављене по исказима старешина задруга и онако како је ко хтео или умео да каже; или према сведоџбама и уверењима кметова и одборника; или по оцени година старости од регрутних комисија; или, најпосле, по личној увиђавности оних војених лица, којима се поверавала и поверава манипулација тога посла у окружним командама. За обвезнике који су прошли кроз стални кадар, вреде године означене у њиховим исправама, а те су исправе у толико исправне, у колико је прво регрутовање извршено по подацима из протокола крштених или у колико су биле тачне пописне књиге и кметовске сведоџбе, на основу којих су узети у стални кадар, а да и не говоримо о томе, да се те исправе у току низа година, а нарочито по иступљењу у резерви, губе и после тога опет прелази на кметовске сведоџбе или на комисијске оцене.

Према томе и служба у позивима војске по годинама старости на основи претпоставке година старости и по спољном изгледу, а без икаквих других законских захтева, није ни оправдана с гледишта војених интереса ни подједнако правична за све обвезнике. При условима нетачних и несигурних података, свакоме, који са послом има додира, до воље стоји да ради по свом личном укусу и на своју руку без и најмање бојазни да зато дође до ма какве одговорности. За оцену година нема и не може бити правила. Она се оснива на приближности и вероватности, а и једно и друго зависи од увиђавности оних, који

су овлашћени да процењују године код појединих обвезника, који немају метрикуларних докумената. Колико пак у појединим случајевима оваквих оцена има увиђавности и савести, сведочи нам та околност што је и данас у позивима око 20—30% обвезника испод или преко норме узакоњених година. Тако, на пример, у резерви (I позив) има људи далеко преко 31 године старости, у другом позиву од скоро 45—48, а у трећем — стараца близу 60 година, па понекада и понегде и старијих, као што има, разуме се, и таквих који би, по истинским својим годинама, требали да припадају првом или другом позиву, а они се, међутим, воде у другом или трећем позиву. Важно је, да то нису случајности или изузетци услед случајних или нехотичних погрешака, већ је то сасвим логична последица система уписа у војску — системе која омогућава да се увек кад се само хоће, спекулише свуда и у тој спекулацији натеже у бескрајност и преко свих обзира. Кметови и одборници, кад су у питању године овога или онога обвезника, заклањају се за пописну књигу ако су према личности индиферентни, или износе године како им се свиде ако то захтевају њихови интереси, треба да се некоме нешто учини за хатар, или из којих других обзира. Сами пак обвезници и њихова родбина споре и доказују године обвезника како је за њих или задругу боље. Разуме се, да се ту и од једних и других немилосрдно: лаже, лаже по некада тако и дотле, да је син парњак рођеноме оцу. Колико ће се, при таквим околностима, забележити појединим обвезницима година, т. ј. да ли онолико колико гласи пописна књига, или — како то показују кметови и одборници, или — као што се упињу да увере заинтересовани обвезници, или, најпосле, онолико колико се хоће да да̂ по спољњем изгледу обвезника, стоји до воље рекрутних комисија, а често и до воље нарочитих комисија које се преко године више пута номинално састављају код окружних команада, где се, обично, решава или по увиђавности команданта или по заузимању кога од штабнога особља, добро упознатога са овим предметом.

Ипак, све ове неправилности и неисправности, које су се дешавале и дешавају услед оваких радњи, нису још тако грубе и арогантне као оне, које су почињене при реформацији(?) 1888 или 1889 године, кад је тај тако важан посао поверен био на извршење изасланим официрима у срезове ради непосредног пописа људства за војску и распореда овог по позивима према

годинама старости обвезника како ови официри сами нађу. Остављени сами себи и опуномоћени да самостално и независно изведу посао, ти су официри радили како су хтели и како су рачунали да се може да ради. Где су обзири захтевали да Рајко или Марко буде старији или млађи по што је, тамо је пописна књига оглашавана за неисправну и обвезнику су бележене године како је официр оценио или како су казала заинтересована лица. Обратно, ако потребе није било за какве обзире, узимала се за основ пописна књига па ма како да је забелешка у њој стајала у супротности са фактичким стањем старости уписаног обвезника.

Да би обавеза служења у позивима војске падала на све грађане подједнако и да се она не би могла избегавати и скраћивати путем разних смицалица или замењивати службом у старијим позивима, ми смо мишљења, да служба у сваком позиву војске треба да траје одређени број година без обзира на године старости обвезника. Ко није одслужио у I позиву установљени рок у времену од 21 од 31 године своје старости, тај треба да дослужи тај рок доцније, и после 31 године. Исто тако ваља да се рачуна и служба у старијим позивима. Кад се то начело усвоји, и кад сваки обвезник зна да се од такве обвезе не може да уклони, онда ће се он и сам старати да своју обавезу испуни на време и кад је у годинама за њу.

Оцена, да ли је подлежни обавези физички или душевно способан за војену службу, врши се по особитим правилима, прописаним шефом санитета и потврђеним војеним министром. Процедура овога посла иста је што и при оцени година, а с том разликом што је овде, наравно меродаван лекар. Ако се само лекару допада, правило не смета да се развијен и снажан младић нађе као неразвијен и неспособан за војску. Да ли се то баш и дешава, ми не можемо да кажемо, али знамо да има на хиљаде здравих, развијених и снажних, младих људи, који нису служили у кадру и нису нигде уписани као резервисти или као обвезници народне војске, јер су, како они сами веле, нађени као стално неспособни за војску. Можда је све то тако, можда ту нема ничега сумњивог, али је значајно, да од ове сталне неспособности за војску пате некако махом деца високе господе и деца угледних домаћина и добрих газда. Деца варошка, поглавито она из богатих трговачких кућа, понајвише су и понајчешће неспо-

собна. Ако се од њих погде-који и нађе да није неспособан, то његова способност ретко кад да иде даље од способности неборачке. Места писара, ордонанаса, писмоноша, послуших, сеиза, надзорника спреге или коморе и, поглавито, места комесара и магационара, некако као да по традицији припадају њима и тек, кад се од њих све исцрпи, може се чинити попуна тих места из контингента обичних самртника. Уопште, сељачки сталеж и сиромашнији варошани чине веома незнатан проценат не само стално неспособних за војску него и обвезника небораца, изузимајући, разуме се, просте комордије.

II

Родови оружја и војене струке

Струке и родове оружја у војсци закон определује само у начелу, т. ј. набраја који родови оружја и које струке могу постојати у војсци уопште, остављајући све остало — регулисање саодношаја струка или родова оружја и њихову јачину, као и избор система за организацију истих — потпуној увиђавности војенога министра.

То је толико као и да ништа није прописано или прописано колико ће бити различитих униформама.

Путем определења која не определују ништа изрично, дефинитивно, и која су законска определења само у толико, што дају законску силу увиђавности личности, па ма то била и министрова личност, не може се никад доћи до неке сталне сређености, па, следствено, ни до правилне организације струка и родова оружја. Ово тим пре, што, као што је познато, наши министри који долазе и одлазе као „тице селице", не министрују у силу својих познатих организаторских врлина, већ министрују, са малим и ретким изузетком, као личности прилагодне даним политичким приликама у земљи. Ко код нас није био и ко још неће бити министром! И кад сваки од њих, знао — незнао шта војсци треба, почне, било сам по својој увиђавности, било под утицајем стручних доглавника својих, да шарабата и уређује струке или да их реорганизује онако како се њему свиђа и чини да је добро, на што по закону има неоспорно право и за шта никоме не одговара, онда се ту и не може очекивати друго што до то, да ће се и у свакој струци

за се, и у струкама међусобно, да кривуда у разне стране и да вечито експериментише на штету уређености и сређености целокупнога и свршенога дела.

Уосталом, у овоме закону могло би бити речи о струкама и родовима оружја само у том случају, кад би се ту регулисавала различита права једних или других, али како тога нема и како су права за све струке и све родове оружја подједнака, то није имало смисла ни набрајати их овде, или, кад је то учињено, онда је требало ићи даље и определити им основицу за организацију и даљи развитак, не остављајући то укусима овога или онога „случајнога“ министра и оних око њих недоношчади. Постојање установа, које немају јасне основице у законима, проблематичне су вредности и веома скупо стају.

III

Комплектовање војске официрима и старешинама

О начину снабдевања или, како се то војнички каже комплектовања војске официрима и старешинама, т. ј. о одржавању старешинског кадра у бројности саобразно потреби, закон о устројству војске не вели ни речи. Оно се код нас врши или по уобичајеном реду, или по увиђавности министра, а с обзиром унеколико на буџетске могућности, или, најпосле, у зависности од неких политичких комбинација без обзира и на буџет и на захтеве војенога дела. О броју старешина и официрских чинова по прописима формације не може бити ни говора, нити ту формацијски састави важе. Закон прописује поступност чинова и услове за унапређење — и ништа више. По њему, рекло би се, да су официри некакав пасиван продукт, који се, кад наступи потреба, може набављати и лиферовати онако исто, као што се лиферују и набављају шињели и опанци или сочиво и пасуљ, прописујући само услове квалитета и порекла продукта. Шта више, у овом основном закону за целокупно устројство целокупне војске ништа се не говори ни о официрима из војене школе. Школа ова по природи својој саставља неодељиви део војске и стоји, као и све остале војене установе, у потчињености војенога министра, па ипак она, незнано из којих разлога, постоји не само на основи засебног закона, што донекле и мора бити, него и без сваке, апсолутно сваке везе са

законом о устројству војске. Закон о школи не зна и не пита, нити му се ставља у дужност да пита и разбира шта је и колико чега потребно војсци, а закон о устројству војске, који је основица постојању и уређењу свих безусловно војених установа, не зна и не допушта му се да зна, шта и колико чега може и хоће да му дâ војена школа.

Дух, наравствене и интелектуалне особине војничке масе пропорцијоналне су развитку тих елемената код њених старешина. Али ти елементи нису урођени, већ њих треба усадити и одгајити. А како да се они усаде и одгаје — најпре код позваних да постану старешине, а за тим, преко ових, и код потчињене масе — лежи на дужности оних изабраника, који су се примили да организују и уреде војску. Држава, приступајући избору системе за устројство своје војске, дужна је у исто време да разради и установи и неку систему за снабдевање те војске старешинским особљем у мери и броју колико је војсци одиста потребно. Међутим код нас нашло се за могућно и паметно да се преко питања о томе пређе ћутке и да га оставе решењу самих прилика. Војска у својој маси постоји и, у неку руку, и организована је, али организована са старешинским кадром, који се попуњује и обнавља без плана и смишљене системе. Војена школа даје, до душе, сваке године неки неодређени број официра, који, као што сви знамо, ни издалека не одговара потреби, али онај недостатак, који та школа не може да дâ, попуњује се простим производством за официре наредника из строја војске, а без икакве основне припреме за то звање. Стога наша војска и нема старешина какви и колико јој требају. То што она данас има и што се именује „старешина“, то је у већини мали и велики заповедник, који по највише разуме моћ своје власти, а војсци су, међутим, потребни наставници и инструктори. Њих она има врло мален број.

Спрема самоуких појединаца може бити и обилна, може понекада бити јача и од оне коју даје стручна школа, али то су само ретки примери и може да буде кад самоук има услова за самоучење и кад се зато створе погодне прилике. У већини пак случајева, спрема је самоука више-мање једнострана, често не у правцу у ком треба, крња или површна и, што је веома важно, таква се спрема не верма и не цени околином и услед тога не улива ни самоме самоуку веру у своју способност и своје знање стечено тим путем. Затим, број таквих самоука јако

се колеба, те се с тога на њих не може и не сме да рачуна. Кад не требају њих може бити и сувише, а онда, кад су и они нужни, њих може и сасвим не бити или, ако их и буде, то ће бити, као и при свакој другој форсираној тражњи, елемент више штетан но користан. Зна се из искуства, да се у приликама нагле тражње нуди понајвише елемент који је друштву непотребан и који је, обично, пропао и материјално и морално.

Не треба крити, нити се сакрити може факт, да у данашњем официрском кадру има много њих који немају апсолутно никакве спреме за звање старешине, а још више таквих, чија је спрема сумњива или очигледно врло слаба. Узрок томе лежи, пре свега, у нашој војеној системи, чији су захтеви и сувише велики за наше материјално и духовно слабе прилике, а затим у томе, што начин попуњавања војске старешинама нема, као што смо већ казали, никаквог законом утврђеног плана и готово никакве сталне основе. Заосталости припомаже, уосталом, знатно и та околност, што се никад ништа није предузимало нити предузима, да се контингент старешина доцније бар колико толико дотера за свој задатак и да му се ма којим путем помогне да развије своју слабу интелектуалну снагу и да се снабде оним знањем, које га и у ствари старешином чини. Знањем муштровати се и читањем службених и егзерцирних правила умствене способности не одмичу ни за корак напред, већ, напротив, притупљују се ако се, уз то, не даје мозгу и друге хране. Стога док се комплектовање старешинама не постави на рационалну подлогу, наша ће војска увек оскудевати у старешинама и бројем и квалитетом, и она ће остати као што ју је свету представио пре 12 гадина познати нам Енглез — војска не само гола, боса и по изгледу карикатурна, него и војска у истини с наопаким појмовима о дисциплини, војска необразована и неизвежбана за свој посао. Остављајући на страну питање о подофицирском контингенту, чија је спрема испод сваке критике, а распуштеност изнад сваке вероватности, доста је да наведемо овде и саму ту жалосну појаву, да од 1800 официра, колико се данас броји у активи, једва једна половина да се може признати као потпуно спремна и употребљива за службу у строју. Од друге половине већи део просто је обичан војени чиновник, који је одавно и сасвим престао интересовати се чистим војеним делом, а онај други, мањи део, никада, може се рећи, није ни за шта био, па је за ни за шта и данас. Из њега

се попуњују разне гарнизонске дембелане, којих код нас има доста и које као и да јесу за то, да служе уточиштем за свакојаке умне богаље, који се држе за то, што се не зна куда ће се, у обично време, с њима. Ипак, сутра или до године, кад наступе мобилне прилике, њих ћемо, на жалост, видети као команданте, командире и уопште старешине живе војске! Лако је унапред знати шта се од тих и таквих старешина може очекивати.

Тако је сад, у мирним приликама, кад се недостатци и не опажају простим, ненаоружаним или неопитним оком. Но у приликама ратним, кад се потребе саме натурају и кад недостатци бију по глави, тако не може да остане. Нашој војсци, кад је у мобилисаном стању, треба за сва три позива преко 7000 старешина официрскога ранга. Ми данас имамо их: активних око 1800, рачунећи овамо све што носи официрски мундир, и око 1100 у резерви, свега око 2900 официра. Не достаје, дакле, око 4000 официра. Но тај недостатак не сме и не може да остане, он се мора попунити, али како и одакле? По нашој практици он се попуњује и попуњује врло лако. Сви активни наредници, па, у неколико, и поднаредници, производе се за официре; све што је из војске најурено у мирно време, прима се натраг; све, што браћа из прека пошљу, прима се такође: нешто или неколико Х....., Ш...., Ш......., и т. д појави се као поборник за српску мисао и то се прима. Ипак, наравно, све је то недовољно, шта је за остале, који не достају? Попуњују се наименовањем за старешине бољих из масе обвезника.

И да ли су сад сви ти, оваким путем склепани за старешине, онај и онакав старешински елемент, какав војсци треба? Сви они носиће мундир официра или старешинске знаке, разумеће своја права и силу своје власти, али неће и не могу разумети дужности своје, нити ће умети, кад би баш и хтели, бити војсци учитељи, наставници и руководитељи.

IV

Резервни официри

Постојање резервних официра у нашој војсци закон опредељује начелно, стављајући као услов неко полагање испита, које и какве министар буде прописао.

Против установе резервних официра у начелу не може бити ни речи. С развитком бројности војске до крајњих граница мо-

гућности наоружања, с претварањем, тако рећи, целокупнога народа у војени логор, ни једна држава нема и не може имати те материјалне снаге да у мирно доба држи о трошку државног буџета оноликo старешина — официра, колико је војсци потребно кад је у ратном стању. Та немогућност држања официра, који би, као официри по занату, имали издржавање од државе, изазвала је установу официра резервних, којима би се, као јевтиним сре́ством, колико толико закрпила продеротина од недостатка атрибутираних старешина. Мисао, дакле, о установи резервних официра поникла је по сили неопходности и она је, с обзиром на данашњу систему војене организације, и оправдана. Но из тога, што је установа таквих официра нужна и у принципу оправдана, не следује још да је она код нас примењена разумно или изведена на разумно постављеним основима и с резултатима од практичне вредности. Као свуда и у свему другом, тако се и овде ударило погрешним правцем и стога та установа већ је толико изиграна да је постала више штетна но корисна.

Кад одредбе закона нису потпуне и довољно јасне, њихова је примена и различна и произвољна. Њима се користи сваки, коме то треба, и користи се како уме и може, или како његов укус и његово разумевање изискују. Стога и није чудо, што су сви наши војени министри, колико их је од времена те установе било, стварали резервне официре сваки на свој начин. Уосталом, и поред тих разних начина, они су имали и једну заједничку тачку: сви су се слагали у томе, да су резервни официри један богат проналазак и да се њиме брзо ваља користити. Услед тога сваки нови министар сматрао је за своју прву дужност да, док је он министар, избаци што више резервних официра, него његов претходник. Пошто се пак убрзо исцрпело све што је било боље, а резервних официра требало је још много, то, да се не би изостало од предходника, захтеви су се, сваке године, сводили у све мање и најпосле свели у захтеве pro forma. Знање се замењивало звањем, те се све мање питало, ко може и ко је способан, већ се питало и тражило: ко хоће и жели, па чак и ко, хтео — не хтео или могао — не могао, мора да буде резервни официр. Нужан је, такво је убеђење, ауторитет не **знања** него **власти**. Тога, веле, нема у војсци и то јој се сад даје. Знање и способности стоје, по утврђеном уверењу, на другом месту и достижу се, опет веле на самим

положајима. Стара болест, која и благостање, и напредак, па чак и услове за победе, налази и увиђа једино у „ауторитету власти“!

Нема спора да је у војсци ауторитет власти главни чинилац те да војска може постојати као организована сила; али власт без ослонца на интелектуалну и моралну моћ не означује собом никакав нужан ауторитет. Мундир и спољни украси официрскога звања, које се да̂ неком ћивтици, неком општинском ћати или сину некога сељачкога газде и т. д., из којих се састоји већина резервних официра, и права којима се они, по сили свога положаја, снабдевају за издавање заповести и за изрицање казне, не чине услов да се тиме добију и старешине, које ће моћи и умети да са истинским ауторитетом врше своје старешинске дужности. За старешински ауторитет тражи се, пре свега, да старешина темељно познаје своје дужности, да је потпуно вичан својим пословима, да има довољно службене практике и умешности и да, затим и главно, својим општим образовањем и васпитањем стоји над масом, која му се поверава на командовање. Тих услова наши резервни официри немају сем, наравно, оних неколико десетака школованих људи. Уопште, спрема, коју наши резервни официри, у својој великој већини, имају — никаква је, а појмови њихови о служби и о задатку старешина у војсци често стоје испод сваке критике.

Већина резервних официра који су до данас добили та звања, махом је одслужени каплар или поднаредник, који су, изашав из војске по одслужењу обично обвезнога рока у њој, изгубили и оно мало службене практике, што су могли стећи за време краткога борављења у кадру. Друге какве озбиљније спреме они савршено немају. Она пак спрема коју су им, претходно производству за резервне официре, тобож давали на неким месечним и двомесечним курсевима, као и испити које су они полагали за чин резервног официра — то је пародија испита и спреме и таква мизерија, о којој се не би могло ни говорити, а да се човек тужно не насмеје. Притом, данашњи резервни официри, чија је спрема, као што рекосмо, једна равна капларској, људи су и грађани, који живе о својој заради и за своје интересе, па немају кад ни могућности, а не осећају ни потребе да се баве изучавањем војеног посла. Интереси друштва, чији су они чланови, и питања социјална и политичка која на сваком кораку додирују њихове приватне интересе, више их се тичу од интереса и напретка војске, у којој они

имају само штетне по себе обвезе. Љуто се варају сви који рачунају да ће ти и такви официри зато, што носе атрибуте власти и на раменима злато, бити од користи делу. Доћи ће време кад ће се творци стидети свога производа, али ће то бити и доцкан и узалуд.

Казали смо, а кажемо и опет, да су, при постојећој системи војене организације, резервни официри нужна установа и да се без ње, у једном или другом облику, не би могло изаћи на крај са данашњом бројношћу војске. Али, да би та установа могла бити и корисна, она се мора поставити на разумну и здраву основу. Резервним официрима потребна је шира образованост, већа интелигенција и темељније војено знање, но што све то има 9/10 данашњих резервних официра код нас. Њихова основна — почетна — спрема за војене послове, т. ј. сума основних знања не сме бити никако мања од оне, која се тражи од активних официра при производству у први чин. Затим, да би ти и са таквом спремом резервни официри имали воље, а с њом и рачуна, да и у грађанству прате развитак војенога дела и да не изостају у својој војеној струци,ваља их поставити у погодбе, које би им давале могућност да на војеној арени напредују паралелно својим друговима у активи све док има положаја и звања предназначених за резервне чинове. (Ми знамо примере, да многи резервни официри од пре десетак и више година, који су у грађанству као професори гимназија, долазе на вежбу или скупове и стају под команду оних активних поручника и капетана, који су били њихови ђаци). Даље, да би се успех војенога дела што јаче обезбедио и да он може лежати на срцу свима, који су позвани да му суделују, војска не сме бити ничији монопол ни установа за каријеру само оних, којима је она једино средство за опстанак. Сваки резервни официр треба да има право да може из резерве прећи у активу увек кад он то зажели, а у војсци има упражњено место за његов чин. Од тога интереси војске и службе могли би само добити, а никако губити, јер се тиме уздиже значај резервних чинова, што је већ једна безусловна корист војсци.

По себи се разуме да, говорећи о потреби изједначења права резервних и активних официра равних чинова, ми ту не мислимо на данашњи контингент резервних официра. С њим једним или другим начином ваља ликвидирати и отпочети наново.

Ако од ничега и ни од кога другог, треба да нас је стидно од факта, да смо, као у свему осталом, тако и у овом питању изостали чак и од јучерањих Бугара. Док тамо и за резервне официре отварају школе са двогодишњим курсом и са захтевом да су питомци за резервне официре свршили најмање 6—7 разреда гимназије и предходно одслужили свој рок у кадру ради потребне службене практике, дотле се код нас и активни официри гомилају из елемената, који и све друго могу бити само не и старешине у војсци.

VI

Производство у официрске чинове и унапређење

Производство у официрске чинове и уопште унапређење закон заснива, у главном, на принципу упоредно најбоље „опште и стручне способности“ и „ваљаности у вршењу службе“ уз „довољну јачину и чврстину војничког карактера“, „добро владање“ и „угледно понашање“. Сем тих општих услова, за унапређење у следеће чинове одређени су рокови који се морају да прослуже у предходном чину, а специјално за чинове потпоручника, капетана II класе и мајора, и полагање испита по уредби коју прописује краљ на предлог војеног министра и по правилима која прописује сам министар. За производство у чинове више потпуковника законом 1901 године уведене су још: за чин пуковника квалификације „стручне војене школе“ као и „спрема и особине за више командовање“(?), а за чин генерала — квалификације „више војене школе“, односно бивше артиљеријске. Истим законом установљено је било да се унапређење у последња два највиша чина може вршити и без обвезе прослужења ма каквог рока у предходном чину, али је та одредба прошле године укинута.

Начин производства — унапређења — различан је за различне чинове. Нижи официрски чинови дају се по избору и по рангу, а сви на основу добрих редовних оцена, које потичу од непосредно претпостављених старешина и које важе тек онда, ако се у вишим инстанцијама, кроз које пролазе, не преиначе саобразно њиховом гледишту на оцењену личност. Право на чин мајора имају они капетани I класе, који, после положеног

пешита, буду изабрани од комисије, коју за тај посао саставља министар војени и којој он сам и преседава. За потпуковника и пуковника производство се врши по избору од исте комисије али под председништвом краљевим. Чин генерала подарује краљ.

То су, у кратком изводу, одредбе о производству — одредбе, у којима се, сем опредељења рока колико се у ком чину најмање служи и обвезе полагања испита за поједине чинове, ништа друго не опредељује јасно и тачно. Све је остало замотано у двосмисленост, све је речено и недоречено, и све се даје тумачити, као што се у ствари и тумачи, у зависности од личног схватања појединаца, а често и од обзира на то, да ли је кандидат за унапређење погодна личност или није. Законски захтеви као: „општа и стручна способност“, „ваљаност у вршењу службе“, „довољна јачина и чврстина војничког карактера“, „добро владање“, „угледно понашање“, „спрема и особине за вишa командовања“ — појмови су условни и оне навалична празне законске форме, које су ту за то, да се, кад год се хоће, у њих заогрне свако и заслужено и незаслужено унапређење или њима стане на пут стеченом праву.

Као што се из наведенога види, производство официра у следеће чинове везано је за разне услове, али се нигде у закону не каже ништа о томе, **кад** се официр, који је испунио све услове, може произвести у следећи чин. Закон мудро обилази да каже: да ли, например, потпоручик, који је оцењен као као „способан“ и који, поред „доброг владања“ и „угледног понашања“, „одлично врши службу“, има право да буде произведен за поручника одмах чим одслужи у чину потпоручика одређени рок, или треба да чека на неки ред, на буџетску могућност или на то, да се предходно упразни место — положај — за чин на који је стекао право? У закону се не говори ништа ни о томе, који је то тај фактор, чија је оцена „добро владање“ и „угледно понашање“ меродавна, и од кога се коначно засведочавају врлине: „јачина и чврстина војничког карактера“ и одлично вршење службе. Не зна се шта више ни шта је то што закон именује „јачина и чврстина војничког карактера“ и „угледно понашање“, као и чиме се ово последње разликује од „доброг владања“. Да ли под „јачина и чврстина војничког карактера“ ваља разумети неко нарочито достојанство, или неопштење са обичним светом, или охолост према свему невојничком, или спавање на сламњачи и у хлад-

ној соби или што друго, а под „угледно понашање“ — неприступачност себи, неко нарочито кретање на улици, неки нарочити такт у опхођењу, или држање у салонима, на ручковима, лепи манири и т. д. Ако се налазило да су тачнија опредељења ма по чему незгодна, онда није имало смисла ни уносити у закон захтеве нејасне и разно разумљиве.

Чин у војсци повлачи за собом, или бар треба да повлачи, звање и положај, који томе чину одговара. Кад се коме даје, рецимо, чин пуковника, то треба да значи, да ће му се с давањем чина поверити у командовање дивизија, бригада или друга каква команда или положај њима раван по значају свом. Положај четног командира условљава чин капетански, те, према томе, и аванзовање поручника за капетана може ићи само упоредо с постављањем за четног командира. Исто тако давање капетану чина мајора стоји и мора стајати у вези с постављањем за команданта батаљона или на какав други положај, где је одређено да буде мајор. Ако се нема празног места четног командира или батаљонског команданта, не може следовати ни унапређење поручника за капетана ни капетана за мајора, као ни унапређење потпуковника за пуковника, ако се у војсци није упразнило место, које се представља пуковничким чином. Чинова свакога степена у војсци може бити само толико колико има звања и положаја за поједине степене установљених. Одовуд и следује, да се и унапређења могу чинити у толико у колико се отворило за дотичне чинове звања и положаја, који, по важности својој, не могу остати незаузети одговарајућим чиновима, а да се то не одзове рђаво на престиж старешина, а с тим и на интересе службе и потребан ред у војсци.

Но у нас се не управљају по тим правилима, нити се за таква правила хоће да чује и зна. Наш закон не даје никакву норму колико каквих чинова може бити у војсци; он не ставља ни под какве услове бројност појединих чинова. По нашем закону чинова свакога степена у војсци може бити колико се хоће и нађе за сходно. Све зависи од личних погледа дотичних министара и од њихове оцене потреба. Отуда и долази, например, то, што од 30 и више пуковника, колико их данас има на платном списку, добра половина овога броја немају никаквога стварнога опредељења и нису на оним положајима, на којима би, као пуковници, требали да буду. Слично томе је стање и код свих осталих положаја, звања и чинова. Свуда их је сувише, без опредељења и посла, и свуда их недостаје.

За унапређење закон предвиђа, као што смо у почетку рекли, два начина: по избору и по рангу. Но то је само фраза, јер стварне разлике између та два начина нема: оба она везују се за услове готово подједнаке. И код једног и код другог начина важи као главни услов: спремност, способност, добро владање, „углецно понашање" и одлично вршење службе; а да ли кандидат, који је по ранг-листи на реду да аванзује, притежава све те врлине, не доказује се рангом, већ, као и при унапређењу по избору, мишљењем и оценом некога трећега лица, које, у осталом, закон и не познаје. Дакле, писало се не што је требало, него да изгледа китњастије.

Спремност капетана, који жели да постане мајор, оцењује се на испитима, које кандидат полаже по засебним, овом закону непознатим прописима и пред комисијама које саставља министар по правилима које сам и прописује. Испитни програми, који се израђују такође независно од закона, где се о њима ни речи не помиње, обухватају, обично, знање предмета и послова, који спадају у делокруг чинова са два и три степена више од онога чина, на који кандидат претендује. Али овде није то ни главно ни најважније. Важно је и главно то, што су ти програми несталии и што су често или много пута израз произвољности личних погледа појединих министара. Сваки нови министар, чим је на то место дошао, и чим само доспе, хита да их или сузи или прошири или уопште прекроји и удеси на свој начин и свој калуп. По томе и мајори, као и капетани и потпоручници, који су то постали по испитима полаганим у разно време и под разним министрима, нису подједнаких испитних квалификација. Разуме се, свега тога не би било и не би могло бити, да је закон хтео бити мало-мало опредељенији и да је хтео законовати и министрима, не остављајући све само њиховој вољи и памети.

Но та законска неопредељеност, та општа нејасност и та на сваком кораку вера у министрову увиђавност нису и тамо, где је законописац налазио да се дотични законски пропис може непријатно коснути његових личних интереса или интереса његових садружника. Ту је он био не само потпуно опредељен, потпуно јасан и прецизан, него, шта више, и занимљиво напредан. Произвоцство у чин пуковника и генерала он је умео да обезбеди са свих страна и веома старатељно. По пројекту, који је 1901 године постао и законом, сваки трогодишњи мајор

који има условљене квалификације могао је одмах, чим постане потпуковник, да постане, ако се само сањзволи одозго, и пуковник и генерал. Другим речима, по том закону, који је до јуче важио, даје се право да се за један дан може добити три чина или скочити од 4500 на 10104 динара плате. Напредак, доиста, примамљив и пријатан, али, ваља рећи, у исто време и дрзак, нарочито кад се узме у обзир, да се он не ставља ни под какве услове ни службене, ни буџетске, ни моралне и т. д. Но не треба се, у осталом, чудити зато претендентима на такве скокове; они су радили онако како су могли и како је њима годило. Тад је томе било и време. Ми треба да жалимо оне наше вајне скупштине које су, слепе код очију, прихваћале овакве махните жеље и аминовањем давале им силу закона. Ако ништа друго, то да је бар ма ко упитао пројектанта, да ли још где и у којој војсци европској, има таквих унапређења у мирно доба? Не могу се, ваљда, довека заклањати за непознавање војених прилика! Они, који хоће и који се примају да земљи дају законе, морају бити свесни свога рада.

Да расмотримо сад и онај други уметак код производства за пуковнике и генерале. Он је такође забаван.

Као што смо рекли, место рока која треба прослужити у чину потпуковника па имати право на чин пуковника, као и рока колико треба пробавити у чину пуковника па имати право бити генерал, закон од 1901 године увео је школске квалификације. Том изменом забрањује се бити генералом ономе пуковнику који нема дипломе вишег курса војене академије, а пуковником — ономе потпуковнику који нема дипломе нижег курса исте академије. Дакле, сви они који немају ни виших ни нижих академских диплома, а таквих је у нашој војсци, на жалост, подоста, могу постати највише потпуковници и даље тачка без обзира на ма које друге услове или на друге неакадемске квалификације и веће способности некога од њих.

Не поричући ни најмање важност и потребу за официре специјалног војеног школовања, ми ипак налазимо, да је овај нови захтев закона неумесан и неоправдан, па, у неку руку, мало и смешан, јер је и сувише јасно, шта се тиме хтело и шта хоће.

Сви наши официри, како они који су свршили и нижи и виши курс или и само нижи курс војене академије, тако и они који на тим курсевима нису били, не напредују у веће

чинове, као што се каже, по рангу и по линији, већ напредују и могу, по томе истом закону, напредовати тек пошто, поред испуњења других услова, положе и прописане испите при производству за чин капетана II класе и чин мајора. Ко на испиту падне, остаје у чину који је до испита имао, а то је у чину или поручника или капетана I класе. Испити пак ови потпуно су једнаки за све официре без разлике њиховог порекла и без питања: какве ко од кандидата има дипломе или какве је курсеве свршио, и полажу се пред једним истим комисијама, по једним истим програмима и у свему при једним истим и подједнаким условима. Од кандидата на испиту са квалификацијама вишег курса не тражи се ни за јоту више знања него што се то тражи од кандидата који је свршио само нижи курс академије, нити се оним кандидатима, који за собом немају тих курсевских квалификација, стављају мањи захтеви с обзиром на празнину школских сведоџаба. Сви они морају да покажу на испиту захтевану суму знања у равној мери. Коме се од њих призна да је испит положио, томе се признало да је спреман, да има потребна знања и способност за већи чин и онај положај, који са тим чином стоји у вези. Узмимо сад да су испит за чин мајора полагала три капетана: један који је свршио виши курс, један који је свршио само нижи курс и један који није свршио никакав академски курс — и сва тројица положили га подједнако и са равном оценом. Ко је сад од њих претежнији и шта се на испиту тражило и требало да сазна: каквим ко располаже знањем или каквим располаже школским патентима? Ако се хтело знање и ако је оно засведочено у мери стављених захтева, није ли онда свеједно којим се путем и начином оно придобило и није ли бесмислица стављати у кривицу ту околност, што је од те тројице један поцрпео то знање само уз припомоћ нижега курса, а други и ван свакога курса али уз припомоћ јаке воље и сопственог личног труда? Дакле, ако су испити меродавни да утврде шта ко зна и колика је чија истинска спрема и способност, онда се по резултатима који се на испиту покажу, треба и да суди о кандидату, па и његова права на даљу карijеру да се регулишу према испитном успеху, а не према томе да ли он располаже још и оним хартијама, које говоре шта се негде и некад у младости учило, па и ако сад, можда, сасвим заборавило. Могла је школа вишега курса, коју је кандитат некада учио, бити једна

од најчувенијих и најбољих, а он у њој први и најбољи слушалац, па опет данас, и на испиту и на раду, да тај најбољи ђак из најбоље школе, испадне слабији и од кандидата који је свршио само нижи курс и од кандидата који није био ни на једном формалном курсу.

Сем тога, производство у чинове више мајорског врши се, као што, уосталом, и треба, искључно по избору с обзиром на службену прошлост, на стварну и доказану спремност и способност кандидата, као и на корисност његових знања и на његову неоспорну заслужност за унапређење. И кад је то тако, т. ј. кад постоје испити, који кандидате по знању изједначују у правима на каријеру, кад при производству не вреди ранг или старешинство у чину, и кад се унапређење у чинове последња три степена врши по нарочитом и слободном избору од нарочитих и компетентних(?) комисија за тај посао, онда је онај уметак, којим се, преко свега тога, тражи још: за чин генерала школска диплома **вишег курса** за чин пуковника — **нижег курса** академије, а за све остале чинове **никаква, — један очевидан апсурд.** Захтев школских квалификација имао би места само у оним приликама, кад би се производство у све веће чинове вршило по линији и кад, притом испити, какви су установљени, не би постојали. Чим пак постоје испити, за све подједнаки, и чим постоји обичај и право производства по избору, некадање школске квалификације отпадају и вреде квалификације испита и квалификације избора. Иначе, зашто би друго били установљени испити, тај најприроднији конкурс, и зашто је узакоњено унапређење по избору? Уосталом, ако су те квалификације са вишега курса баш толико, колико се мисли, важне и претежније од успешних испитних резултата, онда је боље, паметније па и правичније и практичније било, нарочито с обзиром што постоји правило за унапређење по избору, да се сви они, који су са свршеним вишим курсом, ослободе доцнијих конкурсних испита, а овима подвргавају само они, који немају тих „генералских“ квалификација, например, они са нижега курса испитима само мајорским, а они без икаквога курса испитима и мајорским и капетанским. Али, рећи ће се без сумње одговарајуће школске квалификације данас су свуда потребне и траже се и у просвети, и у суду и т. д., па, следствено, морају се

сматрати за потребне и тражити и у војсци. Не оспоравамо, школске квалификације лепа су појава и у војсци и оне би се желеле, али то није доста па да оне и овде, у војсци, имају него право грађанства које имају тамо, у просвети и у правној струци. Наша војска није у приликама, у којима су наши судови и наше гимназије. Квалификованих школских наставника и потребних правника за судске послове наша земља има у изобиљу, док у војсци од њој потребних наставника једва једна половина да је редовно школована, па и то не у једнакој мери. Тамо су, у просвети и правној струци, сви подједнаких квалификација и подједнаких права од писара судског и гимназијског предавача до највећега судије и највишега професора на великој школи; тамо се нико редовно нешколован не може да провуче не само за каквог професора или у судије, него ни у гимназијске предаваче, ни у судске секретаре, па чак ни у писаре; тамо, ко је постао писар и секретар у суду или предавач у школи, томе нико не смета да са временом, ако испуни и друге стављене услове, постане не само обичан судија или професор, него и у суду председник и судија и председник највишега суда, или директор гимназије и професор у највишој школи. У војсци није тако. Овде ви постављате неке за наставнике или предаваче без права да буду професори; неке пуштате да буду и професори, али забрањујете им и да мисле на директорство, неке пак — за писаре и секретаре са обвезом да суде и врше судијске дужности али не да уживају и судијска права и т. д.! Поверавати људма неједнаких права вршење подједнаких дужности и стављати их под равну одговорност за неуспех у повереном им послу — бесмислица је. Има ли смисла, например, да се једном потпуковнику, коме је већ поверен пук, а с тим васпитање, образовање и војничка судбина 4—5000 српских синова, не може дати чин пуковника, без обзира на успех у командовању, само за то што у младости није учио војену акедемију, а да се опет тај чин може дати другом потпуковнику — команданту пука, који је ту академију учио, па и ако у командовању свом није испољио ни уложио већу мудрост од првога, вештога потпуковника?! Исто стоји и са производством од пуковника за генерала. Два пуковника командују дивизијама. Резултати командовања једни исти код обојице, али нису им исте дипломе: онај, што је био на вишем курсу постаје генерал, а онај други, који је свршио

само нижи курс, нема права на генералство не само у овој прилици, кад је подједнак са новим генералом него ни онда, кад је бољи! Разумели би још кад се лицима, која су овако суспендована у праву напредовања, не би давале ни команде, које стоје у вези са њиховим чиновима, али и давати им команде, које треба да донесу следећи чин и не давати им тај чин — и глупо је и дрско! Исти рад и дужности треба да повлаче и подједнака права.

Напослетку, ако се установом школских квалификација хтело да обезбеде стварне квалификације, онда је требало, а и време је давно било, да се престане са производством за официре ван академије или, ако се то није могло и данас не може — да се недостатак теоријске спреме код већине наших официра надокнађује путем прикомандовања при академији или уређењем за то нарочитих школа, које би се, више-мање, приближавале нижем курсу.

Не треба се варати и мислити да је последња реформа, ако се то може тим именом назвати, примљена у војсци без негодовања и да је од добрих последица. Њу је већина официра истумачила као покушај и жељу једне незнатне групе аспираната великих положаја и масних плата, да се чин генералски монополише за своју по злу добро познату клику, којој је, благодарећи тадањим ненормалним приликама, врло рано пала у мед секира. Но овакве реформе, реформе које тако очигледно користе неколицини на рачун и штету огромне већине, не реформишу већ само растројавају сређено стање. У другим војскама проповеда се правило, „да је лош сваки онај редов-војник, који се не нада бити генералом“, а код нас се доноси закон, којим се великој већини официра, међу којима има их одиста и спремних и талентираних, забрањује да смеју и мислити на то, и, у исто време, стављају границе докле се ко од њих може и сме усавршавати радом својим и докле сме тежити да дође! И шта се од свега тога, од те тако спекулантске и наказне реформе добило? Добило се то, што је без нужде, без потребе официрски кадар, који треба да је хомоген, подељен на три неравноправна сталежа, који се узајамно парачишу; добило се то, што се створило погодно земљиште за развитак нових интрига, зависти и мржње; добио се и створио услов који сасвим онемогућава постојање другарства које је официрском друштву најјача морална основица, и добило се, најзад,

то, да је сваки онај, који би могао бити од користи општем делу, али који зна да му се рад бележи кредом у оџаку и да он њему не доноси ништа, дигао руке од свега и постао према свему равнодушан. Са нашом војском играју се војске. Али, нека би и није оних последица, реформа је ова и иначе бесмислена и неоправдана поред тога што је дрска, неуљудна и неправична. Зашто је она требала кад се добро знало као што се и данас добро зна, да су врло ретки они, који би, немајући за собом квалификација „вишег курса“, могли и рачунати тек да достигну до чинова не генералских него само до пуковничких!? Уосталом, зар би зло било, зар би се нечија права оштетила, кад би се неко од оних што је свршио само нижи курс, истакао талентима и спремом па уздигао до чина генерала? Зар таквих примера није било у прошлости и зар их не може бити у садашњости и будућности? Множина великих војсковођа и старога и новијега доба нису се одликовали бог-зна каквим високим школским квалификацијама, али су се ипак одликовали својим високим образовањем и способностима, којима су, и ако придобијеним без помоћи „виших курсева“ прославили и своје име и своју отаџбину. Наполеон, после учења у Бријенској школи од своје 10-те до 14-те године, учио је свега годину дана париску специјалну војену школу и кад је, 16-те своје године, постао потпоручником, није више ступао ни на какве „више курсеве“; Евгеније Бохарне, такође један од знаменитих војсковођа, свршио је само Сен-Жерменску војену школу; Радецки (Јосиф) ступио је као несвршени кадет у војску. Монтекуколи, Масена, Вилар, Суворов, Тирен, Блихер, Жомини и многи други велики и знаменити војсковође и научници отпочињали су своју каријеру од простих редова у војсци и никада никаквих „виших курсева“ нису ни видели. А шта да кажемо о савременим херојима и заштитницима Порт-Артура генералу Стеселу, и др. који такође нису са „вишега курса!“ Међутим, по нашем закону, ниједан од њих не би имао права бити генералом, па, сем прве двојице и последњега ни пуковником. И зар се, после тога, може рећи, да наш закон није помало и смешан?

(Наставиће се)

НА БОЖЈИ ПУТ

III

Давно се казало да шуша и вук не могу заједно. За дивно је чудо било да су Лека и Зејнил и толико колико су могли скрасити један с другим, а никога није изненадило кад је једном и међу њима прсла тиква. Као и свака зграда, тако се и друговање зиђе постепено, камичак по камичак, не нећељама, не мјесецима, но годинама; а руши се не годинама, не мјесецима, не нећељама, но кроз дан кроз два.

Не, нијесу се наши јарани помразили због креста и ибрика, ни због диобе шићара, ни због пашa, ни због шијена и мргиња, ни због руха и оружја — не. Сасвим је и нови и дубљи узрок био кадар да их збије са заједничког друма и избаци из ахбапскога седла.

У Коритима у Граду, у бијесној потурченачкој породици Тановића бијаше нарасла ђевојка — да јој је пара требало тражити поћерај саврх Планинице на сагнај таман до што Конавала. Зваху је Везирка. Таке цуре и онаког стаса, хода, ока и погледа, лица и коса као што у ње бијаше — не хвалити јој вјере — о Богу и о мојој грешној момачкој души — нијеси видио куда си ногама доширао! Пуна; румена; прикладна; што јој црно — црно, што бијело — бијело, да се два ока од ње не могу одвојити. Што пак бијаше ваљана; руката, што својим очима види то свилом на ћепару извезе; хербаб око свијета и иксан — као да је девет година с вилама друговала. А уз то хазгин Туркиња — „опкрочила бедевију врану“ — како би рекли моји племењаци, па само што бјесује — као вихор по прашњавом путу.

Леки, као и Зешилу, се већ бјеше навршила двадесет пета година. Раскрупњао се, растутњио, напунио снаге, и начинио момчином — не било примјењено — баш као баковит јунац. Није се могло наћи тога мајковића да му смије рећи: „јоч! куд си наг'о?“ ни приспијенка који би се усудио да му пане на прси. А ако му је каква грешница потпала под похотљива кољена, та се сама собом није могла превриути ни обрнути у постељи за читаву нећељу дана. Сила је то, море — хеј!...

Како га је ђаво по његову занату носио там' и амо уз Гацко низ Гацко, и како се питравао кад год би се макао са зорли планинкињама, то је појмљиво, да су за његово овално чело пријењали чежњиви погледи, а у његове се риђе брке на лијепим му образима запутавали дубоки лахорасти уздисаји занањених красотица. Једна од тих нежних створова која се најлуђе запијела и везала мерах за нашега објешењака, била је — Везпрка.

У оно доба блаженога прољећа кад бреза најјаче замрезга, а планински поток највраголастије поскочи с камена на камен и најнејасније зажубори да се само с њим орошени калопер и немушти цвркут безбрижних птичица може споразумјети, познао се Лека са Везпрком. То је било под Коритским Градом на Ублима, баш кад је туда он, не знам окле, пролазио, а она била дошла по воду.

Видећи дивна момка какве прије никад није гледала, а под каурским рухом и салтанетом што дотад на њене очи није излазило, Везпрка опусти уже и кову низа се и ушљи се у незнаног делију, без икаква освртa што је он „Влах“ а она „Туркиња“ и да јој пред мушким ваља по правовјерном хадету покрити лице дуваком. Срећом, мјесто је само по себи заклоњито а никога није било близу ко би их могао неприжељно спазити, те је и Лека слободније обратио пажњу на машли булицу.

Као да га звизну муња уврх перчина па му проструји кроз све дамаре и згрчи распомамљено срце, тако остаде занањен и заслијепљен чудном љепотом чудновате љепотице. Као да га неко опаса врелим синџиром и магнетном куком привуче, тако, без обзира на све опасности које га могу снаћи, грмачи те преда њу. А она? Стоји као кип; час блиједи, час се јапри; а очи с њега не скида. Он се — а да зашто је мушко? — први прибра, и назва јој Бога. Она му прихвати по-

здрав врло збуњено. Та њена збуњеност њему придаде снаге, те јој заиска воде да пије — да би макар и тим мотивисао тобожњи узрок због чега јој је свратио. Зној га проби свега, и он се из једне руке јаглуком отрије а другом наже маштрафу с водом коју му кадунђика додаде.

Пошто се напи, Лека пружи ђевојци маштрафу. Враћајући је — као-он ти ђаволу с ђаволом — не даше му мировати врази, но, малко пооослобођен и разабрат, стиште између палца и кажипрста набубрено од здравља и претљине месо на ђевојачкој засукатој руци, и уштину је да јој се одмах на том мјесту модро-црвенкасти колут указа. Везирка цикну, пресијече га дрским погледом и трже се назад, па се запламти као да ко саксију жераве изручи на њу, и не рече ништа.

Лека, охрабрен тим првим успјехом, не заустави се лако ни на том. Кад се обуљак заковитла, котура се таман док се не здроби сав у комаде. Те и Лека; обазре се око себе, па пошто виђе да нема никога — крочи ближе к Везирци; ухвати је за руку и загледа јој се у гараве и огњевите очи као пожудни мудрац у дубоко-високу небесну звјездану пучину. Посматраше јој их ћутке, испитљиво, као да би да у њима проучи најскривеније тајне њених срдачних осјећаја и да углела и испита сјај и величину њене ђевојачке душе, као сунчану жарку огрију на дну равнога језера. Она му издржа поглед неколика декика, па га одгурну од себе и премјери од главе до пета, а лаки јој осмијех залепрша на окрајцима гримизних усана, које као да шћаху рећи: Влаше — дражи од зенице! знаш ли ти: ко сам ја, а ко ли си ти?...

Лека је, по својој прилици, и знао и истога часа и сазнао све баш како ваља. Хајде, како му недраго, дуго би било причати, ту ти се њих двоје познај и некако бегенииши и спанђосај једно с другим да не може бити љепше. Лека је одавно чујао за Везирку а и она за Леку, и довољан је био само овај и овакав састанак па да се њих двоје заволе ћер' дотле.

Отада се Лека почешће навраћао на Корита и послом и без посла, и уђурисавао тајне састанке с драгом Везирком. Она му се била предала и душом и тијелом; искрала би се увијек кад би јој се он ујавио из бабових сараја по мраку, и проводила с њим по читаве ноћи по сијенима и дубравама. Проказивала му је и најсакривеније турске тајне које је од домаћих слушала; јатаковала му, и наводила га на пуне ћесе својих мјештана.

Везла му је бошче, и сваког му састанка давала на дар по бошчалук. Наговарала га је да бјеже с главом по свијету, само да су увијек заједно; обећавала му је да ће у таком случају покупити све благо из очиних ризница и украсти ћаћину сабљу и обје ермајли леденице и братински ханџар и џефердар на њему дати; и љубила га је страсно и пожудно, како то само успаљена була из источњачкога харема може и умије.

И Лека је волио Везирку више од свега на свијету. Намишљао је да умакне с њом на куд било. Али, како је био невјешт, како му се̑ цио свијет састојао само у Гацку, како су му се Србија и Црна Гора чињеле чак преко свијета по дањини и савременом појимању, и како није имао никога искуснијега да му се повјери, то му је и пролазило и одмицало вријеме из дана у дан у томах. Најзад се ријеши да сачека какву црногорску или херцеговачку чету ће по Сомини или Троглаву, цијелу ствар разложи харамбаши и преда му се на тешки божји аманет, те да узме Везирку и с њом бјежи под хајдучким окриљем у Црну Гору, па што им да Бог и срећа јуначка.

Међутим се̑ био страшно промијенио; никад не би рекао, да је ово онај први Лека. Постао момак ћутљив и замишљен, према свему немаран, па и према друштву и — крађи. Како и зашто то, они који су заљубљени или који су то већ искусили могу појмити; али једном Зенилу Крвавцу никако то није могло доћи у главу: шта му то би с кардашем на једанпут. Више га је пута запиткивао шта му је, а једном се баш и натресао балијски: да му мора казати што се наброћио. Ту Леку изједе срамота, те му искрено, као вјерном другу, признаде у чему је ствар; каза му за своју љубав са Везирком, ама у поприштим потезима; наравно, и не могући и не хотећи му оцртавати све чега се од ње достојао.

Као да га ко боцну пињелом међу ребра, Зенил се лецну на ту неповијест Лекину; у ушима му зазуја и од саме помисли: да је једна муслиманка могла поклонити своју љубав једном некршном ђауршу — на срамоту наћи дина и турскога хрза. Па још онака була, као што је Везирка! Ако му је и био друг, Зенил исколачи очи на Леку и попријечи га погледом који није за препоруку. Ипак не рече ништа, но, немајући куд-камо, прежвака и ту гуку најновијег искуства.

Зао глас, добро дјело и женска се љепота убрзо рашчује. И Зенил се̑, као и сви његови вршњаци, наслушао хвала при-

кладне Везирке Тановића; па, како је и сам био момак на námy а и добар сојевић, то се накаљивао неколика пута да иде у Корита и да загледа ту чувену дилберку. Сад му пак Лекино признање ускори намјеру.

Једнога дана, кришом од свакога а за највише од Леке, обре се Зеиник на вешћил-хоџаку коритскога диздара Џафера Тановића, чија му се шћер Везирка допаде као на гори сунце — да је кабил рећи; а сјутра-дан већ пуче глас, као топ, по Гацку: да је Зеиник Крвавац испросио Везирку Тановића. При просидби се, наравно, по накаламљеном турском хадету, није питало за ђевојачку вољу: ту је мјеродаван пристанак родитеља, браће и својати — а сврби неког изнад репа: ко кога воли и жели!

Лека кад чу тај хабер, би му као да га ко врхом од ножа забоде посред срца жива: припаса оружје тај час, зграби шишану, па спучи с те исте стопе те у Корита: неће ли како-год виђети Везирке и чинити што му се намахне. Пандао је и вртоглавао по коритским рупчинама као суманут, шуњао се до ублова и самих градских зидова, звиждукао и разне првашње знакове давао, али ни Везирке нити од ње гласа. Умало га тај покушај и главе не стаде.

Зеиник је том приликом наштукнуо Џаферу о Лекину мотању око Везирке и њеној наклоности к Влаху; и, по његову захтјеву и ђувегли-зетовској жељи, Тановићи су тај-час своју немирну одиву што се јаче могло привезали за харемски жежељ, бадро је стражарећи с устострученом пажњом од најмањег до највишег им чељадета у кући. Везиркина браћа и рођаци наћулише уши и стадоше, као тобош у лов, обилазити сваког дана око града с керовима, не би ли ће нагазили на Леку да се привлачи и облијеће око несуђенице. И нијесу се дуго морили. Нијесу прошла ни три дана од Везиркина прстеновања, а њени буразери набасаше на Леку у шкриповима једне странчине спрема Града, па га отисконе, баш као хртови курјака с логе, — ха поћер'-поћер', ха погон-погон, све с пушке на пушку, да јадни ђаур ашиклија једва жив а сав избуцан, награбан и задихан предрије и изнесе главу у хајдучки Троглав. Одатле се турска поточ, бојећи се ускочке засједе кроз троглавске густе и вратоломне хадуге, врати назад, а Леку остави нека га носи белај куд му драго, надајући се да ће им ускоро пасти шака па како било.

Набрзо иза тог па се и Зенил ожени. Звао је и Леку у сватове, да ли искрено или на пријевару о том ти не бих знао казати, али ко да му ходе? Зар је мало што му је отео јараницу, навигао на њ тазбину да му о глави ради, но још и тај најновији ударац? Онога дана кад су Зенилови сватови с уплаканом и силом довученом Везирком стигли Крвавчеву ходаку, Лека се био завукао у густу јеловину наврх Сомине, само да не гледа својим очима како коњи туђих сватова хржу око оне коју је он стотинама пута у свом наручју грлио, и како се туђи прстен блиста на њеној руци.

Отада међу Леком и Зенилом настаде крв и нож: избјегавали су један другога, па чак се у понеким случајевима и вребали да се огледају: Лека је то желио ће на-само, а Зенил наравно „ће гледају војске обадвије". А све то поради једне женске главе: Лека због отете драгане, а Зенил због заведене буле која му је љубом постала а која никад не пропусти часа а да Лекино име са сумњивим жаром на изблиједјелим јагодицама и тешким потајним (а и врло примјетним) уздахом не попрати. Лека се, као обазривији и мудрији и човјек нејачег заплећа, држао на варцу и уклањао с јавних биљега, не желећи бити луди нишан кивних и харли потурица, и унеколико се задовољавајући тим што је он Зениловy кадуну давно и давно превио преко кољена и наћефирао се с њом. А то је баш оно од чега се̂ Зенил иза сна трзао, потајно мучен оправданом сумњом за женину невиност, особито од прве брачне ноћи.

Кад све то знамо, јасно нам је шта све желе један другоме ова двојица до скора нераздвојних другова; и није никакво изненађење, ако се ће у животу срету с исуканим јатаганима један против другога. —

Под овим ваљда првим и најјачим потресом у свом вијеку Лека се за неко вријеме био оставио својих ђавола. Али оно што човјеку пређе у крв једном за вазда, не да се лако одстранити. Те се и Лека, послије свих тих претрпљених јада и болова, лати понова свога старог прирођеног заната — лупештва. Између многобројних ситнијих марифетлука и крађа, изнијећемо само неколике најзанимљивије, онако како нам која на памет дође.

На годину дана иза горњег случаја Леку ти однесе враг некуд преко Морине. Ту нагази на латинске колибе, које су Хумљани што љети издижу туда на катун и испашу начетво-

рили. Како га освоји ноћ, намисли да им се привуче и што украде. Зато извади из торбе два-три комада кувана меса, па се пришуња до најпрвог катуна. Одвезани пси јуртишу на њ, али их он брзо ућутка бацивши им месо да се замарињају. Улучив ту згоду, фукну слободно у колибу, опипа ђе што стоји и напипа на домаћицу ђе спава поред огњишта. Домаћин је пак, по потреби и обичају сточарâ планинштакâ, лежао напољу за тором. Лека ти се не премишљај много, но припани на кољена па се пруђи уз пробуђену стопаницу, и пошто — у име Латинина домаћина — сврши работу, згули губер с Латинке, заметни га преко врата, и однеси. Пред колибом га дочекају вашке као и прије, али их он утркми исто као и прије, па отоле свога си пута.

Сјутра-дан рано зором ето ти Латинина искрај тора у колибу да се огрије. Како ли се тек изненади, кад затече жену ђе се склупчала од студи око огњишта, као змија око цера о Митрову-дне, и запретала чепрљке у пепео, баш као жољаво теле све четири уз часни пост.

— Шта је то, јадна била-не? Кам' ти поњава?! — запита је пренеражен домаћин.

— Шта: шта је? пашја виро, криж те помамија! — раздрије се на њ прозебла Латинка а изрогачи очи од цјела као два филџана: — Што учини ноћес те се пометох к'о нико? Што м' однесе покривач, зар ти је мало било што си се намирија по густу к'о кршћанин на кајмаку — а? —

Ко ти ј' однија поњаву? Зар ја? — задиви се муж.

— Па ти, да ко други — та није мој ћаћа! Знаш, ноћес кад си тир'о бис — објасни му стопаница, и све му исприча танко по танко како је било.

Латинин се разгоропади. Зна да он то није био, нити да се икако ноћес будио откад је легао а камо ли да је прилијегао поред жене. Стаде се крстити и десном и лијевом, и најпослије се сјети ко би то могао бити.

— А то је бија злогласни Лека Мандић, крс' му његов ркаћки! Има неколика дана, причају, како се вудика појавија те краде и чини поганлуке — и неће, тако ми Језус' и Марије — нико други то ни бит' но он! Бржај по дýма!...

Тај-час отрчи и доведи латинског попа, кажи му у четири ока така и така и така је ствар, и замоли га да гледа те како замаглајише и очисти пексинлук.

Кажу, да је думо очатно над Латиником некакве молитве из лацманског ванђелија, па је онда куцнуо у три пута штаком по голом трбуху, вичући: „Дух светога оца папе, нечисти бису! заповеда да одслужим мису; и, буд' није нéва николико крива, да јој те истирам из пречистог црива, — јер, кад т' у по гордој нечистоћи ониј, невиста ркаћа махнитаћа није ни примитила, почем ј' о Дивици и о рају у блаженом сању снила!“... Затим је покропи освештаном водицом, и узе овна преходника за молебстије, па хоће откуд је и донао накривљене капе, пуне ћесе и успокојене поповске савјести. А Латинин и Латинка осталоше у слози и љубави, као да није ништа ни било; истина муж унеколико туробан и све више на опрезу, а жена веселија во прије, па некуд и слободнија и вижластија.

Овај се звек раштује по свој Херцеговини, те Лекино име загрмје по оним кршним планинама, и затресе и ђамове на господским кулама и почађену сламу на сиротињским и рајинским пушарама — смијехом и галамом. —

Не знам да ли те исте ноћи или које друге, да ли те године или које од идућих, јер ни сам Лека не бијаше запамтио тачно кад је то било, — само почисто знам, а и он тако тврђаше, да је и то било на Моринама.

Једне мрачне јесење ноћи опази Лека покрај друма на једном чаиру ватру. Сјети се да ће то бити босанске ћириџије што се с товарима враћају из Дубровника. — Ха, пљиварску им мајку, нећу л' им што опељугат' ноћес! ...заучиње самом себи, па им се побаучке привуче до коначишта, и, неопажен, усека се међу вреће које они бијаху у кругу око себе као шанац наслагали.

Одатле Лека према ватри види да десетак ћириџија леже по једини замотани у широке и рутаве босанске кабнице и хрчу колико год могу — знак да су, трудни и уморни, добро утврдили у сну. Двадесетак спућених коња пасијаху уоколо по ливади, а двојица Бошњака шетаху око њих, стражећи и коње и товаре и поспалу дружину.

Лека се дочепа једне црвене босанске кабанице, обуче је на се, па се придружи стражарима и стаде као и они чепати и шетати унаоколо. Један га од ћириџија припази, па, не распознавајући га у мраку и држећи га за неког од дружине, по ћириџијској навици да не би закуњао или се што забезекнуо упита га:

— Ходаш, бр'те?... Ходаш!...

— Ходам, ходам. — одговори лупешки препредењак, подражавајући и гласом и изговором Бошњу.

— Ходај, бр'те,... ходај! — поферма стражар, па продужи шетњу, он на један а Лека на други крај пољане.

Међутим наш ђаволан увреба згоду те слободније и подесније разгледа коње, па једног који му се учини понајбољи одвеза, изведе га понајлак за уши и гриву до у оближњи честар, ту га завилича тканицом, па га опкорачи, ошину и уприша сеитом и ћепаром преко брда и долина, некуд дневно а некуд по ноћи, здраво и весело. —

Другом опет, пролазио некуд преко Голије па нањегао уз чувене хајдучке кланце и богазе по крвавој Дузи. Како тули ни од честих низамских караула не би смио дневно проћи, а како је, још одонда откад се са Зенипилом и Тановићима био завадио, био промијенио дан за ноћ при својим подвизима, то је јасно да је и овуда ноћно путовао. Кад би преко Батура, нагази на десетак балија са Гласинца, који су нешто послом пролазили до у Никшић, па их ту притисла ноћ и законачили на равни међу караулама. Пред њима клањча ватра од навараданих јела и борова, које су Турци баш неће тих година кејекли и пообарали да им не би хајдуци међу њима западали и иза њих их били и пљачкали; а уза њу Загорци приставили пециво на врте ли — врте.

Шта осјети курјак кад нањуши стадо оваца, то и Лека сад кад угледа Турке и пециво: начетвори се, па им се пришуња што је ближе могао, и стаде мјеркати смије ли им и може ли им откуд и како ударити и би ли им се имало што украсти. У том чује ђе Загорци разговарају између себе:

— Ама, Мурате болан, како то ови зијансузи од влашкијех хајдука могу украс' ствар очи на очи?...

— Дина ми, и ја се сам томе не могу пшчудит'!...

— Лажу Власи, крс' им њихов... да би ли! Лажу пси. А, валај-и-билај, да им се садекана дигне испод земље Краљевић Марко па да бахне, бива, 'вођекана међу нас, не би ништа мог'о добит' до политанијех пета! Зар ниј' овако?...

— Тако је, бели! Хвале се, џанум, каури са својим хајошима и кесецијама, не би ли нас ћоја застрашили, а 'вамокана нит' они нити њихови хајдуци ваљају више но нека работа на киши!...

...Маваља више један ђаурски хајдук но пола турске царевине, а не лажу Власи — вјеру ли вам турску!... прогунђа Лека за себе: ...Сад ћу вам ја показат' што је за вас и научит' вас памети!... па би готов те отпаса тканицу и замота је око главе као чалму под ала турко, потпраши пушке и удеси остало оружје, па отоле те батац међу конагџије.

— Акшам хаирлах!... назва им, пришавши к ватри.

— Алах разнојла!... прихватише изненађени Турци и тргоше се.

— Јесте ли посустали? Како сте сви?... продужи Лека мирним тоном.

— Па, валај, и јесм' и нијесмо!... одговори калаузбаша: Но ко си ти, тако ти Бога?...

— Турчин, да ко?... осјече се Лека, сањћим увријеђен због неповјерења, ошинувши их прекорним погледом због страха.

— О, ожђелдум, бр'те — мерхаба! Отур бурда!... А ми, билај, прохесанисмо да није какав ђаурин и хајшсуз из овијех шума. — А, валај, нам се не чуди: знаш лијепо каква је Дуга јадиковка, што је сва саврх врӱца ње до дно ње затопљена крви коњском и јуначком од Турака и хајдука и њиховијех рука. И тек ето мало од кад честити цар просу хазну те погради толике градове по њој, зеру смо сербезнији те моремо бар рахат проћ' кроза њу да не гле'амо кад ће нам иза свакога грмена прснут' чутура! — расприча се један од Загораца.

— Хоћеш, џанум, затутумит' једну? — зађе најстарији измеђy њих, и додаде дуван-ћесу Леки који већ бјеше сио, па настави: — А окле би ти, и ако Бог да нoћес?...

— Ја држим хан ту на Ноздрама, па кренуо тамо до на Кретан Суљаги Звиздићу нешто послом. Шућур на стими!... одврати Лека, насукијавши лулу и напаљујући је на пламену, и вративши дуван-ћесу њеном сахибији.

Па настави:

— А не махнишем вам, демек, што имате, к'о и сви ми, шупља од дели хајдука — кад хи има такијех, пос' им се њихов омалио! да очи на очи могу украс' чо'јеку најбољу закладу... а, што би преклали писана, о том и да не говоримо!...

— Шта? цри не кук'о! И ми, бива, мало прије дивањасмо и прекладасмо се око тога; али то, билај, мени никако не иде у главу да може бит'!... прихвати калауз.

— Може, дина ми! И ја сам знам за та' марифет. — додаде Лека претварајући се.

— Амана ти, знаш ли? — повикаше балије.

— Амана ми, знам. Како у-јад не бих знао, кад сам одраст'о у овијем горама а баш међу кесеџијама, па ме невоља на све научила!... заучиње Лека.

— Е, де нам покажи, како је то — тако ти Хазрети Фатиме и Свеца Мухамеда!... замолише га Загорци сви у један глас.

— Хоћу, тако ми Хазрети Мериме и Исе Пејгамбера!... повика Лека весело: — Ев' овако!... па скочи, узе ражањ с пецивом из рука ономе што га врћаше, и поче се с њим натрашке измицати, непрестано говорећи: „Ев' овако! ев' овако!"

У које поодмаче подалеко, зажди у мрак кроза шуму и обликње рупчаге, и унесе пециво — а Турци остане као брабоњци на цједилу. —

Лекине су покраће особито занимљиве, како са своје дрскости с којом је кидисавао на њих тако и с умјешности и досјетљивости којом их је изводио. Једна од тих, у којој су оба ова блистава му лоповска својства вјештачки и природно испреплијетана, јест и овај догађај.

Једном приликом се Лека враћао с катуна из Сомине, и ћерао двоје кљусади да на њих из Ду̏ли̑ћа̑ шићера два товара жита или брашна за чобане. Кад је био преко Му̏ља̑, умрачи му се. Идући путем, наљезе поред неког гувна на ком су, како је у та доба настала вршидба, стајале двије хрпе овршене шенице, једна развијана а друга још у пјеви. У слами поред гувна спавао је сахибија Турчин, а коњи му спућени подаље пасли по долинама.

...Ма што бик се ја ломио с коњ'ма чак до у Дулиће, кад, ако Бог поможе, могу вође без по муке доћ' до нафаке? — промисли објешењак, па заустави коње, смота вреће и привуче се до на гувно. Како је Турчин, као-но ти уморан човјек, спавао тврдо као заклан, то Лека насне све четири вреће шенице сасвим рахат и комотно, па их изнесе једну по једну горе на пут.

Но ево муке: не може сам да натовари. Мучно се од сваке руке, обрни тако — окрени овако, хајбо! Не иде никако. Али он се не даде збунити. Прасне му на бистру памет дрека мисао, те сађе доље до под гувно, пробуди Турчина, скрушено и сну-

жалено му се пожали како су му се, тобож гонећи два товара жита из Метохије у Голију, коњи придурнули од нечега и превалили товаре, те како сад не може да их сам натовари.

Турчин био, за Бога хајао; појимајући сојски шта је севап, дигне се, онако сањив и не опази да је хрњага пшенице на гувну мања но синоћ, и помога Леки те натовари све четири стране на обоје коња.

— О, фала ти, мој лијепи аго — Бог ти дао што год у њега просно!... захваљиваше утворењак: — И 'алали ми, мој златни Мујо — што те намучик!...

— Халалосум по сто пута! Шућур Алаху!... зађе дремовни и поласкани до иза уишју балија.

— Збогом, Мујо!...

— У добри час, Крсто! .. Алах иманетосум!...

Лека ошину коње пут Сомине, а потурица копљачи опет у сламу колико је дуг и широк, и заковиљи у колико би десет изборојио. А кад се сјутра-дан пробуди те виђе шта је и како је, крну се шаком у прси и јекну:

— Ах, види ти ђе ме покраде — пашја га рђа убила! Не жалим што ми однесе испод носа ови нимет бож'и, па ни што му га помогох натоварит' — но што му га халалих, џапум! Ааах, домуз — бре!... —

Пошто су више јада но им је на глави длака виђели од свог разузданог сина, у пустој жељи да га виде окућена, поправљена и ожењена, Лекини су родитељи помрли отприлике кад је он навршио тридесету годину. Браћа као браћа, чим одрасту гледају један на другога као на мусафире или на сусједе-супашнике: те и Лекина се браћа одмах по смрти Крцуновој и Грмушиној одијелили, не хотећи на свој врат сносити терете због његових покрађа.

Отада се могло рећи да Лека и има и нема своје куће. Истина, допало га је на дио нешто кућерка, али се он у њему у мјесец дана једва по једном или двапут могао наћи. Особито у прољеће, љети и уз јесен. А и окле, кад су ту горе и планине и претила стока у њима, и села и сандуци и богата остава у њима њему и кућа и поткутњица.

Женио се није никако. Просто је сматрао жену као жежељ на врату, а фамилијарни живот за грдну сметњу свога „узвишеног" позива. Међутим се почесто намахнуо до Мула, особито кад је посигурно знао да ту није Зенил, а то разумије се

вазда по ноћи. Шта је пак тамо радио, то нам нико, осим оних липових љестава уз јужну листру Крвавчеве куле, па кад би умјеле зборити, и чежњиве хануме Везирке која умије па само не смије говорити, не зна и не може казати и обехапити.

Стотинама је пута дизата давија на њ у Лишник и Метохију, па чак и у Мостар пред валију, због пороба и других штета које је чинио и Србима и Турцима: неколика је пута и хапшен, али је увијек некако сретно излазио из свих шкрипа који су му се спремали, и о мало му се размињавало. Гачани су говорили за њ, да је тако таличан и тако вјешт: да га с неба бациш на ноге би се дочекао.

Чувен је са својих јединствених подвига и марифетлука био кроз сву Херцеговину, па чак се́ и у Црној Гори причало о Леку Лаплића. Особито су га вољели хајдуци који су из Црне Горе прелазили у Херцеговину те били Турке и плијен им одгонили, а које је он више пута на шићар наводио и све им могуће услуге чинио. Али за чудо божје, да сам није био за чете. Што је радио, радио је обично сам и на своју руку, а у друштву и по туђој наредби никад и никако. Уз то је кад је био сам био необично одважан и предузимљив, а у маси и под командом млакокрваст и спутан. Живио је скитнички: ће му пушка и глава, ту му и храна. Само би се зими савио у, дабоме напуњену свим и свачим, колибицу у Дулићима, и ту, будући вазда на опрезу да га душмани не би изненадили и подвргли освети и казнама, чамио док са горе опане китина и зелена удари листина.

Од особите је занимљивости начин његова подваљивања Турцима и „подлијевања воде“ турским властима. У случају, који ћемо сад испричати, то се лијепо огледа.

То је било на двије-три године испред што ће пући гласита „невесињска пушка“ и Херцеговина се дићи на цара. Испред једне зле зиме, наћерала зла година орла, те и Леку рђаво вријеме да се савије прије но обично у своју кућицу у Дулиће. Како није по свом густу био намирио све што му треба, то се дигне низ Гацко неће ли што наћи да омасти бркe.

У Бахорима му испане за руком те украде једну претилу јаловицу, доћера је кући, тај-час сјекиром међу рогове, одере је, кожу јој простре пода се уз огњиште мјесто серџаде, месо објеси о греде под кровом да се суши, неколика комада настави

у котао да се кувају, а срце с оснчином и цигарицама посоли и натакне на ражањ те припече уз ватру.

Кад, таман он сио, прекрстивши ноге на одрту чапру од украдене краве, и расхазурио се, док ето ти Мујa Бахорца батац на Леки у кућу.

— Јеси ли дома, Влаше? — повика потурица, улазећи.

— Ево дома, балијо! одврати му Лека шило за огњило, па равнодушно додаде: — Бурјум! Отуриши!...

Бахорац сједе поред ватре, и тек онда по турском хадету назва Бога: — Селам алећ!...

— Добра ти срећа!... одговори Лека пркошљиво, па старну ватру машицама и подмаче под ражањ неколике жишке.

— На, запали!... зађе Лека госту, и додаде му најнишћухану ћесу с дуваном. Бахорац напуни лулу и закурњави из дугачког бијелог вишњева чибука, једнако погледајући на прострту говеђу кожу под Леком и месо на ражњу и о жиокама.

Лека то опази, па затури разговор чак од Кулин-бана. У толико и печење стаса; Лека га изреза у један сахан и принесе пред Муја, с понудом:

— Дедер, комшијо, да заложимо; што имамо да се стимамо!...

Балија као балија, облапоран да му ни поп није у том раван, опљуцкујући, не даде се много нукати; прихвати се за печење, и како му се бјеше размигало на њ, набока се да Бог поможе. Лека скиде котао и растави, те, Бога ми и отале!

Тек пошто ручаше, запитаће Лека Муја:

— Ама које добро, чојче, те т' имамо данас? Које су те донијеле виле? Богме, без неке ти нијеси дош'о тек онако. —

– Е, бр'те, да ти право обестпаим!... једва дочека потурица и као да му се језик одријеши: — Ово се више не може 'вако, бели! То нестаде ово, то украде се оно! Наст'о некесии иксан па и кихаметли земан. О, Алах, Алах — видиш ли, чујеш ли, знаш ли шта се све не ради на дуњалуку?!... И распомами се Мујо, бре јадна му мајка, као-но ти коме је за невољу.

— Ма шта је, бои био — шта си се тако зорли раздертио? Да ти се није какав зијан окојасио — а?... запита га Лека, претварајући се.

— Зијан, је ли? Док је зијанћера неће нам се мајшњат' без зијана. Лох, моја крвава муко! Узалуд ли те храних, да ми те други оглође! Харам му било — к'а што ће!... јекну погружени потурчењачки мртвик, па се замисли — замисли и на-

једном сасма промијењен у лицу продужи лукаво, силом се правећи невјешт:

— Ма знаш, добар ћеће, да ти се жалим! Данас ми неко ачик беашиле украде између говеди ону шарену јуницу. У колико с' окренух, ње нема. Па како, бива знам е си ти хербаб око свашта, да је кабил умио би шехитана потковат', ето с тог и дођох вођекана до тебе да те, џанум, замолим не би ли ми умио што обеспатит' за њу. Тако ти часног креста, дај ми право кажи: на кога мислиш да би ми је мог'о украс'?...

— Знам, тако ми часнога креста, и ко ти ј' укр'о; но што ћеш ми дат' суџбине да ти сад на 'ви час обеаним лупежа?... одговори Лека.

— Вјере ти, па баш знаш?! — зачуди се Мујо.

— Вјере ми, па баш знам. — потврди Лека.

— Е, кажи ми, салте право и поштено — и ево ти одмах двије бијеле меџедије! – рађе Мујо, па извади паре из јанџика и истресе их на Лекин длан.

Лека завеза паре у мараму и метну за колан, па настави: — Е, сад да ти кажем: нико ти је, Бога ми, није укр'о до мене. И ено јој меса ђе виси горје; ево јој чапре пода мном, а и оно што смо сад јели заједно од ње је — те по томе: ја лупеж, а ти ми друг! —

— Шта, штаа?!... раздрије се Бахорац као рањен воловодак, па скочи, подгучи чибучину, и отрча као во кад се разобада те право у Липник Дедаги на даву.

Дедага спреми заптије по Леку те га доведу преда њ. Бахорац давија као змија — једна глава а девет језика: како му је Лека украо јаловушу, па му шта више и суџбину на њу дигао.

Лека хаша пипала — ни лук јео ни њим мирисао: — Крке ми, нијесам те нијесам! Нијесам, пашо, твога ми живота и султанова здравља! но лаже Ба'орац — подговорио га неко да м' оцрни пред тобом. Тä про'есаш сам: је л' икад то било иђе на окрс' бијелога свијета, да лупеж украде што од 'ајвана а покраденик од њег' истог и једе и, пошто своју ствар својијем очима види, јöш лупежу повјерује и свр' ње му да суџбину? Ја не знам, тâ ме јади не знали, или сам ја подезвиј'о или Ба'орац или ти — тек од нас један није при чистој свијести! —

Ха потегни, ха повуци; поћерај отуд, наћерај одовуд — Бахорац и Турци не могу ни запети с Леком, нићe ни како си!

Дедага се нашао у чуду; зна Мују као мирна домаћина и побожна кутњика, па му га жао; зна Леку као оглашеног шехирета и лопова, ама не може никако да га закучи — брани се, пуст и јадан, као ускок с бусије.

— По свој прилици ти се меса хошћело, Мандићу! И ја бих, билај, душом потег'о, да си крив. Ти си се, к'о каква ваљана горска вучина, награбио свјетскијех пара и залога, па мени, к'о царском муртату, признај што с' учинио — дина ми ти ништа нећу; а овоме сиромашку плати ту цркавицу и дангубу — севап ти је, болан! — кушаше га Дедага.

— Ако биднем за то и чесни и свјесни, честити пашо, ево по врату сам најтањи а по пасу најкрти — на твоја сабља а мој живот! Ако ја не биднем поштен чо'јек и мирна царева раја, ево да ти потпишем сто талијера глобе; па ме по пола пресијеци, ако сам ичим натрунио иком а некмо ли Мују Бахорцу!... правдаше се Лека, па креснy оком на Дедагу.

— Сиктер бре, балијетино смрдљива! Дош'о си ту да биједиш чо'јека ни крива ни дужна — пас ти се нашјега меса напотез'о! Издир'! — затутње Дедага на Бахорца а махну на кавазе те га избацише напоље.

Лека мало поизоста те одброји обећаних педесет талијера мита лакомом турском дјелиоцу правде, па и он изађе за Мујом. Нађе га под ходником на басамцима ђе стоји кукаван и замишљен као да је смрзнут. Лека му од ћавòлâ приђе, дрмну га за рукав и ходе му се ругати:

— Ето видиш, балијо од балије, да твоје „јеси“ мање вриједи но моје „нијесам“! На, кукавицо ниједна, ти да се са мном изнесеш — је ли?! А, Бога ми ти нико краве није укр'о но ја; а зато што си ме давиј'о... па да му и оца кроз оца, и мајку кроз сестру, и булу кроз димије, и ћабу, и султана, и Мухамеда и све у једну тканицу! —

— Хај, за Бога, пашо господару! — раздрије се Мујо са дно скала, па се суври у те Дедаги у ходају и задавија поново: — Хај, помагај за Пејгамбера и његову браду! Похасио се, Ћино, Влах, па му мало што ми бигаир-хак диже ћасу варенике испред оне шклежи, и што ме превари те заложих меса од мога сопственог хајвана, и што ми ни с те ни с ове измами сопбину, но ми се још јашка и вођекана усред царског хућумата ми срамоти и оца и мајку и сестру и булу и ћабу и Мухамеда па најпотље и самога девлетли падишу! —

— Нијесам, пашо, тако ми сунца што те грије! Лаже всето, к'о што с' и научило, да ли не видиш ће кнади па и' умије? Та нијесам се помамио да зборим што не треба: а к'о права раја и усред пусте планине се не бих смио усудит' да промислим што ружно турском хрзу и светињама и свијетломе падиши, а камо ли да иг псујем у царском суду ће се дијели пра́ва подједнако Латинину, Вла'у и Турчину, спромаку к'о и богатоме! — извињаваше се Лека.

— Лажеш, Бахорче, тањевино и несоју! — растутње се Дедага на давудију, па скочи разјарен, потеже чибук а сврну му симсију па замахну како ће несретног балију њим између оба ока.

Мујо се уви и избјежа из ходаје блијед као клак. Лека изађе за њим, пристиже га на степенице па ће опет исто као и прије: — А што ме давијаш, кад ти фајде није — да му то и то и с дином и са кораном и са Свецем и са султаном и са свијем што му пр'о прага прелази осим шарене мачке! —

— Валај их и ја гребем кад им суда нема! — скреса Мујо као Влах с коца, па претури сингави стручељак преко рамена и отпуха кући грдан и жалосан.

А Лека, на једну руку весео што је нагаравио Турке а на другу шалећи педесет талијера за које би и четири онаке јунице могао купити, одјезди на свој сенат: да и даље удаје вједогоње а жени ђаволе.

Невесињски.

(Свршиће се)

УСПОМЕНЕ ЈЕДНОГ ДИПЛОМАТЕ

ПРИЧЕ И СЛИКЕ СА БЕРЛИНСКОГА КОНГРЕСА

НАПИСАО

ШАРЛ МОЈИ

ПРЕВОД СА ФРАНЦУСКОГА

(НАСТАВАК)

V

Најзад, 13. јуна, пуномоћници, одевени у сјајне униформе и обасути декорацијама, прођоше у отвореним колима, под најлепшим сунцем, кроз гомилу која се беше поређала при њихову проласку и прођоше кроз капију Радзивилове палате. У вестибулу прими их г. Радовиц; кнез Горчаков, који се није могао пети уз степенице, био је дигнут у наслоњачи са точковима на први спрат; кнез Бизмарк дочека их све на улазу у први салон и одведе их у дворницу за седнице. Један сто у облику коњске потковице, застрвен мрком чохом, заузимао је задњи део собе, пред прозорима на свод који су гледали у почасно двориште. Са свим једнаке наслоњаче, са високим наслоном за леђа, биле су поређане за чланове скупа, а столице на оба краја за секретаре. У очи тога дана, канцелар је одредио места и одлучио да пуномоћници сваке народности седе један до другога, по азбучном реду Сила. Како је било десет седишта у истом реду на задњој страни, председничка наслоњача није могла бити са свим у средини. Када смо ја и г. Радовиц скренули пажњу канцелару на ту малу неправилност: „Не чини ништа, одговори он весело, бићу мало и сувише на десници,

али за овај мах и моје су наклоности на тој страни". На левој страни било му је дакле пет другова, а на десној само четири: остали чланови беху распоређени у назначеном реду на двема кривинама потковице. Сва средина дворнице остаде празна, и ми наредисмо да се намести, на супротноме крају, други сто за примање књига, докумената, географских карата, које су биле потребне за истраживања и непосредна проучавања.

Пре конституисања скупа, гроф Андраши састави брзо писаљком неколико реченица од којих сам сачувао оригинал, и којима је предлагао својим друговима да упуте цару Вильему своје жеље „за његово брзо оздрављење". Председништво по том буде додељено канцелару Немачке, по обичају, и секретаријат буде примљен и уведен. Тада поседаше, а Председник, који једини остаде стојећи, изговори најпре кратку беседу поздрављајући изасланике добродошлицом и захвали на почасти, а за тим прочита једну беседу, пуну политичкога такта, која се сва може свести у ово неколико врста: „Како је Сан-стефански уговор такав, да у више тачака мења стање ствари, утврђено ранијим европским конвенцијама, то се он „мора подвргнути" слободној дискусији Кабинета који су потписали акта од 1856. и 1871. године, да би се, општом сагласношћу, и на на основи нових гарантија, обезбедио мир, који је Европи толико потребан". Та тврдња о праву Сила да испитују сваку измену уговора које су оне потписале, била је без сумње изврсна и са свим на своме месту; али је могло изгледати доста чудно што је истиче као апсолутну истину, и са толико привидна уверења, онај исти човек који је, не питајући никога, једно за другим мењао положај обезбеђен Данској лондонским уговором, Германској Конфедерацији, Аустрији и Француској, уговорима у Бечу. Свакако, — и не варајући се о практичној вредности тако лепе теорије, на коју се позивао државник који се ње најмање држао, — могли су само честитати себи видећи да се она тако изречно прокламује, и једнодушни пристанак пуномоћника учинио је услугу ствари међународног права, које је тако често гажено.

Када је тако био одређен предмет њихових радова, сви присутни обвезаше се да ће чувати тајну о својим већањима. Радо верујем да су сви били верни тој обвези, ма да нас је, без сумње по каквој непажњи, тачност извесних информација у штампи више пута изненађивала. Ставише, одмах по том,

бугарско питање као прву тачку идућега дневног реда, и хтедоше се разићи, кад један непредвиђен случај доведе трепутно у сукоб представнике Енглеске и Русије. Било да ја лорд Биконсфилд хтео одмах да покаже антагонизам између двају Двора, било да је хтео дати задовољења сумњама британскога јавног мишљења, он изречно затражи брзо повлачење руских трупа које су логоровале око Босфора. Његов предлог који је циљао, у доста оштрим изразима, на евентуалност од страшних сукоба и чак, рекао је, „од изненадног заузимања Цариграда", био је одбивен оправданом оштрином од стране министара царевих, чију лојалност као да је он хтео сумњичити. Били су врло узбуђени због те непријатне чарке, и ја сам био сведок тренутка када дискусија, од првога часа, хтеде узети врло оштар тон. Али председник, који није хтео да се дебата заведе на странпутицу у једном тако деликатном питању, пресече је одмах и брзо са неколико енергичних речи. Тада се видело колико је његов аукторитет био пресудан. Лорд Биконсфилд није више наваљивао на свој незгодан предлог, и није се на њ никако враћао. Одгодише по том седницу за три дана, да би пуномоћници имали времена да се боље упознају и договоре: после тога требали су да заседавају без прекидања до краја.

VI

Желео бих сада, према живом утиску који ми је остао о свакоме од њих у седници, у друштву а често и у интимном кругу, да их изнесем пред очи мојих читалаца. У осталом, говорићу о њима само са специјалног гледишта своје студије и улоге коју су играли у Конгресу: кнез Бизмарк као председник, а остали као инспиратори или више или мање активни сарадници на заједничком делу.

Могло би се запитати да ли ће се оштар и поносит карактер канцелара Царевине сложити са деликатним и заплетеним задатком који је имао да испуни, у опрезну па чак и доста неповерљиву скупу. Чак и изглед његова лица, напрасит и мргодан, његов бујни тип тако у складу са његовим животом, војнички право држање његове заповедничке главе и његовог атлетског попрсја, његов тежак и нагао глас изгледаху као да се мучно слажу са председничким дужностима. Али се у брзо

видело — о чему нису ни сумњали они који су га познавали, — до кога је ступња он умео према приликама подесити свој апсолутистички карактер, па чак и израз свога лица. Његова комплексна природа имала је извора, без напора и позирања, за све положаје и све тренутке. Као што му је, у интимним разговорима, реч лако постајала гипка, оригинална и весела, тако је исто и његова дипломатија, у основу непоколебљива, узимала у приликама приступачне и допадљиве облике, и, рукујући дебатама онако исто мудро као и разговарајући са својим колегама, он је показивао толико исто духа и добра расположења колико и снажне озбиљности. Смео бих готово рећи да никад није потпуније био он главом него у оној наслоњачи у којој му је требало у исти мах сузбијати оштром чврстином нестрпљиве претенсије и бурне дискусије, уливати поверење предусретљивом љубазношћу, најзад одржавати своје личне планове изгледајући да само тумачи и укратко своди заједничку вољу. Осећао се, гледајући га тако чврста и тако живахна, пун развој његових разноврсних особина: несавладљива енергија и мудра умешност; он их је одлично спајао на томе мирољубивом месту чије је величанство крунисало његов ратоборни живот: а његово унутрашње задовољство могло се видети у његову мирну и веселу држању.

Та сјајна милост среће слагала се у осталом и са његовим интересима, које он никада није губио из вида: „Кад се од мене тражи што, рекао ми је једнога дана, ја најпре гледам шта ми се нуди;“ и ударао је гласом на своју мисао, ширећи руке на подједнаку висину, као два таса на теразијама. Ето. Конгрес је за њега остваривао ту равнотежу. Канцелар је давао своју потпору амбицијама једних и жељама за стишавањем и одмеравањем којима су други били задахнути, а примао је у размену за то, са признањем немачке супрематије, потпуна средства за акцију за своје концепције о будућности. И тако је он руководио већањима, као прави чинилац одмеравања, развијајући их или сужавајући их вешто и ведро, изазивајући обостране уступке, отклањајући непотребне или нејасне детаље, остављајући у страну мрачне тачке, убрзавајући више или мање оправдане и трајне солуције, али за онда довољне за друге а нарочито за њега самог. У току дискусија, чије тајне није ваљало сувише додиривати, брзина му је изгледала стварна погодба успеха, те није давао маха оклевању својих колега. Када

би редактори протокола, а по кад кад и пуномоћници захтевали известан размак времена ради одмора, он их није слушао: „Верујте ми, говорио ми је са висине свога џиновскога раста, рад никога није убио.“ Ту је реч добацивао весело, са уверењем о својој физичкој и моралној снази, као човек који гледа само свој циљ, и, одиста, захваљујући томе непрекидном и тако добро руковођеном раду, посао је био свршен за тридесет дана.

Сувишно би било рећи да су друга два представника Немачке помагала свога шефа најтачнијом дисциплином: физички врло разнолики, они су били налик један на другога по оданости. Кнез Хохенлое, мршав и хладан, имао је ћошкасто лице, упале и раширене очи, нос као орловски кљун, осмех чак суморан, реч суву и збијену. Г. Билов, државни Секретар за спољне послове, напомињао је својом крупноћом и округлим и мирним цртама својега потпуно избријаног лица, својом дугом, коврчастом, плавом косом, благошћу својега погледа и својим питомим говором, на доброћудну физиономију гдекојих црквених достојанственика. Али под том благом спољашношћу, тај вешти и фини дипломата изводио је, као и његов друг, не врднув у страну ни за једну линију, заповедничку мисао канцеларову.

У томе друштву класичка и оштра изгледа, необично лице првога министра Аустро-Угарске, грофа Андрашија, падало је одмах у очи као контраст. Његове црне и страстне очи блистале су се испод дубоких сводова од обрва: његова коврчава коса таласала му се по челу: његов на више повијен брк, његово лице нешто заморено бурним животом, његове црвене униформе, претрпане златним ширитима, даваху му мање изглед дипломатског преговарача него каквог ватреног уметника или јуначког војводе. Ваљало се ослободити успомена на Метерниха и сетити се скорашњег преображаја Хабзбургове монархије у корист мађарских елемената, да би човек разумео пресудни положај тога високог романтичког племића на традиционалном Двору у Бечу. Али силни израз његова погледа и вештина његова говора одаваху правога шефа једне владавине. У њега је без сумње био поносит и жив темпераменат његове расе, али, за столом конгреским, он је јасно и са висине расправљао крупне ствари, чију је солуцију изводио жарком истрајношћу. Истина је да је његова неусиљена пристојност изгледа по кад што чудновата, али његова силна речитост, његов пријатан разговор слагаху се тако добро са његовом бурном судбином, његовим

пређашњим искуствима и садашњом величином! Он сам радо је напомињао те чудне мене: он је, — некада као бегунац осуђен да буде обешен као бунтовник, у 1848. години, — одговорио једнога дана, у Берлину, на један комплименат због ордена Златног Руна који је носио о врату: „Да, без сумње, али је мој лик, у другим временима, носио са свим друкчију огрлицу." Говорио је тако без афектације, додирујући руком драгоцени накит, мање занет можда игром речи него драматским интересом несталности људске судбине. У главноме, гледам у њему паладина, државника или човека од света, он је врло радо био примљен по салонима, а на скупу је играо једну од првих улога. Свуда се кретао са толико енергије колико и елеганције и видне слободе духа. И одиста је имао неке заслуге, у тај мах, када је у потаји изводио своје амбиције са Босном и Херцеговином, и када је у тајности комбиновао са кнезом Бизмарком онај тројни савез, несвесно дело Конгреса, које је било намењено да постане главни фактор у европској политици. Додајем да су његову политику најпотпуније потпомагала два његова друга: један, барон Хајмерле, човек од каријере и студије, и који је чак пробао и да га наследи, исто тако пријатан у манирима колико и солидно образован, допуњавао је и појачавао негова средства за акцију неоспорном техничком компетенцијом, као што признати тактичар извршује стратегијске концепције главног ђенерала; други, гроф Карољи, посланик Фрање Јосифа у Берлину, давао је блеском својих примања много сјаја царевој мисији.

Нагласио сам мало раније тешкоће посла који је пао у део нашим француским пуномоћницима. Морам рећи да предусретљивост кнеза Бизмарка, као и добро расположење које им је указивао цео скуп, нешто умањавеху трновитост његову; али је ипак ваљало добро разумети и одмерити држање у будућности, и опрезним и чврстим држањем задобити пуно поверење свих учесника у Конгресу ради поступна повраћаја нашега утицаја. Тада су много критиковали наше представнике. Мислим да је право да им се ода правда: у истини, они нису били испод онога што се од њих могло очекивати, и њихова иницијатива стално се показивала без наметљивости и без слабости. Г. Ваддингтон, од пре краткога времена министар спољних послова, није припадао дипломатији; али су га његове раније студије посветиле у наше послове; познавао је бар основе источних питања. Али, што је више вредило од тога нешто површнога

лиања. Био је врло опрезна духа и умео је тачно судити; речит и пријатан беседник, извежбан у поступцима парламентарна живота, спајао је тако особито корисне особине у скупу из хетерогених елемената које је ваљало штедити. Његова отворена физиономија, његов частан и помирљив карактер, допадаху се његовим колегама; своје мишљење бранио је енергично, али је показивао пријатну предусретљивост и према мишљењу других, и у његовим беседама није се могло опазити ни суптилности, ни задњих намера. Политика „чистих руку“ није за цело код њега била нешто што се већма воли него друго а још мање каква доктрина; свакојако, како тада нисмо видљиво могли имати друге, за цело је боље било изгледати спонтано скроман него нестрпљив и обманут. Г. Вадингтон је за цело био управио своје погледе на Тунис, али је сматрао да је требало само опипати и спремити земљиште, а дотле, пожњети моралну добит од некористољубива држања. Тако беше себи задобио много кредита; његово посредовање увек се радо примало, било да је утврђивао наша вековна права у Леванту, било да је предлагао размицање грчких граница, било да је износио своје осећаје о разним питањима која су била на расправљању. Ма да је од свога енглеског порекла задржао извесну наклоност према Лондонском Кабинету, његово неоспорно француско родољубље и његова природна неприступачност уливаху највеће поштовање, и, врло често, његова вешта и искрена реч задобивала је његову мишљењу једнодушност слушалаца. У осталом, он је имао поред себе, да би потпомогао и расветлио његов ход, у тој средини новој за њега, једнога одличног дипломату, свога присног пријатеља, грофа од Сен-Валијера, који је пре неколико месеци био акредитован код немачкога Двора.

Тај посланик првога реда оставио је неизгладив утисак у сећању оних који су га познавали. Судбина му беше доделила најређе дарове, у исто време кад и оштру чврстину. Све на њему: нарав његових црта, сјај његових очију, његов глас који се дизао и спуштао, његова племићска елеганција, одаваху отмену природу. Његове способности оправдаваху његово брзо напредовање, и он је умео умерити љубазношћу и гипкошћу свога духа нешто поносит изглед својега држања. Али је скупо плаћао те милости среће: већ од дугог низа година, честе кризе једне неизлечиве болести, некакве болести у стомаку, лагано су трошиле његову снагу. Ипак је он текао каријеру и створио

себи, на разним местима, изузетан положај. Као шеф кабинета на Орсејском Кеу, министар у Штутгарту пре рата од 1870., касније комесар у немачком главном стану у Нансију, по том сенатор и посланик у Берлину, он је свуда вршио несепорни утицај. Укроћивао је своје болове непрекидним радом и неустрашивошћу своје душе. Тај стоичар који се увек борио узео је знатна учешћа у образовању Кабинета у коме је седео г. Вадингтон: мудро је руковао нашим посланством: био је и један од најживљих учесника у преговорима на Конгресу. У тој периоди, ја сам живео у његовој близини, и са узбуђењем сећам се борбе његове воље са неумољивом болешћу. За време читавих дана гладовања, после ноћи без сна, држао се на ногама присуствовао службеним свечаностима, препирао се у седници и по кулоарима, колико чврсто толико и разборито. Његови другови ценили су његову младу зрелост и тачност његове трезвене дијалектике, а у исто време били су и ганути његовом храброшћу. Увек на своjем месту, он би их могао и обманути о стању свога здравља, да се унутрашња пустом није одавала његовим бледим и ослабелим лицем: али су погађали његове тужне часове, те је увек био окружен симпатијама пуним поштовања. Морао је још неколико година живети тим радним и драматским животом: видео сам га, мало пре његове смрти: тело му је било побеђено, али не и храброст: његов карактер, његова мисао и његово срце не беху попустили.

Трећи наш пуномоћник, г. Деспре (Desprez), већ дванаест година директор политичких послова, давао је француској мисији драгоцену сурадњу својега великог знања. Својим дугим службовањем, својим искуством у свим тешкоћама у основи и у појединостима, окретношћу свога пера и својег говора, тај бенедиктинац у дипломатији имао је своје обележено место у Конгресу. Он је у њему био један од најмарљивијих помоћника, и, кад је ваљало у кратко скупити резултате већања, он је био главни редактор нарочите комисије: предлог који је он спремио постао је, са врло малим изменама, службени текст Берлинскога уговора.

Кабинет у Квириналу беше акредитовао само два представника: грофа Кортија, министра спољних послова, и грофа Лонеа, свога посланика у Немачкој. Овај, као мудар, научен и пријатан човек, врло марљив, али нешто бојажљив, претрпавао је сувишном уздржљивошћу и прећуткивањем своје опширне

беседе, и гроф Корти привукао је својој личности ауторитет мисије. Тај дипломата, изванредно духовит, познавао је из основа свој занат. На многобројним положајима, он је чинио част лекцијама свога негдашњег шефа, г. Кавура. Спољашност му није ишла у прилог: имао је мале, оштре очи и пљоснат нос: али отменост његових манира, његово срдачно понашање, а нарочито жива машта, оригиналност његова оштра и поучна разговора, даваху маха да се заборави његова чудна образина. У седници никако није беседио, јер није био говорник, али је износио кад треба своје практичне, мудре напомене, изнесене у убедљивој форми. У интимним круговима развијао је слободније, са извесном нијансом заједљивости, своје увек тачне и фине рефлексије. Ништа није измицало његову оштру погледу: он је имао и о једнима и о другима изразиту и умесну реч, и карактерисао је случајеве и основу ствари јасно, без унапред смишљене одлуке и без илузије. Сматрали су га као врло увиђавна и добра саветника, и ако је својој титули првога представника Италије имао да захвали за један део тога кредита, ипак се одмах, својом личном вредношћу, истакао на видно место, као човек који говори о ономе што зна, кога увек слушају са задовољством и коришћу.

Порта није била срећна у избору својих пуномоћника. Место да је поверила одбрану своје ствари Отоманима велике вредности, она је беше поверила агентима другога реда и који, уз то, из разних разлога, не могаху добити утицаја на Конгресу. Један, Каратеодори, шеф мисије, био је Грк по пореклу и вери; други, Мехмед Алија, по пореклу Прус и ренегат; трећи, Садулах, без икаква значаја. У томе је било, и то смо сви знали, некакав чудан рачун турске психологије: у Цариграду су осећали најживљу одвратност да компромитују какву велику личност Ислама у преговору који би, ма да је ублажавао тачке уговора у Сан-Стефану, осветио још једном, дирање у области и суверенство Султана. Волели су дакле оставити одговорност каквом рајетину, ласкајући себи да ће хришћански Дворови узети то наименовање као акт снисходљивости. Еле, ништа није било даље од њихове мисли. Знали су они да је хришћанин у Стамболу увек имао само субалтерни положај, и да је стварна управа пословима припадала само мусломанима. Каратеодори, коме за цело нико није оспоравао високу интелигенцију, симпатична карактера, врло широких знања и заслуга као дипломата

и писац, био је за то ипак прелазни министар и паша по прилици, те, као такав, и поред својих ретких дарова и марљивих напора, остаде без акције на високи скуп. Он сам имао је и сувише такта да не би осећао тешкоће своје улоге: није имао ауторитета. Апсолутно одан своме господару, он ипак није имао оно потпуно поверење које се задржава у Двору и на Порти, — опет са каквом ћудљивом вољом! — за старе службенике мусломанске политике. У нашим пријатељским разговорима о садашњим стварима, чије смо претходнике пре осамнаест месеци, заједно проучавали на Конференцији у Цариграду, где смо обојица вршили дужности секретара, слутио сам његове озбиљне бриге дивећи се његовој истрајној храбрости. Његове колеге одаваху му правду и показиваху му уважење које је он толико заслуживао: али поред тога што су сви били већма заузети својим комбинованим интересима него захтевима и жалбама Турске, они су га сматрали као потчињена посленика, придодата незахвалну послу, који је унапред осуђен на немилост.

Што се тиче Мехмед Алије, Порта се још више беше преварила. Говорило се да се она сматра врло мудром, одашиљући у Берлин ђенерала рођена у Пруској. Можда је она само попустила, и у тој прилици, својој жељи да буде представљена агентима који не би били турског порекла. Било како му драго, она је врло рђаво разумела осећања Конгреса, а нарочито кнеза Бизмарка. У њиховим очима, Мехмед Алија, побегав некада из пруске марине, постав мусломанин, и чији су почетци у отоманској војној каријери били помагани, веле, од сумњивих пријатеља, био је, поред свога владања, које се у осталом давало претресати, за време последњега рата, само авантуриста без сталности. Његово присуство нарочито је дражило канцелара, који је гледао у њему, како ми рече једнога дана, „само једног берлинског гамена“, који се заогрнуо титулом маршала: „И тако, додао је жестоко, ето морам да постављам, као што чиним код свих пуномоћника, једнога немачког службеника код врата једнога дезертера и ренегата!“ Па ипак се склонио на то: али, по што га је примио са најглавнијим лицем, никад није проговорио с њиме иначе до са поноситом зловољом. Такво поступање било је у истини мало оштро. Мехмед Алија оставио је своју отаџбину готово као дете; можда је био и клеветан: у истини, он се одликовао у више битака: чак је имао и извесно философско и литерарно образовање. Та чудна личност имала

је трагичан свршетак: убрзо после Конгреса, позван у Албанију да угуши неку побуну, буде опкољен од бунтовника, и погине са оружјем у руци. Султан је погрешио што га је импровизовао дипломатом, али је имао право кад је рачунао на његову оданост и његову храброст.

Пре но што проговорим о енглеским и руским пуномоћницима, чиј је антагонизам био важно питање, морам напоменути да је држање њихових другова према њима било деликатно. Ваљало је у исти мах водити рачуна о братским претенсијама и осетљивости Царевој, и да би се у томе успело, не допустити да скуп изгледа било као затворено поље, било као суд. Дискусија се није смела отворено настављати између двају противника, а било је исто тако незгодно да Русија изгледа као да је позвана пред европски суд. Право је признати да су са највећом вештином силе избегле ту двогубу опасност. Оне су настале да од својих седница начине пријатељски круг, који тражи, с најбољим намерама и изван сваке оморе форме, комбинацију за равнотежу: осим гдекојих површних узрујаности и жустрина које су брзо уклоњене, оне су успеле својим тактом, својом чврстином и опрезношћу, да даду у колико се могло својим изменама мисли изглед општега рада и да одрже нешто усиљену ведрину својих већања. Оне су у томе стекле у толико већу заслугу што, с једне стране, као што се констатовало на првој седници, обострана расположења у Лондону и Петрограду беху врло срдита, и што, с друге стране, односи између канцелара Немачке и Русије нису били повољни. Али, ако су мудрост и једних и других, као и професионална умешност изравнали те оштрине, видећемо, у току ове студије, да не само неповерљива и контрадикторна политика двају противних Двораца чињаху њихов посао незгодним, него да и висок положај и карактер представника Русије и Енглеске отежаваше тешкоће око постизавања сагласности.

(Наставиће се)

МОРАВКА

ШАЛА ИЗ СЕОСКОГ ЖИВОТА, У ЈЕДНОМ ЧИНУ С ПЕВАЊЕМ

НАПИСАО

МИХ. СРЕТЕНОВИЋ

ЛИЦА

Родољуб Красојевић, млад учитељ
Панта, школски послужитељ
Анока, сирота удовица
Јелица, њена кћи
Живота, сеоски дућанџија
Мага, његова жена
Дафина, њихова кћи
Јовица, отац учитеља Родољуба
Митар, сеоски кмет
Ганцо, циганин, свирач
Први момак.

Момци, девојке, свирачи. — Догађа се пред једном сеоском школом крај Мораве.

Село — шума.
У дну преко позорнице река Морава. Десно школа с доксатом. Над вратима испод доксата табла са натписом: „Краљ. Срп. основна школа“.

I

Родољуб, Панта

Родољуб седи на доксату, гледа уз Мораву и свира на виолини, час нешто тужно, час нешто весело.

Панта (Седи под доксатом на клупи, љушти и сече кромпире. Почесто ослушкује свирање). А, jä! Тако ти је то! Свашта ти има у овоме лепоме Божјем свету. (Застане). Оно, још је учитеља било у овој нашој школи, али оваки није био ни један. Измењало их је се, вала, од како ја памтим преко двадесет; а од како сам ја али-

мајка, ово ми је четрнаести! (Застане и подними се). Боже, Боже мој!... Баш су ти и они неки мученици! Е, не би, вер' и Бог, био учитељ, па таман не знам пошто! Не дају се човеку лепо скрасити на једном месту!... Таман дође они ти из Београда тек загуле: хајд', петљај па даље! Славе ми је овај мој чин сербезнији! Још кад дође какав млад и неожењен, као што је овај сад, е, онда ти ја уживам праву. Ја сам ти прави госа у кући. Онда ти уживам к'о мали цар. Спремам за јело што ја хоћу: располажем како ја хоћу. (Поћути). Није да се 'валим, али, аншлије као што сам ја, нема у срезу. Научио сам ја од госпоја готовити, махни се! Умем ти зготовити што ти душа хоће. И колаче ти умем уредити, па све оне господске. Кад ти ја умућкам паштипању и испечем, знаш да се жути као смиље а мека, мека к'о памук. (Погледа више себе на доксат). Ето, овако ти ради сваке недеље и празника. (Показује руком и главом горе). Узме ћемане, седне на доксат, па свира у заборав. А и свира, вала, боље од сваког циганина. Чешће пута, дође му тако Ганцо циганин с ћеманетом, а он, узме неку 'артију, гледи у њу, и свира, док Ганцо не научи. Штета што није циганин, био би први свирач у Морави!... (Родољуб престане са свирањем. Брише чело марамом, гледа на Мораву и оде). Престаде! Знам већ куда ће. Сад ће пушку на раме, па уз Мораву. Чудо је то људи, да оваком човеку заврне мозак једна сељанкуша. Мора је сваки дан видети, па да би ђаво црк'о. Оно, до душе, лепа је, млада је, здрава је, али која вајда кад је убита сирота?! Дућанџина Дафина полуде за њим, али он ни абера. А јединица и толико богаство, болан! Вели ми Живота дућанџија и дућанџика: „даћемо уз њу, ако је узме, у мираз сто златних дуката. То је за нашег живота, а после смрти све је њихово“. А какво је Животино имање?! И тај син неће! Ја их, до душе по мало лажем, па мени добро дошло: од оца ракија, од матере кава, а од ћерке паклић дувана мени не вали, кад год одем. (Погледа унутра). А, ево га иде! Кажем ја, хоће у лов! (певуши) „Ој девојко душо моја, чим миришу недра твоја? Или смиљем ил босиљем?...

Родољуб (с пушком о рамену) Певаш ли, Панто? Певај, певај, јер ко пева зла не мисли.

Панта (устане) А ја шта ћу, господине?! Није ми зор код тебе, па што да не певам? А ти опет у лов? Ако, ако! Док се

ти вратиш, биће и ручак готов. Ја велим да са једним пилетом упирјаним ово кромпира... Имамо и оног провелог меса, па могу, ако хоћеш, бацити мало на жар, или ако волиш, да испечем на ражњу ћевап?

Родољуб (смеши се). Добро, Панто, добро! (Пружи му дуванару). На де, запали једну.

Панта (за се, радосно) Кажем вам ја, нема оваког човека! (Узима кутију и на колену савија цигарету. Гласно) Е, баш ти хвала, господине. Још синоћ ми нестало дувана, и нисам до сада запалио. (Пали).

Родољуб. Имаћемо данас и једног госта на ручку.

Панта. Знам већ знам. Господин учитељ Илија. Али он је био прошле недеље, и данас би ми требали да идемо тамо.

Родољуб. А, није, Панто! Други један, сасвим други гост! Мени најмилији човек на овоме свету!...

Панта (гледа га разрогачених очију). А ко је то, славе ти!

Родољуб. Мој отац ће данас доћи. Звао сам га ради једне врло важне ствари, која се тиче мене.

Панта (Радосно лупи капу о земљу). Отац?! Па тако ми брате кажи! А је ли и он господин као и ти?

Родољуб. Није Панто! Мој је отац сељак, виђећеш га већ!...

Панта (радосно). Па тако говори, молим те! Е морам се, господине, потрудити за ручак... Нестало нам је истина кајмака, али ја ћу тркнути часком до Стеванића куће, да ми жене даду мало кајмака. Хоћу да спремим и гибаницу, да се не осрамотимо пред човеком из даљине... Ех, што ћу уредити ручак, што ћу га спремити!...

Родољуб. Спреми Панто, што ти знаш, што ти хоћеш и умеш...

Панта (радосно, за себе) Е, право злато човек!

Родољуб (наставља) Ја знам да си ти добар и вредан. Знам да умеш, кад хоћеш, да спремиш ваљан дочек.

Панта (Глади се по коси, креће се с ноге на ногу, и смеши се задовољно). Хоћу, не бригај! Остави ти само мени! Умем хвала Богу!

Родољуб (у поласку) Ако би ме ко тражио, реци да ћу се одмах вратити. Збогом! (Оде лево).

II

Панта

Панта (Сам. За њим) Иди ти само, иди, а за друго не брини. (Замисли се). Звао, вели, оца због неке врло важне ствари, која се тиче његова живота. Шта ли ће му то бити? (Мисли). Није, да рекнеш, с ким у свађи. Нико му није претио. Цело га село воли, јер добро пази и учи ђаке. Шта ли то може бити, да ми је знати? (Замисли се).

III

Панта, Дафина

Дафина (Полако се из дна, с десна приближава Панти, и метне му руку на раме. Обучена је пола сеоски пола градски). Како си Пантелија, шта радиш? Јеси ли ми здраво?

Панта (Тргне се). А, ти си! Колико ме уплаши!... Хвала Богу, добро сам. А од куд ти?

Дафина (пружи му руку). На да се рукујемо. Како си ми још? (Рукују се).

Панта. Хвала Богу!

Дафина. Била сам, знаш, до Митрове куће, па опазим тебе пред школом и сврнух. Је ли ту? (Показује главом на школу).

Панта (махне главом и цвокне зубма). Ц!

Дафина. Нема те дућану још од прекјуче!... Што ниси долазио.

Панта (слегне раменима). Ето, не знам ни ја!

Дафина. На! Ево, донела сам ти дувана! (Вади из недара и даје му паклић дувана).

Панта (узме дуван). Е, баш ти хвала, и нестало ми је! (За се). Добра душа, красна душа, славе ми! Зна она шта мени треба. (Дафини) Журим, знаш, да спремим ужину. Добијамо госте. Долази, знаш, господинов отац (рукује се). Е, наздравље! (Узме кромпир и одлази у школу).

IV

Дафина

Дафина (Сама. Гледа на све стране око себе). Сва цептим! Тресем се к'о у грозници!... Да ли ће ми ово помоћи? Чинила

сам све што сам чула и знала. Давала сам му да пије воду, којом сам се умивала, па ништа! Гледала сам на њега кроз крило слепог миша, и кроз кљунку од печенице, па опет ништа! Метала сам му у каву те је пио пуно којешта, што ми је давала Митра врачара, али не помаже! Пропуштала сам га да прође између мојих папуча, али та вера не окреће главе; чак нам више и не долази! А како је лепо било у почетку. Долазио је сваки дан, чим пусти ђаке, ето ти га дућану, па седи до неко доба... Све сам чинила да му се допаднем, па ништа! „Глиша пророк" рече ми, да ће ми ово по сигурно помоћи. Узми ти Дафина, вели ми он, нов катанац, којим се ништа није закључавало, па метни катанац на једну, а кључ на другу страну пута или кућних врата, куда ће проћи онај, кога хоћеш да закључаш за себе. Кад он прође, ти узми кључ и катанац, па кључем закључај катанац и онда обадвоје баци у Мораву, али само далеко једно од другог, и реци овако: „Кад се овај катанац овим кључем откључао, онда се и он од мене откључао!" (Вади из недара катанац). Ево га!... Ево наде моје!... Ево мога спаситеља! Он ће ми помоћи! Он ће њега за мене закључати! (Љуби катанац). Је ли да хоћеш?! Узела сам га из дућана, нов новцат, из сред среде паклице. (Тргне се и слуша).

(Јела иза сцене почиње тихо у даљини да пева: „Играли се врани коњи". Певање је све јаче и јаче док се не појави на позорницу када пева пуним гласом). То је она удовичина вишкља! (Гледа лево). Да ми је само знати чиме му она памет заврну?! (Гледа лево у прву кулису). Ево и њега иде! Сваки час застајкује и ослушкује њену песму!... Дај да ја што пре наместим ово! (Меће катанац с једне а кључ с друге стране школских врата). Тако, сад је све у реду. Склонићу се амо, под обалу, испод оног врбљака, па ћу га моћи лепо видети, кад прође. (Трчи лево у трећу кулису и сакрије се).

V

Јелица, Родољуб и Дафина

Јелица (Појављује се с леза лагано на чамцу веслајући. До појаве на сцену испевала је ово:

„Играли се врани коњи,
Крај Мораве на обали.
Међу собом говорили:

Дај нам Боже путовати,
Ал' Мораве не бродити".

Кад се појави, на сцену, пева:

„Морава је плаховита!
Синоћ момка занијела,
А јутрос га на брег баца". (У том лагано превесла преко позорнице и оде десно).

Родољуб (истрчи из леве кулисе). Она је! Јела! Чуо сам јој глас још отуд. Да дивног грла! Да милог, љупког девојчета! Да красна, мирисна цветка, пораслог у трњу!... (Гледа за њом). Мило девојче!... Не зна како ми срце цепа овом лепом песмом својом; а мало који дан да овуда не прође на чамцу, певајући!... Да оставим само пушку, па ћу је стићи низ реку. Рећи ћу јој све! Казаћу јој: да сам и оца позвао; да сам се решио да је узмем. (Уђе брзо у школу).

Дафина (извири; пљесне рукама и скочи од радости). Прошао је! Прошао је!... Ушао је!... Закључаћу га!... Биће мој!... Биће мој!... Мој!... (скаче радосно и гледа за Јелицом). 'Ајд, сад, рђо сељачка!? Добићеш га!... 'Оћеш јӓ!... 'Оћеш да будеш госпоја!? Циц секо!... Мој је! Мој!... (Погледа у школу). Јух, ево га!... (Отрчи и сакрије се на исто место).

Родољуб (враћа се без пушке). Учини ми се да чух глас оне дућанџине луде! (Гледа око себе). Нема никога! Мора да ми се само учинило! А и шта ме се тиче она?! Јелица ће бити моја!... Вечерас ћу је испросити. То ћу јој сад казати! (Оде брзо за Јелицом, десно у трећу кулису).

VI

Дафина, Панта

Дафина (истрчи сва радосна. За њим). Путуј ти сад!... Иди куд 'оћеш, али ти си мој!... Чек'ни де само! (Узима кључ и катанац и закључава). Закључала сам га!... Два пута сам кључ заврнула, не би ли се и њему, што више памет за мном заврнула. Тако!... Среће моје!... Радости моје! (Скаче с ноге на ногу). 'Ајд' ти сад у Мораву, па се зари доле у блато, да те нико никада не нађе! (Скакућући дошла је до̓ обале Мораве). Кад се овај катанац, овим кључем откључао, онда се и учитељ Родољуб од мене откључао. (Баци катанац у реку). Бућ!... Сврши се!... Оде на дно!...

А овај кључић бацићу у најдубљи вир Моравин код Лазине њиве, или ћу у онај крај Перина забрана, он је, чини ми се дубљи! Све једно, ’де било! Само далеко... далеко!... (Радосно) Мој!... Мој!... Их!... (Гледа низ Мораву и пева карикирано)

„Да знаш дико, како серце боли!
Серце боли, ’оће да изгори!
Изгорела џигерица бела,
А од црне, ни спомена нема!...“

Панта (провири из куће на изпиће. На њему је кецеља а у руци чинија коју пере). Ама, зар си ти још овде, Дафина, славе ти твоје?!

Дафина (слатко) Јесам, Панто!... Ах!...

Панта. Е ако ако певај!... Али није, знаш, лепо, да се ти к’о девојка налазиш око школе, у којој је учитељ момак. Знаш, свет је свет, може се свашта рећи!... Него, одо’ ја! Изгореће ми, бојим се, запршка, а није ред да се с ручком осрамотим данас, кад треба да ми је најбољи. (Оде).

Дафина (за њим) Гледај ти само ручак Пантице, а за мене не бригај!... Ах!... Мој... Мој!...

VII

Дафина, Јовица

Јовица (уђе с лева с торбом о рамену и штапом у руци). Помози вам Бог!...

Дафина (тргне се). Бог ти помог’о!... Кога ти стари тражиш?... Ако Бог да стари?

Јовица. Ја, вала, правце довде, до ове школе; а тражим мога сина, учитеља Родољуба.

Дафина (радосно; за себе). Јух, његов отац! (Притрчи и пољуби га у руку). Добро нам дошли, добро нам дошли!

Јовица. Жива била, ћери! Жива била! (Скине торбу, седне на клупу и посматра Дафину). А чија си ти, ћери? Да нисн ти, почем Моравка?

Дафина (радосно). Јесам стари! Родила сам се баш овде крај Мораве.

Јовица. Па то си ти онда моја будућа снâ? А?! (Гледа је питајући и зачуђено).

Дафина (стидљиво) Ако буде Божја воља!...

Јовица. Знам ја већ!... Знам све!...

Дафина (брзо) Знате?! А од куда знате? Шта знате? Ко вам је казао?

Јовица. Па он, мој Родољуб, ваш учитељ. Пис'о ми је у писму и све ми казао: и како те много воли, и како ће да те узме, и ваздан којешта ми је пис'о, па зове и мене, да му се и ја к'о отац, ту нађем, и ја ето дођо'. Није ми баш било до тога трошка, а и даљ је! Али, кад је за то, онда се морало. И тако ти ја дођем лепо до Београда на дамчику, а ту седнем у ватрена кола, (крсти се) анатема и' било, и ево ме сад овде (гледа око себе).

Дафина (радосно, за себе) Јух, благо мени! Пис'о му... Воли ме... 'Оће да ме узме!... (Јовици, умиљато) Твој син је право злато, прави је анђео!... И ја њега волим, па ето, волим и тебе, к'о свог оца, јер чим си његов отац, онда си и мој!... (Загрли га и љуби).

Јовица (гура је полако руком) Остави ме, дијете, молим те! (За себе) Ја 'ди му бијадоше очи? Пише ми да је млада к'о кап-ља росе!... Е, баш ти ови учевњаци, од силне науке ођо-раве! (Гласно) Јесте, јесте, знам ја то!... Ваљан је мој Родољуб! А 'ди ли је он само?! Зар се тако дочекује отац?! А, чекај се ти, господичићу мој, питаћу ја тебе! (Гледа у Дафину, за се) Матора! Матора, славе ми! Али му нећу кварити воље.

Дафина. Баш мало пре оде доле низ Мораву. Сад ће се он вратити, јер вас погледа. (Гледа у страну десно). А, ево мога оца! Можемо бар сви заједно отићи мало до нас, док се господин не врати. Наша је кућа ето ту, близу.

Јовица. Не браним вала, дијете. Ја сам већ пош'о по свету.

VIII

Дафина, Јовица, Живота

Живота (дође с десна. Обучен је пола сеоски пола градски: панталоне, фермен, гуњче, шубара, плитке ципеле. Преко рамена носи јагњећу кожу. Поштапа се и не смотри Јовицу). А шта ти радиш овуд, око школе, а? Зар ти не чуваш дућан, братац мој слатки, а?

Дафина (притрчи и загрли га) Отац, отац! Радуј се! Весели се!

Живота. Е, де, де! Полако, обориђеш ме! Шта је теби братац мој слатки, а?

Дафина. Погледај! Ево дош'о.

Живота (избечи се на Јовицу) Ко је ово, на пример, а?

Дафина. Отац господинов! Твој пријатељ. (Полако) 'Оће да ме проси!

Јовица. Јес', овај, ја сам отац Родољубов.

Живота (Дафини) Ама, велиш ти то одистине, а?

Дафина. Истина је, истина! Он ми је сам то рек'о: сад ми је баш прич'о. Пис'о му све господин и звао га да дође. Због тога је, ето, човек и дош'о.

Живота (баци штап и кожу) Па тако ми реци! Е, овамо де се пријатељу! (Рашири руке) 'Оди да се загрлимо, братац мој слатки! 'Оди! (Грле се и љубе) Па, добро ми дош'о пријатељу! Јеси ли здраво и мирно путов'о, братац мој слатки, а?

Јовица. Добро, 'вала Богу!

Живота. А видиш ја да мени од јуче непрестано игра лево око и зуји десно уво, а оно ето видиш ти због чега, братац мој слатки, а?!

Јовица. А 'оће то да се пре'каже, 'оће веруј!...

Живота. Jä, ето видиш! Али, што ми стојимо овде, братац мој слатки, а?

Дафина. Није господин ту.

Живота. Па 'ајдемо, пријатељу, мало до мене. Ено, онде преко пута, ено она црепара ви'ш. (Показује). То је моје и Божје, и моје деце кад ја умрем. (Дафини) Узми братац мој слатки ту кожу, па понеси кући, Пазари' је отоич појевтино, од Глише црквењака. (Ухвати Јовицу за руку). Ајдемо, братац мој слатки!... Ено, ено, ту. (Вуче га).

Јовица (за се). Чудан овај народ у Морави! (Гласно) Ајдемо баш, кад велиш пријатељу, не браним! (Сви оду лево).

IX

Родољуб, Јелица

Родољуб (долази с десна водећи Јелицу за руку). Твоја рука дрхће?! Као да се нечег плашиш, Јело!?

Јелица (стидљиво). Па... овај... Није... Не дрхћем... Не плашим се!

Родољуб (за се). Света невиности! Ала је дивна, ала је мила! (гласно) Не бој се, Јело.

Јелица (чупка кецељу). Стра' ме да ми се чамац не одреши и оде низ Мораву, па како би после прелазила у нашу њивицу, с оне стране Мораве?

Родољуб. Неће, Јело, не бој се!... (радосно) Па и нека се откине, нека га вода носи, теби и онако неће више чамац требати!...

Јелица (гледа га мило). Требаће ми још, како да ми неће требати? На чему би ишла у нашу њивицу?

Родољуб (радосно) Неће, Јело! (Загрли је и притисне на груди). Ти ћеш да будеш моја. Хоћеш ли да будеш моја?

Јелица. Не знам!... Нана!... (наивно) Не умем ја бити госпоја.

Родољуб. Не брини се ти за нану. Ја сам звао мога оца. Он ће те у нане просити. Хоћеш ли ти само? Волиш ли ме, Јело?

Јелица (стидљиво чупка кецељу и гледа у земљу). Е?!

Родољуб. Волиш ли ме, реци!?

Јелица (стидљиво). Па... овај... Не мрзим те...

Родољуб. Знам да ме не мрзиш, али да ли ме волиш? Реци ми, Јело, не стиди се! Сами смо, ето видиш? Никога нема међу нама сем Бога! Волиш ли ме, реци?!

Јелица (стидљиво и полако). Волим!

Родољуб (загрли је и пољуби). Благо мени!

Јелица (гледа га прекорно). Моја ми нана каже да није лепо. да се девојка љуби с момком. Зар ти то ниси знао?

Родољуб. Јесам Јело, тако је. Али љубити се с момком кога волиш и чија ћеш бити, није ни грехота ни срамота. То и Бог и људи праштају

Јелица (слегне раменима). Не знам, моја нана тако вели! (Стидљиво) А и ја осећам онако нешто лепо... нешто... нешто тако ту (показује на груди) мило, кад те само видим, и чини ми се, оволико ми срце порасте, кад с тобом разговарам. И...

Родољуб. Шта, Јело?

Јелица (стидљиво). Мило би ми било кад би те пољубила!...

Родољуб (радосно). Па пољуби, Јело! (Загрли је и пољуби а и она њега).

Јелица (метне руку на прси). Баш је то лепо!... (Тргне се). Али, морам ићи, морам се журити. Обишла сам нашу њивицу, а сад морам похитати кући. Нана ће се бринути што сам се толико задржала. Она се увек брине за мене, чим се мало дуже задржим. (Смешећи се). Страх је да се из чамца не преврнем и не утопим у Мораву.

Родољуб. Сад ћеш, Јело. Ниси се дуго задржала. Стићи ћеш.

Јелица. Морам, морам. Нана ће се много бринути. (Пође).

Родољуб (брзо). Стани, Јело! (Загрли је). Спреми се после, и дођи с наном у коло. Ти знаш да ће и данас, као и сваке недеље, бити коло код школе. Кажи нани све. Мој ће отац сигурно доћи! (Пољуби је). Хоћеш ли?

Јелица (отимајући се). 'Оћу!... Доћи ћемо!... Збогом!... (Пође десно).

Родољуб (Потрчи за њом). Још једанпут, Јело! (Загрли је и пољуби). Дођи!

Јелица. Збогом! (Оде).

X

Родољуб, па Јелица (на чамцу)

Родољуб. Збогом, Јело!... (Сам). Мило девојче! Остала је сироче, без оца, још у колевци, и мајка, стротица, одгајила ју је као мало воде на длану. Отац јој је пао на Шуматовцу за веру и слободу Србинову. Јунаштво оца њеног и данас се прича по селу. То ме је први пут и приближило овоме анђелку. Кад сам видео да је чиста и невина као росни цветак, ја сам је заволео!... И ако је проста и сирота! Млада је, душа је њена као учињен восак, од ње човек може начинити шта хоћ... (Замисли се).

Јелица (појављује се на чамцу с десна и плови на лево, певајући:

„Морава је плаховита!
Синоћ момка занијела,
А јутрос га на брег баца!..."

Родољуб (виче). Збогом, Јело! (Маше шеширом). Збогом, дођи!

Јелица (с чамца маше марамом). Збогом! Доћи ћу! (Заће иза).

Родољуб. Ала сам весео! Ала сам срећан!... Ах, камо моја виолина?! (Оде брзо у школу и за мало на се чује свирање).

XI

Панта. Родољуб

Панта (изиђе из школе са стаклетом у руци). Нуто де! Вратио се мој господин, славе ми. Ено га опет свира! (Гледа око себе). Госта нам још нема, а уредио сам вала, ручак могао би га и сам владика поручати, а да се не застидим. Совру сам поставио и све уредио, још само да тркнем до дућана, да узмем у ово врче мало сирћета за чорбу, па онда, вала, може слободно доћи. (Ослушкује свирања). Ала свира, чаканац му његов! Штета кажем вам, што није Циганин! (Оде брзо лево).

Родољуб (престане свирати и виче изнутра) Панто, Панто! (изиђе с виолином у руци). Нема га!... А нема ни мога бабе! (Загледа у сат). Већ три сата прошло. Да ли ће доћи? Требао сам ићи на станицу!... Што ли се задржео?... Али, доћи ће!... Тако важан чин у моме животу, па да родитељ не учествује! Не, не, то није могуће... Воз је морао одавно проћи, и ако је њиме дошао, до сада би био ту. (Хода). Па ипак, морао је доћи! Знам ја мога бабу. Он то једва чека. Сам ме је толико терао и толико пута говорио чим сам свршио школу, да се женим. Жени се — вели ми — синко, стар сам па могу умрети, а рад сам да и то доживим. (Гледа у страну). Гле Панте, како се задувао. Шта је Панто, што трчиш?

Панта (појави се задуван) Дошо, гост дошо, твој отац, ево га иде, а ја потрча' да ти јавим.

Родољуб (радосно). Где је Панто! Где си га видео?

Панта. Ето га иде! Био у дућану код газда Животе! (Оде у школу).

Родољуб (гледа у страну). Јесте, ево га! Како је остарио, како је обелео! (Потрчи у сусрет). Бабо!...

XII

Родољуб. Јовица

Јовица (дође с лева). Сине мој! (Загрле се и пољубе). Стан'де море, стани! Одмакни де се мало, да те луцки видим! (Родољуб

смеши се, стане мирно, а Јовица га загледа). Тако! Обрн'дер се, сад!... Тако!... Ала си се раскрупњо, море!... Мора да ти прија Морава, боље него наша Мачва, је ли?... Па гле, и наусниџе ти почеле!... Море, прави човек па то ти је!

Родољуб (смешећи се). Ех, бабо, бабо! Ти увек онај исти, онај стари!

Јовица. Па како си ми још, сине?! Шта радиш! Видим здрав си 'вала Богу... Па ти окастио да амбарнеш, а? Ако, ако, сине! 'Оди да те још један пут пољубим. (љуби га). Ко рано руча и млад се ожени, тај се сине не каје!... А видео сам ти, море, и цуру, твоју Моравку, како је оно ти у писми зовеш.

Родољуб (радосно). Е, да? Зар си је видео, бабо? Кад? Где?

Јовица. Видео Бог'ме и разговарао се с њом. Загрлила ме и пољубила. Зове ме отац, а тебе вали Боже, вали, диже те чини ми се у седмора небеса!

Родољуб. Па како ти се допала моја Моравка, бабо?

Јовица (за се). Морам се претварати. Нећу да му кварим вољу. (Гласно). Зар она?... Допала ми се море много. Много ми се баш допала. То ће бити ваљана жена и кућаница. Ошацов'о сам ја већ, а ти знаш да сам ја стари, да умем чим видим, да оценим чељаде.

Родољуб. Ех, бабо! Да ти знаш какво је само срце, каква је чиста и невина душа у ње!... А и лепа је, је ли бабо?

Јовица (за се). Кад је њему лепа, и кад му се допада, што да јој ја маниве? (Гласно). Је ли Моравка? Лепа, лепа, сине, још како, к'о вила, права вила, кажем ти, и баш ми се много допада.

XIII

Родољуб. Јовица. Панта

Панта (Родољубу на уво). Ручак је готов! Све је спремно!

Родољуб. Ми се бабо заговорисмо овде, а ено нас сто чека постављен. Хајде да саставимо ручак и вечеру.

Јовица. Нисам вала, сине, ни гладан. Ја сам сит и срце ми је пуно кад тебе видим, и кад си ми ти здрав, срећан и задовољан.

Родољуб. Опет, опет, хајде; Мој Панта спремио је добар ручак, па немој да га ожалостиш.

Панта. (чешка се по глави). А ја́!... Како умемо, онако и кувамо. Али држим да ће бити добро. Каз'о ми је господин да ћеш ти доћи, па сам се баш потрудио. Изволте!

Родољуб. Ваљан ми је то мамак, бабо; добар и вредан је. Он ми целу кућу води, а ја само гледам своју школу.

Јовица (весело). И Моравку, је ли?

Родољуб (смешећи се). На, тако је, бабо: хајдемо сада! (сви оду у школу).

XIV

Дафина

Дафина (полако долази на прстима, разгледа око себе и прилази школским вратима). Јух! Сва цептим, нешто од стра', нешто од радости! (Вири на врата). Ено их!... Сели да ручају! Нешто говоре, али не могу да чујем шта (ослушкује). Мора да о мени говоре. Сад му отац сигурно прича да је био код нас. (Замисли се). Како се он то само умео претварати, и није хтео да ми каже да ме воли. Чак није хтео ни нашој кући долазити, а знам и за што: да не падне свету у очи. А ја, луда то не знам, него дало толике паре гатарама. (Тргне се и гледа у страну). Гле, већ се почели скупљати на игру. Није лепо да ме сад овде виде, а ваља се и мени, Бога ми, што боље опремити, да изиђем у коло. Није шала, госпоја!... Док они ручају и ја ћу бити готова! (Окрене се и гледа у школу) Пријатно, пријатно! Ја не могу ништа да окусим, тако сам сита од саме радости! Да га још једанпут видим (вири па се тргне). Ево Панте! (Брзо отрчи).

XV

Панта

Панта (гледа за Дафином). Јес' славе ми она. Шта ли је то опет тражила. Гледај је само како одлети к'о ветар! Е, баш полуди за господином, па ето ти. (Гледа у школу). 'Вали ме господин, Боже вали!... А није баш да ме вали, но сам таки. Умем ти ја у кући све к'о женско, а мушко сам, славе ми!... Много им се допао мој ручак. Уме Панта, Бога ми!

Хор (иза кулисе, лево, пева).

„Маро Ресавкињо!
Гујо присојкињо!
Јеси л' ишла, Маро,
Јеси л' ишла злато.
Доле низ Мораве,
Доле низ Ресаве?...

Панта. Момци и девојке данас поранили. Тек је ићиндија, а они већ иду у коло на игру. Дај да спремим овде где ће сести господин. Знам да ће изићи с оцем да гледају коло. Ко зна да ли је и у њих адет, да се овако недељом скупља младеж пред школом на игру. (Оде и брзо се врати са једним столом). Сад још клупу и столице. (оде и брзо се врати носећи клупу и столице). Тако, а сад се морам и ја уљудити да изиђем људски међу свет. (Оде).

Хор (за све време говора пева).

Јеси с' видла, Маро.
Јеси л' видла, злато?
Ресавске девојке,
Ресавске јунаке?
Како ђузел носе,
Како се поносе? (Појављују се).

XVI

Момци, девојке, свирачи, Ганцо па кмет Митар

Хор (на сцени).

„Како коње јашу,
Како сабље пашу?
По два ћемадана,
По три копорана,
По две пушке мале
Сребром оковане! —
Јеси л' вид'ла, Маро,
Јеси л' видла, злато?"

Сви. Да играмо, да играмо! 'Оћемо коло!

Први момак. Свирај, Ганцо!

Ганцо. Да звирамо, молимо лепо, не маримо. . . да звирамо, ал' да не бидне брез ништо. Да скупите између себом, па да бидне бакшиш молимо, јербо није право брез ништо да свирамо.

Сви (како који). Биће! . . . Скупићемо! . . . Даћемо! . . . Добићеш! . . .

Ганцо. Е, фало лепо, живили да Бог да!

Први момак. Биће бакшиш, Ганцо, мени гледај у очи.

Ганцо. Е, добро ондај, тебе знам за све.

Први момак. Не бригај!

Ганцо (окрене се свирачима и удешавају виолине). Добро, молим!

Митар (долази с лева). Помози вам Бог, децо!

Сви. Бог ти помогао, чича Митре! (Девојке прилазе и љубе му руку, а он свакој говори:)

Митар. Жива била, ћери, жива била! . . . Скупили се да одиграте по коју? Ако ће, децо, ако ће! Играјте док сте млади. Кад остарите овако к'о ја, и да oћете не можете! (Гледа на школу). Да ли је овде господин учитељ? (Лупа штапом на врата). Еј, домаћине! Јеси ли дома?

Родољуб (изнутра). Чујемо!

Митар. Јесте ли ради гостима?

Родољуб (изнутра). Јесмо, јесмо!

XVII

Пређашњи, Родољуб и Јовица

Родољуб (излази с Јовицом). О, чика Митре, добро ми дошао! Баш си дошао у први помишљај. (Јовици:) Бабо, ово је наш кмет, чика Митар. (Митру) Ово је мој отац, чика Митре.

Митар. Јест, ми смо кмет. Како си ми још? (Рукују се).

Јовица (бришe бркове). Вала Богу, добро је! Како си ми ти? Шта ми радиш?

Митар. Вала Богу! А ти дође мало до нас, а? Да обиђеш сина? Е, ваљан нам је господин, нек ти је жив и здрав!

Родољуб. Па да седнемо. Седи, бабо, седи, чика Митре, одох ја да нађем мало вина. (Оде у школу).

Митар (седајући). Велим ти. . . како 'но ти беше име?

Јовица (седајући). Јовица:

Митар. Велим ти, Јовица: красан нам је господин. Ваљан је к'о девојка!... Учи нам децу, већ како само може бити!... Онај мој мали, мезимац, вонцин (покаже руком за метар од земље) к'о завезак, иде у школу, и нећеш ми веровати, прочита ми сваку наредбу...

Јовица. Е, то ми је мило! (Гледа у момке и девојке, који се дотле међу собом разговарају мимиком). А што, ви децо, не играте?

Митар. Кажи де, Ганцо, једну, кажи! Нека младеж мало поигра.

Ганцо. 'Оћемо, молимо! (Свирачи свирају коло. Сви момци и девојке хватају се и играју. Поиграју мало на позорници, па коловођа води коло са сцене.

Јовица. Допада ми се ваша младеж. Види се здрава, ваљана и отресита.

Митар. Вала нека је Богу, имамо добре чељади. Онај коловођа, видиш, то ми је рођени синовац.

Јовица. Види се кршан младић!

XVIII

Пређашњи. Живота. Мага. Дафина

Живота (играчима у страну) Тако, тако братац мој слатки! Их, што ли нисам мало млађи и лакши, да видиш што је игра!... Како си кмете? Здраво ли си? Добро ли си, а? (Јовици) Како си ти прико? (Рукује се).

Мага. Како сте? Шта радите? Благујете ли, благујете. (Рукује се).

Дафина. Како сте! (Љуби их у руке). Док се ово врши коло одлази са сцене.

Јовица. Седи пријатељу! Седи пријо! Сад ће и Родољуб. оде да донесе вина.

Мага. Нека, фала пријатељу, до сад смо седели. (Седа).

Живота (седајући, Митру) Ти и не знаш. Ово ми је пријатељ. Дајем моју Дафину, моју јединицу за госп'он учитеља.

Митар. Та није ваљад? Е, нек је срећно! Нек је срећно да Бог да!

XIX

Пређашњи. Родољуб. Панта

Родољуб (носи вино и чаше). Добар дан, комшија Живота! Добар дан, госпођа Маго! Шта радите госпођице Дафина. (Рукује се са свима).

Мага. Е, гле ти сад њега! А што к'о бајаги и сад тако? Што не кажеш лепо српски: како си, старче, како си, баба? Кад смо већ, што 'но кажу своји, онда то није потребно! Је ли тако, пријатељу?

Јовица. Јес', јес', сине. Нисам ти ни каз'о, а ја сам са пријатељ Животом, и прија Магом, већ уредио ствар. Остало је да се договоримо о дану.

Родољуб. Али бабо ја!...

Живота (Родољубу) Чекај ти! (Осталима) Што сам рек'о пријатељу не поричем. Ја сам човек од речи, а и власт је, што се каже, ту. Сад дајем братац мој слатки у готову сто дуката, и варошку спрему. То је велим за живота, а Боже здравље, после смрти, све је њи'ово и Божје.

Митар. То је, Бога ми лепо. Нека ти је са срећом господине учитељу... Аирли да Бог да! Ти ћеш бити десети, који се у нашој школи жени!... Батли некако ова наша школа!...

Родољуб (збуњено) Ама, шта ви то говорите, људи? Сањам ли ја? Шта је вама?

Мага. Е, де, де. Не мораш се толико радовати!... Није сан роде мој, није сан, него јава. Права правцијата јава. Веруј својим очима и ушима. Добијаш роде, моју Дафину и нек сте срећни и благословени! (Узме Дафину за руку и води је к њему). Ти си учен и школован човек, нема се ту чега стидити...

Живота. Прими сине, прими. Немој се стидети мене и твога бабе. Није то ништа, то мора да буде једанпут у животу. (Јовици) Младост је то, братац мој слатки, па се стиди... И ја сам ти таки био у његово доба.

Родољуб (љутито) Не терајте ви шалу са мном, јесте л чули? Ако је и шала много је и прелази границу. Шта сте ме окупили?

Јовица (гледа га зачуђено) Шта је то, сине? Бог с тобом, шта је теби, сад од један пут? Зар се тако држи реч?

Родољуб. Ама шта је теби, бабо? Никада ја нисам ни дао реч газда Животи и његовој Дафини.

Јовица. А зар ниси и мени пис'о?

Мага (љутито) Јес', пис'о! Зар ниси пис'о оцу да дође да види девојку, и човек због тога и дошао?!

Родољуб (хладније) Јесам, госпођа Маго, писао сам.

Мага (подбочи се) Па? Шта сад? Удараш натраг. Мало ти ваљ'да мираза, је ли?

Родољуб. То се писмо није односило на госпођицу Дафину, већ на другу девојку коју волим и коју ћу узети. Ја нисам ни споменуо њено име, но сам је у моме писму баби, назвао само „Моравка", а има, ваљада још Моравки девојака, сем госпођице Дафине... Чудим се од куд да ви дођете на ту мисао да се то на њу односи. Што се тиче мираза, госпођа Маго, доказаћу вам да је он ту са свим споредна ствар.

Живота (љутито Маги, која му нешто говори) Ћути, жено, не трабуњај! (Родољубу) Је ли ти, братац мој слатки, нећеш моје дете? Е, кад си таки баш и да је 'оћеш, не дам ти је. И шта си ми ти, а? Гоља, уча! Чим твоме министру, прасне ћеф, братац мој слатки, свирне те одавде на Дрину, а отуд опет на Тимок...

Мага (гурне га) Ћути човече!

Живота (још љуће) Не дирај ме жено! Не дам, ја како!... Кварим пријатељство пријатељу. За учитеља, за гољу не дам своју јединицу!? Јок ја Бога ми! 'Оћеш другу и на част ти. Учитељима је и суђено да буду голье... Наћи ћу ја себи зета трговца. Трговца братац мој слатки, ја како ти мислиш. Паре данас говоре!... (Док је ово и горње говорио, непрестано је пио вино. У забуни дочепа чашу Митрову и Јовичину и испије их, а после сам себи сипа и пије).

Родољуб (благо) Молим вас, газда Живота, не љутите се. Вама част и поштовање, ја вам желим сваку срећу. До мене овде у овој ствари нема никакве кривице.

Јовица (крсти се) Ђаво ме носио, ако ишта од свега овог разумем.

Митар. Па то ти је бар лако. Господин не воли дућанџину Дафину, него неку другу девојку.

XX

Пређашњи. Анока и Јелица (долазе с лева).

Родољуб (опази Аноку и Јелицу). Бабо! (Радосно). Ево моје девојке, ево моје Моравке! (Приђе им. Аноку пољуби у руку а с Јелицом се рукује).

Анока (трже руку). Нека, нека, не треба! Жив био господине!...

Родољуб (поведе их). Ево, бабо! Ову девојку волим. Сирота је, нема сто дуката мираза и варошки спрем, али је ја волим. Ово је њена мајка.

Јовица (за се). Бога ми, ваљано, лепо и младо чељаде. Види се да мој син није џаба школу учио.

Живота. Устај жено! 'Ајде дијете! (Родољубу). На част ти, господин учо, та сељанкуша!

Мага (Родољубу). Красну ћеш бабу имати. Гледај је како се скупила к'о чума у злој кући.

Живота (Јовици). Честитам ти прију! Поведи је у Мачву да се похвалиш. 'Ајде жено, 'ајде дијете!

Дафина (за се). Ах, ни катанац ми не поможе!... (Сви троје оду лево.

XXI

Пређ., (без Животе, Маге и Дафине). Момци, девојке, свирачи

Јовица. Је ли тако, сине?

Родољуб. Тако је, бабо. Молим те допусти и благослови!

Јовица (Аноки). А шта ти велиш, пријо? Девојку нећу ни да питам, видим већ!...

Анока. Ако господин то одистине 'оће, ја не браним. Моја ми је Јела о томе већ казивала, али ја сам се, к'о сирота бојала, и све сам држала, да је то онако, нека господинова шала. Ако је то истина, к'о што видим, онда нека им је од моје стране срећно и Богом благословено!

Митар (испали пиштољ у вис). Е, аверим ти Анока! И јеси вала одгајила кршно чељаде, нека ти је срећна, жива и здрава. (Приђе и рукује се). Срећно да Бог да!

Анока. Амин. Дај Боже!

Митар (Јовици). Срећна ти снâ, да Бог да! (Рукују се).

Јовица. Хвала пријатељу!

Митар (Родољубу). Срећно ти било, да Бог да! (Рукује се). Е, вала, и имаш око! (Гледа у кулисе лево). 'Вамо де се момци и девојке, 'вамо! Да им кажемо за твоје весеље, нека се младеж бар свесрдно провесели?

Родољуб. Можеш чика Митре, можеш! (Момци, девојке, свирачи долазе с лева.

Сви. Шта је? Шта је? Шта се то догодило? Шта се десило? Што пуцате?

Митар. Добро је, не бојте се! Знате шта се пушком оглашује?! Наш господин, учитељ Родољуб, узима Анокину Јелицу.

Сви. Нек је срећно! Срећно да Бог да! (Девојке прилазе Јелици, рукују се и љубе. Момци прилазе Родољубу и рукују се честитајући му).

Панта (за себе). Престадоше мени од јако полићи и паклићи, али сам бар добио ваљану госпоју, па и не жалим толико. (Приђе Родољубу). Срећно ти, господине, да Бог да!

Родољуб. Хвала, Панто, Хвала! (Пружи му дуван). На де запали!

Панта. Еј, Бог те поживео! (Узима и прави цигарету).

Сви. Да играмо, да играмо!

Митар. Деде, Ганцо, деде! Кажи де једну, нека деца поиграју.

Ганца (удешава виолину). 'Оћемо кмете мољимо, 'оћемо.

Први момак. Кажи де, Ганцо „Кетушу“.

Ганца. Оћемо! Оћемо!

(Свирачи свирају „Кетушу“. Сви се хватају у коло. Јовица, Митар и Анока седају за сто, куцају се чашама и пију).

ЗАВЕСА.

ЧИНОВНИЧКО ПИТАЊЕ

(наставак)

VI

Уређење чиновничког питања обухвата собом и проблем награђивања чиновника. У модерној централистичкој држави чиновнички положај добио је свој нарочити значај и нарочити карактер, који неминовно повлачи собом награду тога државног посла подобно ономе како се награђује рад и ван државне службе. Хонорифично вршење службе у начелу је немогуће у модерној држави нарочито са централистичким устројством.[1]

Потреба сталног награђивања чиновника произилази из више разлога. Ми ћемо истаћи само најглавније. То је пре свега професионални карактер чиновничке каријере. Чиновнички посао захтева у огромној већини случајева нарочиту професионалну спрему. Поред тога он потпуно апсорбује скоро сав активитет онога, коме је поверен. Ако чиновник дакле нема других средстава за живот, он их не може зарадити. Исто је тако сигурно да би се ретко ко нарочито спремао за један посао који се не плаћа. Најпосле важност државног посла, потреба да се створи

[1] Питање је да ли ће то у будуће моћи да буде и у земљама најшире локалне самоуправе и у федералним државама. Све веће ширење државних атрибуција и у вези с тиме постајање нових сервиса у којима техничка спрема постаје све неопходнија, учиниће то убрзо немогућим и у тим земљама. Несумњиво је н.пр. да би чиновнике железничке дирекције и у опште сав железнички персонал држава морала плаћати и у Швајцарској и у Енглеској и у Сев. Америци и т. д. по начелима који ћемо даље изнети, нити се може и помишљати на хонорифично отправљање тих дужности.

један чиновнички кадар са нарочитим достојанством и оданошћу служби, који ће у правилном вршењу те службе гледати најсигурнији и најбољи начин да осигура и интересе своје и своје породице. Сви ти разлози чине да држава мора данас плаћати своје чиновнике, и да се не може ни мислити на хонорифично вршање административног посла.

Ми и не говоримо друкше до само спомена ради, да је један извесен број положаја чиновничких везан још и са нарочитим трошковима, које иначе чиновник не би имао, и да је и то један од разлога из којих држава мора по правилу награђивати чиновнике.

Ту потребу награђивања чиновника ми нисмо морали нарочито доказивати. Она је по себи јасна. Ми смо ту потребу истакли, и изнели разлоге, које је чине неопходном само зато, да бисмо на основу тога поставити начела, којих се морамо придржавати при одређивању награда чиновницима и при утврђивању начина на који ће се чиновници награђивати. Та се начела дегажирају сама собом из овога што смо до сад рекли о потреби награђивања чиновника.

Професионални карактер чиновничке каријере захтева пре свега, да чиновник буде плаћен и у новцу. Он мора да буде плаћен да би могао да живи. То је први елеменат који његова плата мора садржавати. Без тога у опште држава данас не би могла добити чиновнике.

Рекли смо да се чиновници морају награђивати и због тога, што њихов посао захтева известно претходно спремање, често врло дуго и врло трудно, а поред тога скопчано и са великим трошковима. Та спрема једном довршена и добијена преставља један, често врло знатан, уложени капитал. Потребно је да се из награде, коју чиновник за њим добија као такав, тај унапред уложени капитал, амортизира ма на који начин. Иначе је немогуће добити спремне чиновнике. Ако би они који су се већ спремили за тај позив и ушли у тај ред, већином и морали резигнирати да служе државу и са наградом из које им се тај капитал неће амортизирати, држава ће остати услед таквог система награђивања без ваљаног подмлатка. Будуће генерације баш и да хоће, неће моћи да тај капитал поклоне држави. Таквим поступањем држава иде директно на исцрпљење оне резерве из које регрутује свој чиновнички кадар.

Ту резерву образује у првом реду чиновнички подмладак. Ако чиновник међутим није у стању да из своје плате извуче раније уложени капитал у спремање за свој положај, у облику васпитања своје деце бар до истог степена, тог чиновничког подмлатка не може бити. Мора се дакле рачунати на остало становништво за регрутовање чиновника. Без обзира на то да би материјал у том случају природно био лошији по особинама специјално чиновничким, може се још са сигурношћу тврдити да га не би ни било у довољној мери, Број богатих људи који би могли и имали воље, да на спремање своје деце за чиновнички положај, поднесу потребне трошкове, сразмерно је мали, и не би ни близу био довољан да задовољи потребе државне администрације. Сиромашнији пак не би имали ни откуда поднети те трошкове. Држава би дакле убрзо остала без спремних чиновника. Неразумном штедњом она би исцрпела резервоар, из кога се регрутује спремни чиновнички кадар.

Та велика опасност од недовољног награђивања није се досад могла у нас констатовати из три разлога, Први је разлог у томе што смо ми од почетка нашег државног живота навикли на неспремне чиновнике, управо на чиновнике без икакве претходне спреме, те нам тај факт ни данас не изгледа чудноват, нити му ко узрока тражи. Други је разлог у томе, што законом нису ни прописане потребне квалификације за све положаје у у државној служби, те да би се могло констатовати, да довољно спремних чиновника за сва места у државној служби у довољном броју и нема. И најпосле трећи је разлог у томе што је све до скоро полупатријархални и јевтини начин живота у вези са незнатношћу чисто школских трошкова, дозвољавао не само и слабо плаћеним чиновницима да васпитавају и образују своју децу по школама, но је то чак било могуће и најоскуднијем, а најмногобројнијем сељачком становништву,

Тих узрока у скорој будућности неће бити. Већ сада противу недовољно технички спремног чиновништва изјаснило се цело јавно мнење. Кад буду прописане квалификације за све положаје у државној служби констатоваће се да у Србији већ сада нема у опште довољно људи са потребним квалификацијама и недовољност спреме постаће очигледна, као и потреба да се створи спреман подмладак. Међутим прилике су се у погледу васпитања и образовања промениле. Не само да чисто школски трошкови и у нижим школама постају све већи, но су нарочито

отежани услови за издржавање. Чиновници оптерећени децом, ако нису иначе материјално осигурани, већ с муком могу да школују своју децу до краја. Сељачком становништву ће убрзо то постати сасвим немогуће. Проценат сељачке деце по вишим школама већ је данас врло знатно мањи но пре десетак година, и сваке године се све више губи. Ако им држава не притекне у помоћ стварањем многобројних благодејања, само ће ретки изузеци из сељачког и сиротнијег варошанског становништва у будуће успевати да се потпуно школују.

Резултат таквога стања ствари биће тај, да ће најпосле број људи са вишом спремом за административне државне послове у место да расте још можда и опадати. Међутим већ и сада тај је број недовољан. За правилно функционисање државне администрације Србији би био потребан већ дупли број правника, но што га годишње добија са наше Велике Школе. Међутим та се потреба само мора увећати стварањем и организовањем нових, а преко потребних институција: иследних власти, извршних судских власти и т. д. и реорганизацијом судова. Да о другим струкама и не говоримо.

Када та оскудица постане неснопшљива за интересе државне службе, држава ће се морати постарати да том злу стане на пут. Само што ће је то онда много скупље коштати. Јер не само да ће тада морати подизати плате чиновничке и изнад нормалне висине, а трпети један недовољно спреман кадар и све штете од тога, но ће услед прешности потребе морати да троши огромне суме и на благодејања, и да на тај начин директно и о свом трошку спрема за себе чиновнике. Тада ће се видети да није довољно само отворити школе, но да се држава мора постарати, пошто јој је то потребно, и да има ко да их похађа.

Из тога разлога при одређивању награда чиновницима апсолутно се мора водити рачуна и о капиталу уложеном у претходну спрему и осигурати његово амортизовање. То је други елеменат, који чиновничка плата мора садржавати.

Навели смо два есенцијална елемента, које чиновничке плате морају садржавати. Један трећи не мање важан моменат мора се такође узети у обзир при одређивању награда чиновничких. Чиновник мора бити осигуран не само за време које може провести у државној служби, него и за године у којима услед старости или болести постане неспособан за рад. То се

мора учинити не само из хуманих обзира и ради одржања чиновничког достојанства, но још и зато, и нарочито зато, што се иначе не може добити чиновништво како ваља. Свако тежи да се осигура за старе дане, природно је да на то морају мислити и чиновници. Ако их дакле држава не осигура, они ће морати задржавати један део од своје плате на то осигуравање. Но самим тим њима ће њихова плата бити недовољна за садашњост, те било неће моћи да се издржавају, било неће моћи да амортизују капитал уложен у претходну спрему. Последице би дакле биле исте као и горе.

То осигурање чиновника за старе дане мора дакле држава узети на себе. Оно је један од есенцијалних делова чиновничке награде. То осигурање држава може извести на два начина: директно, одређивањем пензија после извесног броја година службе; или индиректно: повишењем плате. Који је од ова два начина бољи и целисходнији изнећемо мало даље, кад будемо испитали моралне моменте, који утичу на висину награда чиновничких.

Плате, које би биле одређене према досад изнетим начелима, биле би довољне да државној администрацији осигурају кадар са потребном претходном спремом. Оне представљају минимум награде чиновничке. Оне међутим не би ипак биле довољне ни да у државну службу привуку најспособније, највредније и најспремније људе, ни да осигурају најбоље могуће функционисање извесних институција. Да се и то учини потребно је при одређивању награда чиновничких узети у обзир још неке моменте, који имају специјалан карактер.

Чиновник пре свега мора у државној служби наћи могућности, да буде исто тако добро награђен, као што би то могао према својој спреми бити ван државне службе. Не буде ли тога, најбољи, најспособнији и највреднији људи отићи ће за бољом наградом на другу страну, а држави ће остати за њену службу људи слабије спреме и способности, или људи без иницијативе, неенергични, нерешљиви и плашљиви. О моралним моментима, који могу утицати у супротном правцу говорићемо мало ниже.

На другом месту мора се водити рачуна и о специјалним захтевима извесних положаја. Ми не мислимо овде говорити о важним политичким положајима државним, о платама министара, посланика на страни, државних саветника и т. д. Плате за те положаје не одређују се по општим начелима. То је ствар

националног достојанства и националног поноса, како ће једна земља платити те највише своје службенике, и шта ће од њих захтевати у погледу достојног представљања своје земље. Ми смо се, Срби, изгледа на жалост одавно помирили с тиме, да на себе и на своју државу гледамо као на један народ и државу нижег ранга, испод осталих, и напустили смо претензију да се с другима у том погледу изједначујемо, и то не само са Енглезима, Французима и т. д., но ни са Румунима, Грцима па чак ни Бугарима. Оно што ни једном Румунском ни Грчком министру на страни не би било допуштено, допуштено је нашим министрима и посланицима с обзиром на „наше прилике". Зато смо у осталом и имали и тако простих министара и посланика, којима је недостајало не само васпитање, но и најобичнија свикнутост на кретање у поле уљуђеном друштву, како то није имала ни једна друга држава европска, па ни јучерања Бугарска. За то су скоро сви наши високи државни достојанственици ту своју специјалну функцију представљања државе и народа вршили по правилу да не може горе бити, и зато смо и остали једини народ, који у ствари никаквог контакта нема са вишим друштвом европским, које међутим диригује још и данас спољном политиком свих европских држава. Ми смо данас благодарећи томе факту политички ван Европе. То може пријати нашим мало-буржоаским осећајима завсти и ситне пакости, али је несумњиво неизмерно штетно за интересе наше националне политике.

Но ма колико по себи било интересантно то питање о одређивању плата и репрезантационих трошкова на високим политичким положајима, оно не улази строго узев у оквир ове расправе, и с тога се ми на њему нећемо дуже ни задржавати. Када смо споменули специјалне захтеве извесних положаја у погледу одређивања награда, ми смо мислили, не на политичке положаје, где ти захтеви проистичу првенствено из обзира на достојанство земље, но на извесне положаје у администрацији у ширем смислу, код којих они проистичу једино из природе службе, и утичу на већу или мању корисност дотичних институција.

Таквих положаја има доста у државној служби, нарочито пак у судској струци. С тога ћемо се ми, да би истакли природу и значај тих специјалних захтева појединих положаја у државној служби, задржати у главном на излагању њиховом

код судиских положаја. Начела, која будемо приликом тог излагања дегажирали, лако ће бити затим применути и на остале положаје у државној служби.

Судиске функције имају свој нарочити карактер. Судови су спона, која осигурава хармонију између законодавне и извршне власти. Они осигуравају начелну надмоћност оне прве над овом другом. Законодавна власт ствара законе за целу земљу, за појединце међутим има само у толико закона̂, у колико судови осигуравају њихово извршење у сваком конкретном случају. На судовима дакле почива у крајњој линији правни поредак у модерним државама. Једна земља може имати и универзитете, и академије, и библиотеке и музеје: може имати железнице, телеграфе, телефоне и све друге техничке и просветне институције, па да се ипак не може назвати цивилизованом земљом. Зато је довољно да нема судова т. ј. да нема владе закона. Примере нам је зато непотребно тражити, јер такав један пример имамо у своме суседству. Турска може сутра имати све горе побројане институције и још многе друге, догод не буде правде у тој земљи, правде за свакога, она ће остати ван круга цивилизованих земаља. Друга једна, чисто азијатска држава, о којој се у последње време из познатих разлога врло много говори, Јапан, успео је да буде признат као равноправни члан велике заједнице цивилизованих земаља тек пре неколико година, кад је успео да уреди судове и обезбеди вршење закона земаљских према свима и свакоме. Јапан је одавно имао и парламенат, и универзитет и железнице и војску и марину, али су капитулације дигнуте тек кад је успео доказати да има и судове у европском смислу те речи.

Та огромна важност судске струке у модерним, правним државама и учинила је популарном ону практичну поделу власти на законодавну, извршну и судску, којом је судској власти у неку руку признат паритет са законодавном и извршном влашћу. Теориски та је подела нетачна. Та судска власт само је једна грана извршне власти са нарочитим задатком. Практички судска власт има мал' те не већи значај и од законодавне и од извршне власти у ужем смислу за правилно функционисање државне машине и правилан развој живота земље, пошто она једина даје снаге вољи једне, и регулише функционисање друге власти.

Тај огромни значај судске власти за правилно функционисање државног организма, за снажење и напредак земље, и за регулисање свих правних односа најбоље су и први увидели од цивилизованих народа Римљани а у новије доба Инглези и преко њих и остали народи Англо-Саксонске расе. Факт да су баш ти народи показали највећи напон политичке снаге, није може бити баш са свим случајан. Но ми не мислимо из тога факта извлачити на овом месту никакве даље консеквенце. Нама је потребно било да напоменемо да су Инглези у новијем време били ти, који су најправилније оценили значај судске власти. Схватајући сву важност те власти за земљу и државу, они су у исто доба схватили и потребу, да ту власт тако важну повере људима, који ће имати нарочито врлине и особине; врлине које се тек изузетно налазе код осталих људи. Да се то постигне потребно је било да се у судској струци утврди нарочити дух корпорације, да се развије нарочити професионални понос, осећање сопственог достојанства, и вера у светињу поверене им дужности. Да се то постигне потребно је судске положаје и морално и материјално подићи изнад свију осталих у држави и окружити их ма да не религиозним поштовањем. Из тога разлога утврђене су плате чиновницима судске струке у Инглеској тако високо, као ни у једној другој држави на свету, нити у ма којој другој струци у самој Инглеској.[1]

Дуга борба, коју су Инглези водили за утврђење својих права, највише је допринела, да се у тој земљи увиди сва важност судске власти у модерној држави. У тој борби за права главни ослонац народа противу насиља и насилничких прохтева врховне извршне власти били су судови. Народ је дакле природно тежио, да тај свој ослонац ојача, окружујући га све већим поштовањем, ширећи му све више атрибуције, и стварајући људима, којима је вршење судске власти било поверено, изузетан положај и у моралном и у материјалном погледу.

У нашој најновијој историји политичкој ми смо такође имали два примера на којима смо се могли уверити о огромној важности судова за одржање правнога поретка у једној земљи. Два пута за десет година дошао је Владалац у сукоб са суд-

[1] Само примера ради наводимо да је последњим законом, који се на то односи, утврђена годишња плата главног прокурора Краљевине на 400.000 динара (16.000 фуната), трипут више но што има први министар.

ском влашћу, и оба пута морао је због тога да загази отворено у насиље, и да укине Устав, да би тај сукоб решио. Питање је у осталом да ли би га и на тај начин могао решити да независност судска већ није била поколебана Уставом од 1888, који је противно принципу судске независности, наредио измену целокупног судског персонала.

Тада се оба пута увиђало врло јасно, колико би било потребно, да се у врховима судске власти налазе савесни, поносити и беспрекорни људи. Ми смо међутим и тада, као у осталом и сада, имали на тим положајима људе са 6—7000 динара плате, који су једва састављали крај с крајем, који су већ с тога научили да буду скромни, да не би изгледали смешни. Од таквих људи интерес земље је захтевао да се покажу поносити и неумољиви према владаоцу, и ако су се често морали показивати љубазни, попустљиви и скромни према каквом управнику новчаног завода, или трговцу из чаршије. Крај свега тога они се нису осећали сигурни ни на тим тако јадно плаћеним положајима. Под свим тим условима потребно је било тим људима врло много пожртвовања и једна извесна врста хероизма, па да се одупру Владаоцу. Они су се ипак одупрли, и то им служи на част. Али народ, који своју државу уреди тако, да чиновницима треба пожртвовања и хероизма, па да остану поштени и савесни, нема права да дуго рачуна на њихову савесност. Хероји су изузеци у роду људском, и ни од кога се неможе тражити да му херојизам буде стално занимање.

Све ово што смо досад навели о важности судова у погледу заштите политичких права, вреди још у већој мери и у погледу заштите приватних права појединаца. Судови су једино оружје, које сваки појединац има ради заштите свих својих права и од државе и од појединаца. Одузмите му то оружје и ништа више није сигурно, ни живот ни имање. Потребно је дакле да то оружје буде солидно и сигурно.

Из свих тих разлога потребно је, да се при одређивању награда везаних за судиске положаје води рачуна и о потреби угледа судискога. Награда судија према томе поред онога што морају имати и остале чиновничке плате мора садржавати и један вишак намењен томе, да истакне угледност тих положаја, и учврсти веру у савесност оних, који их заузимају.

То су ти специјални захтеви појединих положаја у државној служби, у погледу награђивања чиновника, који их заузимају.

Таквих положаја има и ван судске струке. Ми их овде не можемо набрајати, пошто они зависе од самог уређења администрације, али их је према горњем лако одредити, кад је дато уређење администрације.

До сада смо говорили о томе, шта мора у опште садржавати награда чиновника. На реду је да испитамо, како се има одређивати та награда према горњим начелима на појединим положајима и појединим струкама. Тога ради потребно је да нађемо један сталан критеријум за регулисање плата на свима положајима. У колико се код нас писало о чиновничким платама обично је као критеријум за њихово одређивање узимана висина квалификација, које се за поједине струке и положаје траже. Изгледа као да се сматрало да би идеално регулисање чиновничких плата било у томе, што би струке, које захтевају исту висину школских квалификација имале и исту максималну плату. То мишљење је резултат сасвим погрешних погледа на карактер државне службе. Оно би се само тако могло усвојити, када би поједини положаји у државној служби постојали само ради тога, да би се школованим људима начинило места. Јер оно води рачуна искључиво о интересима чиновника, али не и о интересима државне службе.

Међутим ми смо већ неколико пута наглашавали да се при регулисању чиновничког питања мора увек полазити искључиво с гледишта државних интереса и да се о жељама чиновника сме водити само у толико рачуна у колико се оне поклапају с интересима државне службе. Тога се начела мора придржавати законодавац и при регулисању чиновничких плата, и само полазећи од њега тражити критеријум за њихово одређивање.

Када се ставимо на гледиште државних интереса видећемо да квалификације могу играти тек изузетно неку улогу при одређивању чиновничких плата. Главни критеријум за одређивање висине плате на појединим положајима, мора бити не висина квалификација но важност функције.

Држава узима у своју службу чиновнике и плаћа их зато што су јој чиновници потребни. Она се у интересу што бољег отправљања послова мора трудити да у своју службу привуче најспремније и најспособније људе. Нарочито се пак мора старати да најспособније људе привуче на најважнија места. Тога ради она мора та места дотирати и највећим наградама, и на тај начин створити око њих утакмицу, која ће јој помоћи да та

места попуни најбољим и најспособнијим људима. Главни критеријум дакле за одређивање плате у појединим струкама и на појединим положајима мора дакле бити важност функције.

Да би се пак извело регулисање плата на том основу потребно је претходно одредити релативну важност сваког положаја. Тога ради мора се извршити хијерархисање струка, и затим хијерархисање положаја у свакој струци, слично ономе што смо навели говорећи о квалификацијама чиновника. Награде би се затим одређивале према утврђеној релативној важности функције, дотирајући највећим наградама најважније положаје у најважнијим струкама, и смањујући те награде у колико се смањује важност струке и положаја у њој.

Ми нећемо овде вршити то класифицирање, пошто би оно овој расправи дало сасвим други карактер. То је питање детаља, и њега је према начелима, која смо горе утврдили релативно лако решити. Али хоћемо само да истакнемо, да би такво рационално регулисање плата према важности функције у исто доба одговарало и захтевима специјалним појединих положаја, о којима смо раније говорили, пошто и ти специјални захтеви произистичу као што смо видели из важности тих положаја.

Но правило да се плате за поједине положаје и поједине струке одређују према њиховој респективној важности има и изузетака. Када је важност једне струке или једног положаја за целокупни државни живот подређена, али се за колико толико правилно вршење те службе могу узимати само људи са врло великом и скупом претходном спремом, држава се мора постарати да ту спрему учини рентабилном награђујући те положаје и несразмерно њиховој важности. То би био случај н. пр. са санитарним сервисом, кад држава не би била при награђивању лекара потпомогнута могућношћу приватне праксе, коју им допушта.

Но ти изузеци по природи ствари морају бити врло ретки. По правилу плате се морају одређивати по важности функција.

(Свршиће се)

ПОРОДИЦА ПОЛАЊЕЦКИХ

РОМАН

ХЕНРИКА СЈЕНКИЈЕВИЋА

У 3 КЊИГЕ

ПРЕВОД С ПОЉСКОГА

ДРУГА КЊИГА

(НАСТАВАК)

— Ничега нема што би стојало изнад тога — говорио је Полањецки — и помишљајући како је то тако реһи под руком, да до тога може доћи свако, да је то ствар само добре и честите воље, а људи ногама газе по својем готовом благу и дају мир за немир, срећу за несрећу.

У тим мислима дође до Машкове куће, чија се окна сијала, као велики фењери у мрачној шуми. Кад изађе стазом на двориште месецом обасјано, па се приближи ходнику виде кроз окна од собице, која је била одмах до ходника, и господина и госпођу Машкову како седе на ниском канабету, до којега је био сточић с лампом. Машко је био обгрлио руком стас женин а другом држао њену руку, коју је час приносио к устима, час је спуштао, као да захваљује за нешто. Најеларед обгрли обема рукама младу жену, притиште је уза се, наже се и стаде страсно љубити у уста, а она опустила руке на колена невраћајући му миловање за миловање, али се није ни бранила, него му се предала тако пасивно, као да у ње нема ни воље, као ни крви што нема. За мало па Полањецки виде само врх Машкове главе.

његове дуге обрадине, како се мичу од пољубаца, па му удари крв у главу. Спопаде и њега тако иста жарка жудња, као год и оно кад је потражио гајтан на огртачу госпође Основске, и то га је у толико више успаљивало што је пре тога био читав низ искушења. Она чудновата за самога Полањецкога привлачност, с којом се давно борио, сада оживе необуздано силно. У тренутку се у њему пробуди дивљи нагон примитивнога човека, који побесни, кад види у туђем наручју женско, за којим жуди, те је готов да се хвата у коштац са срећним такмацем. Са жуђењем у исто време спопаде га саревњивост, неоправдана, бедна, најнижа од свих других, јер је била чисто физичка, а у исто време тако необуздана, да би он, који је до мало час размишљао о том како само истинска љубав према својој жени може бити истинска срећа, потурио у том тренутку и ту срећу и ту љубав да би само могао отерати Машка, а сам стегнути у наручја оно обло женско тело, а покрити пољупцима лице оне лутке, које је било и мање интелигентно и ружније него лице у његове жене.

Међу тим овај поглед кроз прозор не само да га је узбудио, него му је био и несносан, те притрча к вратима и грозничаво потеже за звоно, и мисао, да је овај звук што се изненада разлегао сред тишине морао прекинути миловање онога брачнога пара, испуни га неком дивљом и злобном радошћу. Кад слуга отвори врата, рече му да га пријави, а сам се поче умиривати и удешавати оно што има да каже Машку.

Мало после ето и Машка пред њега, а на лицу му се огледало мало чуђење.

— Опрости, што долазим тако позно — рече Полањецки — али ме жена напала што сам ти оно одрекао, па како знам да ћеш сутра рано у град, дођох још сад да ту ствар удесимо.

На Машкову лицу засија потајна радост. Он је одмах помишљао: да тако позни долазак Полањецкога мора бити у вези са њиховим ранијим разговором, али се није никако могао надати да ће се ствар окренути тако угодно.

— Па изволи унутра — рече Машко. — Моја жена није још легла.

Он га уведе у исти салон кроз чији је прозор Полањецки мало пре завирио. Седећи на истом месту где и мало пре госпођа Машкова је држала у руци нож за разрезивање хартије, и књигу, коју је очигледно мало час узела. Њено тмоло лице изгледало је мирно али су јој се на образима могли још опа-

зити трагови малопређашњих пољубаца, уста су јој била влажна а очи јој расејано гледаху. Полањецкому опет узавре крв и мимо свега напрезања, да би остао равнодушан, тако јој снажно стеже пружену руку, да се уста г-ђе Машкове стегоше као од бола.

А њему при додиру са том руком пођоше мравци од пете до перчина. У самом оном пружању било је нечега тако пасивнога, да му је и нехотично прошло преко памети: да та жена није у стању да се одупре ни према коме, који буде имао смелости и дрскости само да јој помене.

У том Машко отпоче:

— Замисли само да смо оба извукли фуру: ти што си ми одбио послугу с потписом, и ја што сам је тражио. Ти имаш честиту жену, а ни моја није лошија. Твоја је узела у одбрану мене, а моја тебе. Признао сам јој отворено да ми је била потреба за који дан, а она ме испсовала што јој то одмах нисам казао. Јасно је да није тако говорила као правник, јер о правима нема ни појма, али ми је на крај крајева казала: да ме је господин Полањецки с правом одбио, да повериоцу ваља имати какву било обезбеду, а да она то може дати из своје доживотне ренте, и у опште из свега онога што је у ње... И баш кад ћеш ти доћи захваљивао сам јој на њеној доброти.

Ту Машко спусти руку на раме Полањецкому, па рече: — Драги мој, слажем се с тобом да је твоја госпођа најбоље створење на свету, и то у толико пре што имам нов доказ, али само под условом да признаш да ни моја није лошија. Не треба ни да ти је чудо што ја кријем од ње своју причу, јер с тако красним створењем готов сам да делим само добро, а зло, а нарочито кад је трепутно, чувам за себе само, и кад би је ти знао као што је ја знам, не би се томе чудио.

Поред свега тога што је Полањецкога нешто вукло госпођи Машковој ипак није он о њој имао бозна како високо мишљење, бар није држао да је она способна да што жртвује. Он помисли:

— Или је то одиста каква добра жена или је њу Машко толико заслепио да она сматра његов положај за сасвим сјајан а његову садању невољу новчану као трепутну.

А њој гласно рече:

— Ја сам човек мало стегнут у новчаним пословима, али како ви мене сматрате, кад замишљате да бих ја потражио ка-

кву обезбеду из вашега имања. Одбио сам га само зато што сам лен и ужасно се стидим — одбио сам га само зато де не бих у даном тренутку морао ићи у Варшаву, кад мени новци затребају. У лето се човек проленьи и постане саможив. Али овде је ситница у питању, а људима који се баве тим стварима, као што то чини ваш муж, често долазе те неприлике. Често човеку треба потпис што у даном тренутку не може да дође до својих новаца.

— Мени се баш тако нешто и догодило — рече Машко, очевидно задовољан што Полањецки у такој боји преставља његову ствар његовој жени.

— Мама је радила те послове, па се ја у њима слабо разумем — уплете се госпођа Машкова — али сам вам веома захвална.

Полањецки се поче смејати:

— А нашто мени ваше јемство. Хајд да за часак рекнем да ви банкротирате, а то да рекнем само за то, што вам та опасност апсолутно никако не грози; да ли ви мислите да бих ја у таквом случају био у стању да поведем парницу против вас и да притиснем ваше дохотке.

— Не мислим! — рече госпођа Машкова.

Полањецки принесе њену руку к својим устима, али и поред свега тога што је водио рачуна о пристојности друштвеној прини усне што може силније, а у исто време у његовим очима што су у њу гледале беше толико страсти, да се речима ма какве биле, не би могло исказати веће признање.

Али она није дала да се позна да она то разуме, и ако је добро знала, да је ова спољашња учтивост била само ради мужа, а силина пољупца за њу, знала је исто тако: да јој се Полањецки допада, да њена лепота њега плени, а још је најбоље знала како тиме тријумфује над Марином, на чију је лепоту, још као госпођица, гледала попреко, те због свега тога прво осети како је силно задовољено њено самољубље.

Она је у осталом још од раније опазила да Полањецки при њој успламти, а по природи није била ни тако честита ни тако деликатна да је то увреди или заболе. На против у њој се пробудила радозналост, интересовање, сујета. До душе њу је инстикат опомињао да је то дрзак човек, који је готов да се даног тренутка маши и чега даљег и од тога је каткад било

страх. Али како јој се до тог времена није ништа слично догађало и сам је тај страх имао за њу неку дражс.

Међутим она рече Полањецкому:

— Мама је увек говорила о вама као о човеку на којега се на сваки случај може рачунати.

Она је то говорила својим обичним гласом, кроз зубе, чему се Полањецки пређе присмевао, али је сад све што је било у ње за њега било у толико примамљивије, те гледећи је право у очи, рече:

— Имајте доброту и ви мислити тако о мени.

— Изволите се ви тако узајамо уздати а ја идем у своју канцеларију да спремим све што треба — рече Машко шаљиво.

Полањецки и г-ђа Машкова остадоше сами. На њену се лицу видела ужурбаност, а да би то прикрила поче поправљати шешир на лампи, а он јој брзо приђе и поче:

— Бићу срећан, ако и ви о мени будете тако мислили. Ја сам вам веома одан!... Желео бих бар да ми будете наклоњени... Да ли могу на то рачунати?

— Да.

— Хвала.

Рекавши то он јој пружи руку, јер у осталом све је ово и говорено само зато да би се могао дочепати њене руке. А како му госпођа Машкова није могла одрећи, он је ухвати за руку и по други пут притиште не само један пољубац, и поче је готово прождирати њима. На очи му пађе магла, и само трепут један још па би у заборављу својем ухватио и притегао уза се ту жуђену жену — али се у том у предњој соби зачу шкрип Машкових ципела, што прво чу г-ђа Машкова, па брзо рече:

— Он се враћа.

У том и Машко отвори врата и рече:

— Молим те, изволи.

После се окрете жени и додаде:

— А ти дотле наредн за чај сад ћемо ми бити ту.

И заиста ствар није трајала дуже од минута. Полањецки попуни чек, и тим је било све готово. Али му Машко понуди цигару и замоли га да седне, јер је имао воље да с њим проћерета.

— Ево опет бриге на мој врат — рече Полањецкому — али ћу је пребринути, зацело хоћу. Више пута сам имао и ве-

них. Ваља ми само постарати се да нађем какво ново средство да повећам свој кредит или остварим какав нов извор дохотка, пре него што ми престане овај спор.

Узрујан у души Полањецки је у почетку непажљиво слушао ово разлагање и нестрпљиво је гризао цигару. Наједаред му паде на ум ружна помисао: ако би Машко пао да би његова жена у толико лакше постала пленом.

Он упита грубо:

— Јеси ли размишљао о том шта ћеш радити ако изгубиш ону парницу?

— Нећу је изгубити.

— Може свашта бити — и сам то најбоље знаш.

— Нећу да мислим о том.

— Па ипак ти ваља мислити — рече Полањецки гласом у којем се очевидно истицала радост, што Машко није опазио.

Машко се подупре лактовима о колено, гледаше у земљу, па рече:

— Онда бих морао напустити Варшаву.

Настаде тренутак ћутања. На лицу младога адвоката гомилало се све више туробности. Он се замисли па настави:

— У своје срећније доба знао сам се у Паризу са неким бароном Хирином. Неколико смо се пута само видели и удружисмо се у једном послу лукративном. Кадгод ме тако спопадне сумњање сетим се њега, он се некако врло срећно извлачио и ако их је у самој ствари имао врло много, а нарочито на западу. Знам и такве људе који су с њим дошли до имања.

— А да ли мислиш да би могао к њему отићи?

— Да. Али сем тога могу себи и куршум у чело...

Но Полањецки не узе ту претњу као озбиљну. Из овога краткога разговора убедио се у овим двема стварима: прво, да Машко, поред свега што се пред светом прави као сигуран, често мисли и на могућу пропаст; а друго, да он за такав случај има већ разрађен план, можда и фантастичан, али већ готов.

Али се Машко брзо отресе магловитих привиђања па рече:

— Моја је снага увек била у том што никад нисам мислио о двема стварима у исто време. Стога сад мислим једино о оној парници. Знам да она хуља чини све могуће да ми подрије глас а ни ја терам шегу с чаршиским гласом, мени је само стало до тога да имам за се суд. Кад бих пао раније могло би то и

на њега утицати. Разумеш ли? Целу би ствар узели као очајно хватање дављеника за сламку. А то ја нећу. Стога се морам правити да сам добро у седлу. Тужан је такав крај, али сад не смем бити чак ни економан, не смем спустити уравањ својега живљења. Како ме видиш имам брига да се из њих не видим, у осталом ко то боље зна од тебе који ми дајеш потпис. А колико јуче назарио сам Вибор, чувено имање у Равском само за то да бих бацио прашину у очи својим повериоцима и противницима. Кажи ми, Бога ти, знаш ли се добро са старим Завиловским?

— Од скора се знамо. Познали смо се поред младога Завиловскога.

— Али си му се допао, јер се он веома диви људима с племићским именом, а који се одају тековини. Знам да је он сам себи пуномоћник, али је све старији и дави га подагра. Ја сам му онако узгред напоменуо што пта, а кад би он тебе запитао, препоручи ме, Бога ти. Знаш, не бих се ја хтео дочепати његове касе, и ако би као пуномоћник имао нешто прихода, него је у главном стало до тога: да се чује само да сам постао пуномоћником једног таквог милијунара. Да ли је истина да он хоће да остави младоме у наслеђе нешто од својих имања у Познањској.

— Тако прича г-ђа Броничова.

— То би био доказ да није истина, али је на свету све могуће. У сваком случају млади ће добити и уза жену што, а он као песник човек слабо се разуме у тим стварима. Могао бих и њему послужити и помоћи својим саветима.

(Наставиће се)

ХРОНИКА

О ДРАМСКОЈ ШКОЛИ

Разгледајући овогодишњи позоришни годишњак, приметисмо, поред многих лепих жеља, да је управа позоришна ставила себи у задатак оснивање драмске или боље рећи глумачке школе.

Забринутим погледом мора сваки пријатељ драмске уметности посматрати наше позоришне прилике, а напосе глумачки подмладак.

Та брига, без сумње, мучи и управу позоришну, кад се одважила на овај корак да оснивањем глумачке школе учини преображај у драмској уметности.

Није ово првина да се глумачка школа у нас оснива, има и она своју историју, коју ћемо укратко изнети.

Прву школу основао је пок. Бачвански 1870. год. Познато је, да су се око 30. ученика и ученица уписало, а сама школа трајала је око две године. У првој години предавано је теоријски, а за тим практично на позорници. Од тих ученика једини је жив г. Пера Добриновић члан Новосад. Позоришта.

За време Нушићевог управљања отворена је друга глумачка школа, која је кратка века била, а сљедствено томе, није оставила никаква трага.

Најкраћег века била је трећа глумачка школа што је овд. Музичка Школа отворила, али како се нико пријавио није, морала је одмах и престати.

Благодарећи управи позоришној, која је, види се прожета жељом, да иза себе остави трајнији споменик, можемо се надати

и четвртој глумачкој школи. Од срца желимо јој дужи век од њених претходница, само нека нам је дозвољено посумњати, да ће бити жељеног успеха, а ево да кажемо зашто.

Ко добро зна шта све треба глумачкој школи, а познаје наше уметничке прилике, увидећеод ма да један од најважнијих предмета, без кога се глумачка школа ни замислити не да, неће бити заступљен како би требало, или се може бити сматра за непотребан.

Позоришна управа може лако наћи наставника за српски језик, историју српске и опште драмске литератýре: може наћи учитеља играња и борења и т. д. али не може наћи стручног педагога, који би предавао најглавнији елеменат у драмској уметности а то је: декламовање и логично реторско наглашавање, простије да се изразимо „вештину говора“.

Топ говора и око, јесу најизразитији тумачи човечје душе и ако тога нема како ваља, можемо све видети и чути, само не оно што је песник замислио, а које глумац треба да оживљује. Сву снагу, осећај и разумевање мора глумац и глумица сконцентрисати у говору, па ако је тај говор обичан и не даје песниковим мислима живота, онда то није уметност.

Вештина лепо говорити у свима могућим нијансама човечје душе није лака ствар. Умети владати својим гласом у говору у већим интервалама, не да се из књиге научити.

Као што је за сваку вештину потребан стручан наставник, који уме ученика према његовој индивидуалности правилно на пут извести, исто тако мора бити и за вештину говора стручан педагог који ће знати ученику тачно исцрпну скалу говора и душевних осећаја показати и то у разноврсним психичким моментима. Без таког стручног лица не да се ни замислити неки напредак а најмање преображај у глумачкој вештини.

Сва добит без стручњака свела би се на теорију, која у вештини без практичне радње, врло мало вреди. У такој школи могли би глумци, који би наравно хтели радити, а било би их којима би та теоријска предавања посве неразумљива била, пошто им недостаје потребно образовање, научити појам шта је драма, али не и глумачку вештину. Могли би знати шта је трагедија, опера, комедија, водвиљ, оперета, бурлеска и т. д. и још нека новија одређивања сиже-а драмских дела; дакле ти часови у глумачкој школи добили би облик гимназијских предавања у V разреду.

Рекосмо да немамо стручно лице које би с успехом могло предавати вештину говора у глумачкој школи, али ипак покушајмо тражити, можда ћемо га наћи.

На првом месту ваља нам таког стручњака међу глумцима тражити. Свечано се ограђујемо, да овом приликом мислимо наше глумце омаловажити, хоћемо само да укажемо на ту околност, да међу њима нема који би могао бити наставник лепога говора. Особина говора у наших глумаца јесте та: што врло јако и јасно говоре, које често у викање прелази. Говор им се креће у врло уској скали, динамика монотона, нијансирање слабо развијено, интонација нехармонична, начин говора и схваћање често нелогично, е па код таког стања ствари, може ли бити речи о неком уметничком говору? Који би од наших глумаца умео неког научити лепо говорити, кад један од њих говори рукама и ногама, само да би испунио силне паузе којих готово у свакој улози безброј начини; други пак говори кроз зубе; трећи себи у недра и т. д.

Ко мало боље познаје човечју душу, без по муке може опазити многе недостатке у игри наших глумаца, али далеко је помисао од нас да су за све то они одговорни, довољно је поменути Коклена и његов виртуозни говор, па да видимо како наша уметност у том погледу стоји.

Међу средњешколским професорима има велики број спремних наставника који предају лепу књижевност. Пажљив посматралац може одма опазити да тим људима вештина говора не иде од руке. Најбоље се то даје опазити на ученицима који декламују о Св. Сави и којом другом свечаном приликом, а тако нето и на самим наставницима кад говоре или држе јавна предавања. Читање и говор им је монотон, сасвим обичан, који не може да загреје човека, ма каква благодарна тема била, и неком знању и умењу у тој вештини апсолутно не може ни помена бити.

Остаје нам да у самој управи позоришној таког стручњака тражимо. Већ код главних лица, управника и драматурга, наилазимо на тешкоће. Први говори високим тенором, који се скоро с дискантом граничи и креће се у врло малом обиму. Такав говор, како управник говори, не може ни један глумац за углед узети; други пак има органску ману, коју не би смео драматург имати; али како се код нас с положајем знање и умење тече, тако је и он могао драматургом постати, само нажалост ни-

он не може музику говора предавати. Остају нам још чланови књижевно-уметничког одбора, којима смо радо вољни признати умење лепог читања и доброг изговарања, али ово никако не излази из границе моћи добрих професора и недохваћа сфере глумачке вештине.

Према свему што смо досад рекли, излази да глумачка школа нема погодаба за живот, нити се од ње може очекивати неке реформе у вештини говора; она до душе може носити наслов и уметничке драмске школе, али радом без потребних особина даће ништаван резултат.

Па шта да се ради, овако тек не може остати?

Драмска уметност рапидно опада, она се своди на последње: зна ли глумац улогу или не зна. Немамо намеру испитивати ко је крив што се дотле дошло, него ћемо изнети неколике мисли, шат се нађе још когод побуђен, да о овом важном питању проговори, да се овом злу доскочи.

Уздамо се да смо доказали да нѐмамо стручњака који би вештину говора и остало што је потребно позоришту на степен уметнички подигао, али ми га можемо имати.

Међу нашим млађим интелигентним људима има даровитих, који поред општег литерарног образовања имају погодаба и за драмску вештину. Министарство просвете, па чак и само позориште требало би да конкурсом нађе питомца који би изучавао драмску вештину а нарочито вештину говора у којој глумачкој школи у Паризу, Берлину или Минхену. Поред тог главног предмета да изучава вештину певања, борења, играња, музику и све што је за позорницу потребно. Чак би му требало ставити у дужност да у позоришту неко време и статиста буде и мање улоге игра, а не да се ограничи само на гледање представа. Тако потпуно спреман и искусан да се врати у своју отаџбину, да ту вештину говора, коју је у иностранству стекао, примени у српском говору, декламацији, ораторству, које би могло за углед служити. Кад стечемо тако стручног човека, који ће ту лепу вештину искрено и с чистом љубављу пригрлити и волети, а не као спорт сматрати, онда тек се може мислити на глумачку школу у ширем смислу. Таква школа требала би за сваког да је приступачна, који жели научити лепо читати, декламовати, говорити и глумити. На тај би се начин та лепа вештина у све друштвене слојеве раширила, јер би ученици те школе, сваки у својој најближој околини

упознао свет, шта је лепо у читању и декламовању; тим би интересовање за драмску уметност све више расло, а позориште постало права школа. Тек из те школе бирали би се најдаровитији који би временом на позорници прави уметници постали.

То је наше мишљење о пројектованој школи у народном позоришту, а ко нам докаже да није тако, ми ћемо му благодарни бити.

Београд.

Душ. Јанковић

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Миливој J. Николајевић. **Општи део географије Балканскога Полуострва.** Књига I. Београд. Штампарија Д. Димитријевића. Иван-бегова улица број 1. 1904. Цена 2·50 дин. (круне).

Појава ове књиге заслужује озбиљну пажњу: тим пре, што у нашој географској литератури нема дела, које би у целини разматрало географију Балканскога Полуострва. Драгашевићево Илирско Тропоље једино би се донекле по својој садржини могло поредити са делом г. Николајевића, али је оно намењено искључиво војничким циљевима и одбија својом ексцентричношћу и безразложно нагомиланим материјалом. Г. Николајевић пак својом књигом први је покушао, и зато му припада заслуга, да у целини представи географију Балканскога Полуострва: он је хтео дати својој књизи научни тип: то се види по спољној обради а нешто и по писцима које је употребио. Ну колико је и успео у томе, видеће се из даљих редова, а сада само да напоменемо, да је г. Николајевић издавањем ове књиге донекле попунио осетну празнину у нашој географској литератури, а нема сумње да ће овим радом и радом, који је већ почео,[1] на обрађивању појединих земаља нашега полуострва, учинити да се и шири круг читалаца више заинтересује за географију Балканскога Полуострва.

Цео рад г. Николајевића подељен је на 14 главних одељака: поједини од ових имају и преко 10 (а један и 15) пододељака.

[1] Види Књигу II. Војна географија Бугарске и Источне Румелије од М. Николајевића.

Први одељак расправља врло интересантно питање: О имену Балканскога Полуострва. Ниједан ваљда географски објекат није имао већу литературу о своме имену, нити је имао више имена но што је наше полуострво. Немајући своје име пре почетка прошлога века, оно је у почетку, па готово и кроз цео тај век добијало разна имена, поглавито према субјективном нахођењу оних писаца, који су писали о њему. За то време оно је променило дванаест разних имена и најпосле се задржало на оном, које је међу првима добило. Г. Николајевић је овај одељак израдио исцрпно: употребио је сву, махом добру литературу, али га није добро средио, те је испао прилично развучен. Требало је на крају или у почетку направити један извод из оних многих факата и нарочито нагласити на оне три главне периоде у развитку имена Балканскога Полуострва, а то су: I. политичка имена: Европска Турска, Отоманско Царство и т. д.; II. историска или племенска имена: Источно римско и Илирско Полуострво и III. етнографска имена, као што је Јужнословенско Полуострво,[1] а тек затим рећи да је, као најбоље, задржато његово данашње орографско име.

Она четири одељка, која иду за овим првим, овакви какви су, немају разлога да постоје. У одељку под насловом: Географски положај Балканскога Полуострва, све је непотребно сем оне прве реченице, у којој се каже између којих се степена налази полуострво, и друге, која износи његове најудаљеније тачке: северну, јужну, источну и западну, само с том разликом што је требало поменути Ријеку, као најзападнију тачку а не Сењ. Како се одређује географска дужина, а како ширина, није ствар географије Балканскога Полуострва, него опште, а поглавито математичке географији, и ко узме да чита и проучава географију неке земље, тај мора да је начисто са свима географским терминима те г. Николајевићу није било потребно оно објашњење о географској ширини и дужини. Исто је тако требало избацити оно: да се на основу ширине може дознати да лежимо у умереном (г. Николајевић каже, не знамо зашто, у благом) појасу, даље, објашњење какве су кише, који ветрови преовлађују, које биљке рађају и које животиње живе. Све то треба избацити из овога одељка, јер изгледа мало незгодно, да не кажем смешно, говорити о географском положају, па завршити са смоквама, маслинама, медведима, вуковима, лисицама и т. д. За то има нарочити одељак,

[1] Види о овоме предавања Ј. Цвијића, која је г. Николајевић имао пред собом.

о клими, у коме се та питања расправљају. Овим је учињено и то, да се о једној ствари говори на два места, што не треба да буде. Дакле, због оне две реченице, није требало правити нарочити одељак, него их везати са другим одељком: Географским положајем Балканскога Полуострва према суседству. Тај нови одељак могао је да носи наслов првога одељака: Географски положај, јер се под њим већ разуме и положај нашега полуострва према осталим суседним земљама. У овом другом (управо трећем одељку) наглашена је веза, коју је имало и има Балканско Полуострво са Азијом, Италијом и северним земљама, само те везе нису добро објашњене: није довољно обраћена пажња на пластику, која је највећи узрок комуникацијама, помоћу којих наше полуострво стоји у вези са суседним земљама. Г. Николајевић је заборавио овде да помене и Средоземно Море, које је у ствари главни посредник оних многобројних веза између Балканског, Апенинског и Пиринејског Полуострва.[1] Тим морем, чија је област засебна географска целина, одвојена од осталих континената великим пустињама и високим планинама, стајало је наше полуострво у вези и са Африком, и ту везу г. Николајевић нигде не помиње. Место тога има ствари, узетих из Прагматике Земљописне Науке од J. Мателе, које на овом месту нису потребне. То су они многобројни историски факти: примање азбуке из Мале Азије, долазак становништва из Азије, приче о Пелопсу итд., затим добијање неких биљака и животиња из Азије и др. Те ствари, као и оно о комуникацијама и трговини овде су се могле само наговестити, али никако онако детаљно разматрати. Оне имају свака за се свој одељак и ту се може о њима опширно говорити.

Она два одељка за овима такође се могу спојити у један, јер расправљају питања врло слична: о облику, разуђености и границама полуострва, затим о изгледу и облику тих граница. Ова два одељка и у целини и у детаљима имају доста погрешака и непотпуности. На првом месту, наслови нису добри. Зашто је написан наслов: О спољном (а не спољнем) изгледу полуострва, а унутра се расправља о облику? Г. Николајевић је имао пред собом расправу г. Цвијића: О облику Балканскога Полуострва, одакле је и узео нешто података, па ипак није одељак (сигурно да би био самосталнији) назвао овим именом. Сем тога, у овоме одељку, који по наслову треба да говори и о разуђености полуострва, нема о разуђености балканске обале ништа, само неколико општих црта узетих од Хрвата Мателе, Мар-

[1] Балканско Полуострво (предавања) J. Цвијића.

села Дибоа и из предавања опште географије од г. Ј. Цвијића. О облику полуострва говори се на крају (место у почетку, по наслову) и то врло мало. Наговештене су оне две значајне тачке: Медуански и Солунско-Орфански-Залив, али нису доведене у везу са оним особитим тектонским приликама (Scharung), које су несумњиво узрок онаквом облику полуострва. Други од ова два одељка има један израз прво у наслову, па затим у тексту, сигурно позајмљен од Драгашевића, који у нашој географској литератури као термин не постоји. То је створ. Реч створ у нашем језику означава нешто сасвим друго и никад не може значити оно што је г. Николајевић хтео да означи. Место тога може се употребити облик или изглед, како где буде згодније. Граница је повучена тачно, само није повучена између острва у архипелагу Егејског Мора. Ту границу г. Николајевић је случајно изоставио и зато ћемо је ми изнети. Она иде између острва Карпата (Скарпанта) и Рода, затим западно од Коса и Никарије. Северна острва: Лемнос, Имброс и Самотрак припадају полуострву и она су му ту граница. Овај одељак, даље, поред излагања северне границе, разматра и обалу Балканског Полуострва; овде је, дакле, изложена разуђеност место у прошлом одељку. Да рекнемо одмах да је овај одељак један од бољих, али ипак и он пати од развучености, непотпуности, па и погрешака. Није довољно изнета главна карактеристика појединих обала полуострва. Црноморска обала је расседна обала. Она нема ни острва ни залива сем јединог Бургаског Залива, који се дели на пет мањих, растављених ртовима, од којих на сваком има по једна варошица. Друга особина црноморске обале јесу лимани, којих има још и на албанској обали Јадранског мора. То су прибрежна или обалска језера или сасвим затворени заливи. — Г. Николајевић је рекао да је црноморска обала сиромашна пристаништима, говорио мало о Бургаском Заливу, али није ни поменуо лимане, а камо ли да је ушао у њихово детаљно разматрање. Интересантан је, даље, Босфор, који г. Николајевић помиње и (у примедби) описује, али не истиче његове карактеристичне црте: изглед и постанак. Он (Босфор) личи на реку: обале су му паралелне и има речну брзину; постанак му је овакав: горњи (северни) део је тектонски, а доњи (јужни) потопљена речна долина. — После лепо, и ако кратко, изложеног географског положаја Цариграда и описа Мраморног Мора и Хелеспонта, г. Николајевић прелази на опис Белога Мора, чија је северна обала већ друкчија но што је црноморска: прилично је разуђена, има неколико правих залива и неколико острва. Опис је овај, као и опис западне обале Белог Мора, врло добар, де-

таља је таман онолико унесено колико је било потребно, само је још требало нарочито истаћи оне велике заливе у Грчкој, јер је Грчка типска земља пространих залива. Рђаво је у овом одељку прошао опис обале Јадранског Мора. Та је обала само изложена до Боке Которске, а онај део, на чијим стрмим обалама има особитих облика и појава: рикавица, пећина, вртача, морских воденица (типске на острву Кефалонији) и многобројних врела, није ни додирнут. Овде није требало да изостану ни описи типских валона или драга. Сем ових замерака, имамо и једну општу. Г. Николајевић не износи геолошки састав и тектонске прилике обала, а то је потребно: јер и ако има обалских облика, који су чисто ерозивни, има више оних који стоје у вези са тектоником полуострва, н. пр. готово цела обала Црнога Мора, Солунско-Орфански Залив, Босфор и т. д. и т. д. Овај одељак има и погрешака. На Халкидичком Полуострву Г. Николајевић помиње полуострво (а не језик) Хагијон Орос. То се српски каже Света Гора.[1] Термопилски кланац није у изворном крају Сперхеја, него скоро на ушћу ове реке. Стр. 37. има ову реченицу: „У новије доба ово је острво (Милос) постало чувено, јер је по њему названа Венусова статуа.“ Овде су учињене две погрешке: 1.) није острво чувено што је по њему названа статуа, него што је на њему нађена и 2.) није Венусова статуа него Венерина. Ко не зна митолошке ствари, мислиће, по г. Николајевићу, да је Венус неки Бог. Чудна је погрешка г. Николајевићева, кад каже да је Глоса или Лингвета мореуз. То је најсевернији рт Акрокераунског Полуострва и тврђење своје г. Николајевић би сам оборио само да је имао пред собом ма какву карту.

У целој књизи најслабије је, према своме значају, обрађена орографија. Не рачунајући оне сувишне ствари на стр. 44—54., које су само за општу географију, овај одељак има толико недостатака и толико погрешака да се овакав не би могао трпети чак ни у каквом страном делу, где обично има много погрешака. Нису ни наговештени они научни проблеми физичке географије и геолошке тектонике, који играју главну улогу при одвајању планинских система и изношењу њихових особина. Г. Николајевић је усвојио (само са извесним погрешкама) научну поделу планинских система Балканскога Полуострва, али није ту поделу и поткрепио научним доказима: није изнео карактеристичне црте (геолошке и тектонске) појединих система

[1] По мерењу извршеном у нашем Географском Заводу цело Халкидичко полуострво има у површини 3841·69 км.², а сама Света Гора 317·69 км.² Према овоме подаци у књизи г. Николајевића нетачни су.

и разлику између њих. То је главни недостатак овога одељка. Даље, нису повучене границе између система, и ово је узрок оних многобројних погрешака: многе су планине погрешно класификоване. Нпр. Копаоник, Јастребац, Шар, Кара-даг, па чак и Осогов рачунате су, место у родопску, у динарску систему, док је Олимп, који припада родопској системи, рачунат у арбанашко-грчке планине. Још нешто. У почетку одељка згодно је било изнети, место оног теоријског и погрешног разлагања о планинама, мало и историју питања о планинским системама Балканскога Полуострва: мало више о вековној заблуди, централном билу, затим о дескриптивним класификацијама, које су вршили Киперт, Драгашевић, Карић, Гуте-Вагнер и Стеб, мишљење Петерсово, Мојсисовићево и Сисово о родопској маси и Сисово о торзији између Карпата и Балкана, најпосле најновију поделу г. Цвијића. Г. Николајевић рачуна у главном свега четири планинске системе. Ово је зато, што балканску и карпатску рачуна у једну и зове је карпатско-балканском. Видећемо мало доцније да је ово погрешно: то су две самосталне системе и према томе на Балканском Полуострву има свега пет система.

Динарска система је по најновијим проучавањима самостална целина. Она се у љубљанској котлини само приљубљује уз Алпе, а не спаја, као што каже г. Николајевић. При одређивању правца динарске системе г. Николајевић пада у погрешку кад мисли од једне планине да су две: он не зна да су Арбанашки Алпи и Проклетије једна иста планина (и да је ово друго име много боље), него на неколико места наводи обадва имена одмах једно иза другога. Због овога чини још једну грешку: на једном месту (стр. 56) каже за Проклетије да имају правац СИ-ЈЗ, док на другом (стр. 61), само под именом Арбанашких Алпа, да имају правац З-И![1] И у овој се погрешки види одсуство карте при раду. На стр. 62. помињу се неколика имена као важне планине: Радан, Хртица, Мрдар, и Брусник. То нису планине: Хртица је село, Мрдар село и поље, а Радан и Брусник[2] (које нисам могао наћи на карти) такође нешто друго само не планине. На крају динарске системе г. Николајевић

[1] На стр. 61. у реченици, која почиње речима: „Преко Краба и Паштрика везује се и т. д., ја мислим да Краб (управо Кораб) штампарска погрешка: треба Коритник, који је близу, а не Кораб, који је врло далеко од Паштрика.

[2] Има заселак Бресник и Бресничка Планина близу манастира Студенице. Можда је на њих мислио г. Николајевић, али је Бресничка Планина од мањег значаја.

говори о карсним пољима (која он назива: „долине где-где испрекидане“). Никакво значајније објашњење о тим пољима овде није дато, чак ни тачна дефиниција њина, а има много погрешака. Готово ниједно поље, које се овде помиње (нису сва главна поменута) нема тачно име. Ливањско Поље је сасвим погрешно описано. По дну тога највећег карсног поља налази се Ждраловац са Шеваровим Блатом, затим Ливањско Поље (у ужем смислу) и најпосле Бушко Блато. Г. Николајевић помиње одмах до Ливањског Поља Шеварево Блато, које се по њему пружа до саме херцеговачко-далматинске међе, где се зове Бушко Блато! Купрешка висораван не постоји, то је Купрешко Поље. Штета је што на овом месту нису поменута макар главнија карсна поља Босне и Херцеговине: Купрешко, Гламочко, Дабарско, Гатачко, Фатничко и т. д. и што није изнет постанак њихов.

Код арбанашко-грчких планина г. Николајевић вели да ове планине „почињу од црногорске висије (које?), па се пружају на југ до врха Грчке“, и ово је све о границама тих планина! Не почињу ове планине од црногорске висије, него од Медуанског Залива, Задримља и Метохије. Који је тај врх Грчке докле иду те планине? На стр. 66. овога одељка стоји: да две планинске гране од Шара на југ обухватају сва језера у западној Македонији и Арбанији. То није истина: 1) не обухватају само две планинске гране ова језера и 2) изузев Малишког, Охридског и нешто Преспанског Језера сва остала језера припадају родопској маси, а не арбанашкој. Планине: Сува Гора, Караџица, Бабуна, Селечка (а не Селица), Ниче (а не Нице), Олимп и Оса такође припадају родопској системи, а не арбанашко-грчкој.

У трећем делу овога одељка говори се о карпатско-балканској системи као једној системи, што је нетачно. Балканска система је самостална целина и нема везе са карпатском која је такође самостална, и то је већ свршен факат. Мишљење Сисово по коме Карпати и Балкан торзијом прелазе једно у друго, да су дакле једна система, није се одржало. Г. проф. Цвијић је потпуно доказао, да се ове две самосталне системе, размимоилазе око црноречке котлине. По реченици једној на стр. 69. изгледа (није јасно изведено) да Ртањ припада карпатској системи. И ово није истина: планине Ртњеве групе су у балканској системи.

Родопска система је из више разлога најважнија система Балканскога Полуострва: она је најстарија, заузима највећи део полуострва и по своме постанку битно се разликује од осталих млађих система. Овој тако важној системи г. Николајевић је најмање

посветио пажње, о њој говори само на два непуна листа и, разуме се, не износи ни границу ни главни тектонски процес радијалних поређаја ове масе. — И код ове системе г. Николајевић рачуна једну планину у две: Родопе и Деспот-даг ма да су то само два имена за једну планину. Осогов, Јастребац и Копаоник рачунају се овде, сасвим тачно, у родопску систему, али се на стр. 61. и 62, као што је поменуто, рачунају динарску. Оваква сасвим супротна тврђења о једној истој ствари не треба да се виде у књизи, која хоће да претендује на озбиљност. На Рили има свега 102 језера[1], а не 70, како наводи, не знам по коме, г. Николајевић. Родопска система се не одликује благим облицима: напротив, она има већином стрме стране, па и одсеке. Боздаг није део Родопа, него Пирина (или Перима, а не Перина) и на Пирину не постоје она два врха: Копеник и Горница. Овај одељак изобилује и погрешним висинским котама. Овде ћемо изнети све планине и врхове са погрешним котама, покрај њих ћемо ставити тачну коту, а у загради погрешну, која је у књизи: Комови 2460 м. (2490 м.), Лелија (а не Вучја Бељa) 2032 (2070), Трескавица 2080 (2128), Велебит 1753 (1758), Госпић (варош) 565 (570), Книн (варош) 226 (355), Јахорина 1913 (1800), Романија 1029 (1000), Козара 978 (1000), Влашић 1919 (1400), Љуботин (а не Љубетен) је пре мерења г. Цвијићевог сматран за највећи врх Балканског Полуострва и држало се да је висок 3050 м. По г. Цвијићу он има висину од 2740 м. и тиме му је смањен значај највишег врха. Доцније је један аустријски официр, Steeb, и ово г. Николајевић треба да зна, извршио ново мерење и нашао да Љуботин има још мању висину 2510 м. Црна Гора (Кара-даг) 1804 (1665), Јабланица 2312 (2282), Пиче 2525 (2517), Олимп 2985 (2974), Хеликон 1740 (1749), Сутка 2188 (2352), Мајада (а не Магијада) 1031 (1035).

Засебан је одељак о равницама, пољима и котлинама, а то није било потребно. Равнице имају везе са орографијом, оне су управо један део орографског склопа земљишта и зато се о њима говори у орографском одељку. Да је тако доказује и г. Николајевић: он у орографском одељку говори о карсним пољима, па то исто понавља и овде. Иначе је овај одељак израђен врло добро, можда боље од свију. Од већих мана му је: оскудица геолошких података и објашњење (тектонско или ерозивно) постанка појединих поља или котлина. Г. Николајевић котлине: суводолску, софијску, скопску (а не скопљанску), тетовску, битољско-прилепску и сереску зове равнима!

[1] Ј. Цвијић. Трагови старих глечера на Рили. Глас LIV. стр. 89.

Под равнима ми у опште разумемо равно земљиште без великих стрмина и узвишења, а то ове котлине нису; оне имају местимице и врло стрмих страна, па је зато боље задржати њихово право име. Нису поменуте и неке знатније равнице и котлине: Мачва, Стиг, Тиквеш, Морихово, Меглен и т. д. Мањих погрешака има мање: Косово Поље је по најновијем мерењу велико само 501 км.^{2} (а не 1.000 км.^{2}), Метохија са ђаковичком котлином 2.263.85 км.^{2} (а не 1.500). Неколиким котлинама нису забележене површине, као: суводолској 395.20 км^2, тетовској 232.19 км^2, битољско-прилепској 1.212.54 км^2, солунској Кампањи 1.715.12 км^2, сереској котлини 1.258.24 км^2, Овчем Пољу 1.397.22 км^2 и др.

Хидрографија је такође слабо обрађена: поређене су главније реке, али није објашњен постанак и изложен геолошки састав њихових долина и клисура; нису, даље, изнети правци појединих река, брзина и количина воде и ранија стања речна (терасе и обалске линије), а то је главно у хидрографији. Поменута је подела на три главна слива, али сливови нису названи по именима мора, него само: западним, јужним и северним сливом. Мало је говорено о хидрографским приликама карста, ма да су оне врло интересантне, особито у поређењу са хидрографским приликама осталога земљишта: н.пр. зашто у карсту нема ни великих река, ни правих речних долина, него су река сведене готово на потоке, а долине на вртаче, увале и поља Одељак о језерима сасвим је издвојен од хидрографије и ако језера спадају у хидрографију. И код њих није изложен геолошки састав обале и долине, раније и данашње стање воде, нити су језера класификована по своме постанку (тектонска, ерозивна, глечерска). За Охридско Језеро није поуздано да је по лепоти прво језеро Балканскога Полуострва, нити је по величини друго. Оно по лепоти може бити друго, а по величини треће, јер је Преспанско Језеро, изгледа, од њега лепше и веће. За Мало Језеро је већ свршена ствар, да се не зове Вентрочко и мени је чудновато што је г. Николајевић, кад је имао пред собом Атлас Језера Македоније и Старе Србије од Ј. Цвијића, опет задржао то погрешно име. Вентрак је извор на јужној страни Малога Језера. Нетачна је величина Преспанског Језера 260·31 км^2, оно има 286·31 км^2. Костурско Језеро има прави бубрежаст облик, а не само округласт: Острвско се Језеро не пружа са С на Ј, него СИ—ЈЗ. Малка Ниче је једна планина, а не две, као што каже г. Николајевић (стр. 95.: „Малка и Ниџе“), говорећи о Острвском Језеру. Које ли је то теловско језеро, које се помиње на стр. 95?! Апсолутна висина Пазарског Језера не „досеже неколико десетина

метара[1], него само 4. Тахинско Језеро (а не Ташинско) велико је 157·24 км², а не 125 км². Већи део Скадарског Блата (212·35 км²) припада Турској, а мањи (150·16 км²), Црној Гори, а не обратно, као што је у књизи. Плавско Језеро је велико 7·38 км², а не 8·6км².

Остали одељци ове књиге, који су, изузев климе, мање чисто географски, добри су. Имао бих само да напоменем код одељка о народу, да није требало Лукса наводити, јер је несигуран. Он може бити према нама добро расположен, али зато не мора бити тачан: његова нетачност најбоље се види кад говори о Бугарима. Он за њих каже (стр. 124.): „Бугари су флегматичног темперамента, великог раста и снажни, ход им је тром и доброћудни су.“ Нити су Бугари флегматичног темперамента, нити им је ход тром, а најмање су доброћудни! Рђава је карактеристика (стр. 125) и о Турцима (за коју се не каже одакле је узета): „Турци су горди, часни и искрени. Врло су религиозни. Као ратници су издржљиви и храбри.“ По овоме изгледа да су Турци најбољи народ на полуострву!

Код политичке поделе г. Николајевић греши што Далмацију, један део Хрватске и Добручу не рачуна у Балканско Полуострво. „Ове области, каже он (стр. 159), припадају оним земљама, које своју тежну (ваљда тежишну) тачку немају на полуострву“, па зато „о њима овде нисмо водили рачуна“. Колика је ово погрешка није потребно доказивати: по овоме не би требало рачунати на полуострву и Босну и Херцеговину, јер су и оне под Аустријом. И ако су Далмација, један део Хрватске и Добруча у оним земљама чије је тежиште изван полуострва, оне саме и по географском положају и по народу који у њима живи, припадају полуострву и теже његовим земљама.

Осим досад поменутих, погрешкама у номенклатури има још:

пише	треба
Ахил	Аил
Виокија	Беотија
Бјелеш	Беласица
Благуша	Плауш
Велез	Велес
Венеција	Млеци
Виситор	Визитор
Галичница	Галичица
Гацко Поље	Гатачко Поље
Грамно	Грамос
Дувно Поље	Дувањско Поље
Зајичар	Зајечар

пише	треба
Кавкала	Кавала
Касторија	Костур
Краб	Кораб
Курша Балкан	Круша Балкан
Лијевањско Поље	Ливањско Поље
Малијско Језеро	Малишко Језеро
Мал-Тепе	Јел-Тепе
Неречка	Нередска
Ниџе	Ниче
Орфанијски Залив	Орфански Залив
Осогово	Осогов
Пештера	Пештер
Плачкавица	Плачковица
Пресбанско Језеро	Преспанско Језеро
Рило	Рила
Родопа	Родопи
Сари-Ђон	Сари-Ђол
Селица	Селечка
Селча	Селечка
Семна	Семен
Спица	Спич
Спорада	Споради
Средиземно Море	Средоземно Море
Халкидијско Полуострво	Халкидичко Полуострво
Чедиртепе	Чадир-тепе
Јенице-Вардар	Пазар

Г. Николајевић не располаже добро ни терминима географским. Пише крш место интернационалне речи карст. Крш је незгодан због тога, што њега може бити и у земљишту које није кречњачко и према томе може означавати и то друго земљиште, док се карст односи само на кречњак и све појаве у њему. Термини: предгорје и водомеђа нису више у употреби, јер за њих имамо боље речи: рт и развође. Предгорје и водомеђа су преводи с немачког (Vorberge и Wasserscheide). На стр. 102. помиње се океанска клима нашега полуострва! Али је најгоре прошао атмосферски талог. За њега у књизи постоје четири термина: атмосферска оборина, атмосферски падеж, атмосферске непогоде и најпосле атмосферски талог! Овоме је узрок Матела: она прва три израза су хрватска, а тек је овај четврти, на врло мало места употребљен, наш прави и тачан израз.

Г. Николајевић има и ту ману да понавља многе ствари. Н.пр. о томе, да је наше полуострво мост између Европе и Азије, говори се на неколико места (стр. 11., 14. и др.). Олимп се помиње на више места и свуда се говори исто о њему (стр. 51., 66., 67.). Исто тако

се говори више пута о Копаонику, Јастрепцу и другим планинама. Али је карактеристичан пример понављања објашњење постанка кише. О томе се говори на четири места у књизи, и то готово истим речима (стр. 48., 49.. 50., 99.)!

Стил у г. Николајевића није добар. Опажа се у њему нека хитња: није свака реченица потпуно исказана, те је зато нејасна, ред речи није добар, употребљени су многи граматички облици онако како се у српском језику не смеју употребљавати, а нађе се и сувишних речи. Има и оваквих израза: усљед (место услед), названье (м. име), острово (м. острво), полуострово (м. полуострво), континента (м. континенат), земски набори (м. земаљске или земљине боре), површни садржај (м. површина), уплив (м. утицај), дољни (м. доњи), оваков, оваковн (м. овакав, овакви), пузеће животиње (м. пузавци), рађевине (м. прерађевине), и т. д. Ни правопис није добар. Г. Николајевић пише: подунавље (м. Подунавље), посавље (м. Посавље), средиземно море (м. Средоземно Море), јадранско море (м. Јадранско Море), солунски залив (м. Солунски Залив), Балканско полуострово или балканско полуострово (м. Балканско Полуострво), Балканске планине (м. балканске планине) и т. д.[1] При писању оних географских имена, која се састоје из две речи, обично придева и именице, увек се ваља држати овога: ако је народно име, треба писати великим почетним словима и придев и именицу, а ако се не чује у народу онда малим.

Да прегледамо и литературу употребљену у овој књизи. Она је пола добра пола рђава. Изузев радова: Цвијића, Новаковића, Ст. Станојевића и Guthe-Wagner-а, остали су непотребни. Нарочито је требало избацити конфузног и незналицу Хрвата Мателу кога је г. Николајевић много употребио: тај је уносио само забуну у ову књигу; он не само да је непотребан због својих општих црта, него и због тога што је нетачан. Земљописи Драгашевића и С. Антоновића и Н. Лазића такође су непотребни. То су извори другога, па можда и трећега реда, а при писању овакве књиге треба се увек држати само извора првога реда, ако се хоће да књига буде ваљана. Тек у оскудици извора првога, могу се употребити извори другога реда. Остала

[1] Има доста и штампарских погрешака, али три јако кваре смисао. На стр. 40., где се каже да се: „Патраски Залив продужава коринтским заливом до Атине“, треба Атике место Атине. На стр. 68. треба Парнон м. Парнос и на истој страни планине веначне место венчане.

литература је још од мање вредности: на једном је месту употребљен чак и Брокхаузов речник! Ја бих овде препоручио г. Николајевићу највише читање карата, особито специјалних, јер ће то више користити, него и Драгашевић и Хецендорф, па и Бендерев, а још мање Матела. Код добрих би се карата избегле и многе грешке у детаљима (н.пр. Глоса земљоуз или Хртица, Мрдар и Бресник планине). Сем тога, г. Николајевић није прочитао ствари, које су му неопходне при изради појединих одељака. Н.пр. за орографију није употребио Структуру и поделу планина Балканскога Полуострва, за карсна поља: Карсна Поља западне Босне и Херцеговине, оба рада г. Цвијића, без којих се та питања апсолутно не могу решавати. Да напоменем и то да је одељак о орографији рађен по једном другом делу г. Цвијића,[1] у коме се орографија излаже сасвим споредно, ради разумевања антропогеографских питања. У ствари, дакле, г. Николајевић није употребио праве резултате г. Ј. Цвијића о орографији.

Али с литературом треба пажљиво радити, па ће се тек онда извући потребна корист, а г. Николајевић није с довољно пажње употребио ни ову литературу коју је имао. Тако нпр. Преглед географске литературе о Балканском Полуострву има реферата о готово свима радовима г. Цвијића, који су потребни за овакво дело. Такав је реферат на Морфолошке и глацијалне студије Босне, Херцеговине и Црне Горе, у коме има лепа карактеристика динарске системе, па реферат на Карсна Поља, где се говори детаљно о карсним пољима и др., и то све г. Николајевић није видео.

Још једну примедбу. Сем неколико мањих карата, оваквој књизи, ради лакшег читања и разумевања, потребне су три веће карте: географска, геолошка и етнографска. Писац ће без сумње у друго издање унети ове карте.

Најзад, да завршимо овај мало дужи реферат. Г. Николајевић је врло вредан, вреднији него многи наши официри и има много добре воље за географске студије. Он је покушао да напише добру књигу, али, јамачно услед велике брзине и хитње којом је писао, није успео. Можда је томе узрок и оскудица праве спреме, каква треба за географа, и оно често претурање наших официра по разним пословима које им не да времена да се у један посао довољно удубе. У књизи г. Николајевића само је начин разлагања научан, али праве, истинске

1 Географски положај и опште географске особине Македоније и Старе Србије. Срп. Књиж. Гласник бр. 72. и 73. од 1904. г.

науке нема. Одблесне понеки научни зрачак, као подела планинских система, али се и он изгуби у оној маси обичних дискриптивних факата. — Ипак, ми се надамо, да ће г. Николајевић што пре приредити друго издање, исправити оне силне грешке и тако дати праву научну књигу, која ће и за наше војнике бити од знатне користи.

Радоје Дединац.

Из књига староставних II. **Владимир Дукљанин** Стевана Сремца. Књиге за народ; издаје Матица Српска из задужбине Петра Коњевића. Свеска 111. У Новом Саду 1904.

У часовима подједнако тужним и милим, кад човечија душа засићена и обхрвана догађајима и утисцима непосредне садашње стварности, стане лутати по оним древним временима, која су нам још позната из каквог сувопарног историјског податка или поетичних народних традиција; у тренуцима, кад распламтела машта стане стварати најразличније призоре и слике из давно минулога доба, које се нигда више повратити неће; кад уши узаман стану „ослушкивати глас певачев и звуке са струна гусала његових“; кад се човеку напуне очи суза за свим оним што је већ минуло и у исти мах преко усана прелети осмех необјашњивог расположења и притајене туге... — ето кад је ова мала и красна историјска приповетка класичном јеванђелском прозом испевана.

Народне традиције и традиционализам, и ако изгледа да имају исту основу бар у етимолошком смислу, у суштини својој два су различна појма, која се потпуно по улози и значају, који у историјском животу народа играју, морају делити један од другога. Поред језика, етнографских, етнолошких и других особина, којима се разликују национални индивидуалитети, народна традиција и сама је један врло важан фактор за чување и развијање националне свести код свих народности, које су се као самосталне кроз дужи низ векова очувале. И док традиције, као такве, кроз дуге историјске периоде и најразличније промене служе као једно моћно средство за очување национално-политичке самосталности, док су оне готово једини извор за познавање свестраног народног живота: како физичког тако исто, још и више, и психичког — нарочито у ранијим историјским временима, дотле се традиционализам свуда и увек јавља у облику не само конзервативних већ и реакционарних тежњи. Услед мешања и неодвајања

ова два појма влада још и данас велика забуна и неодређеност кад год се о овим стварима поведе реч. Људи од напретка, увиђајући сву штетност и убитачност од традиционализма, који неминовно доводи у питање самостално егзистирање једнога народа у општој културној утакмици, у већини случајева неоправдано нападају и саме традиције и почињу одрицати извесне факторе, који de facto постоје или су као такви бар постојали. Напротив они елементи, који било из задњих егоистичких намера или из незнања теже да точак напретка код једнога народа задрже, правдају своје поступке тиме, што, веле, народ треба да се развија по својим традицијама и што ни преци нису другојачије радили.

Међутим, кад човек зна историју развитка људског друштва и кад познаје законе по којима се управљају *она два основна инстинкта*, која покрећу, како сваку појединачну, тако и колективну људску индивидуу у борби за опстанак, т. ј. *тежњу за одржањем индивидуе и тежњу за одржањем врсте*,[1] из којих се у крајњој линији развија борба друштвених класа и борба племена, нација, што и чини у самој ствари историју људског друштва, онда човек може лако да одреди заслужено место традицијама, па биле оне националне, класинске, верске или чак и династичне. Грех би пак био одрицати нашим народним традицијама ону знамениту улогу, коју су оне играле код нашег народа за време његовог ропства под Турцима и у време борбе за национално ослобођење. Али је исто тако за још већу осуду, кад се један, национално слободан народ, одржава традиционализмом на истом степену културног развитка, на коме је он био пре неколико стотина година. Јер закон историјске неминовности, који је у преисторијском и античком добу био тек у зачетку, у историјском, а нарочито у капиталистичком периоду, већ је показао са неколико очигледних примера, шта чека оне народе, који не могу да учествују у општој културној утакмици.

Да додирнем сва ова питања, побудила ме је ова литерарно-историјска књижица Сремчева, у којој је он, на јединствено пластичан и жив начин, покушао да створи дивну слику оне интересантне традиционалне трагедије, у којој се је развијао и свршио живот дукљанскога и подгорског краља Владимира и кћери моћног маћедонског цара Самуила — Косаре. Оно што нарочито уздиже Сремчева „Владимира Дукљанина“ јесте у томе, што то није каква скроз измишљена и фантастична прича из српске прошлости, јер је

1 Песници то називају: *борба за живот и љубав.*

он цео скелет узео из познатих и утврђених историјских факата, која говоре о Владимиру и Косари. Према ономе, што је о њима нашао у Дукљаниновој хроници, историјама Ђ. Ковачевића и Љ. Јовановића и П. Срећковића, створио је он, удубивши се што је највише могао, у живот српског народа у другој половини X и почетку XI века, један мали историјски роман, који се по својим поетским елементима изједначује готово са историјским романима славнога енглеског писца Валтера Скота. У девет глава, на које је поделио цело причање, изнео је он тежње Самуилове: да уједини све јужно Словенство у једној моћној словенској држави; напад Самуилов на Зету и Обличку Жупу; Владимирово ропство код Самуила и опасности, које су Самуилу запретиле од Грка; измирење њихово и удаја Косаре за Владимира; њихов савез противу Грка; пропаст Самуилова и његових синова; мучко убијство краља Владимира, и најзад како се је Косара после свега тога закалуђерила и као дувна и сама скончала „на студеном мрамору гроба Владимирова.“

Несумњива веза, која постоји између праве историје и лепе књижевности, у овом се Сремчеву раду најочитије манифестовала. Јер тек велика машта и литерарни начин излагања, удружени са оним, да се тако изразимо, костуром, који ствара историјска наука, могу бар приближно дати живу слику једнога прошлог историјског периода или каквог знатног догађаја.

И ако наш народ не може живети и даље се развијати од традиција и своје „славне националне прошлости“, ипак су и нама сви ти трагови о животу нашега племена у прошлости свима мили па чак и потребни као један део насушне духовне хране. И то у толико више кад се они појављују у облику народних прича и песама. „Јер су старе песме“ — како лепо вели Сремац — „слатке као мед и миле као славујево пјевање кад га повјетарац донесе до нас помијешана с мирисом ружиним, у тихим, звјезданим ноћима. А душа наша жељна је пјесме као жедна њива кише, као цвјетна пољана росе јутарње, као мразно дрво топлих зрака сунчаних.“

На крају нека ми је допуштено да изјавим, да ми се ова оваква врста књижевнога рада Сремчевог (Велики Жупан Часлав; Владимир Дукљанин) свиђа много више од неких његових тенденциозних приповедака (Лимунација на селу и сличне) из савременог живота, у којима он без успеха карикира друге а, можда, са успехом — себе.

Ђурђе Јеленић.

БЕЛЕШКЕ[1]

КЊИЖЕВНОСТ

С планине и испод планине. — Једна од првих и најбољих књига, које су се на нашем језику у почетку нове (1905.) г. појавиле, јесте без сумње трећа књига приповедака и песама у прози нашега сарадника Петра Кочића — С планине и испод планине. У ову су збирку ушли најновији састави Кочићеви, који су пре тога штампани у нашим признатим часописима и једном дневном, по фељтону најбољем, политичком листу. „Из староставне књиге Симеуна Ђака“; „Мејдан Симеуна Ђака“, „Ракијо, мајко!“: „Са збора“; „Јајце“; „Пјесма младости“ и „У магли“ — све су наши ранији добри, искрени и сентиментални познаници, који ће оваквом заједничком појавом, нема сумње, само још више утврдити нашу веру у књижевни и песнички таленат добродушнога и осетљивог Кочића. И ова — трећа — књига Кочићевих радова не одаје у њему само једног обичног приповедача, који описује, црта, износи верно типове, утиске и догађаје онакве какви су, него нешто више: она нам као год и њене две претходнице испољава Кочића — песника.

Ако желите истинских осећања, праве туге и неизвештаченог патриотског бола, ако желите да за часак и сами преживите оне јединствене моменте песниковог расположења, онда прочитајте ове дивне саставе, који се по чистоти и искрености осећања изједначују са бистрим капљицама јутарње планинске росе, чија свежина потсећа на окрепљујуће планинске ветрове, чији се патриотски болни уздаси претварају у једну потајну, потмулу грмљавину, која претходи оној великој народној бури што ће против угњетача и крвопија скоро отпочети беснети на планинама и испод планина, које су и нама као год и Кочићу тако миле и драге. — Књига је штампана у штампарији „Талетова“; има 111. стр. а стаје један динар (круну).

Приповетка у Грка. Под овим именом оштампао је Свет. Николајевић из

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање послати уредништву овога листа.

XXIV. Чупићеве Годишњице своју студију из савремене грчке књижевности. Износећи разлику, која се између данашњих грчких књижевника у језику налази и борбу, која се тамо води између старога (научног) и новог (народног) језика писац летимично прегледа и грчку књижевност XVII. и XVIII. века. Упоређујући нашу књижевност са грчком писац каже: „И ако су Срби у приповедци са својим Матавуљем, Јанком, Лазаревићем, Ћипиком, Будисављевићем, Мијатовићем, Милићевићем, Адамовом, Сремцем и др. одмакли подалеко испред Грка, опет мисли да ће читаоци, који имају укуса за уметност, наћи на том пољу и код Грка по коју оригиналну и занимљиву црту, по који цветак топле боје и јаког необичног мириса, који ће им се допасти: а песници да ће можда наћи и понешто поучљиво“. За тим је Николајевић пропратно целокупну нову и најновију грчку приповедачку књижевност, истичући код сваког писца поред његових главних творевина још и његове типичне одлике. И још нешто више: он је најлепше приповетке препричао збијено и на јединствено пластичан начин тако да многе од њих пажљив српски читалац не би имао потребе ни да чита у оригиналу, а при том да буде ипак прилично упознат са грчком приповетком. Књига ова по свему буди тужну успомену на некадањег одушевљеног професора светске књижевности и писца добро познатих „Листића“. Врлине, којима се одликује ова књига, чине да се она у сласт да̂ прочитати, мада ју је написао Светомир Николајевић.

„Војислав“. Рис. Т. Пророковић — Невесињац написао је историјску драму у три радње, која се зове „Војислав“ или устанак у Зети 1040. г. (стр. 92; цена 1·20 дин.). Са готово фанатичким одушевљењем, великим родољубљем и — народним десетерцем покушао је писац да драматизује овај познати историјски догађај,... али је потпуно успео да покаже, како не треба писати историјске драме и да докаже да је он, и поред све предaности и одушевљења за овај посао, много подобнији за ма какав други рад, макар и књижевни само не драмски.

Демонски синови. Свѣтозар Радовановић, кандидат богословља, почео је, како сам обећава, да пише једно велико дело (философско — богословско), које се зове „Васионска драма“, у којој ће изнети своје погледе на религију и свет у опште. За сада је штампао први део, у коме се бори против старих догми црквених и износи погрешке васионских сабора. У курнјозном и интересантном предговору писац — богослов најжучније се бори против предрасуда и догмата „св. православне цркве“ као и противу оних богослова, који тврде да за веру ништа опасније нема „од самовољног истраживања правог смисла Библије“. За калуђере неће ни да чује, мада се и сам држи познатога неслободног правила: „Верујем да разумем, а не разумем да верујем!“ Књижица ова, која носи и слику доброга, благородног и незатуцаног Доситеја (њему је и посвећена), и ако има безброј цитата, има у себи нечега интересантног, управо „револуционарног“. И то у два различита смисла: бори се противу застарелих догми и у исто време за поновно оживљавање старога ѣ. — Цена је овој књижици 1 дин. а има 68 стр.

У Инзбруку су издањем А. Едлингера (1905.) угледале света „Босанске народне приповетке“ (Bosnische Volksmärchen). Издање је приредила

Милена Прајндлсбергер-Мразовић. Уз приповетке је написао уводни есеј професор Ватрослав Јагић, а илустровао их Евалд Арнт.

НАУКА

Име највишега виса на земљи. — Године 1856 предложио је управник индиских снимања, пуковник A. Waugh, да се највиши врх Хималаја, за који није нашао урођеничко име, назове по имену његовога претходника Mount Everest. Кад је годину дана доцније Херман Шлагинтвајт дошао у Непал, мислио је да је снежни врх Гаурисанкар, који доминира околином Катманоа, Everest. Од овога времена ушло је ово урођеничко име (Гаурисанкар) у географску литературу, нарочито у енглеску. 1886. године посумњали су најпре у идентичност Гаурисанкара и Everest-а енглески официри Walter, Tennant и Tanner и од овога времена ово спорно питање није решено.

Сад је то решио капетан H. Wood. Овај официр, члан индиских снимања отишао је у јесен 1903. год. у Непал и извршио нова озбиљна снимања: према Каулији, СЗ-но од Катманда (тачке снимања Шлагинтвајтове) и према једној другој висинској тачки, И-но од Катманда, према Махадеу Покри (Mahadeo Pocra). Ова су снимања доказала: да су Шлагинтвајтов Гаурисанкар и Mount Everest два различна врха. То се јасно види са Махадеа, али кад се са Каулије посматра Everest изгледа готово потпуно покривен Гаурисанкаром, и заблуда немачког испитивача може се тиме објаснити.

Положај и висина по Wood-у.

M. Everest

С. ш.	27°59'	16,22"
И. д.	86°58'	7,09"
Висина према Каулији		8767 м.
„ „ Махадеу Покри		8817 м.
„ према старијем тригонометријском мерењу		8840 м.

Гаурисанкар

С. ш.	27°57'	51,97"
И. д.	86°22'	43,27"
Висина према Каулији		7128 м.
„ „ Махадеу Покри		7130 м.
„ „ старијем тригонометријском мерењу		7143 м.

Код висинских података примећује садашњи управник индиских снимања, потпуковник F. B. Longe, да су Wood-ова мерења мање вредности но старија тригонометријска снимања. Wood се наиме служио малим теодолитом (пречник лимба 15,24. код теодолита тригонометриских снимања 60,96 см.). Даље, он је био и временом и средњом подневном наоблаченошћу спречен тако, да је свој висински угао морао узимати рано у јутру, дакле у време кад је величина рефракције не само непозната, него и променљива а напротив тригонометриска су снимања вршена за време најмање рефракције. Најпосле висине Wood-ових базиских станица нису сасвим тачно израчунате; станице пак тригонометриских снимања утврђене су нивелманом. Са ових разлога мора се за Mount Everest задржати висина 8840 м.

(Supan — Petermanns Mitteilungen).

РАЗНО

Српске забаве. — Јован Живојновић, чије смо мање радове на пољу „српске забаве“ раније приказали нашим читаоцима, скупио је све те његове радове, неке и прерадио и уз сарадњу композитора Исидора Бајића издао пре кратког времена под горњим именом повећу и интересантну књигу (стр. 136 + XLII). Побуде писчеве за овај рад су патриотске а намере племените. На име: он хоће овим својим послом да и сâм припомогне чувању националне индивиду-

алности код својих сународника преко Саве и Дунава, који су изложени толиким и најразличнијим туђинским утицајима. „Јер заиста, вели Жавојновић, у тешким приликама, у којима живимо, не само у озбиљном јавном раду него и забавама својим — и на доколици — морамо истицати своје особине и неговати их, да би нам остале увек у свести посред заглушнога силног шума странога живља око нас. Своје недајмо а туђе не дирајмо!“ Поред скоро објављених састава има у овој збирци и нових, а сви они укупно носе на себи печат усиљености и сувише су удаљени по свему од праве српске народне поезије, од чега пак много зависи њихов пропагаторски успех. Цена је књизи 5 круна.

„Спасоносан“ програм. — Господин Данило Орељ, шабачки адвокат написао је и — штампао књигу: Програм или основи за стално и потпуно уређење и преображај Србије и њених политичких странака“ (посвећене Српској Сељачкој Слози). Унапред морамо да изјавимо, да они озбиљни људи, који се баве јавним пословима, на ову књигу не треба ни да се обазру, јер ова то ни по чему не заслужује. Па ипак су интересни државнички погледи и предлози, које овај адвокат предлаже Србији за брзо и коначно решење свих питања, која су у њој на дневном реду. „Програм овај — вели адвокат Орељ — средио је сва наша државна питања па и најтеже финансиско питање тако: да по њему радећи, данак би био људима средњег стања преко половине мањи а имућнима преко један и по; посредне порезе не би се повисивале нити би дефицита и њихових задужења било: земља би била у стању да сваке године по 40,000.000 дин. одужује се и за 14 год. са свим одужи се: сељани би имали од државе сваке године 3,000.000 за накнаду штете од леда и суше пак да накнаду никад не враћају; а и свештеници би имали сви до 2,000.000 плате годишње... па ипак би поврх свега остајало сваке године 8,000.000 дин. за резервни фонд“ итд.

За све то он предлаже да се Министарство полиције споји са правдом; засебно министарство привреде не треба, већ нека је са просветом и црквом; војска нека се стара за грађевине. Бирање посланика да врше општински одбори, јер овако много кошта. У Устав унети број чиновника и служитеља. Акамију Наука и Позориште не потпомагати. Скупштина да сме радити само 42 дана у години и т. д.

Књига ова, и ако је једна од најлуђих од како се уопште на српском језику пише, ипак може и треба да буде поучна за све оне људе, који мисле да политику и државне послове могу водити „од ока“ или „по здравом разуму“. Јер је крајње време да се једном увиди, да је и политика једна велика наука, тежа од већине других наука, која се мора и дуго и озбиљно студирати, ако се т. ј. неће да пишу Орељовски програми и држе слични демагошки говори чак и у — Народној Скупштини.

Из позоришта. Прошлога месеца (децембра) давана су у „Народном Позоришту“ два нова комада, чију појаву морамо да забележимо колико због тога што се у оба ова комада: Толстојевом „Царству мрака“ и Стеријиним „Родољупцима“ црта верно и савесно стварни живот две средине данашњега друштва, а толико исто и због тога што сматрамо да је са изношењем оваквих комада позоришна управа схватила тачно и задатак „Народног Позоришта“ и своје дужности.

У Толстојевој драми „Царство мра-

ка“, коју је савесно с руског превео Јован Максимовић, износи се на јединствен начин интимни, унутрашњи живот руских сељака, какав је он у данашње време. На место идиличног, патријархалног, сеоског живота са најстрожијим моралним правилима, оног живота што је већ прошао и у Русији и у Србији и свуда, осветлио нам је овде Толстој то модерно царство мрака, у коме се одигравају, само можда на још горе и свирепији начин, све сцене варошког живота. Пијанство, крађа, браколомство, тровање, обмањивање, недопуштени односи код блиских сродника, убијање ванбрачне новорођенчади и др. — главне су одвратне, али истините нијансе добро погођене слике што се зове „Царство мрака“. — Са радошћу и признањем бележимо, да су глумци и овај, као и већину руских комада, одлично извели.

У своме веселом (и тужном) позоришту „Родољупцима“, које је према оригиналном тексту престављано први пут 30. дец. 1904., изнео је добри и родољубиви Стерија „неваљале и покварене људе, каквих има свуда, који под видом родољубија сваку прилику за своју себичност употребљавају и најбезумније савете дају, не марећи, оће ли се тиме својој општини, или своме пароду каква штета нанети“. Стеријини родољупци су људи из педесетих година, по којих је и данас свуда тако много, што срамно тргују са патриотизмом, који несумњиво има својих правих апостола и мученика; то су створења, која носе и српске и мађарске значке у исто време, која мењају мишљења и национално чувство, пре него што човек може и схватити шта они у моменту мисле и намеравају; то су најзад мученици, којима је увек и свуда добро. — Прва новоуобичајена конференција пред комадом имала је успеха. Публике није било колико су то заслужили сам комад и Стерија, баш као да су многи знали да ће се тога вечера успљено и притворено смејати — себи самима, или као да су слутили да ће у место уобичајених Стеријиних типова са извесном бојажљивошћу гледати цело вече у једно велико огледало — трулога и поквареног живота.

Породица Немањића. — Јов. М. Поповић, учитељ, да би својим ђацима олакшао учење српске историје, покушао је да и ту на један доста интересантан начин примени принцип „очигледне наставе“. За тај циљ дао је литографски израдити стабло старе српске владајуће породице Немањића, која је владала преко 200 година у великој средњевековној Србији. На једноме стаблу, из кога избијају као неке гране, престављени су сви важнији чланови поменуте династије од Немање па до Уроша Нејаког са годинама владавине. Има и омањих хронолошких омашака. Вероватно да ће и успеха имати.

У Лондону је ове године изишла књига Through the lands of the Serb (кроз земље Србинове) од Durhom-a. Бележимо ову књигу по страној библиографији. За нас је она од важности нарочито стога, што је, као што се из натписа види, израђена на аутопсији.

Познати немачки путописац Л. Пасарж (L. Passarge), који је стекао хвале у немачкој књижевности својим описима Шпаније, Италије, Норвешке, Шведске, Данске и балтичких крајева, написао је путописе и културне слике из Далмације и Црне Горе (Dalmatien und Montenegro. Reise- und Kulturbilder. Leipzig, Verlag von B. Elischer. Nachfolger). Немачка критика истиче Пасаржа као доброга по-

знаваоца тих земаља, који их у овом делу свестрано приказује, а препоручује ову књигу не само туристима но и свима онима, који желе, да се обавесте о овим интересантним земљама. Добро би било, да се чује и српска стручна реч о њезиној вредности.

Књижевни стечај. — Одбор задужбине Др. Љубомира Радивојевића расписује овај конкурс: I. Са 500 динара наградиће се најбоље израђене Поуке из агрикултурне хемије. Дело треба да износе 5 штампаних табака, да је лако али у исто време и концизно написано. Употреба и распоред градива треба да су тако израђени, да могу бити приступачни и најширим земљорадничким круговима у нас, српскоме сељаку, и да му могу дати корисних знања, која ће он моћи примењивати у раду. II. Са 400 динара наградиће се најбоље израђене Поуке из ратарства. Дело треба да је написано популарно прегледано и зналачки. У њему треба да су изнешени сви радови земљораднички и да се покажу начини по којима ће се они најрадикалније вршити. У њему може бити и слика. Дело не сме изнети више од 6 штампаних табака. — Поуке треба да су удешене према ступњу образовања нашега сељака и приликама у којима се он находи. III. Са 500 динара наградиће се најбоље израђено дело О храни и стану. Удешено за наше сеоско становништво, са особитим обзиром на материјалне прилике у којима оно живи, и средства, која му на расположењу стоје да своје стање побољша у овом правцу. Цело дело не треба да изнесе више од 5 штампаних табака (3 о храни и 2 о стану). Свако се од ових питања може и засебно расправити и тако Одбору на оцену поднети. Ако се оба дела израде засебно, део о храни биће награђен са 300, а део о стану са 200 динара. IV. Са 300 динара наградиће се најбоље израђени Угледи за женске ручне радове. Ово издање треба да има 28 таблица угледа у боји и да је израђено по мотивима српских израђевина, из разних српских крајева. Испод сваке таблице да стоји из кога краја и које врсте рад и са кога је предмета. Величина траблица да буде 8⁰ издања Срп. Књижевне Задруге. На свакој страни ваља да буде само по један углед. Велики број боја да се избегава, у колико то избегавање не ремети карактер угледа. Рок за предају радова траје до 1. јуна 1905. год. Рукописе ваља слати председнику Одбора г. Сим. М. Лозанићу председнику Академије Наука, у Академију Наука, под шифром, а у засебном коверту име писчево. Ненаграђени радови враћају се писцима, а награђени постају својина Задужбинског Одбора.

НОВИНАРСТВО

Српска Ријеч. — Већ је прошао крајњи рок, када је у дивним српским земљама Босни и Херцеговини требао де се сврши „цивилизаторски“ рад наше северне суседе, а она и не помишља отуда да изађе. Цео њен рад у тим земљама за више од двадесет година састоји се у немилосрдној експлоатацији тамошњег живља, његовог свестраног упропашћавања и подизању неколико „потемкинских села“ за сталице европским путницима, који тамо намерно или случајно наврате. И за све то време не беше ништа неодређеније ни жалосније од отпора који је наш тамошњи народ давао својим угњетачима. То беху само неколике понизне и снисходљиве, исто тако неодређене, молбе за црквено-школску аутономију, на које се у Бечу нису ни осврталн. Једном

речи: сви су осећали зло, али нико није умео да му нађе ни правог узрока, а о рационалном лечењу дабогме да није могло бити ни говора. Народне патње нису налазиле израза ни у колебљивој и неодређеној својој интелигенцији нити у неувиђавним или неискреним вођама. У место једног снажног, организованог народног покрета, који би се неустрашиво борио за политичку и економску еманципацију, писали су црквене молбе!... Али ипак наших дана, кад је се обелоданила сва јаловост досадашње „политике“, и тамо су искрени родољуби почели тражити праве путеве, којима треба у будуће да се креће народна политика. Извесно пречишћавање у појмовима учинило је те је се у Сарајеву појавила „Српска Ријеч“, која тражи „право народнога учешћа у законодавству, управи и судству“; „вјерску сношљивост и равноправност;“ посвећује „особиту пажњу аграрном питању“; тражи „преустројство начина побирања порезе“ и „укинуће десетара“ ит.д.

Појаву „Српске Ријечи“ поздрављамо најискреније и најодушевљеније, јер се надамо да ће њена политика, бити и стварнија и крупнисана са много жртава, али и са много више позитивних резултата и народних завојевања.

La petite Revue. — Два гимназиска професора из Крагујевца М. Мајзнер и Ж. Томић дошли су на једну интересантну мисао и покренули у Крагујевцу под горњим именом лист, на француском језику. Листу је задатак да у Србији изазове што већу заинтересованост за француски језик и да припомогне што бољем изучавању истога језика. До сада је већ изашло четири броја са већином краћих састава из поезије и лепе прозе. Уз ово лепо штиво уредници додају још и један мали речник непознатих речи из тих састава, као и нешто фразеологије и почетничке конверзације. Лист је за препоруку нарочито ђацима, који уче француски језик, а и свима другим почетницима.

ЧИТАОЦИМА

У редакцији *Дела* може се добити „Дело“ из ранијих година како у комплетима од целе године тако и у појединим свескама. Цена је: За Србију и то: за прву, 1894 годину 30 динара, а за остале године обична цена, 16 динара. За иностранство од 1894 године 40 круна, за остале године 20 круна. А за поједине свеске 2 динара.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић

(Дубровачка ул. бр. 17.).

Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Маћедонска улица бр. 49)

ДЕЛО

КЊИГА 34. Фебруар, 1905. год. СВЕСКА 2.

ПОЕЗИЈА

МРЗИМ

Мрзим на часове очајне и плачне,
И на ноћи дуге, бесциљне и сане,
И на саму мис'о, што се болом зачне,
Слутњу, страх и борбу, тај паклени кивот
Мрзим. Нека других у њиховој власти.
Ја весеље волим, шалу, смех и живот,
Пун чежње и страсти.

Хеј крчмару, амо, донеси нам вина, —
Камо ти свирачи? Циго, друже стари,
Дела, нека цикне стара виолина! —
С дахиром у руци, као капља росе
И оком што жеже, она моја мала
Нек затресе лако замршене косе,
Уз праску сандала.

Нек се срце здроби на тисућ парчади,
Нек заболе... Ако, то ћу поднет лако;
Нека иде прича, да смо били млади. —
Ходи, мали враже. Чик! Ја се не бојим
Да те у том слатком болу чврсто стиснем
Рукама обема, и на грудма твојим
Обамрем и свиснем.

Милорад М. Петровић

ЖИВОТ

Живот бурна, хучна река,
Таласи се брзи гоне,
Ја на среди, на матици,
Чуп се љуља, да потоне.

Склопиле се магле, тмине,
Вихор бесни, муња сева,
Ал' ја миран, не плашим се,
Дух олуји одолева.

Мрак и тама свуд по свету,
Ал' ме нада разведрава:
На дну срца светлост видим —
И крајичак неба плава!...

Сокољанин

МЕСЕЧНА НОЋ

Ноћ је пала; из далека
Месец сија на висини;
Све је мирно, само река
Хуји, бруји у даљини.

Земља спава, слика мира
У тишини гробног стана,
Ћуте поља, брда ћуте
Месечином обасјана.

Земља спава, земља сања
О старости свога века,
О леденој, хладној смрти
Света, себе и човека.

Пијетро Косорић

ПАТНИК

На друму сњежном, сред зиме љуте,
Без топла дома, без топла јела,
Кревета мека, топла одјела,
Са срцем пуним невоље круте —
Уморан путник од труда клон'о.

Далеко од свог милог завичаја,
Сред туђих људи, туђега краја
Мисли на оца и мајку благу,
На мила брата и сеју драгу —
Али њих давно већ земља крије.

Мисли на слабост овога св'јета,
Мисли на патње прошлијех љета,
Мисли на живот идућих дана,
Мисли на таму вјечнога стана,
Која се веће на њега спушта.

Па трудом свладан на земљу леже
А тјело хладно веће се кочи,
Ледена зима срце му стеже
И сан му трудне затвара очи
Вјечитом тамом, вјечите ноћи.

И тако преста невоља клета,
Муке и патње овога св'јета,
Туђинска земља кости му крије,
А вјетар тужно над гробом вије:
„Вјечни ти покој, патниче тужни!"

Васо И. Ђурчић

SATIA TE SANGUINE

— Charles Algernon Svinburne —

Да ме љубиш реч је једна празна,
Кад би само нешто ја био за тебе;
Окови што тиште била б' лака казна,
Скинути их нигда не могу са себе.

О груди које ме својим жаром греју
И пламтеће усне, топле, меке косе,
Озебо и свео цветак да загреју —
Ветрови и буре ето к вама носе.

Као негда тело Сафово што беше
Покривено пеном и са морском травом,
Кад га љушкајући таласи понеше
Безграничним морем и пучином плавом

Тако нека срце понесе и дигне
Хук мора бурних страсти сада,
Нека га утопи чим тамо стигне
У безну уздаха, бола и јада.

Хладни се ветар сурово шали —
Са трошном, слабом и празном барком.
Чун једног срца, јадан и мали
У бездан тоне с ломном катарком.

Где бесне Богови осветом љутом
И алем-стреле витлају спремне,
Да их зарију у гневу крутом
У шта? У месо! А муке? О не!

Од коца и врелог гвожђа муке
Лакше су од морске пене беле;
На крст Богови не распињу руке,
Разапето срце на том крсту желе.

Сваки други бол као санак бива,
 У мозгу се рађа и ту места има;
Безграничном духу срце бол излива
 А бол безгранични безграничност прима.

Послао бих ти смрт, смрт ужасну, знај!
 Црну и сурову да и страх утече,
(Јер је самрт боља него живот овај)
 Црну смрт ти желим, чуј шта драги рече.

Да те гром устрели, хтео бих да могу
 Издисање твоје гледао бих таде,
Желим ти да умреш ко и моје наде,
 Тад ја да издахнем, покрај твојих ногу.

Ти си још грозниja но и вера што је,
 Грозниja но мржња, грозниja но глад,
Голубије груди и очи су твоје,
 У даху свом носим смрт, тугу и јад.

Као оно помор у Кузином граду
 Над мртвим' што слави чудан тријумф свој;
Такова си и ти, кад љубав у јаду
 За милост те проси и залогај кој.

Чиме да пробуди сажалење твоје?
 Узалуд ће љубав у прах пасти ту:
Из оштрих иглица, као смех твој што је,
 Мученички крст си спремила за њу.

Предубоке ране мирно сноси јадна
 Од бича и стреле боле нечувене,
У ране упијам уснице румене,
 А соком из срца ти се храниш гладна.

А љубав се трза кад крв усне пију,
 Ал' доспети до дна нигда неће моћи
Нити твоја уста, што неситост крију,
 Нити твоје лепе, похотљиве очи.

Тад је на крст мећеш, рузи је предајеш,
Па је онда гневно са тог крста горе
Боговима шаљеш и мртвима дајеш,
Бацаш у пучину и у мрачно море.

Колко да је мучиш она не умире,
Не може да умре. Још ти она прети.
Ти крај ње пролазиш, помен изумире.
Ја се надам да ће: најзад и умрети!

— II-гк

УСПОМЕНЕ ЈЕДНОГ ДИПЛОМАТЕ

ПРИЧЕ И СЛИКЕ СА БЕРЛИНСКОГА КОНГРЕСА

написао

ШАРЛ МОЈИ

превод са француског

———

(наставак)

II

Седнице и уговор

I

Први пуномоћници Енглеске и Русије били су, за цело, са кнезом Бизмарком, најугледније личности за конгреским столом, јер без престанка они су се сукобљавали, и јер је свако од њих већ од давно заузимао виши положај међу савременицима.

Књижевност и политика беху подједнако прославиле г. Дизраелија: уздигнут од пре кратког времена на положај пера под титулом грофа од Биконсфилда, као славан писац и говорник, шеф странке, он је долазио у Берлин, обасјан двоструким престижем, престижем своје славе и свога положаја првога министра. Његово лице, некада врло лепо, сада жуто и зборано, још је одржавало своје правилне црте и снажан карактер финоће и воље. Био је то висок, мршав и мало погнут старац, чије мало испупчене црте, дуга и коврчаста коса и шиљаста

брадица напомињаху неизгладиви семитски тип: физиономија му је за то ипак била енглеска, и чак би изгледала и сувише флегматична да свагдашња живост његова погледа и подругљива кривина његових усана није доказивала снагу његове увек младе и активне мисли. Године и умори његова племенитог и радног живота отежале су његово држање: приступао је само ослањајући се, с једне стране на трсковачу, а с друге на руку каквог секретара: али је примао почасти од свију са достојанством светскога човека који има велику моћ. Далеко од тога да се савије под теретом, радио је без одмора, живио је у Берлину у студиозној повучености и присуствовао је свим седницама: „И преко свега тога, рече ми једнога дана смешећи се, имам у исто време и да управљам Енглеском“. Могао бих додати — то сам накнадно сазнао — да је посвећивао нешто доколице књижевности и умним пословима који су му били драги. У њему сте увек могли наћи уметника поред државника, и машта никад није губила своја права. Много место из његових књига јесте у неку руку ранији коментар његова држања у парламенту, његова грандиозног „империјализма“, његове предузимљиве дипломатије: и не ударајући нарочито гласом на то, напоменућу да се спуштање руке на Кипар, које је за време Конгреса извршио лорд Биконсфилд, могло наслутити и осетити раније као потребно у роману Танкреду од Венијамина Дизраелија.

Нове беседе тако исто биле су дело уметника и шефа владавине. Два или три пута само, он је узимао реч у Радзивиловој палати, — на енглеском језику, противно дипломатском обичају, — и с места задобио је пажњу својих колега. Утисак његове речитости био је у толико оштрији што је обично остајао непомичан у својој наслоњачи и мешао се врло ретко у измењивање мисли и разговоре. Протокол је могао донети само смисао његових беседа, знатних нарочито по нагласку и стилу: али се осећало како трепере у томе лепом говору, мало ћудљивом по који пут, воља и амбиције једног великог народа, убеђење страсне и оштре душе. Говорио је стојећи, не гледећи ни у кога, очију час управљених у даљину, час оборених и концентрисаних на неко унутрашње посматрање. Његове периоде низале су се ритамске и звучне, мирне или бујне према току беседе, смело изговаране, а његова поносита дијалектика развијала се са енергијом и блеском, чији естетички утицај и

неоспорни ауторитет је подносио видно цео скуп. Па ипак, као и већина великих уметника, у обичном животу није био ни импозантан ни натмурен и није се окруживао никаквим блеском: манири су му били прости, његови разговори, у колико сам ја могао судити, љубазни и предусретљиви. Није показивао ни мало таштине: у исти мах насмејан и уздржљив, није се трудио да себи даје известан изглед, држао се изван свакидашњих полемика и очигледно бавио се само општим изгледом и крупним цртама ствари. У осталом могао је без икаква страха оставити активнију улогу своме вештом и ученом колеги, шефу Foreign — Office-a, лорду Салисберију.

Овај пак, који је од тада, и за тако дуго време, управљао пословима своје отаџбине, био је један од оне отмене господе у управи земаљској чије личне заслуге и социјални положај тако корисно потпомажу моћ Енглеске. Зна се каквом је гипкошћу и упорношћу он касније умео прилагодити традиционални торизам модерним погодбама енглеског парламентарног друштва, и примењивати, према приликама, као независан али веран ученик, доктрине свога славног претходника. У тај мах он је са основом сматран као министар нарочито вешт у источанским питањима: видео сам га, годину дана пре тога, на конференцији у Цариграду, како развија стручност и научност првога реда. Свакојако, његова мислилачка физиономија, његово племенито лице, његово широко, голо чело, његова дивна брада, његова блага реч пре напомињаху на философа мислиоца него на одлучна државника: његово мешање узимало је по некад чак и хуманитаран карактер. Његова душа одиста је била узвишена и побожна, али његова политика, превучена тако сентименталном бојом, ипак ја за то била ексклузивна и доследна. Он је бивао ганут или остајао равнодушан према гледишту своје владе, и његова цивилизаторска марљивост или његове симпатије према угњетенима увек су биле потчињене британском интересу који им је одмеравао топлину. Његове колеге знале су за то: једнога дана опазио сам код њих известан неодређен осмех, поводом говора о једном племену коме је једва и име знао, али које је хтео отргнути од руского утицаја, када је описивао његове тобожње патње са толико узбуђења као да је била реч о каквоме народу на умору. Међу тим, ни да је трепуо када је многа хришћанска племена, а нарочито Македонију и половину Бугарске, опет враћао под скиптар

Султанов. Опазио сам тако исто промену у његову гласу кад није хтео да улази у погађања, а имао је известан одлучан начин кад би рекао: „То је од стране Енглеске“, који је наглашавао непзменљиву вољу одлучна и поносита министра. С разлогом су га сматрали као тактичара енглеске мисије: увек готова за напад и одбрану, говорећи обилато и са доста духа прилично погрешно француски пратио је све дискусије до најситнијих појединости, и час попустљив час непоколебљив, издржавао је чарке и бојеве као неуморни ратник. Ма да је лорду Биконсфилду указивао највише поштовање, радио је као министар који дели одговорност у власти и управљању једном странком.

На томе основу он је одржавао са г. Бизмарком и грофом Андрашијем интимне односаје који су припремили Конгрес, па је чак узимао и иницијативу у мерама о којима су се споразумели Кабинети у Лондону, Берлину и Бечу. Он је предложио систем двају Бугарија и начин администрације у Босни и Херцеговини. Осим службених преговора, он је имао као неку повластицу на деликатне и удворљиве разговоре и поверљива наговештавања која је сматрао за опортуна. Немам шта да кажем о тим конференцијама, али морам напоменути, просто по нашој Жутој Књизи, његов разговор са г. Вадингтоном односно Туниса. Не знам за што је он касније огледао да му умањи значај, јер је потпуно био у праву кад се трудио да нас одвоји од Египта и уговора о Кипру ласкавом перспективом лаке тековине: његов говор исказивао је у томе, као и увек, мисао његове владе: „Учините у томе, говорио је, што будете нашли за добро, и Енглеска ће примити ваше одлуке“: Наводим уз то тај текст тако јасан само да бих јасније показао колико је лорд Салисбери, у стварима главним или споредним, под заставом првога министра, још од тада слободно вршио своју акцију у питањима која су била или нису била изнесена пред Конгрес, а која су из далека или из близа интересовала британске комбинације.

Енглеско представништво срећно је допуњавао трећи пуномоћник, лорд Одо Русел, посланик у Берлину. Тај духовити човек, слободан од предубеђења и системе, пријатан оптимиста, имао је неусиљено и весело држање: говорио је мало у седници, али много ван седница, и када су оштрина лорда Биконсфилда и уменшост лорда Салисберија уливали нешто бриге, утешна

живахност његова оцењивања, њихов оригиналан а по кад што и шаљив облик припремаху бољи утисак. За свој лични успех, тако исто, он је у многоме имао да захвала и својим сјајним дочецима, које је грациозно изводила леди Руселовица и својим давнашњим везама са канцеларом и отменим берлинским друштвом.

Русија, којој је непосредно претила моментана коалиција између енглеског, немачког и аустро-угарског двора, и која је намеравала да брани стопу по стопу земље, хтела је да даде својој мисији најјаче снаге и највећи престиж. Она је послала дакле кнеза Горчакова, канцелара царевине већ од пре двадесет и пет година, са заслуженим угледом у дипломатском свету, и грофа Шувалова, који је у тај мах важио као нарочити повереник царев. Тим двема личностима био је придодат у помоћ посланик руски у Немачкој, г. д' Убрил, а уз то и многобројни персонал од искусних саветника.

Ма да је био слаб и осамдесетогодишњи старац, кнез Горчаков пркосио је умору дуга пута и изгледу упорне борбе да би бранио до својега последњега часа ствар свога господара и своје отаџбине. И он је служио одиста са толико искуства колико и храбрости, потпомаган и осећајима које уливаху његове године и његов висок положај. Још ми је пред очима коректно држање његова мало погнута, али радна тела, његово покретно и фино, са свим избријано лице, његов поглед који се блистао испод наочара, његове танке усне, његова пријатна физиономија и његова изванредна отменост, које му даваху изглед каквог старог државника из XVIII. столећа. У њега је било извештачене љубазности и елегантна стила, па можда и предрасуда старинских државника, али нико није боље од њега познавао шта је требало узети а шта оставити, као ни точкове старинске и савремене политике, погледе разних дворова, словенски и европски свет.

Нећу рећи да је тада био са свим онај исти који је био у дугом низу година када је, упознат са свим мислима владавине, служио им тако добро својом префињеном вештином, својом уздржљивошћу и својом смелошћу, својом сумњивом неутралношћу и суптилном реториком: али је задржао живо оштроумље, упорну вољу и негдашњу марљивост. Та марљивост беше постала мало опора, готово грозничава, и гдекоји му то радо пребациваху. Кнез Бизмарк, који ништа није праштао своме ривалу, често

се подсмевао нервозности коју је уза смех називао „старачким гневом“ или „бапским ћудима“. Без сумње претерани изрази, али је кнез Горчаков изгледао по кад што нестрпљив и узрујан, догодило му се чак да је у једном покрету зловоље бацио свој нож за сечење хартије на средину стола, и, у опште, показивао је своје незадовољство извесном зловољом која је изненађивала, и ако није узнемиривала скуп врло миран и опрезан. Једни приписиваху ту осетљивост патриотској тузи министра који се преварио у својим надама; други опет, лошије расположени, мишљаху да му је таштина била повређена сјајним триумфом кнеза Бизмарка а нарочито поверењем којим је цар Александар почаствовао грофа Шувалова. У тим разним мишљењима, мислим, да се нису варали: очигледно му је морало бити тешко слушати свакога дана како се оспоравају и гледати како се осетно сужавају постигнуте добити; уз то је код њега било старе мржње према своjем немачком колеги; најпосле, како је био навикнут на искључиву милост свога господара, положај грофа Шувалова у Петрограду могао му се само недопадати.

Овај, као главни ађутант царев, био је persona grata у Берлину. Он је одиста спајао скуп примамљивих и одличних особина; висок и лепа држања, са врло племенитим цртама, младалачка лика, ма да су му брци били седи, и ма да је био око шездесете године, он је имао најелегантније и најпријатније манире. Поред тога вешт дипломата и, ако и не врло научен, бар врло добро обавештен о пословима, а извежбан у вештини да их изнесе, он их је расправљао лаком речитошћу и примамљивом окретношћу. Бранећи енергично своју ствар и пристајући само на потребне жртве, он је тражио и предусретљиво примао елементе за трансакцију, било по помирљиву духу, било, вероватније, по сили виших упутстава. Градио је, као што се то увек каже, слатко лице на гладно срце, олакшавао је заједнички рад пристајањем и ублажавањем, и својим уступцима умео је дати изгледе пријатељске предусретљивости према мишљењу скупа. Његово понашање бунило је по некад кнеза Горчакова који ипак није смео говорити против њега, назирући можда какву тајну жељу цареву, али осећајући у себи гнев који је погађао и којим се наслађавао немачки канцелар. Пријатна добра воља грофа Шувалова распростирала се чак и на редакцију протокола: једнога јутра, када ми, преко свога обичаја, беше послао својом руком написану једну од својих бе-

седа, коју ја већ бејах извео према белешкама, хтедох му прочитати свој текст, а он ми одговори тиме што поцепа оно што беше написао.

У накнаду за то, није презирао говорничке успехе и имао је дара за узбудљиве и силне беседе. Споменућу овде само једну седницу када је, на крају дебате која се водила о са свим другим предметима, узео реч ганута лица, па, апелујући на заједничка осећања свих слушалаца, на њихово дивљење према једној херојској борби, предложио да се кланац Шипка претвори у „славну гробницу“, која би за навек остала неутрална. Ту се, у ствари, расправљало једно стратегијско питање; али говорник беше увио своју мисао тако некористољубивим и тако дирљивим обзирима, и тако се вешто бранио да је на уму имао ма што друго осим поштовања гробова, да је противљење отоманског пуномоћника у први мах изгледало скоро непојмљиво. Скуп, у пола запет том лепом беседом, морао је да се прибере и да размисли, да би се ограничио на симпатичну манифестацију, остављајући под питањем остварење плана изнесеног тако вешто и речито.

Поред њега, г. д' Убрил био је врло фини и разборити саветник, који је имао више утицаја но што се мислило на хармонију и тактику руске мисије. Омален и пун, веселе и бонвиванске нарави, али темељно изучен дугим службовањем, он је са много такта маневровао између царева канцелара и грофа Шувалова, и допадао се и једноме и другоме својом опрезном снисходљивошћу и дискретним напоменама. Уз то је био врло пријатан у конгреском особљу које је код њега налазило оправдано хваљену трпезу, традиционални вист и слободне разговоре једног ужег круга.

Осим та три службена представника, петроградски Кабинет послао је у Берлин, без акредитиве код Конгреса, главнога сарадника кнеза Горчакова, барона Жоминија. Тај славни човек, који никад није давао праву меру своје величине, јер је увек живео у сувише јакој сенци првога министра, привлачио је и задржавао око себе најозбиљније духове. Још нисам заборавио његово лице оштра мислиоца, дубок израз његова осмеха, његове застрте очи кроз које су пролазиле брзе муње, ауторитет његове зналачке и неодољиве речи. Жалили су што и он није имао удела у скупу, и за цело, он је те части био достојан.

II

Раније сам рекао да су пуномоћници, после првога састанка на коме се антагонизам између Русије и Енглеске показао узнемирљивом жустрином, сматрали за потребно да себи даду мало времена да би предупредили, дошав у додир једни с другима, незгодне неспоразуме и непотребне препирке. Ма да су главне одлуке биле предвиђене, остајало је још сувише трновитих спорова да би се могли одбацити они разговори по салонима, који су једно од најбољих средстава дипломатије. Они се користише дакле са оно неколико дана међувремена да се упознају, да проуче своја узајамна расположења, и да се тако разберу, у разговору, о елементима за споразум у мишљењима која се нису могла сложити. Тај посао извршио се брже но што се могло надати од тешко различних карактера; не, као што ћемо видети мало касније, да је он уклонио неизбежна разилажења, него та периода мирних размишљања осетно је зближила те преговараче који су дошли из толиких разних земаља, и допринела да се сложене дискусије и изражавање супротних идеја одрже у опште у благоме тону.

Није ми овде намера износити дуги низ већања, и у томе погледу ослањам се на протоколе које сам у наше време, када јавност има толиких права, морао редиговати много детаљније но што се то радило некада. Огледаћу само, у овој студији, да јаче истакнем главне сцене и да им прецизирам смисао и физиономију према опажајима које сам тада прибрао, а нарочито према утиску који ми је остао о догађајима, чије сам раднике гледао тако из близа.

Конгрес је 22. јуна приступио највећој тешкоћи, бугарском проблему. Он је одиста морао тиме почети: ту је био главни чвор ствари: али се одмах видело да су се по мало варали о зрелости питања, и да, поред интимних разговора, сагласност није била постигнута. На име представници Русије и представници Енглеске нису подједнако тумачили трансакцију којој се имало приступити. Од давно, до душе, Силе беху у начелу одлучиле дислокацију Велике, Сан-Стефанске Бугарске, која, је, протежући се од Дунава до Јегејскога мора, обухватајући Македонију, раздвајајући Цариград од западних провинција, Тесалије, Епира и Албаније, сводила турску царевину на фрагментарно стање: знало се да се Енглеска споразумела са Немачком

и Аустријом за поделу тога пространог земљишта на три дела, и да ће предложити: 1-во. стварање једне бугарске кнежевине; 2-о. образовање једне отоманске провинције са слободоумним установама и хришћанском управом; 3-ће. враћање Македоније Порти. Али како је тај предлог, примљен у напред у најкрупнијим потезима од Русије, за њу ипак представљао једну болну жртву, желело се да јој се поднесе у пријатном облику и са згодним тумачењем. Конгрес је дакле био изненађен чујући лорда Салисберија, пошто је јасно исказао непримање тачака уговорених у Сен-Стефану, да износи нову комбинацију као благонаклону концесију учињену петроградском Кабинету „да се не би сасвим уништили резултати рата“. Те речи, готово ироничне, и које, у сваком случају, наглашаваху пораз Русије, нису могле да не изазову осетљивост њених представника. Гроф Шувалов изјави одма̀х да их он не би могао „примити“, и да је „његова влада дошла на Конгрес да саобрази уговор у Сан-Стефану са општим интересима Европе“, а не, за цело, „да уништава резултате својих победа“. Скуп је био узрујан и незадовољан: гроф Шувалов врло поносит, лорд Салисбери збуњен тим случајем: требало је да Председник учини апел на обострано разматрање питања, и енглески пуномоћници, појмивши да су застранили, затражише одлагање дебате. Тек после пет дана, и после многих конференција у четири ока, противницима пође за руком да се сложе.

Вест о томе Конгрес је примио с радошћу, али је пројект тада имао да издржи другу опозицију, која, и ако не толико озбиљна у основу, ипак би могла, с правом, изнети разлоге за не мање широко испитивање; јер најпосле, ако су велике Силе изравњале своје размирице, Турска, чија је се судбина одлучивала, имала је такође да изнесе своје замерке. Каратеодори — Паша изнесе их енергично, у најјаснијем стилу, али скуп са те стране није био ни мало узнемирен, знајући да ће Турска свакојако морати да прими његове одлуке, ма какве оне биле. И тако је говорник равнодушно саслушан, и мора се признати кад је говорио, — као што је у осталом и морао чинити да би оправдао своју аргументацију, — у име благостања бугарских земаља, и кад се позивао на верност становништва заведеног дражањем са стране, имао је мало изгледа да ће убедити своје слушаоце. Опажао сам осмех једних и нестрпљење других, нарочита разураженост Председника, који је сматрао сву ту од-

брану као заморну дангубицу. Није га могао прекинути а да не повреди пристојност, али, чим Каратеодори заврши, није се могао уздржати, и оштро одговори као да је овај прешао меру: изјави му да није у његовом интересу „да развлачи послове Конгреса и ствара тешкоће" и та придика, доста чудновато упућена једном колеги који је вршио своју дужност, била је закључак бугарске дебате.

Пред тим нетолерантним држањем, отомански пуномоћници нису могли више наваљивати, јер и скуп, од своје стране, налазио је за непотребно да их слуша. Он је претендовао да у свакој прилици суверено одлучује отоманске ствари без пажљива испитивања портиних захтева. Шира процедура без сумње не би изменила његове одлуке, али је допуштено мислити да би се, лакшим ходом, штедећи осетљивост Турске, показујући јој искрену или притворну благонаклоност, и нешто обзира према њеном отпору и њеним несрећама, не би довео у питање крајњи резултат. Убедивши је о већој вредности компензација које су јој дате, бар би ублажили љуту срџбу и неповерење, које је као што се касније показало, неопрезно било повећати и пооштравати. Могло се одиста предвидети да ће она у толико више бити расположена да осујети тачке уговора које је пре била натерана да прими, него да о њима расправља.

Било како му драго, Конгрес, по што је тако одлучно према предлогу лорда Солсберија територијалну организацију којом се замењује она у Сан-Стефану, брзо донесе одлуку о конституцији бугарске кнежевине и Источне Румелије; административне и војне власти кнеза и Султана у једној и другој провинцији; и, израђујући то дело које је, као што знамо, морало доста мало трајати, показа много мудрости одржавши трговинске уговоре и слободу вероисповеди. Све те одлуке беху донесене мирно и једногласно. Али ма да мирна солуција бугарскога питања није више била сумњива, лорд Салисбери и гроф Шувалов још не беху положили оружје и заметнуше две битке у повадини: једну, готово неизбежну, због руске окупације и њена трајања; другу, изазвану од стране енглескога министра, истину да кажемо доста некорисно, односно избора кнеза. Трансакција, коју је изнео г. од Сент-Валијера, учини крај првој: Русија захтеваше рок од две године да би повукла своје трупе, и једва пристаде да сведе своје задржавање у кнежевини на девет месеци, а на шест месеци у Румелији. Гроф Шувалов истрајно

издржа борбу и устуни тек у последњој крајности, у одсуству кнеза Горчакова, кога би тај енглески захтев за цело разгневио. Што се тиче избора бугарскога кнеза, који је, по општем мишљењу, требало да изврши становништво Бугарске, а за тим који је требала да потврди Порта „са пристанком Сила“, ваљало је бити неповерљив као лорд Салисбери, да би се на то могла учинити каква суптилна напомена. Конгрес се томе није надао и око стола осети се покрет заморености када шеф Foreign — Office-а, упуштајући се у ораторске опрезности и глатке фразе, стаде говорити о пристанку који имају дати Силе, о њиховим евентуалним разилажењима, па затражи — циљајући очигледно на опструкцију с руске стране — да се тај пристанак донесе простом већином. Тада се опазило колико је лако пробудити сумње једнога скупа: ти исти пуномоћници који су из прва само с досадом слушали енглеске инсинуације били су доведени, мало по мало, да се о њима озбиљно побрину у току дуге дебате. У залуд се Председник трудио да сматра ту дискусију као чисто „академску“, ствар се свршила тек после беседе грофа Шувалова, који је морао свечано изјавити „да Бугарска никада неће припасти Русији“. Тада више нико није наваљивао, али лорд Салсбери, на крају крајева, није у ветар утрошио своје време.

Овде ваља поменути једну занимљиву епизоду. Рекао сам да кнез Горчаков није присуствовао последњим седницама које су се бавиле Бугарском: можда је његово здравље захтевало неколико дана одмора, а можда, предвиђајући последње љубазности свога колеге, није хтео да се придружи одлукама које су од части ништиле дело његове политике. Али најпосле, и ма какав да је био његов гнев, није могао дуже остати у повучености и изгледати као да својом уздржљивошћу осуђује попустљивост на коју је очигледно пристао и сам Цар. За њега је исто тако било важно да не оставља више главну улогу своме колеги и да одржи свој ранг и своје прерогативе. Његов повратак на позорницу био је дакле потребан, али мало деликатан. Он се извуче из те тешкоће као прави мајстор. По што је љубазно примио честитања која су му упућивали поводом његова оздрављења, са изгледом достојанства које се у осталом са свим слагало са његовим положајем у савету његова суверена, он узе реч и изговори врло миролубљиву и одмерену беседу, изражавајући се са висине, величанственом лагоношћу, као шеф владе који одобрава рад једног сарадника, који му је остао пот-

цијативу за време својег одсуства, и који му спонтано даје санкцију своје више власти. За тим, да би боље обележио размаке и своју неприкосновену компетенцију првога министра, разви мајсторски општу политику цареву на Истоку. Потврди да Русија не жели мање од Енглеске да очува права Турске, да нема другога циља осим безбедности на балканском полуострву, у заједничкој акцији хришћанских Дворова. Она се надала, додаде, у стилу који је мало био изашао из моде, да „ако је она донела ловорике, Конгрес ће их претворити у маслинове гранчице мира“. Најзад, по што је изказао оданост великог руског народа према ствари мира, он даде на знање да никаква Сила неће желети да доведе у питање ту племениту ствар захтевима које његов узвишени Господар не би могао примити.

Тај узвишени говор, који је само он био овлашћен да искаже, утврђујући у свечану и убедљиву облику одмереност Русије и њену предусретљивост према жељама Европе, пресецао је такође и мах претераним претенсијама и учини најдубљи утисак на скуп. Он је у њему без сумње рузумео крајњу опомену, али је пре свега био дубоко ганут тим потпуним пристанком на скорашње одлуке које он беше донео. На мах се створи симпатична струја у корист Русије са толико снаге да се лорд Биконсфилд, обично тако хладан, пожури да призна мудрост речитости говорникове и изјави добра расположења Енглеске. Осетљивост пуномоћника тада је била тако живо подстакнута да је и сам кнез Бизмарк помислио да треба да буде узбуђен, те топло честита двојици противника што остављају на страну питања другога реда, да би се једино предали одржању светскога мира. Ганутост је по некад један облик дипломатије.

III

После онако срдачних назива, више или мање искрених, али који су обећавали доста добра за будућност, преговорачи осетише да им је дух слободнији, а по њихову примеру, и на пољу се стадоше гајити најлепше наде. Тада је у Берлину било време великих светковина, које су у традицији свих Конгреса: службена и приватна примања, банкети осипали су се на све стране, и дипломатска „сезона“ постаде врло сјајна.

Кнез Бизмарк, који се слабо бринуо о тим уживањима, никако се није показивао по салонима, а руски канцелар и лорд Биконсфилд ретко су у њих долазили, позивајући се на своје године и своју слабост, али њихове колеге, па чак и Турци, а са овима и сјајне личности са Двора и од аристократије, секретари мисија, новинарски дописници, сусретаху се сваке вечери код посланика који се надметаху у раскоши и љубазности. Гости Радзивилове палате, на које су сви погледи били управљени, одмарраху се од својих послова на тим сјајним и духовитим састанцима, у сред круга од немачких или туђинских дама из најотменијега света. Конгрес је у томе међувремену узимао са свим други изглед, и примамљивији него у дворници за седнице. Ти прибрани и опрезни људи, који су тада одмеривали све своје речи и маневровали као стратези који се посматрају, налажаху у свету слободу својега држања а нарочито својега говора: Андраши је развијао занос и дражи своје расе; лорд Салисбери зачињавао је хумором свој фамилијарни разговор; Корти је одашиљао често оштре стреле своје италијанске духовитости; књижевно образовани Грк одавао се у финим опсервацијама Каратеодори — паша; Шувалов је опет постајао дворски човек, гост сјајних галерија у Зимској Палати; Вадингтон је гипко изводио своје доктринарске облике, а овда онда осмех би озарио бледо лице г. од Сен-Валијера. А ипак, то морам рећи износећи ове реминисценције са наших космополитских састанака, и ако и позорница и декорације не беху исте, и ако учесници у разговору, заклоњени од бележака у протоколу, радо залажаху у критичка размишљања, шале, поверљива саопштења или оговарања, и ако женски елеменат даваше измени мисли деликатан и лак облик, и ма да је изгледало да се за сутра остављају озбиљне ствари, лако је било познати у основи исте страсти и иста лукавства. Мали комад комбиновао се са великим. Није било никакве несакладности између дневних разговора и вечерњих коментара, ма како да је била површна живост разговора, и свако је казивао само оно што је хтео рећи.

Кнез Бизмарк, ма да је остајао удаљен од тих седница друге врсте, знао им је сваку појединост, захваљујући причању своје околине којим се врло забављао: често сам га слушао како на њих гради алузије, и додаје им у згодној прилици какву оштроумну или подругљиву поштапицу. Знао је да се

нема чега бојати за своје планове од тих независних расправљања, ретроспективних или суптилних, од тих мачевања духовитих људи за време одмора. Свакојако, сматрао је за потребно да не пушта Конгрес да развлачи посао због тих забава: пожурио се, чим је било свршено са Бугарима, да истакне на дневни ред Босну и Херцеговину: ваљало је збиља што пре уредити судбину тих двеју покрајина које је Аустрија морала да добије у замену за помоћ коју је учинила Енглеској. Како се то задобивање нашло тако у тесној вези са успехом бугарске комбинације а уз то, како је оно било основа ранијих аранжмана између Кабинета бечког и немачког, три Двора подједнако су желела да га освештају. Они су се, према томе, постарали да распореде дискусију тако, како би она била брза и одсудна. И тако смо присуствовали једној епизоди која је била удешена као прави scenario, не мање знатан по подели улога као и по вези идеја, и који ја ишао ка свршетку неодољивом одређеношћу, снагом и брзином.

Излагање је било поверено грофу Андрашију. Он га изведе јасно, као „незаинтересовани“ известилац, наглашујући само тежиште ствари, буновно стање земље, „недогледне штете“ које су ти нереди наносили граничним крајевима, немоћ Порте да отклони те опасности. Кад је поставио те прилике, додирну солуције на које се помишљало дотле: на име, отоманске реформе, аутономију предложену 1877. године од Цариградске Конференције, па онда у Сан-Стефану, и уклањаше их једну за другом као непотпуне, неостварљиве па чак и подесне да отегну нереде у недоглед. По том, уздржавајући се да ма што предложи, заврши тражећи просто озбиљно умирење и састав „јаке и непристрастне власти“ за те области.

Тај пролог био је очигледно уговорени апел на партнера који је имао да заметне акцију. Према правилима вештине, на њ је одговорено одмах, и ма како да је била чудна журба једне силе која је исповедала поштовање интегритета отоманске царевине, лорд Салисбери, без снебивања и прећуткивања, затражи од Конгреса, као човек који плаћа свој дуг, да одлучи да „Босну и Херцеговину окупира, и да њима администрира Аустро—Угарска“. Та беседа, не само спремљена него и написана, што ју је чинило значајнијом, била је прочитана од стране шефа Forreign — Office-а говорничком топлином и убедљивим нагласком који карактерише његову речитост. Нагласивао је

да су савест и одговорност Европе подједнако заинтересоване да пресеку „понављање страдања“ која су је узбудила; по том, одбацујући све раније наведене планове и између осталих евентуалну анексију двеју провинција којој од суседних кнежевина, истицао је љубазно незгоде од „низа словенских држава кроз балканско полуострво.“ Његова аргументација постаде још вештија кад стаде говорити о Турској. Хтео је да је убеди о изврсним намерама Европе, развио је врло пријатељским тоном велике користи које би нашла Порта „да се отресе територија без стратегијске вредности“, чија ју је одбрана стајала „огромних трошкова“ и излагала је „страшним опасностима“. Жртва која јој се наметала била је дакле за њу сведочанство о пријатељском старању Дворова.

Скуп је ћутке слушао ту дрску теорију, знајући да се предложена одлука не да избећи. Па ипак, како турски пуномоћници неће пропустити да протествују, и како се могло бојати и руских напомена, ваљало је појачати задобивени утисак, и кнез Бизмарк одлучно ступи на бојиште. Пре свега исказа потпун пристанак Немачке на енглески предлог; по том постављајући питање изван и изнад аустро-угарских интереса, и дајући му „европски карактер“, постави као начело да „једино, каква моћна држава“ кадра би била пресећи у Босни и Херцеговини повратак потресима који су заљуљали Исток „и представи изнесену меру не само као вршење једнога права, него и као извршење „једне дужности“. Изгледало је тако, према тој казуистици, да се требало бојати гриже савести, не због тога што пљачкају Турску, него да не компромитује мир Европе.

Не знам да ли су сви пуномоћници делили то мишљење, али се одмах видело да је било бескорисно наваљивати, јер када је гроф Корти, који се није дао лако заслепити, затражио од грофа Андрашија неколико накнадних објашњења, овај се ограничи да изрази доста кавальерски наду да ће Италија ценити ту ствар као и остале владе. Пред таким свршетком Француска, која није имала особитих напомена, и Русија, која је своје сматрала као сувишне и сумњиве, остадоше нема лица.

Каратеодори-паша једини узе реч: била је то антитеза која није реметила план комада. Његова речита и храбра одбрана без успеха је бранила администрацију и либералне намере отоманске Порте. Мислио сам, слушајући га, да би можда одлучно позивање на суверена права која ће погазити више збу-

није Конгрес него та апологија осуђеном систему: па ипак, закључак не би био друкчији, и вероватно је да би, на сваки начин, на супрот његовим беседама истакли само ћутање, као што су и учинили. Енглески предлог био је једногласно примљен од великих Сила, које су се градиле, по речи г. Вадингтона, да у томе гледају „једну меру европске полиције". Под тим изговором, оне би могле поделити између себе сву територију царевине, и не даје се разумети за што се тај еуфемизам применио само на Босну и Херцеговину.

Гласање се ипак изврши, поред предвиђеног и апсолутно коректног противљења турских пуномоћника који изјавише да су „везани упутствима својих влада", и очекивало се да ће се спустити завеса, када Председник, раздражен тако оправданим и тако лепо исказаним отпором; помисли да треба од један пут да га сломије, као да је он ма у чему претио усвојеној солуцији. Овога пута опет, као и при крају бугарске дискусије, а још оштрије, упути својим отоманским колегама прави укор: „Европа, рече им презривим и поноситим нагласком који протокол није могао донети, није се искупила да чува географске положаје портине: ова не може, примајући користи од интервенције Двора, одбијати њене штете и нагомилати их да, изван ње, не гледају на своје властите интересе". Он заврши тај са свим отворен говор овим речима које су биле готово колико и заповест: „Сагласност сила неопозивна је, а протокол остаје отворен да прими пристанак Турске". Конгрес је био преперажен тим говором, али му не смедоше ублажавати оштрине, ма да је налазио, мислим, да је врло непотребно завршавати тим епилогом драму тако лепо састављену и тако лепо изведену.

Ако сада, по што смо констатовали сценички таленат његових глумаца и велики политички значај предузете мере, посмотримо га с гледишта дипломатских принципа, чини нам се се да их је Конгрес, у овој прилици, погазио све у пети мах: пре свега уговорно право, јер је располагао својином независне државе; за тим систем народности, јер је словенску и турску популацију додељивао владавини која није била ни турска ни словенска; најзад теорију освојења, јер бечки кабинет, како није учествовао у рату, није имао ништа ни да тражи од плодова победе. Конгрес се чак није могао позвати ни на потребу да отргне хришћане од отоманскога јарма, јер је у пети по ново вратио половину Бугарске и целу Македонију. Брутална адми-

страција и немар Порте без сумње су изазвали те апсолутне одлуке, и наше цивилизаторске и хришћанске идеје не допуштају нам да због њих жалимо: али се не би могли крити да се силе у оној босанској ствари нису ослањали ни на какву другу основицу осим на рудиментарну догму о сили која је уведена у служби њиховим интересима и њиховим рачунима. Та сумарна процедура служила је врло добро плановима „часна посредника“, који је гледао пре свега, у деспотским одлукама које је тако жарко узимао у одбрану, најбоље помоћнике својој властитој хегемонији.

IV

Многи су могли претпостављати да су онај захтев свемоћи, оно од сада очевидно презирање према интегритету отоманске царевине, уливали Конгресу охолост и таштина. Не бих смео рећи да је са свим било без тих осећаја, али ваља продрети мало дубље у напред и разуме да је његово понашање тачно одговарало реалном објекту, и ако не видљивом, његова сазива, и да су Силе ишле тако не за каквим фриволним задовољством, него за својим правим циљем, то јест за успехом својих колективних и посебних погледа. Као што кнез Бизмарк беше изјавио мимогред, али уз бруталну отвореност, оне су се састале да расправе своје ствари, а не да буду пријатне Порти. Та реч имала је свој дубоки смисао: Конгрес одиста није имао као обична конференција, да како тако организује неколико покрајина, него да их постави у погодбе које би одговарале жељама дворова од утицаја. Он је на тај начин узимао европске размере, које су му фатално доделили ранији догађаји и опште стање ствари, и било је очигледно да ће се, по сили тајанствене и узајамне везе између дејстава и узрока, последице његових аката распрострети преко Дунава и Балкана, на међународне односе будућности.

Нећу да говорим о тим далеким еволуцијама, и враћајући се на наше седнице, ограничићу се да констатујем, као једну од карактеристичних црта Конгреса, његову претенсију да ради искључиво по својој вољи. Шта више, ма какве да су биле потајне снаге или спољне тежње, чиј је утицај наизменце и ипак у исти мах подносио, он се градио као да их игнорује. Тај не-

лаички и ауторитативни систем био је врло пријатан и угодан скупу који није имао утврђених уверења: давао му је маха за свакојврсна сумњива, широка и користољубива погађања, испаде у једном или другом правцу, и ослобођавао га од дужности да доводи у сагласност разне доктрине или намере које је чврсто спајао у својим поноситим закључцима. По што га је применио на реконституцију Бугарске и Босне и Херцеговине, ударио је тако исто, као што ћемо мало касније видети, и према Србији, Црној Гори, Румунији и Грчкој. Што се Турске тиче, имао је само да и на даље истраје. Ма да су права ове и права народности у ствари били елементи тих разних питања, он се уздржа да о томе проговори и једне речи и настави да и даље дели доброчинства и немилости, дајући својим комбинацијама просто изглед добре воље.

Конгрес отпоче дакле декретујући у начелу повећање Србије: по том, као да је располагао својом властитом својином или имањем без господара, приступи спонтано практичној деоби, дајући или одбијајући Србима и Турцима ово или оно земљиште са подједнаком и поноситом равнодушношћу према напоменама и захтевима и једних и других. Што се Србије тиче, ако је пристао у последњем тренутку да измени првобитни план, доделујући јој и врањски округ, то је учинио из предусретљивости према жељи француских пуномоћника а по рачунима са свим произвољних компензација. Што се тиче Турске, Председник се задовољи да уклони њене напомене доста чудним одбијањем: „Порта, рече, кад је примила тачке у Сан-Стефану, не би се томе могла одупрети.“ По таком рачуну, Порта не би могла оспоравати ни један члан тога уговора и, по томе истом аргументу, имали би права да је и не саслушају. Али такво резоновање, ма како да је изгледало основано, и сувише се добро слагало са заповедничком методом скупа да би могао не прихватити га: догоди се, до душе, да народности истога порекла беху једне остављене Турској, друге придодате кнежевини; али контрадикцује нису бацале у бригу Конгрес, који управо није хтео да призна никакво национално или јуридичко право изван своје слободне иницијативе.

Његово држање било је особито слично и према Црној Гори. Признавао је потребу да је увећа, да би с те стране избегао нове забуне, а нарочито да би јој дао приступ ка мору, као неизоставну погодбу за опстанак; али није хтео, знајући да се

она не одваја од Русије, дати јој опасна повећања. Од тада, ма да јој је одржао известан део добити утврђених у Сан-Стефану, одузе јој доста важне територије уз потпуну равнодушност. Делегати Кнеза Николе, г. г. Петровић и Радоњић, не беху ни саслушани у Радзивиловој палати и немађаху другога пута и начина, него да се жале на пољу. Они се у осталом не устезаху од тога и љуто се жаљаху да су жртвовани. Нисам још заборавио како ми тужним тоном изложише своја осећања, као да сам ја имао каква удела у конгреским одлукама: кад их подсетих на повећања која је добила њихова отаџбина, они ми одговорише љутито, и ја сам уверен да су они у души веровали да је високи скуп био непријатељ Црној Гори.

После неког Времена, Румунија дође на дневни ред. Питање се компликовало једном деликатном и озбиљном тешкоћом. Зна се какву је помоћ кнежевина указала Русији за време рата, а ипак петроградски Кабинет захтевао је да му она уступи део Бесарабије који је париски мир спојио са молдавском земљом. Наваљивања руских представника јасно наговештаваху вољу Цареву; они су чак давали на знање да је та концесија у њиховој мисли била везана за главне тачке будућега уговора, и да ће њихов дефинитивни пристанак, у случају пораза, остати под сумњом. Озловољити до тога ступња Русију, у тренутку када је она већ примила и тек имала да прими мучне жртве, изгледало је у исти мах неучтиво и опасно. С друге стране, Румунија се позивала на један европски акт, на румунско порекло покрајине у питању, и на големе услуге које је она учинила томе истом Двору који је намеравао да јој одузме оно што је већ имала: најзад Добруџа, коју су јој нудили у размену, било на рачун Турака, било на рачун Бугара, изгледала јој је као сасвим недовољна накнада. Тешкоћа се тако јављала у доста незгодном облику: лорд Биконсфилд бранио је уговор од 1856. године, не толико из обзира савести, мислим, него да би дао већу вредност своjем евентуалном пристанку; кнез Горчаков апеловао је на сувереност Конгреса; народност Бесарабије систематски је уклоњена из дебате.

При свем том мишљење пуномоћника било је готово. Њихови непосредни интереси нису имали ничега заједничког са том ствари а хтели су пре свега избећи да увреде Цара и да изазову бурне дискусије. Одлучише, до душе, да у седници саслушају пледоаје румунских делегата, али ја сам у души

жалио г. г. Браћана и Коголжичеана слушајући их како развијају своју разборниту а илузорну аргументацију. Уз то су и један и други изгледали тужни и за јамачно вршили су своју мисију само по дужности и без икакве наде. И одиста, чим они оставише дворницу Бесарабија буде досуђена Русији а Добруџа кнежевини. Уз то г. Вадингтону пође за руком да задобије Румунији мали округ Мангалију и острво Серпенс: свакојако мршава утеха.

И тако, тим низом одлука, скуп је све више и више утврђивао своју свемоћ. Али овде, пошто смо то констатовали, имамо да признамо да је, поред двестак лица која су заседавала у великој дворници Радзивилове палате, био и двадесет први невидљиви пуномоћник, то јест дух столећа, који се мешао у њихове пописите одлуке и који је у њима узимао свој део са свом својом пратњом од извршених чинова и живих или бујовних доктрина, незнања и смелости; час порицан и одмах за тим слушан, он је вршио видну пресију на ауторитет Конгреса; он је шта више постајао један од пресудних елемената предузећа чијим је пружинама скуп мислио да сам управља, а тако исто и један од узрока, главни можда, неодлучности и дисонанција дела.

Тако је, говорећи само о једноме од проблема изнесених пред Конгрес, принцип народности, службено одржаван у присенку, без престанка излазио из њега по утицају анонимна сарадника кога сам обележио. Често, до душе, скуп је отворено газио то ново право, али га је још чешће освештавао непосредним или обилазним актима, тако да му је — показујући му много отпора — не без разлога, јер то право, за поштовање као општа теза, често скрива у себи многу замку, — дао маха да постигне, слободно или не, осетне напретке на Балканском Полуострву. Када сам уводио у протокол разне мере, предузимане наизменце у једном или другом правцу, нашао сам да поред сваке одлуке противне тој теорији, постоји друга која њој иде у прилог. Одржавајући, под изговором илузорних реформама, Источну Румелију и Македонију у домени Порте противу воље становништва, Конгрес је стварао, сагласно тој истој жељи, кнежевину Бугарску; дајући Босну и Херцеговину Аустро-Угарској, без обзира на хомогеност раса, он их је ослобођавао турске владавине; раздвајајући један део Бесарабије од румунске државе, у пркос заједници порекла, при-

давао је Србима и Црногорцима друге словенске агломерације: уз то, одржавајући у дипломатском арсеналу стари систем васалства коме је потчинио Бугаре, од њега је легално ослобођавао Београд и Букурешт, прокламовао њихову независност као и независност Црне Горе, и тако остварио сан за којим су те три земље ишле тако одавно у сред толиких крвавих бораба. Најзад ће, у грчкој епизоди, одбацујући идеал Јелина, ипак му повладити анексијом од високе вредности, и тако наставити фрагментарно припремање нове архитектуре на Истоку.

(Наставиће се)

НА БОЖЈИ ПУТ

(Наставак)

IV

Хајдука од лупежа треба разликовати као лава од мајмуна или сокола од лисице. То су сасвим два различита појава. Хајдук је прави јунак, витез у потпуном смислу те ријечи: а лупеж је само лопужа, положара и у највише случајева плашљивац. Хајдук се заноси неким узвишенијим идеалима, за које је вазда готов поштено своју главу положити и крв просути, — док лупеж само гледа да што из потаје чалабрцне, а оружје је у стању употребити само у одбрани свог недостојног живота кад га сколе, као и лисица зубе у шкрипу. Хајдук не краде но отима, није кокошар и поточар но јавни борац за своја човјечанска права; а лупеж само краде без разбора ће што стигне, и то средствима најниже врсте. Једино својство којим лупежи обилују а које хајдуцима недостаје у толикој мјери јест досјетљивост. Кад би ње хајдук имао онолико колико је има лупеж, ниђе и никад му никаква сила не би могла дохакати.

Лека није био хајдук но лупеж, не јунак но женскоња, не витез но шушњар. Успркос својој грдној снажурини и тјелесини, тај ти мајковић још ниједне капи људске крви, ни турске ни хришћанске, није био просуо, нити њом својих прста омастио. То је зато што му се некако ни прилике није дало, што се безбели више бојао да рани и најгорег мртвика но да покраде пола Гацка, и, поглавито, што у себи није осјећао ни мрве храбрости. Сав би се најежио и уздрхтао при помисли да ће доћи вријеме да и он буде изложен или да убија или да

буде убијен. У том би тренутку био мрзовољан и на себе и на цио свијет, али ипак се није могао одбити од крађе, ма да му је у таким приликама глава о концу висила. Страст је страст — па мирна крајина!

На годину дана прије херцеговачког устанка на Турке Леку ти однесе враг некуд пут Загорја. Безбели, да што украде. Врљао је по шумама, планинама и странпутицама там' и амо, иprежао неће ли је што ваљано опељугати. Тако га сутура нанесе кроз Зелен-гору.

Било је неђе испред подне. Љето. Упекло сунце као што бити може. Освојио га зној и умор, а спопала жеђ па никуд ни распедити. У хладу кроз гору и којекако, али по голетним пропланцима мука жива. Чак се и лишће по дрвећу спарушило, трава оклебесила, а муве и обади заћопечили да оба ока испију. Да се миче напријед кроз халуге и уз главице, не може се; да се лежи, не да жеђ. И шта је знао чинити? Није остало дебеле сјенке да се у њој није одморио; ни букова дебла међу чије рачве није завирио, неће ли наћи дупљу с макар и устојаном кишницом; ни грохтиње на чије се плоче није попео, е да би се намјерио на какву каменицу с водом; ни јаме на коју се није навирио па и спустио у њу не би ли потрефио или капавицу или снијежницу да жеђ утоли.

Кад би неђе усред густих зелен-горских гудура, треке га звијук и уледи на мјесто. Звијук се понови, и Лека, по нагону, напери пушку и стаде иза једног бора, уплашен као зец а блијед као смрт.

— Ко си бре?... грмну глас изнад њега иза једног каменитог обронка. Лека врже очи на ту страну и умало га капља не удари од страха. Десет глава вире иза крша, а пред свакомсе протегла по дугајлија, као гвоздени кљунови у оних баснословних птица што на оном свијету кљују грешницима џигерице, срце и очи.

— Предај се, и остав' оружје!... понови исти први глас са стијенâ.

Лека немаде куд камо, но побаци оружје поред себе, па се погнуте главе упути и примаче непознатој засједи. Људи из засједе искоче у треп ока, слебутају се око њега, опколе га и ухвате жива. На срећу по њ, Лека у њима познаде српске хајдуке и пред њима чувеног харамбашу, Драга Обренова. Познаде и Драго Леку, као старог јатака и калауза; и ту Леки

Бог помаже те га остали хајдуци, који га не познаваху, не убише у име Турчина, почем је алчак у турско рухо а по турском хадету био оћевен.

Хајде, како му недраго — наш ти Лека хоћеш-нећеш постане, бар и за који сат, једанаести у чети харамбаше Драга Обренова на данику насред Зелен-горе.

Знајући добро за Лекину препреденост и утворењаштво, одмах пошто га наједе и напи, харамбаша га спреми под Зелен-гору, да уходи неће ли ће што од шићара увребати. Лека изврши наредбу да не може бити боље. Обиђе сва загорска села под планином; прегледа све куће и торине; измјери онако од ока све кланце, богазе и пасишта куд крдови јаве — и у том га ухвати ноћ.

Кад би преко Калиновика, сасвим му се умрачи. Таман згода да заноћи у коју од српских кућа и распита се о свему што му устреба да дозна. На крају села опази једну колибу по чијој скромности и оборима око ње позиаде да је српска, и сврати у њу.

— О домаћине!... зазва испред ње.

— Ко зове... ко?... одазва му се женски глас изнутра, и истрча домаћица — млада невјеста као роса, здрава као шљива, прикладна као икона а кршна као тријес.

На Леку насрнуше два торна пса као два јунца. Домаћица их одби. У толико и Лека уђе у колибу; домаћица за њим.

— Добар вече!... назва Лека и спрти торбу поред пријеклада.

— Бог д'о добро!... прихвати невјеста, саже се те га пољуби у руку, распали луч, и кад на лучевој свјетлости угледа Леку у богатој турској ђеносији и салтанету промисли да је ага или бег, те му брже-боље прими торбу и објеси о клин у дувару и примаче му столицу уз ватру да сједне.

— Може ли се на конак, млада?... запита је Лека, сједајући.

Домаћица се стаде мешкољити; види се одмах да јој не би мило, па ће снебивајући се: „А, Бога ми смо, мој лијепи „аго", ето... јади га не знали!... нешто побуђани и забуп. Ето... не бранимо да се пречамиња, ама ми ј' у кући болештина — у кам се станила! Двоје ми је ђеце закопљачило од ње.... па ти се бојим да ти се што не би — не д'о Бог! — докуњдисало ја пријонуло. А и сиротиња смо, танко стојимо, па нијесмо

с тебе. Но да се мореш, мој златни аго, потрудит' до ту ђе у село... има зенђил **вашије**', а сви су дочекни и рази мусафирима да тога не би наш'о на далеко. Ја знам ти с' из далека, суст'о си — па б' и љевше починуо тамо код њиг на душецима но код мене на слами а у поњави?!...

Лека погледа испод ока на ђечију ложницу, у којој два малишана од по осам до десет година хркаху у најљепшем сну, и тај-час позпаде да Загорка лаже. Сјети се да ту има нешто, па ће лукаво с натмуреним изразом на лицу:

— А-да, не могу ти, валај, ни стопе никуд даље; но ћу таман вођекана поћес, па шта ми Бог да! Прођи се, јадна, заповетања! Тако ми свечева сунѐта, мим' оно што је ком у таксирату забиљежено никоме ништа неће бит': а, билај, од таксирата иксан не утече, па да му је шехитан кум. Но са ђекана ђе смо ту смо; што му га је ту му га је!...

То невјести не би мило, ама не смједе ни зуба обијелити. Турчин је у кући, а с њим се није шалити. Лека, по обичају, погледа по кући, и јако се изненади кад виђе кућу пуну крцату као кошницу. То суво месо виси над огњиштем о жиокама; кошеви леже на гредама као коке на легалу; хамбари се упријечили с једну страну, а бадањ и каце с другу страну огњишта уз дуварове; бакрени суди запремили пола зида изнад ватре, а шта ли тек још има горје на тавану... Удно куће бијаше поширок древени кревет, натрпан јако узабраном травом и прекривен поњавама — умамурен за ашик као игда, и таман за двоје.

Лека напуни чибук јањицом; домаћица му метну угљен те затутуми, па ће је запитати преко чибука:

— А чија ти би, бона?

— Ја покојног Јована Шудупа... одговори невјеста, поцрвенивши до иза ушију.

— А да-ну, јадна, мало каве имаш ли?!.. Научио сам, па не могу без ње за живу главу. А и суст'о сам,... а бели је добра за уморна и дертли иксана, чисто му некуд поврати дѐвер и кỳвет... заће Лека мирно заповједнички.

Домаћица немаде куд-камо, и ма да јој би и криво и жао да крепа од муке, пристави кавене суде уз ватру и стаде мљети испржену каву.

— Јеси ли давно обудовила?... надовеза Лека лукаво.

— Има двије-три године.... рече жена истресајући самљевену каву.

— Колико имаш евлада?... настави Лека удворењачки.

— Салте то двоје, Богу на аманет!... уздахну невјеста, заспипајући каву у џевзу.

— Па к'о да ти је, Богу шућур! остало иза рахметли сахабције лијепо: чини ми се, не пролазиш рђаво с том ђечином — да су ти жив' и здрава!... ходе јој Лека подлијевати.

— А оно, теке тако... животари се. Бог ме ниј' оставио без нафаке — 'валимо га! Инокоштина је, а могло би се некако крпит' дан за дан и везат' лик с опутом. Но и село нам је душевно, па ми се не оглушава: а ага добар предобар — да му Бог да сваку срећу! — па ме помаже шаком и капом — Бог му д'о те се свог лијепога здравља наносио!... разгдагори малоумна дугокоса, мијешајући мед с кавом у мерџанли филџану.

— А велиш: душевно село, а ага предобар, а?...

— Село к'о иједно, а сам ага за стотину такије' села. Све што 'оћеш код њега је: и лијеп к'о вила, и јунак к'о вук, и болећи к'о мајчино срце, и имућан к'о везир, и добар к'о добар дан у години, и фис... тако па се мимо то не може... настави домаћица и додаде Леки каву у филџану, једну па другу.

— Који оно би ага вођекана?... запита је Лека прискујући каву преко чибука.

— Та буди Бог с тобом, зар не знаш? Јусо Мёкић, а да ко?... изговори жена некуд поносито и важно.

— Јусо!... дрекну Лека, као да га ко збоде ножем међу лопатице, изрогачи очи у страху као онај филџан у руци, а лактови и кољена му заклецаше тако да тур његових мавених чакшира испи пола филџана просуте каве.

Домаћица је била и сувише проста да примијети какво било узбуђење на Леки, који се брзо прибра и, да би укрио трагове, настави:

— А знам, бона, Јуса... како да га не бик знао! То је мој најбољи дост и кардаш. Честит је ту Турчин — не било му жалости! Валај-и-билај, згодније мушке главе и бјешњег ђиница нема од Неретве па чак до Бојане, да је кабил! А долази ли кад вођекана? Баш би ми био ћеиф да хоће окле дођ' ноћес да се видимо од живе жеље — нијесмо се, бива, виђали има тај земан. А, турске ми вјере, да зна да сам ја вођекана ноћес, дош'о би он саврх Зелен-горе ја ли са дно Дрине — не би мог'о одржат'. Ахбаби смо ми, моја драга, и наше куће и сојеви од баба-земана — још да знаш!...

— А доћ' ће посигурно ноћас; чудим се како није вет и досле дош'о. Навраће се готово сваку ноћ, особито откад су м' ово ђеца хаста — јер је к'о што знаш предобра срца и богумиле душе; а што је јопе' милокрван, томе јаду краја нема! Па кад се салте раз'азури и расприча, девет би га дана слуш'о и гладан и жедан... занесе се домаћица.

— А!... заучиње Лека, избуљи обје очи, а кава му полину те се закашља као ђед од сто година. Пошто му одумину, запита га стопаница:

— Тако ти Бога, ко си ти и окле си? Не буди ти ж'о што те пита једна женска глава!...

На то ће Лека примирен: — Ја сам, Даут-бег Љубовић из Хоџака. Па сам пролазно тамокана до у Фочу, да купујем свилу и чоху, е ћу са помоћу божијом и таликли хаиром да се женим убрзо одивом из соја Гавран-капетана из Почитеља. Накупујем у Фочи све што ми треба, и натоварим двоје коња, најмим четири ћириџије, а ја на трећег, те отиснем пр'о Ратања пут Невесиња. Но да ти се, бр'те жалим. Чо'јек каже, ма Бог располаже — што рекли наши стари. Кад бих, бива, тамокана пр'о планине, награјисах на харамбашу Стојана Ковачевића с четом. И не лези, ђаволе! Окучише ме хајдуци, и умало не заглавих к'о нико мој. Све четири ми ћириџије погибоше, оба ми товара зијанћери отеше; а и ја ти никад своје куће не бих видио да ми срећом не посрну хат, а ја пр'о њега кубаџ баш кад ме ишћаше или Стојан или неки к'о он прекаблићаг њоном на два лопуха. У добри час по ме, ускоци се забезекнуше око коња и товара и ћара, те ја ни сам не знам како ушкампах пјешки на опанке кроз шуму и планину и спасох салте го живот. Па сам добро подбио табане и ограјис'о ватру, к'о није ни чудо: дошло да се мре, па сам ломан и изубијан да не може бит' горе ни жалосније. Ах, Стојане, јада дочек'о — Бог ти судио јаки! што м' уцвијели данас на царској нади асливасли, права-здрава, у највишем моме весељу и рахатлуку! О-о-о-х!... јадиковаше препреденьак, уздисаше, и протезаше се, као да се јако дигао с болничке постеље на којој га је тrostрука грозница за три годишце тресла и ломила.

— Ах, 'оће Стојан, пушка га турска заклала — Бог му навио!... заће тропута домаћица: — И Јусо се жали, да му прijети и запада у бусије; па се све бојим јаду, да га ђаво не наврати 'вамо једне ноћи. Не знам шта бих чињела: пома-

виђала бих, чини ми се, да окле ба'не с крвавијем јатаганом у рукама. Кажу, да је страшан погледат': вас цри к'о Арапин, а очи му велике к'о у вола и крваве к'о у бијесна курјака — 'оће ли бит' тако к'о си га глед'о?...

— Валај, секо, то је права правцата истина. Бар је данас но ме био и цри да не може црњи, и крвав да не може крвави' бит'. Но се не смије он 'вамокана спушћат' — бечак! А, бели, да га хоће поћас белај донијет', па да га ја и Јусо дочекамо — е, волио бих, тако ми мезара у који ћу! но сад да ми цар одбучи вас Али-пашалук да господујем, и хајлуке к'о једном везиру, и изум да ми нико и ни за што освен њега не може судит' на дуњалуку... бусну се Лека некуд силовито као да је, лише крста, права потурица.

Тек послије овог разговора домаћица, која се бијаше спрва узјаврила као кучка од љутине због присуства незванога и нежељенога госта, удобровољи се, и махнувши руком као да би хтјела рећи: што је ту је! скочи те натуче јаја у таву, пристави цицвару и изреза меса из кошета, те пред „агу“. Лека ти се наслаши и наћафариса баш једанпут агински. Вечерајући, стаде распитивати жену:

— Рек'о би' бива, да имаш лијепе нафаке. Шта имаш од хајвана?...

— Једно стотињак брава овчије' и козјачи, једну кравицу и једно кљусе — Богу за славу! Но ми ђеца чувају и агински мал, те некако скунаторим да не желе кашику млијека нити посрћу на туђ чанак. А давно сê казало: тешко лонцу који чека из села засмока!... расприча се глупава стопаница и даде вољу свом женском језику, као дијете точку низ клизаву странчину.

— А колико има Јусовијех брава у твојој сермији? настави Лека, жмиркајући.

— До педесет говеди и двјеста коза и оваца; ето иг у стајама и торинама ту... исповиће се лакоумна торокача, и не слутећи шта говори и пред ким полаже испит и рачуне.

Леки и није требало ништа више. Дознао је доста, и досјетио се одмах с ким и каквом сортом има посла. Таман вечерао, а жена се сагла да покупи суде и кашике, док захрза коњ пред колибом. Домаћици удари весела ружица у лице, очи јој се напунише блаженства, сва уздрхта од миља, побаци

суде и синију, на полеће к вратима, рекао би: сломи се, а повика: „Благо мени, ето мог златног аге!“...

Чим отвори врата, рашири руке, истрча Јусу у сусрет, ухвати му коња за узду и помогa му да сјаше, па га склопи рукама око врата и отпиште љубити — јадно ти јединица брата кога није за девет година виђала. Бесумње, ни Јусо њој није остао дужан.

Међутим, Лека се узјазби. Како чу коњско хрзање и тапат и име Јуса Мекића, познатог крстолома и зликовца и другог Сали-аге Бика, зацвокоташе му вилице, заигра чалма сама на лубањи, узврпољи се, и поче се освртати око себе: шта ће, како ће? Пошто не мога избјежати кроз кућна врата никако, а како су кутњи прозори уски и тијесни да би се и мачка једва провукла кроза њих, немаде куд-камо но се успуза уз једне прислоњене љестве на таван, а отоле кроз отгорен сомић па на кров. Јусо у кућу, а Лека с крова кубац на напоље на ледину, а одатле дал-табан пут Зелен-горе да тражи Драга и хајдуке. Заборави и на торбу и на струку, али га зато не изневјери стари талих но по индивину управи правце чети ће је и оставио.

Кроз два-три сата Лека је био међу хајдуцима, казао им све шта је и како је, калаузио јој до Калиновика и навео је око поноћи право на кућу заведене Загорке кметице, код које је покварено срце блудног Јуса Мекића нашло завидно пристаниште.

Хајдуци се распореде око колибе. Двојица од њих заузму положај уз врата. Лека и харамбаша Драго се увуку кроз сомић, полако се спусте на таван, загледају се у мрак унутра и стану прислушкивати. Унутра мрак и само мрак, и само што се кроз његову цришу чује како цврчи цврчак покрај огњишта и како правилно дишу ђеца у ложиници.

На једном стаде шкрипа расушеног кревета таман под њиховим ногама и зашушта слама у њему. И Драга и Леку подиђоше жмарци саврх главе до пета, спопаде их језа, стадоше се протезати, крв им наврије у главу, а испред очију им сијнуше блијеске баш као оно из зјеница црне мачке у мраку, и јед им стеже грло као гука сичана.

Онда завлада поновна тишина, обамрлост, ма за час; њу замијени притајено кикотање и шапат. Осветници се заслушаше.

— Ма, хвала Богу, ко би то мог'о бит' и куђ се дио?... чу се мушки глас.

— А што знам? златане мој! Каза се да је Љубовић, а ђаво би га знао ко је. Мора бит' да ј' искочио кроз сомић, а-да није проп'о у земљу, пошто га нiђе нема у кући — ето си видио и сам: пребискали смо је, да је кабил, к'о кошуљу... заће домаћица.

— Ма, бона била-не! све ми се чини, бива, да је то био неки јарамаз од тијех пексинијех ђаурскијех хајина: на чуо ће ја ово дођим код тебе и, билај, се спремио рóдо да ме умеси. Аја, ту се нешто крије... те добро увезано. Но причај ми какав бијаше?...

— Висок. богме, виши но ти; риђ, гледан, бркат, опун, и оћевен баш к'о какав прави бег...

— Хај-бо! Да је који од тијех проклетијех харамбаша — није. И Стојан и Перо и Драго су растом од омањијех људи, у крупицу, и црномањасти. Да је ко из њихова друштва, ни то ми не иде у главу, јере зар би бјеж'о од мене тако у бестрв? Море бит' да је или некакав ухода или лупеж, па дош'о — к'о вели, да омасти брк. Био ко му недраго, тек бели се ту неки ђаво леже — те најако!...

И леже!... раздрије се Лека изнад њих озго с тавана, па, поохрабрен јаким заплећем од Драга, шчепа неки самар искрај себе по шипу те њим доље на кревет буп! У толико Драго потеже кубуром па је онако од ока по гласу одапе грух! То би уједно и знак те хајдуци навријеше на кућу, обише јој врата купалацима и камењем и упадоше унутра.

Самар притиште међу бедрице Јуса са женом тако незгодно да се није никако могао исколебати, а камо ли дочепати оружја. За већу његову песрећу, он га сачува од харамбашина куршума, који се одби од чвора на јасенову главару таман више агина потиљка: ваљда зато да не умре док се доста својих јада не нагледа и жив својих грехова не отпашта.

Стаде Јуса дерњава испод самара као кењца, колеж домаћице и писка престрављене и блануте ђеђице: док не склонише хајдуци, ђецу умирише а Јуса и жену ухватише и обоје бркебоље свезаше у једно уже. Јусово одијело и оружје дигоше; поробише по кући што год вредније нађоше: обише сандуке и дигоше сав накит, срму и паре домаћичине па зађоше по стајама и горницима. Одатле извјавише сав мал: по харамбашиној

наредби одбројише стотињак коза и оваца и одвојише двије кравице, једно кљусе и два вола те поклонише невиној сирочади, а остале браве, коње и говеда зајмише преда се и оћераше у планину.

Уз пут на једној раскрсници свежу невјесту за ноге и косе и објесе је наузнак о неки граб поред пута — да свијет од ње химбрет узима; а Јуса одведу у Зелен-гору и наврх ње му одсијеку главу а труп рашчерече, па и главу и тјелесне му комаде побију по зашиљеном грању високих јела и осушених дубова за храну црним гаврановима и отровним гујама.

Сјутра-дан дознају Калиновчани шта се̑ десило с Јусом и кметицом му те ноћи, па се дигну у поћеру за хајдуцима. Те све трагом за њима до раскршнице; ту нађу жену ђе виси — једва живу. Једни је одријеше, скину, обуку и однесу у село; а други пођу у поточ напријед. Но и они, кад нађу Јуса искасапљена и искабличана наврх планине, не смједну ићи даље, те му покупе онакажене остатке, стрпају у један харар, врате се натраг у Калиновик и укопају у мезар пред џамијом.

А наши ти хајдуци предеру здраво и весело преко Невесиња и Гацка и у Сомини подијеле шићар, па и Леки не учине криво: дају му четири испод звона овна, десет брава, четверо говеди и једног коња. Одатле хајдуци пошљу једног друга са стоком у Рисан да је прода и у паре претвори, остали окрену у Доњу Херцеговину да четују, а Лека у Дулиће — да излежава и краде.

Од безобразне хришћанке и бетереуз-балије нема ништа гадније на свијету. То кажу стари, а тако је и у ствари. Она загорска фуццутκиња, како остани за уклин и калијеж свему свијету, домисли се шта ће и како ће. Те, као створење које је образ изгубило, хајван који јој хајдуци ђеци оставише раздијели на ћесим, ђецу погоди у најам и остави, а она навуче на се некакве прње, урувети се као најгора просјачица, узме штап у руке и заокуни од села до села, од куће до куће, причајући како јој је дом изгорио и просећи милостињу.

Народ побожан, милосрдан, раздарушан и гостољубив — те неко овцу, неко шиљеже, неко руно вуне, неко груду сира, и она ти истога љета сакупи имућа да Бог поможе. Без мало се могла равњати по богаству макар с којим сељаком у Калиновику, али јој и поред свега тога бијаше у срцу така пустош као да ништа нема. И заиста, што јој је било најмилије, чим јој је заражено срце било најпупније — изгубила је за навијек.

Јуса јој нема. И намисли се осветити, начином који ни вјештици не би на ум пануо.

Скићући по прошњи, дође у село Биоград у Невесињу на сами Госпођин-дан. Око биоградске цркве дернек, скркљао се народ из свега Невесиња — као но ти кад осим те једне цркве ту није било храма у цијелом кадилуку. Послије службе божије, кад изађоше кнезови, народ и поп из цркве, и народ се разиђе по ватрама а поп и кнезови посједаше у хладу под стољетним храстовима, Загорка, погурена, приступи попу руци и ходе му се јадиковати: како је родом с Гласинца, како се̑ мучила с троје нејако сирочади и ћоравим домаћином; како није имала ниђе ништа до једну кравицу, коју јој је болесни муж на пашу изгонио, и како је неко дошао и мужа јој гереља преклао и краву оћерао. Додаде, да је тражећи кривца обила и дрво и камен док је и ту пут нашио, али узалуд; и сад је дошла, рече, на сабор пред цркву, да моли попа и кнезове, да питају народ: да није ту ко од оних што су ову сироту унесрећили, или да ко не би знао ко је то био, и да учине „амине“.

Та утворена и добро смишљена исповијест текну болећиво срце доброг пастира; кнезове такође. Један од њих би готов па се диже и попе на један стећак. Народ се скупи у гомилу, а кнез повика:

— Чуј, народе ʼришћански! Ова сиромашица с Гласинца каза нам вође пред светијем домом божијем то и то... И ако ко од овијеʼ што су сад вође био крив њој и пред Богом а не стио јој по божијем праву и људскоме ʼришћанскоме закону муку наплатитʼ и невољу ублажитʼ и заслугу вратит, или знао кривца а не стио га вође проказатʼ да му сабор суди — да Бог да и ова света богомоља и данашњи дан и годет: те му се траг по трагу ископʼо, на њ прстом показивали по злу путу, по рђаву га гласу спомињали, турска му пушка кости поломила, рђа га била док је жив, црње дневи дочекʼо но што му је црно срце, и не могʼо се с душом растатʼ док га све муке не прегазиле и док му свијет **на божʼи пут** не бацʼо за севап и каритат!...

— Амин! Да Бог да!... разлеже се јека и граја из масе, као ломљава страхотног усова кад се с брдске капе на какав жалосни кућерак отисне и сварда.

На то се прогура кроз гомилу а из гомиле једна висока мушка прилика са увијеном у појас главом, примаче се к просјакињи и загледа се у њу. Погледи им се сусретоше, и про-

сјакиња се лецну и стуче назад као да је ко жбацну ножем под пазухо, а непознати се мушкић попе на исти стећак с кога кнез сађе, и завика што га грло дава:

— Браћо Срби вјере православне! Не купите и не судите прије но ствар испитате! Не наглите, не гријеш'те душе!... Ја ову жену познајем; она лаже, што гођ је казала — и то је све, јер не смијем далеко гонит' и опширно зборит', к'о на овом мјесту ће је виша половина шуила и испод уши. А иначе је свашто јес' но свашто рећ'. Но да прекинемо на овоме: како ова жена са Загорја казала истину, онако се и стекла народна клетва на онога ко јој је и на'удио; а ако шта слагала, навио Бог јаки: те јој не могла пара испанут' док је у крљу под ћивот светог оца Василија не донијели!...

— Амин!... заграја свјетина, и осврну се да види камо просјачица, кад ње нема — просто као да у земљу утону. У исти час нестаде и непознатог заклињаоца, кога смо само ми по гласу познали. А и ко би то други могао бити, сем Леке Мандића?...

Рђаво је Лека проклео проклетницу, јер она није више од половине слагала; а и мање од поле народне клетве у њену корист нека му се случи, за њ зло и наопако. Ма и њојзи неће бити лако: преварила је народ; преварила је Бога — достиће је народна клетва; постиће је казна божја. То се ни Леки ни Загорци неће разминути па кад било!...

Глас народа — глас Сина Божјега. И заиста, право имају наши земљаци кад кажу: боље је да те народ метне под гомилу, но да те заспе под клетав! — Постоји басна, да је једне мрачне ноћи украо мећед кошницу пчела и однио у своју јазбину. Сјутра-дан сахибија улишта дође пред цркву и пред њом с народом дигне клетву и учини амине против лупежа. Кад, веле, истог дана, ето ти мећеда ће севаља из шуме, заметнуо се дубином на право с њом те у уљаник. Ту је остави тек начету, па се, помаман, врати назад празних шака, урлајући и пребијајући се низ греде и јаруге док се сав не здроби и изломи у хиљаду комада.

Безбели, да ће најзад тако нешто бити и с нашим јунацима. Свршетак ове приповијетке, потоњи дани Лекини и скончаније покварене Јусинице Загорке даће нам о том несумњивих доказа. Бог је судбина, вријеме је њен тефтер а људи су писаљке којим судбина по свом тефтеру шара јазије разумљиве и непроучљиве. —

Невесињски.

(Свршиће се)

О ВЛАДАОЧЕВОЈ НЕПРИКОСНОВЕНОСТИ

У УСТАВНОЈ МОНАРХИЈИ

од

ЖИВОЈИНА М. ПЕРИЋА

РЕД. ПРОФ. ПРАВА НА ВЕЛ. ШКОЛИ.

1. У аутократским државама неприкосновеност владаочева објашњава се прво том догмом да је владалац пуномоћник Божји на земљи. Пошто властодавац, Бог, не може одговарати пред људима — људи, напротив, одговарају пред њим — то ни пуномоћник његов, владалац, не може бити одговоран. Чак ни онда кад би његов властодавац био одговоран, владалац то не би могао бити: у границама пуномоћства не одговора пуномоћник већ властодавац.[1] Затим, за неодговорност апсолутнога владаоца имамо овај чисто правни разлог. Апсолутни владалац, то је суверена власт, то јест он је инкарнација државе, а битна особина те власти јесте да је она неодговорна. Пред ким би та власт одговарала, када изнад ње нема друге власти? А ако би она могла бити одговорна, она не би била суверена.

2. У уставним монархијама владалац није суверена власт, па је ипак неодговоран. Јер владалац у тим државама, ако је реч о његовим законодавним атрибуцијама, представља само једну половину суверене власти.[2] Друга половина припада на-

[1] Ова догма божанскога пуномоћства истицана је, у модерном праву, у корист власти државе да може над својим члановима изрећи и смртну казну, у случајевима које она предвиди. То је теорија Xavier de Mestre-a коју је он изложио у својим Soirées de Saint-Petersbourg. (В. Ad. Franck, Philosophie du droit pénal, p. 27 à 45).

[2] Ми узимамо да је, у уставним државама, законодавна власт израз државе, дакле да је она суверена власт.

роду, то јест скупштини. Суверен то је једна **целина**, што значи да владалац овде није суверен, јер је он само део те целине. Још мање је владалац суверен као шеф извршне власти. Пре свега, сама извршна власт, која има ту функцију да извршује законе, то јест вољу законодавне власти, није суверена. Њена воља потчињена је вољи законодавне власти, док воља суверене власти не стоји ни под каквом другом вољом. Отуда и владалац, као представник извршне власти, не само да није суверен, већ он ту није, као у случају када је у својој законодавној улози, ни **део** суверена: он је потпуно овде потчињен суверену.

Па на чему онда почива начело неодговорности уставнога монарха? Неодговорност аутократа да се, као што смо видели, објаснити и разумети, док, међутим, изгледа, према горњим разлагањима, да тако није са владаоцем у уставним државама.

3. У уставним монархијама владалац постоји не зато што би њега неко сматрао за некаквог пуномоћника Божјега. За свако пуномоћство треба доказа па и за ово. А, како нам се чини, тај доказ ни један владалац не би био у стању пружити нам.[1] У овим државама установа **владаоца** задржата је зато што се мислило да је она корисна. Дакле, из онога истог разлога из кога су усвојене и остале институције, као што су парламенат, судови, полиција и т. д.. И када тако владалац није ништа друго до једна, и ако врло важна, правна **установа**, то онда не може бити говора ни о лојалности или нелојалности наспрам владаоца, исто онако као што не може бити говора о лојалности или нелојалности наспрам осталих установа, н. пр. наспрам Касационог Суда, Државнога Савета. Може бити само речи о томе, да ли та институција која се зове владалац функционише правилно или не. Можемо, у том погледу, са радом владаоца бити задовољни или незадовољни, као што можемо бити задовољни или незадовољни функционисањем ма које друге установе. Са овим немају никакве везе наши осећаји наспрам саме **личности** владаочеве: можемо ми имати симпатија наспрам личности монархове, и ако он, као установа, неправилно функционише, и, обрнуто, може нам владалац бити лично антипатичан, при свем том што он, као установа, као власт, правилно

[1] Ако хоћете да верујемо да сте пуномоћници Божји, вели, у главном, Proudhon владаоцима, покажите нам то своје пуномоћство.

дејствује. Нити је у првом случају владалац, због своје симпатичности, добра, нити је, у другом случају, владалац, због своје антипатичности, рђава институција. Они који затварају очи пред неправилним функционисањем установе која се зове владалац само зато што им је личност владаочева симпатична, нису савесни грађани, као што то нису ни они који, због антипатије коју осећају наспрам личности владаочеве, занемарују тај факат да та институција добро дејствује. Дакле, треба добро двојити код владаоца, као и код других органа власти, установу од личности која је носилац те установе, те избећи да се, због личних односа са владаоцем, заузме погрешно држање наспрам самога функционисања исте установе. А да би, пак, ова евентуалност била што ређа, треба, колико је год могућно, са владаоцем немати других односа до оних који се имају са осталим установама, то јест трудити се да се у њему, ако се тако можемо изразити, види само једна апстракција, нешто безлично. То ће нам дати могућности да функционисање те установе посматрамо непристрасно, без икаквих примеса личнога момента. Тек под тим условом наша контрола и критика владаочевога рада може бити принципијелна и корисна по правилно фунционисање ове институције. Онако исто као што наша контрола и критика рада осталих органа власти не може бити тачна и савесна, ако не апстрахујемо саму личност тих органа. И када се владалац схвати као власт, свакако власт висока и значајна, онда отпада, као што смо то већ приметили, и дужност лојалности и грех нелојалности. То су појмови који владаоцу одузимају карактер власти, установе, и који имају за тенденцију да се владаоцу поврати карактер какав је он имао у раније доба светске историје: тада је владалац био господар, а појединци његови лични службеници (нешто слично приватно-правним односима садашњих кућњих старешина и њихове послуге). Данас је владалац само једна државна власт и ништа више; личност његова се апстрахује, она ишчезава.

4. Пошто је тако владалац власт, исто онако као и друге власти — само, наравно, са другим атрибуцијама — то се онда неприкосновеност владаочева не појављује као каква прерогатива личности која ту власт врши, већ као одлика саме те установе, одлика везана за њу у циљу да би она могла боље одговорити своме задатку, другим речима, у циљу да би се од

ње збиља имале очекиване користи. Како, пак, владалац, као и свака друга установа, мора да функционише — а то бива када владалац врши оне дужности које су му као власти додељене, — то он не може не чинити употребу од своје неприкосновености: тиме би он сметао исправном функционисању власти коју називамо владалац, што значи да не би правилно вршио своје јавне дужности, на штету правилнога кретања државнога механизма.

5. После ових напомена, да видимо сада чиме се правда речена одлика установе владаоца. Треба правити, код тога питања, ову разлику.

a. Владалац као шеф извршне власти. Познат је задатак извршне власти: она примењује законе. У том извршивању закона састоји се функционисање државнога механизма. Сваки добар механизам претпоставља један центар од кога потиче импулс за рад, за кретање. И тај центар треба да буде један човек. Акција се, као што се зна, не слаже са договарањем. Договарање је потребно за доношење закона који прописују правила за кретање државнога механизма. Из овога разлога извршна власт је сконцентрисана у рукама једног човека, владаоца. Тај разлог захтева још да тога центра у држави има сваког тренутка. Овај резултат не би се постигао, ако би владалац био законски одговоран за вршење својих јавних дужности, и, уопште, ако би могао бити оптужен и кажњен. Казна би имала за последицу, да се владаоцу одузме његова власт: како би онај који је осуђен могао бити представник ма какве власти, а нарочито власти владаочеве? Разрешење владаоца од његове дужности водило би томе резултату да би се привремено остало без онога центра о коме је горе било речи. А како би такве евентуалности могле да учестају, то би, услед честога одсуства казанога средишта, државни механизам показивао велике махне у своме функционисању.

Међутим, када владалац никада законски не одговара, онда ће шеф извршне власти стално бити ту, или бар промене на престолу много ће се ређе дешавати, што је, нема сумње, корисно. А да, пак, немамо тај пример: да је једна несуверена власт неодговорна, противно правилу да свака власт, осим суверене, треба да буде и законски одговорна, измислила се доктрина одговорности министра, то јест представника, пуномоћника владаочевих. Интересантан изузетак од норме, да пу-

пуномоћник не одговара већ властодавац. Јер: Qui mandat ipse fecisse videtur. На тај начин постиже се да владалац као власт није неодговорна. Установа, као таква, као апстракција, одговара, као и друге установе, само не одговара непосредно, већ посредно, заобилазно, у лицу министара.

Није, пак, противно моралу да министар одговара за владаоца. Не може се рећи да он одговара ту за туђе дело. Јер акт за који он сам носи законску одговорност постао је владаочевом и његовом сурадњом. Он је, дакле, за половину његов, а за другу је половину владаочев. За прву половину министар одговара nomine proprio, а за другу половину nomine alieno. Он је пристао да буде владаочев пуномоћник, па стога није неправично да одговара и за ову другу половину акта. А ако ово објашњење одговорности министрове за цео дотични акт не би било довољно, ми је можемо образложити и овако. Ако, са позитивнога гледишта, државни акт није искључиво министрово већ и владаочево дело, због чега би требало да они за њега носе заједнички и одговорност, а не да ову носи сам министар, државни акт, са негативнога гледишта, може се сматрати као искључиво дело министрово: он је могао, не пристајући на њега, спречити га у целини. Без пристанка његовога тога акта не би било никако, то јест ни делимично. Другим речима својом сагласношћу са владаоцем, министар је омогућио постанак дотичнога акта у свој његовој потпуности, а не само у једном делу његовом. Са ове тачке гледишта, министрова воља сама за се, апстрахујући вољу владаочеву, може се сматрати као једини узрок целога државног акта у питању, тако да министар, одговарајући сам за цео тај акт, не одговара делимично за туђе дело, већ одговара за једно дело које се може, у свој својој потпуности, узети као његово. Дефинитивно, са гледишта негативнога, код државнога акта имамо две воље, владаочеву и министрову, од којих се свака може сматрати као независан и потпун извор истога појава тога акта.

б. Владалац, такође, не одговара правно ни за законе. Владалац, сам за се, није законодавац; он не може сам никакав закон донети. Законе доноси законодавац који за њих једино може и одговарати, а он је опет, као суверена власт, неодговоран. Када би владалац који није законодавац одговарао за законе, он би одговарао за туђе дело. Дотле, док је сам, владалац не може створити закон, а чим се, тога ради, удру-

жи са народним представништвом, његова личност ишчезава, губи се и, са народним представништвом, претапа се у једно безлично и особено биће које се зове законодавац и које је неодговорно. А ако би се на све ово приметило да владалац, пошто улази у састав тога безличног бића, треба да бар *делимично* одговара за дела истога бића, то јест за законе, ми ћемо рећи да је суверена власт неодговорна и у целини и у деловима, и да, ако би она могла ма и парцијелно одговарати, она не би била потпуно неодговорна, што значи да не би била суверена.

Овом разлогу правне неодговорности владаочеве, када је реч о његовом уделу у доношењу законâ, треба додати и онај који смо навели за неодговорност његову као шефа извршне власти. Када се је, у место да се из једне крајности, свемоћи апсолутнога владаоца, оде у другу, у свемоћ народнога представништва, нашло да треба моћ овога последњег фактора ограничити моћи владаочевом, — равнотежа која се на тај начин постиже у држави онемогућава постојање једне свемоћне, неограничене силе која би била опасна по индивидуу, човека — онда би било нелогично поставити правило да владалац може бити, за своје законодавне функције, окривљен и кажњен. То би омогућавало често одсуство владаоца, другим речима, то би одводило често томе резултату, да бисмо имали у држави само једну силу, без границâ, народно представништво, оно што се, као што мало час изложисмо, установом владаоца баш хтело избећи.

6. Али, ако је владалац, а из показаних разлога, *законски* неодговоран за радње које врши као власт, он зато ипак није *морално* неодговоран. Јер шта се тражи за моралну одговорност? Да је дотично дело производ наше воље. Пошто је човек слободно биће, то јест пошто он може да има ову или ону вољу, то он, природно, одговара за вољу коју је фактички манифестовао. Тако, *декрети* су, као што знамо, заједничко дело владаоца и његових министара, они су, то јест, производ и владаочеве воље, што значи да, са гледишта моралнога, и он носи одговорност за њих. Он је те акте *хтео*, а могао их је *не хтети*, и тако их спречити. Због чега, ако владалац ту одговара, он одговара за *своју вољу*, што је сагласно са моралом. Исто тако, са гледишта морала, владалац одговара и за *законе* које је санкционисао. Истина, закони су продукат воље законодавчеве који се, као што смо видели, у уставним монархијама не идентификује са владаоцем; али како је то што

се зове *воља законодавчева* производ посебних воља владаоца и народног представништва, то владалац може, одбијајући своју санкцију за закон у том представништву изгласан, да спречи формирање *воље* законодавчеве. Из чега излази да је владалац, потписујући закон, *хтео* да се та воља формира, што значи да је он, у исти мах, *хтео* и оно што је продукат те воље, то јест да је *хтео* нови закон. Отуда он за овај, као за дело које је његовом сопственом вољом омогућено, носи моралну одговорност. Тако, владалац морално одговара за повреде, од стране закона, уставних принципа, као и за друге махне које би нови закон показивао.

7. Да владалац буде и морално неодговоран, требало би претпоставити случај у коме су, по кривичном праву, делинквенти неурачунљиви. Или би требало бити крајњи детерминиста, па рећи: пошто, у опште, људи, па, дакле и они који су на престолима, немају слободне воље, то не може бити ни одговорности. Једна врло подесна формула да се човек извуче од одговорности без штете по своје лично достојанство. Нема сумње да би том формулом похитали послужити се владаоци под чијим руководством државне ствари не би добро ишле.

8. Према овоме, владалац морално одговара, ма какву уставну теорију он исповедао. На име, морално је одговоран и онај владалац који мисли да мора акцептирати све оно што хоће народно представништво, било непосредно (код доношења закона) било посредно, преко министра (код доношења декрета). Јер и ту, као и у противној, по нашем мишљењу тачнијој, теорији, владалац је својом вољом омогућио постанак акта у питању: он је могао не хтети га, и тада њега не би било. Својом пасивношћу могао га је спречити, што значи да га је, својом активношћу, створио.

У осталом, не може се рећи да владалац који акцептира вољу својих министара — да узмемо само пример декрета — нема *своје воље*. Несумњиво је да он има и овде своју сопствену вољу, само се особеност овога случаја састоји у томе што владалац неће да да̂ себи труда да, у пословима које он са својим министрима врши, покаже извесну индивидуалност, већ, што је за њега лакше и ако не достојанственије, прима као готове резултате до којих су министри својим размишљањем и својим личним напором дошли. Акцептирање тих резултата од стране владаоца, то је манифестовање *његове воље*, да

буде оно што министри предлажу, то је *пристанак* да се воља министара оствари. Отуда, реализација воље министара то је продукат воље владаочеве, што значи да за ту реализацију, пошто ју је *хтео*, владалац и одговара.

Остаје само да владалац извиди: да ли није боље, када се већ он, акцептирањем воље министара, не ослобођава моралне одговорности, да изиђе из своје пасивне улоге, те да, нажтећи се да, у отправљању својих функција, покаже више личне вредности, државне акте начини у већој мери и *својим делом*. Тако ће његова морална одговорност за те акте бити правичнија него у случају када се он претвори у простога следбеника воље својих министара. И то би, свакако, било корисније како са гледишта добре администрације државних послова тако и са гледишта самога ауторитета владаоца као установе, власти.

9. Пошто је правило да рад сваке власти подлежи оцени и критици јавнога мишљења, то и владаочево делање — јер је и он власт — подлежи оцени тога суда. Наравно, овај суд може, једино са гледишта морала, повући владаоца на одговор. За*конски*, видели смо, владалац не одговара.

Може се само истаћи ово питање: да ли је, по ауторитет ове власти, опортуно да се њен рад, па ма то било искључиво са гледишта морала, подвргне у јавности дискусији? Ми мислимо, да треба, баш због ауторитета владаочевога, допустити ову дискусију. Јер иначе ту јавну, отворену дискусију, у којој ће се пазити и на речи и на тон, замениће тајна, усмена, где ће се врло често водити мало рачуна и о једном и о другом.

У осталом и са једне друге тачке гледишта у интересу је владаоца, као власти, да претресање његовога рада буде слободно. У том претресању он ће, сумње нема, наћи многа корисна обавештења која ће му служити као директива у даљем његовом делању.

Напослетку, контрадикторно је: рећи да владалац, за државне акте, одговара морално а забранити дискусију о његовом учешћу у тим актима. Морална одговорност значи бити похваљен за добро а прекорен за рђаво дело. И хвала и прекор претпостављају јавност. Само тако може једно и друго имати своје корисно дејство. Само тада може се рећи да закони о моралној одговорности добијају примене. Хвала и прекор које нико не чује нису ни хвала ни прекор. Моралне награде или покуде тада нема; суд опште савести тада не функционише.

А отсуство тога суда било би штетно чак и са гледишта људи са развијенијим појмовима о својим дужностима; колико би тек то било опасно у погледу оних чије би схватање о дужностима било кржљаво.

10. Према одредбама чл. 22. и 23. закона о штампи наш законодавац допушта слободну оцену владаочевог јавног рада, онако исто као и јавнога рада сваке друге власти: допушта, другим речима, и код њега примену начела да сваки морално одговара за дела која су производ његове воље. И заиста, чл. 22. поставља опа општа правила о клевети и увреди. „Клевета по овом закону постоји онда, кад се противу једне личности наводи какав неистинити факат или дело, којим се врећа њена част и худи њеном угледу. А увреда постоји онда, када се погрдним или непристојним изразима врећа част неке личности или правног лица (корпорације) а не наводи се против ње никакав опредељени факт". После тих дефиниција законодавац прелази на одређивање казни за клевете и увреде у појединим случајима, почињући са клеветама и увредама владаоца. Он вели, у чл. 22. (став први), да ће се клевета и увреда владаоца казнити затвором од три месеца до три године. За појам, пак, клевете и увреде владаоца треба се послужити, наравно, општим дефиницијама у чл. 22. Другим речима, слободно је писати и о владаоцу, под условом да се, при томе, не употреби ни клевета ни увреда. Отуда, слободно је подвргавати оцени јавни рад владаочев, под том погодбом само да се он, том приликом, не клевети нити врећа. Онако исто као што је, под тим условом, слободно писати о ма ком органу власти. Владалац овде не ужива веће прерогативе него ма која друга власт, са том примедбом само што се, а из појмљивих разлога, клевета и увреда владаоца казни строжије него клевета и увреда друге које власти.

11. Ми смо, овде, усвојили енглески систем. По том систему „Закон допушта да се дискутују и критикују и мере предузете од стране владаоца или његових министра, а које се односе на управу земаљских послова, под условом да дискусија буде лојална и критика умерена, пристојна и са респектом".[1] Ми мислимо да се је наш законодавац ставио у сагласност са захтевима моралних закона, када је, у овом питању, прихватио гледиште једне тако моралне нације као што је енглеска.

---

[1] E. Bertrand, Le régime légal de la presse en Angleterre. (Наведено код Fabreguettes, Traité des infractions de la parole, de l'écriture et de la presse, t. II. p. 443).

ГОРСКИ КНЕЗ

СТИХОВАНА ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА

— ДРАГ. ЖАБАРАЦ —

(НАСТАВАК)

ТРЕЋИ ЧИН

Шума. Јутро.

СЦЕНА ПРВА

Кнез, Кнегиња, Бахин, Градислав, Добросав, Вукан, Кочопар, Тома, Грубеша, Бранислав, Гоислав, Жеговац, Јован, Дамјан, Радослав и многа друга властела и властелинке у ловачкој опреми.

Хор 1. Хитро ловци напред хајте,
Лаку срну потерајте,
Но, немојте крв јој лити,
Немојте је стрелом бити;
Већ је живу увребајте,
Кнегињи је својој дајте;
Хитро, ловци, напред хајте,
Похитајте, похитајте.

2. А кад падне ноћца блага,
Доћ' ће срдаћ до свог драга,
Ви и њега увребајте,
Кнегињи га својој дајте;
Тад' ће бити там' обоје,

Срдаћ паћ' ће злато своје;
Хитро, ловци, напред хајте,
Похитајте, похитајте.

Разилазе се: Кнез, Кнегиња, Бахии, Градислав дубином десно, Радослав, Вукан, Кочопар дубином лево; остали десно и лево. Позорница се мења и представља други део шуме.

СЦЕНА ПРВА

Вукан и **Кочопар** долазе с десна

Вукан Још уништени нису плани моји!
Кочопар О, тај нам човек баш на путу стоји?
Вукан Јест! он нам смета доста предузећу.
Кочопар Сносит' га више не могу и нећу.
Вукан Ипак бих смео кладити се зато,
Да част ће своју бацит' пре у блато,
Но подказати.
Кочопар Док га повод какав
Не натера, те дâ одговор такав
Кнезу који ће свима главе доћи.
Вукан Мани се свега! та све ће то проћи,
А он баш ништа неће кнезу рећи,
Јер иначе би морала крв лећи.
Него, сад мени једна мисо пада...
Кочопар Шта ти то дође у памети сада?
Вукан Не знам, да ли би било добро како
Придобити га за нас?
Кочопар Али лако
Ти узимаш то, као нешто своје.
Не, не! међ' нама крв и нож већ стоје.
Кунем се да ћу уништит' му наду,
Макар то био узрок нашем паду,
Вукан Почекај мало с осветом над њиме.
Кочопар Шта хоћеш сада ти да кажеш тиме?
Вукан Радослав од нас извлачи се вешто,
Вазда пак сумња, не верује нешто
У наше смере, ал' ипак ми рече
Ствар једну скоро, ту, пре неко вече:
Да, Кнегиња нам, ма по коју цену,

Кô свака жена, тражи мало мену.
Да сада она Градислава воли,
И за њега се дан, ноћ, Богу моли.
Додаде, затим, да га љуби страсно.

Кочопар Избављени смо — сад је за нас ласно!

Вукан (покаже руком десно у дубину).
Погледај, тамо, низа оно поље,
Ствар напредује но икада боље.

Кочопар (Гледа).
Да се не варам?

Вукан Њих двоје су тамо?

Кочопар За њима да се не изгубе само!
(Иде десно).

Вукан Победили смо!
Судба тера своје.
Љубав ће слепа убити све троје.
(Одлази за Кочопаром).

Позорница се мења и претставља други део шуме са ливадом у дубини
С лева један већи џбун а десно, напред, пањ.

СЦЕНА ПРВА

Градислав и **Кнегиња**, долазе с лева.

Градислав Шта да се чини, зар живети тако?

Кнегиња Љубавницима није свагда лако,
(седне на пањ).
И моја душа јесте бола пуна.

Градислав Спрам љубави ми беше ли што крупна?
Требало му је руку одбит смело,
Ал' сујети се угађати хтело.

Кнегиња Шта говориш то, каква мисô ниче?
Прекоревање! о, незахвалниче!

Градислав (клекне, у дубини с лева појаве се Вукан и Кочопар и сакрију за џбун).
Ох, што за тебе да умрем не могу?

Кнегиња Зар не бих душу предала ја Богу.

Градислав Ја сам те волô раније од њега,
А сада стојим лишен ода свега.
О, нека оду, нека му све јаве,
Амо нек дођу, нека муче, даве —

Зар је то живот кад се тело кида,
Кад душа зебе, срце јадно рида.

Кнегиња Наша се срца у свему пак слажу,
Ал' нашто наде, оне не помажу.

Градислав Проклета судбо, вазда ћу те клети.

Кнегиња О, крај тебе ћу ја радо умрети. (Заплаче се).

Градислав је загрли.

Градислав Гле! шта то видим? та то сузе теку
На дивну, малу, ручицу ти меку...

Кнегиња Ох, чуј, ја трпим, исто мене боли,
Кнегиња тебе неизмерно воли.

Градислав О, како ова борба душу пали...

Кнегиња Учињен грех ће на нас да се свали.

Градислав Има ли за нас помоћи ма какве?

Кнегиња Можемо ли што кад смо судбе такве?

Градислав (устане).
Гурнимо мисли несрећне од себе,
Ти волиш мене и ја волим тебе.
Ма да нас судба у провалу вуче,
Победник биће који је потуче.
О, срце моје умрети вòлӣје,
Но, уклонит' се испред чарòлӣје.

Кнегиња Судба се с нама страховито титра.

Градислав Нашкодит неће, јер љубав нам хитра
Спречи ће јој пут — о, биће још среће,
Градислав, душо, живот за те меће.
Љубав ће наша дати помоћ сама,
Неће нас вечно притискати тама.
Накнадићемо боле, наше ваје,
Срца што љубе, љубав ће да гаје.

Кнегиња Погрешни су сви осећаји моји.

Градислав Заборави све што нам љубав двоји,
И буди срећна, што смо близу тако,
Ма да је тешко живети овако.

Кнегиња Збор твој на душу кô мелем ми пада.
(За се): С Бахином треба да говорим сада.
(Гласно): Па ипак, ипак, чу шта рече бака,
Сутра на гробље! морам бити јака.
Сад вратимо се, јер већ подне стиже,
Морамо бити свити нашој ближе.

Градислав (загрли је и одлазе десно).
Хајдемо, душо, пожуримо само!
Вукан и **Кочопар** (излазе иза џбуна — за њима).
Соколи, лакше и ми ћемо тамо!
(Одлазе за њима).

Позорница се мења и претставља други део шуме.

СЦЕНА ПРВА

Јован и Дамјан

Дамјан Кунем се, друже, баш тако ми неба,
Овоме старцу ласкат' само треба.
Тиранин јесте, али шта то мари,
Та наш се живот бар тиме не квари.
Јован Ма да ми добро стојимо код њега,
Ипак ја, море, презам ода свега.
Дамјан Заиста чудан јесте овај стари,
Не воли радо ком да благо дари.
Па ипак, друже, по када и када,
Једна ми мисо̂ често на ум пада.
Онаква жена крај старца да буде,
Е, то је много — баш је среће худе.
Но, ипак она покрај мука своји
Са Градиславом врло добро стоји.
Истина она ово вешто крије,
Ал' све су жене притворнице, змије.
Јован Знаш ли да може грдно зло да буде
За оне, који жену кнеза куде?
Дамјан Не, ти се вараш, то и не зна свако,
И ја сам скоро дозно, не баш лако.
Једне пак ноћи неког дечка спази
Баш око моје, како лако гази
Кнежевим вртом, ко̂ у некој хитњи,
Но, ја пак држах: дечак је у скитњи.
Ал' гле сад чуда! он на једном стаде,
И његов поглед управо там паде,
Куд беху једне лествице скривене,
Ја рекох себи: ту се тиче жене.
Дечак их узе, наслони на прозор,

Занимљив тада настаде тек позор,
Кад дечак куцну там где беше соба
Кнегиње. Затим почекасмо оба.
На прозору се сад појави жена,
И тада јасна цела би ми сцена,
Јер она сиђе, покривало скиде,
И у њој своју кнегињу ја виде.
Док дечак оде да лествице склони,
Госпођа млада даље баштом гони.
Следовах њојзи. Кад у једном трену
Искрсну човек, што чекаше жену.
Ћутећи руке једно другом даше,
Под сенку једног дрвета баш сташе.
Ал' ипак човек окрену се мало,
И мени беше у део тад пало
Да га видим.
Јован Е, а ко је то био?
Дамјан У том човеку Градислав се крио.
Јован Та шта ми рече, то могуће није?
Дамјан Истина је! но помрчина крије
Остало, јер тад одоше под сенку,
И ја изгубих жену и челенку.
Од тога доба много вече прође,
Ал' кнегиња нам више там не дође.
Јован Наш стари кнез је будала у свему.

СЦЕНА ДРУГА

У дубини се појави Кнез и ослушкује њихов говор, моментално се љути и трза нож.

Дамјан Мелема, трава, сада треба њему,
Те да се лечи, јер његова млада,
Може још богме од људи да страда. (Смеје се).
Јован Остав се шале, прођи се ти тога,
И причувај се тиранина злога,
Јер чује ли он, да се ружно збори,
Тад тешко нама, постаће још гори.
Дамјан Оваква кнеза у свету и нема,
Но, жена му већ много што шта спрема.

(Виче лево). Хајд, само лови, лови, бедни старче,
Пази, што добро, да уловиш јарче!
Желимо ти сви срећу врло ретку,
Смејаћемо се слатко на свршетку.

Кнез (јурне и прободе га ножем).
Проклети створе, опадљивче гадан,
Како си низак, како ли си јадан!

Дамјан (падајући).
Проклет да си... проклет!

Јован Да грозних јâдâ!

Кнез Упамти, момче, да ће свак да стрâдâ,
Ко и помисли рђаво о мени,
Ил' о мом другу — о милој ми жени.
А сада бежи, јер тако ми Бога,
Убићу тебе као сада тога.

Јован Опрости, кнеже...

Кнез Бежи даље, скоте!

Јован (за се, полазећи лево).
Од судбине се ипак ти не оте. (Оде лево).

Кнез (сам).
Зар доста није пролило се крви
Властеле бесне, коју јоште мрви
Предимирова остарела рука,
На коју виче свет кô на хајдука.
Шта чинит' мисли та јадна властела,
Која у лудој жељи баш би хтела
Да мноме влада, господари мени?
Не! У прах ће сви бити сатрвени!
Гомиле луда постају све веће,
На сваком углу човек скоте среће.
Ал' чекај, само, а, народе клети,
За подлост твоју кнез ће да се свети.
Једнако ропћу и право им није,
Свако у срцу гадне жеље крије.
Слободно збори баш свако о мени
Кô да кнез нисам, а о мојој жени
Проносе вазда лажи којекакве,
Износе ствари и глупости такве,
Да крв узавре у мени по када,
И дође тешко у души ми тада.

Шта хоће ова група чудних људи,
Себична, глупа, пуна гадних ћуди?
Докле ће она да се тако влада,
И да ми кућа вазда од ње страда?
Проносе лажи, против мене вичу,
Говоре ствари што их се не тичу.
Е, па добро баш кад желите тако,
Упамтите сви — нека знаде свако
Да од мог гнева не ћете се скрити,
Да ће још горе доцне по вас бити.
За дела ваша ви се сад не кајте,
За претње моје слободно не хајте.
Ал' ја се кунем! дуго неће бити,
Крв ће се ваша страховито лити.
Ха, зверад ви сте нечовечна само,
Ал' почекајте, ето мене тамо,
Да вам се јавим да вам добро платим,
За нанета зла, злим да вам и вратим.
Ал' ће се дићи страшна на вас хајка,
Али ће кукат' ваша стара мајка.
Тако ми Бога! јоште мало нека,
Па ће крв лећи — смрт вас све већ чека.

(Одлази десно).

Позорница се мења и представља други део шуме.

СЦЕНА ПРВА

Кнегиња (сама)

Увиђам да сам у рукама сада
Проклетих Грка, и то тешко пада
На душу моју, која пати много,
Што од судбине кажњена је строго.
Зашто начиних тад сујети места,
Што се не убих, зашто ме не неста?
Зашто дозволих у заносу томе
Да крупу узимам а драгану своме
Да срушим живот, да га лишим среће,
О, несрећнице има л' од мене веће?
Када ми кнез мој своју љубав рече,
Ја мишљах тада да је од свег грече

Примити руку! Ох, ал' затим мало
Проклетство неба на мене је пало.

СЦЕНА ДРУГА

Бахип (долази с лева и поклони се)
Почеках мало докле ловци оду,
И дођох теби, да послужим роду.
Поред тог што си духа снажна, смела,
Помоћу нашом ти си на трон села.
Узалуд би биле дражи твоје,
Да не прими кнез и савете моје.
Мој господар те цени, воли много,
И учиниће све што буде мого.
Он захваљује на верности теби,
Помогнеш ли му — помогла си себи.
Па ипак сада, збиља, морам рећи,
Да наше ствари овако ће тећи.
Све дотле, док нам не обећаш дати
Помоћ. То ће те мало труда стати.

Кнегиња (извади из недара писмо и предаје му).
Ево ти писма. Реци кнезу твоме
Да ћу говорит' драгом мужу своме,
Да пружи помоћ твојој отаџбини —
Злу мисб с душе кнеза твога скини.
Реци му, да се не плаши ничега,
Да све разумем — верујем у њега.
Да не би негда вас уз мене саму,
Владислава би остала у сраму.
Ја добро памтим и имам признања
За оног што ме извуче из стања
У коме бејах!

Бахип Господар се нада.
Помоћу твојом препоне да свлада.
Задобит' мужа твога треба њему,
Јер Грчкој прети опасност у свему.
Помогни, госпо! мужа наговори
И чвршћу везу пријатељства створи.
Ми ратујемо и помоћ нам треба,
Сад нам помози! а тако ми неба

Мој господар ће зајам вратит' теби,
Пружену руку прими, госпо, к себи.
Добро за добро, нека је девиза,
И тек тад неће наступити криза.
Кнегиња Повратимо се, јер престају лови,
Одржаће се споразуми нови.
(Она полази лево, он се поклони).
Позорница се мења, вече се спушта.

СЦЕНА ПРВА

Кнез (долази с лева разјарен, а за њиме Вукан са спуштеном кацигом на очи).
Ко си ти, хуљо, несрећниче јадни,
Што опадаш ми жену, створе гадни.
Вукан О, не разбијај тиме сада главу,
Дознати нећеш истину ти праву.
Ја дођох амо да те опоменем,
На жену твоју пажњу да ти скренем.
Чуј, преварен си од неверне жене,
Али не гледај тако страшно мене.
Хоћеш ли доказ или нешто више,
Тад предосторожно прати, само тише,
Твоју жену.
Кнез О, ниткове, клети,
За то што рече ти ћеш сад умрети!
Вукан Не тражи кнеже, сада доказ већи,
Јер ствар та мора мирно даље тећи.
Кнез Крв узруја ми опомена твоја,
Шлем да ти скинем сад је жеља моја.
Вукан То узбуђеност твоје срце жеже,
Али с намером иђи ће већ теже.
Напраситости баш добро се клони,
За изгубљеном срећом сузе рони.
Сачувај тајну, јер ће бити теже,
А сутра на ноћ там где мртви леже
Иди.
Кнез О, хуљо, крв се моја мрзне —
Ко си ти, што се усуди да дрзне
У живот мој пак, светињу највећу,

Ти, што ми уби и разори срећу?!
(У дубини се појави Радослав и застане)

Вукан Нађеш ли, да је створ што беше мио,
Намерно љубав другом поклонио,
Тада не плачи, већ утари сузе,
Потражи оног који ти част узе.
(Брзо се повуче натраг).

Кнез (окрене се Радославу).
За властелином овим иди брзо!

Радослав Достигнућу га, па ма ножа трзо!
(Оде за Вуканом).

СЦЕНА ДРУГА

Кнез (сам)
Преварила ме, она, Владислава?!
О, то је срцу удар копља права.
Свест ми се мрачи, косе с главе диже
Пропаст ме вуче у провалу ниже.
О, плачи, небо, плачи траво, цвеће,
Јер Владислава Предимира неће.
Зар небесни свод на земљу не паде,
Да поубија жене, људе — гаде?
Атласе, плећа спусти — створи тмину,
Јер се проклетство неба на ме скину.
Та зар се људи мене још не боје,
Зар круну, престо, жену и све моје
Вечито газе? о, громе, затреси,
Ошини муњо, то су греси — греси.
(Замисли се)
Вечерња румен како дивно руби,
Како се небо са земљицом љуби.
Како је мирно, све тихо, сливено,
Па ипак ту је много шта скривено.
(Чује се из даљине рог и хор: Хитро ловци и т. д.)
Гле, то глас јечи на ловачкој труби,
Враћају се већ оцу, мајци, љуби.
Да, враћају се! А ја? Хоћу л' кући?
О, срце моје од бола ће пући.
Не, не ид', старче, не смеш ићи тамо,
Освета нек те води циљу само. (Оде лево).

ЗАВЕСА

(Наставиће се)

ПЕСНИК ДВАДЕСЕТОГ ВЕКА

— ALGERNON CHARLES SVINBURNE —

Међу песницима деветнајестог столећа прво и најугледније место заузима: Algernon Charles Svinburne. Он jê највећи песник свога времена. За сваког другог песника, овакав суд критике означавао би највећу хвалу и одликовање за Svinburne-а пак ова сентенција означава: неправду.

Svinburne је заиста највећи песник модернога доба. Али је он још и нешто више. Он је песник будућности, песник — двадесетог века.

У уметничкој форми још недостижан, у идејама високо изнад свога времена, Svinburne представља дух новијих времена, који над нама још лебди у зрачним висинама. Као што беху негда Шекспир и Мильтон, тако је данас Svinburne оваплаћени дух — инкарнација — напредног духа нових времена он је израз, представник и узор тог духа своје нације; он обележава висину, до које се тај дух, дух целог једног најнапреднијег народа, у извесноме времену могао да уздигне. Данас Svinburne стоји још усамљен на висинама којима напреднији теже и које ће тек доцније по неки од изабраника двадесетога века, можда достићи моћи. У Svinburne-у велика традиција енглеске нације, слави своје ускрснуће.

Svinburne је још доста мало познат страној широј европској књижевној публици. Истина, чувени критичари окадили су га већ давно најлепшом измирном хвале и признања и одредили му једно од најугледнијих места у храму муза и Талије. Али обични смртни још се налазе дубоко доле испод оне висине, са које се да разумети овај необичан песник. Svinburne

није освојио још ни масу својих сународника. При појави овог великог песника, енглеска публика остала је задивљена: неки чудом занемише, други очи затворише пред блиском и јачином његових идеја и слика: други се препадоше од његове искрености, трећи се нађоше немило дирнути и увређени његовим слободоумним идејама, а последњи — она велика већина — не могаде ни да га појми. Ово је довољно. Svinburne припада будућности. Ове две последње речи довољно објашњавају све остало.

Svinburne је рођен прве половине деветнајестога века, г. 1837. у Скотској. Порекло своје води од једне старе англо-данске племићске породице. За Svinburne-а се не може поуздано рећи кад је отпочео да пева. Он је рођен са песничким даром. Исто тако и његова поезија нема своје историје развића. Svinburne није био дебитанат, чим се појавио, он се појавио као велики и савршен уметник.

Вечита песма морских таласа што ударају о хриди шкотске земље, научила га је зар ритмици и јачини тона. Још у најранијем добу као шеснајестогодишњи дечко, Svinburne је писао стихове. О тим стиховима вели познати уметник, сликар William Vell Scott, да је остао задивљен, кад их је чуо како их млади Svinburne рецитује. „Кад сам их слушао — вели Scott, — ја сам стојао задивљен пред том милозвучном музиком, а необичан ритам у њима подсећао ме је на ударање морских таласа о стеновите обале, час више а час јаче па се затим повлаче да ударе још са већом јачином". Оно, што се у раном младом добу појавило несвесно, то се доцније код уметника — Svinburne-а истакло као његова уметничка вештина".

Svinburne је бројао тек двадесет и осам година, кад му је се име пронело по свој пространој Британији, са једног краја на други. Грчка његова драма: „Аталанта у Калидону", (г. 1865) донела му је глас и славу, а његово мало доцније дело (које је издао годину дана после првог) „Песме и баладе" — рђав глас и општу осуду.

Друго ово дело изазва целу буру међу књижевницима и у публици: критичари се осуше грдњама и осудом, побожне душе подигоше клетве небу, а песници „моралисте" — који писаху песмице за старице и невину децу, песме невине и чедне, али бледе, без сока и живота, — затворише очи испред сјаја

његове поезије и затиснуше уши пред животом и силином његових страсти.

Тако се ужасна граја беше подигла, да је издавач ових песама био принуђен да уништи већи део песама овог првог издања „Poems and Balads“; али после краткога времена, баш те прогоњене песме беху прве, које доживеше друго издање!

Из оног брујећег оркестра, састављеног из критичара, песника и књижевне публике, силни и ненадмашни глас Svinburne-ове лире пребио се као бистар извор у планинској стени и ућуткао целу ову вреву и галаму. Од тада, име Svinburne-ово није се могло више да заборави.

Svinburne је највећи песник „символиста“. Он је често нејасан и неодређен, али увек с в а т љ и в. Та сватљивост песничких слика, то је онај прави основ на коме почива сав символизам. Боље од свију многобројних коментара он објашњава његову суштину и онај дубоки значај символизма. Сам Svinburne — тај највећи песник символиста, ево шта вели о њему:

„У звучности и у реду самих речи мора лежати нека тајанствена изразитост, која исказује ону magловитост идеја и осећаја; у спуштању и дизању стихова, мора лежати нека мистерија, коју ни најфинија критика није у стању да анализе и одреди“.

У овоме смислу говори и Goldsmith. Одредба његова још је јаснија. Његова дефиниција символизма састоји се у две речи: прави песник не описује живот, већ чаробност — „магију живота“.

Нејасност и магловитост у поезији не може никако бити прекор једном песнику, ако нам она изражава или само наговештује тајанственост и мистерију идеје или осећаја. Је ли нам разумљивији онај тајанствени жубор потока, тужни и болни уздаси ветра или она грандиозна симфонија бурнога мора? Па ипак зато наша душа са усхићењем слуша ту неразумљиву песму и нама се чини да у том нејасном и неодређеном језику слушамо неки живи глас који нам прича о нечем што ми не чујемо и невидимо јасно, не осећамо да живи и да негде постоји. Је ли нам разумљива музика, која нас води у више регионе и открива невиђене и непознате светове? Или нам је зар разумљивија љубав и она еротична страст, која нас опија и води до лудила? Или нам је више појмљиво оно трезвено стање што за тим наступа? Где се дела она чар и онај опијајући љубавни

занос? Сви ови појави и многобројни други, што их сусрећемо у животу наше душе, зар нису покривени магловитим велом мистерије? И спољна природа и унутрашњи нам живот огрнути мађијским велом и препуни мађијског чара. У тој мађији и лежи поезија а из њених дубина она се рађа.

Боље од свију коментара и теорија, Svinburne је у својој песми: „При растанку“ објаснио симболизам и показао његов значај у поезији. Да ли је то песник учинио намерно или не, мени није познато, довољно је да та песма може да послужи као најјачи пример за разумевање и у одбрану симболизма. Нека ми буде дозвољено да наведем овде неколико строфа из ове Svinburne-ове песме, она гласи:

ПРИ РАСТАНКУ

И сласт меда годи за мало времена,
Дуго нам не прија ни та медна слас';
К'о најлепше песме кад с' понавља глас,
Ил' пурпурни сок и мирисна пена,
Што од грозда срце у жару разлије,
Први пољуб другом нигда раван није.

Сплет нежних дамара као сад да ти гледам,
И усне што тајну страсти ти одају,
Очи и вeђице што љубав не тају,
И белину врата — све то добро знам,
Само не знам где се она љубав скрила,
Која ме је чаром својим освојила.

Све исто онако као што је било
Само љубав не. Усана јој моћ
И чаробне сенке не сладе ни ноћ.
Па ни један дан к'о ни сунце мило
Чар среће негдање више јој не да
Ћелијица празна а трут тром од меда.

Не могу да појмим како дани носе
С спуштених очију ону сјај и жар,
Где нестаде, куда прну онај силни чар
И заносни мирис твоје свилне косе,
Али једно знам: љубав, кад пољубац лиши страсног даха,
Та не вреди више, ни једног уздаха.

У симболизму поезија се највише приближује музици, заједно са њоме она нас води у царство снова, открива нам невиђене, слутеће надземне пределе и узноси нас у више сфере и регионе, изнад реалног света у пределе духа.

Критичари старе школе беху осудили символизам на вечито прогонство. Символизам беше стекао рђав глас због извесних песника, који се називаху символисте, док међутим базираху на погрешној основици, трудећи се намерно да буду неразумљиви. Из горенаведеног јасно је, да песник символиста мора да наговести, ако није у стању да јасно изрази оно што осећа или види својим песничким очима. Псеудосимволисте не наговешћују нам ништа; они су просто неразумљиви, неразумљиви себи и другима. Против таквог символизма, против те хотимичне и намерне неразумљивости устаје и данашња критика, а војеваће зацело и будуће.

Приказати Svinburne-а значи почети са његовим „Poems and Balads". У њима су обележени типови целе доцније лирике његове. Ту ћемо већ наћи оде Виктору Хигу и химне слободи, као и прве наговештаје његових атеистичких песама, које садрже доцнија његова издања.

Али највећи део песама, које се находе у овој првој свесци „Poems and Balads" посвећене су љубави. Те су песме пуне опијајућег заноса, у њима ври снага, кипти осећајност, сија жар, која својом врелином топи платину и злато. Свака појединa песма то је једна — појава, сваки спев — знаменитост. У већини тих песама с елементарном јачином избија еротична снага; топлина и жар њихова, ни мало не уступа оном ватреном заносу Шекспирових песама: „Венусу и Адонису" или „Лукрецији", што их је велики трагичар испевао у добу своје најбурније младићске снаге. Из те Svinburne-ове збирке морам споменути његове: „Најаде", „Фраголету", „Опроштај", „Erotium", „Santia te Sanguine", „Dolores", „Anakloria", и „Sapphies" (Сафијске Строфе), од којих је свака за себе један савршени уметнички рад.

У свима овим песмама букће пламен страсти, док им је језик чист, чедан и непорочан.

Svinburne не љуби бледим, испијеним уснама сентименталних песника, његове су усне једро зрно у коме сок лозе пени и ври. Његова љубав то није месечев зрак блистав али хладан, то је летњи сунчев зрак, пун жара и топлине, што сажиже где наиђе не штедећи никог, он сажиже и његово срце па најпосле и саму љубав претвара у прах.

У својој љубави Svinburne је до крајности искрен; он нити себе обмањује нити вара своју драгу, он јој све признаје: и своју себичност и своју еротичну страст, он смело признаје

све слабости грешна човека, признаје „земни прах на лицу свом, које покриваше мирисна коса њена“ — једино се препоручује силином своје љубави.

Да ли такова љубав налази више одзива у свету? Остављам да младост на то одговори.

Сумњам, да би икоји песник смео да говори о љубави својој драгој Svinburne-овим језиком, а да не ступи на земљиште вулгарности. Али Svinburne све може. Његов љубаван занос тако је силан и јак да из реалнога праха све подиже у више, у идеалне пределе поезије. Он је као оно усијани челик, са кога се одбија светлост и топлота и пада на све што се у његовој близини нашло да га прелије ружичастим блеском. Ради примера навешћу неколико стихова из Svinburne-ове песме:

EROTION

Што не може љубав, мени је у моћи —
Могу да умрем. Иди! Твој дах, коса и твоје очи
Страст ми распаљују, мекшају печал и блаже јад
Још само ватрен пољубац. Па мрзи и бежи тад!
Другом поклони друге тренутке, а мени ове дај!
Плакати нећу. Сузе?... Доста је уздисај.
Да те не куњим више, ја ћу се сну предати.
Љубави, реци. Је л' тешка смрт?... Ил теже ране,
ти што их можеш дати?!

Теме и идеје које песник бира и износи, изненађују нас својом оригиналношћу, изненађују и задивљују:

У песми „Разговор“ говоре смрт и љубав — две најсилније моћи живота. Љубав с подсмехом, смрт охоло и са презрењем. У песми „Коријамби“, драги нариче над мртвом драгом и упоређује себе и смрт, као два љубавника и два ривала!

У песми „Врт Прозерпине“ једна сен у подземљу пева песму. У песми „Erotion“, песник опева еротичну љубав — наслеђени грех првог човека — опева је слободно и искрено, готово реалистички, али овај реализам, који би свугде на другом месту осудили, сама страсност која из њега извире и пенуши, ослобођава га од осуде и даје му узвишено поетско обележје.

Љубав сама собом опроштај носи!

Ово неколико примера које изнесох, надам се да ће бити довољни, да покажу богатство његовог умног материјала и јачину његове уобразиље. У свакој Svinburne-овој песми сусрећемо се са новим и још новијим темама и идејама а пред сваком

застајемо изненађени и задивљени, као пред неком новом појавом, коју још дотле нигде видели нисмо.

Овако што не налази се у целој енглеској литератури.

Не мање задивљују и његове слике и упоређења. Упоређења су његова и јака и необична. Он се не задовољава чак ни са обичним цвећем, с којим су бар сви песници до њега били задовољни. У пределима фантасмагорије, његова фантазија открива нов, још до сад непознати врт и ту бере: „мак смрти“, „сиве, леденe руже од праха“ и „лишће које још није додирнуо светлости зрак“ итд.

Да не би наводио још више примера, нека читалац само прочита његову песму: „Satia te Sanguine“ (Доста је крви твоје!) — међу необичним једну од најнеобичнијих — коју ће наћи у овој свесци „Дела“, па је онда излишан сваки даљи говор о овом предмету.

Svinburne-ова прва збирка „Poems and Balads“, садржи већи број песама, које су пуне надземне — езотеричне — лепоте; те песме одјекују негди далеко изнад нашег разума. Међу тим дивним песмама једна од најлепших је „Врт Прозерпине“, у којој једна сен у подземљу опева предео,

Где се усахла врела непушу
И мртви ветрови душу
У снов'ма санка крај
Промичу кроз покој тај.

Пријатељска љубав и оданост, то је једна маркантна црта у Svinburne-овој поезији. Она се најјаче истиче у песмама посвећеним његовоме староме пријатељу Walter-у Savage Landor-у, песнику слободе, који је живио далеко од своје отаџбине у Флоренцу у својевољном прогонству. Овог свог уваженог пријатеља Svinburne је посетио у његовом палацу на годину дана пред његову смрт, да од слепога деведесет годишњег старца измоли песнички благослов. Од тога доба Svinburne није издао ни једно дело, у коме се не би сетио свог старог пријатеља. Прва елегија на смрт његову налази се у првој свесци његових „Poems and Balads“:

Времена нова опет долећу
О, Флоренцијо,
Момка и неву собом ти воду:
Пролеће и слободу.

С мора на море земље радосне
У сунца сјају гле,
Све слави мили повратак весне,
Само ах један не.

На дивној Рајни оживе цвеће
Дуго ли у сну спавâ
Заблиста сунце ал' само неће
Оживет' његова глава.

После прве свеске „Песама и Балада" („Poems and Ballads") Svinburne је издао још две серије под горњим насловом. Г. 1871 изађоше његове песме, „Песме пред сунчевим изласком" — „Songs before Sunrise". — У њима Svinburne излази као песник слободе и као песник републиканизма. У тим песмама, са таком нежношћу и са тако дубоким осећањем Svinburne пева слободи, као да то није једна идеја, већ неки живи створ. За њега је његова Liberti — слобода — то исте, што је била Amore за Dantea, оличеност свега лепог, племенитог и узвишеног. У слободи он гледа срећу своју и срећу целога света, он је обожава и слободи даје све што има и ça чиме располаже:

Све што имам ја теби дајем
Од мене слабог више не тражи.
Под ноге твоје, пред престо мој
Мог срца срце ја ти предајем:
Љубав — да живот твој дивни снажи.
Песму — да полет уздигне твој.

Зар ниси са тим довољна драга
Када ти срце сву љубав нуди?
Нек више дају од мене боли.
Нек прие више ком стиже снага:
Ја имам само срце у груди
Које те љуби, јер живот воли.

Поред ових песама, посвећених слободи и републиканизму ово дело које малочас споменух, садржи још и већи број философских рефлексија у којима се огледа његов поглед на свет и васиону и истиче атеизам. Ове његове философске рапсодије и силне су, и јаке, и страшне. То више не личи на звуке лире, то је труба Јерихонска, чији глас пробија зидине и бедеме, обара високе и тешке гранитне стубове, и руши вековне храмове.

Међу тим песмама, једна од најјачих је његова величанствена рапсодија „Hertа". У тој песми мајка земља, — материја која све ствара и у коју се све враћа — као „најмудрија жена

света“ разговара се са човеком о Богу, — о ономе Богу,ког је човек сам себи створио и измислио. Ево те песме:

Озго с небесног трона
    Са муњом и са блеском,
Штован од милијона,
    Са мачем и са треском
Анђели румене, јер Бог пустоши доле са срџбом небеском.

А ви децо моја драга
    Све хвале њему, ни једне за нас?
Ко, ствара лепоте, ко даје блага??
    Вама зар годи ваш ропски крас?
А вид'те, с вама и у вама, ја што и ви и вазда близу вас.

Огрнут сјајном муњом,
    На крилма свих чудеса,
Оружан страшним громом,
    С тајанством небеса
Живи тај Бог ваш, а духови бледе, јер Бог дрхће страхом
    сад над својим домом.

На њ' ето поче да се спушта мрак
    А он тужан стрепи за свој царски трон
А небесне слуге обуз'о је страх
    У Господа гледе, ужаснут је он,
Јер час одкуцава, да сврши неизмерни век и да сруши трон.

Од страшнога Бога избављени сад,
    Нек истина штити и уздигне вас,
Из истине свак' ће ускренути млад,
    А времена нових донеће вам лет:
Републику, љубав и слободу, која ће да живи и чији је век.

Поред високе поезије Swinburne је неговао и такозвану ситну лирику; и у њој Swinburne је уметник. Његове песме, посвећене деци, одликују се ванредном нежношћу и простотом. Оне се налазе у његовој збирци, која носи наслов: Tristram of Lionesse and other Poems“, као и у доцнијим његовим збиркама. Међу овим песмама ванредно му је лепа песма:

САН ДЕТИЊИ

К'о кад затрепери па нестане зрак
    На пучини мора из облака густи'
Па се одмах за тим спусти густи мрак
    Да срцу остави уздах жеља пусти'

Тако брз је санак што га дете снева,
Ни месец не може брже да се скрије;
Тако лак и благ зрак месечев није
Као песма санка што је душа пева.

Она тија песма сладосна и красна
Што намах утрне како се заблиста
Свето-милозвучна као звона јасна
А светла к'о суза радосна и чиста.

Пој, чији почетак сећање нам ствара
А свршетак песме већ заборав спује
Час јаче час тише у жице удара
Па к'о одјек радост душом одјекује.

К'о светлост месеца на мора пучини
Што затрепти лако па се брже скрива
Кроз склопљене очи тако сан детињи
По невином лицу осмех благ прелива.

И најгори од нас, гледећ тај лик мио
Па био он први, ил' онај што проси
Живио у тузи ил' то грешник био
Анђела свог гледа, ког у срцу носи.

Колико нежности и поезије! Цела песма дише етеричком лакоћом а последња строфа — pointe целе песме — у свој својој нежности и дирљивости, под меком и нежном скрамицом скривајући, истиче једну моћ, која нам изгледа као нежно али чврсто бисерно зрно, које се ствара из лаке пене морске. Мио и невини лик детета у тужноме срцу и у срцу грешника и зликоваца има у себи моћ да покрене и изазове лепше и узвишеније осећаје онолико колико их има.

У нежности колико снаге! Из немоћи колико моћи!

Године 1883. Svinburne је издао једну свеичицу под насловом „A Cetury of Ronndels" — Сто Рондела" — Све ове песме, стотина на броју, испеване су у једанајесторедцима, са ванредно уметничким сликом, старих француских Рондела. Збирку ових песама Svinburne је отворио овим стиховима:

Лептирићи бели прните у зрак,
У крајеве даље по пучини тој,
Нек вас тихо носи ветрић благ и лак
Полетите ој,

Излећите, напуштајте, мрачан кутић свој,
Крила ваших прах позлатиће зрак
Да л' ће ко да мари за ваш нежни строј?

Плепите осмехом, к'о сладостан пој,
К'о нечујни уздах нек је полет лак,
Па хитајте луци, траж'те стапак свој
Полетите ој!

Из овог кратког прегледа, надам се да ће се моћи добити слика Svinburne-ове лирике. Али Svinburne није само лиричар. После Шекспира ни један енглески песник није написао јачих драма од њега а после Милтона ни један бољега епа; у лирици пак Svinburne се успео на највећу висину и са те висине влада над свима осталим. Као што је Шекспир био представник, као што име Милтона обележава извесно доба, тако ће се и именом Svinburne-овим бележити лирика двадесетога века. Svinburne као лиричар, у друштву са творцем „Хамлета“ и певачем „Изгубљеног раја“ сачињава неумрло тројство енглеске литературе.

И највећи противник његов мора му узвикнути:

Qualis artifex!

—Н-ги.

ДВЕ ДРУГАРИЦЕ

(ПОСВЕЋЕНО ЈАНКУ М. ВЕСЕЛИНОВИЋУ)

I

Разудале се, али су и даље остале присне пријатељице. Селена је била из имућније куће. Добро се удала. Мајка јој била врло горда жена, у кући уредна и строга и што год би наредила морало би се извршити. Јованка је била из сиротније куће; и она је нашла добру прилику.

Селена беше бела, очувана лица, оштрих црта, црних великих очију, добра срца, пргаве нарави. Јованка, пуначка лица, широких плећа, благе нарави, увек насмејана а осмејак пун детињске искрености.

Нису се раздвајале ни као удате жене. Продужило се исто оно пређашње безбрижно искрено друговање. Често су једна другу посећивале, све — док нису обе постале мајке. Готово су једновремено дале свету по једну ћерчицу. Једна другој честитале су лепим повојницама.

— Како ти Јованка, жељна сам, да те видим, писаше Селена. Како твоја беба? Моја ћерчица дању и које како, а ноћу не да ми никако мира. Све плаче. Мајка ми вели, да сам слаба, да ћу се изгубити ако дојим дете, да ми је храна слаба, те смо почели хранити дете вештачки. Дајемо му крављe млеко на „цуцлу“ и неко брашно из апотеке.

— Моја беба спава непрестано, одговараше јој Јованка. Ја је дојим сама. Кад лежемо већ, ја је подојим, па тек пред зору опет.

II

Прошла је скоро година дана. Другарице се ређе виђале; још ређе посећивале. Имало се посла. Али кад год се састале, нису се могле сите наразговарати.

Једном се стече код Селене читаво друштво младих жена, све готово удате другарице. Беше све весело поред пите, колача и шилера.

— Камо та твоја циганка, притрчаће Јованка детету, да је видим... Мала!... мала!... Како је слатка!... Па како има лепе танке усници!... Господска крв... права принцеза... Гуу.. гуу... и пољуби дете.

— Како твоја бела? Што ниси донела дете?

— Добра је, расте, рече Јованка. Чупа оцу брке, да му сузе појну. Не носим је још никуд. Баба је чува код куће. Њих двоје се таман слажу... Одбила сам је.

— Зар тек сад! Та матора је.

— Да, ја још не бих, ал сам морала, рече Јованка и насмеја се, пруживши прст на себе.

Насмешише се и остале жене. Само се не насмеја Селенина мати, која беше села до неке врло разговорљиве постарије жене, те продужујући разговор, приметиће како данашња младеж ништа не пази на себе и како је то још врло рано преоптерећивати се децом.

— Код моје Селене не сме то бити, наставиће она. Она је још врло млада. У овим младим годинама треба јој, да што год проживи. Шта то значи приковати се код куће с децом! Да сахрани, зар, пре времена своју младост и лепоту, па у тридесетим годинама, да се збабуња! Биће времена и за то. Ми смо, богме, учиниле, што смо учиниле и што је требало... За сад је доста ово једно...

Неке жене одобравају поступак а неке се само стидљиво смејаху.

III

Другарице се и даље пазиле. Само су се још ређе посећивале. Селена је још и могла који пут доћи у посету али Јованка, због деце, није могла. Била је заиста преоптерећена послом.

Селена се, готово, ни у чему није променила. Лепа, као што је и била. Њене црне, велике очи, као да су, годинама, живље постале. Јованка пак, као да је доста омршавила. Једно дете на грудима, друго је држи за поле а треће баульа по соби. Али јој лице још пуно свежине. Још се она увек онако безбрижно смеје и кад год се насмеје, онај њен детињски осмејак буди у теби пријатан осећај симпатије и желео би некако, да је гледаш, како јој осмејак непрестано лебди на уснама.

IV

— Знаш, шта, Јованка!

— Шта, рођо?

— Ја ти завидим. Ти си срећна с твојом дечицом. Ја сам се зажелела бебе. Моја ћерка рђаво напредује. После оног несрећног великог кашља много ми је похудела. Омршавело дете, побледело. Слабо што и једе. Доктор нам не избија из куће. Појавиле се око врата неке зле гуке. Вели, шкрофуле. Кљукамо је некаквим лековима али слабо помажу, ништа се видно не поправља. Доктор нам саветује, да извадимо дете из школе, да идемо с њим, некуд, далеко, тамо на море, да проведемо све лето. Па се бринем. Да ми је бар ово дете здраво... Овако... тешко ми је...

И Селена бризну у плач.

— И сама сам крива, продужиће пред другарицом. И мати ми је крива. Она ме зацрни. Она ми забрани да дете дојим, да би се одржала у младости и лепоти, тешко мени! Дете ми отуд болује. Нисам га подигла. Ко зна, хоће ли ми живети!... Па учини и други грех са мном... Грешна била пред Богом... А ја бих имала сад дечице као и ти...

— Немој тражити, Селена. Бог је милостив.

И обе плакаху.

V

Била је дугачка зима. Још о Аранђеловудне пао велики снег, до више колена. О Божићу стегла цича, па никако не попушта. И колико год божјег сунчаног дана попусти, ноћу

се опет замрзне и направи така поледица, да никако чврстом ногом не смеш крочити.

Селенина кућа беше крај неке узвишице, где је, у том сокачету, било згодно ђачићима и другој деци, да се саницама по вазда̂н спуштали низбрдицом, чак до главног пута.

Ту си могао приметити и три мушкарца, у једнаким хаљиницама, с алевим весовима и кићанкама, у чизмицама, где се наизменце, на једним саницама, редом, спуштају поледицом низ брдашце. Дечица беху весела, образчића црвених, усана румених, руменијих од весова...

Све то гледа Селена кроз прозор. Познаје децу. Оно су Јованчини синчићи. Благо Јованци!... уздише она. Како су јој дечица здрава, румена и весела! Како је њена другарица срећна.

— Мајко, чу се глас из друге собе.

— Шта је, дете моје?

Промени ми завој на врату. Мети други, чист и немој трпати тај задахљиви лек. Хоћу, да се не осећа... Ишла бих мало до другарице.

— До Јованкине...?

— Да. Ако хоћеш, да идемо заједно. Зажелела сам је се...

Селена уђе у малу студену собицу и дуго не могаше наћи што тражи. Гушила се у сузама...

Кад су пролазиле једном улицом, мајка и ћерчица, рећиће неко из друштва, гледећи за њима:

— Да лепе мајке, људи! а какво јој је јадно дете!...

Из далека их спазила Јованка с ћерком. Обе радосно истрчаше пред њих да их дочекају. Искрен састанак. Другарице се искрено поздравише, јер се више од пола године нису виделе.

Јованка је приметила јаку промену код Селене. Доста приметно је омршавила, у лицу побледела. Чак је приметила и једну јасну бору на лицу. Увенула је. Очи још влажне и чисто замућене. Остарела.

И Селена је приметила, да је Јованка крупнија, но што је била. Чисто се подмладила, пролепшала. Још све онај исти искрени лепи осмејак на њеним уснама. Ћерка је већ стигла по узрасту. Читава Удавача. И кад их посматраш заједно, при утркивању, да услуже другарица другарицу — помислићеш пре да су сестре а не мајка и кћи.

И стужи се Селени око срца. Хоћаше погледати у своју ћерку, да је сравни с једногодишњаком њеном другарицом, али

не имаде снаге, да се окрене. Учини јој се излишно. И би јој још теже...

Другарице се одвојише. Обе девојке одоше у другу собу. А кад две старе другарице остадоше саме, Селена зајеца...

— Да ти се изјадам, рођо моја, и Селена загрли Јованку. Мислила сам, да ме Бог неће напустити у мојој невољи. Али ме нада оставља. Сад су јој изишле неке нове гуке око врата с обе стране. Ништа боље, све горе. Тешко мени, променили смо многе докторе, па све исто. Питам, каква је болест, јесу ли то шкрофуле? Они кажу, да то нису шкрофуле, већ нешто горе... Како горе, преклињем их, кад смо ишли на море због шкрофула. Зар може и од тога нешто горе бити?! А они веле, да су до њене петнајесте године то биле шкрофуле, па пошто се нису залечиле, од то доба се болест погоршала и претворила у другу много опаснију болест, но што су шкрофуле. По злу, болест стоји између шкрофула и јектике... Може ли се подвргнути операцији, питам ја и молим, да ми се искрено каже, не плашим се ја више, видим своје зло. Они веле, да операција не вреди више, јер је све тело заражено. Оне гуке око врата и могле би се повадити али она има истоветне гуке и у грудима, а те гуке не могу се вадити...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

VI

Леп пролећни дан освануо на побусани понедељак. Стекао се многи свет на гробљу. Носило се изобиља најбоље јестиво и пиће, да се подели за душу умрлих.

На дну гробља, готово подалеко од искупљених гомилица, стојаху две прилике, укочено, готово непомично. То беху две другарице, Селена и Јованка. Оне стојаху поред новог гроба, у коме лежаше сахрањена сва радост и нада Селенина.

Очекиваху попа, да чита молитву.

Ту беше и мајка Селенина. Она се беше сагнула, да развије и распореди судове с јестивом и пићем и размешташе сваку ствар на своје место, утврђујући кадионицу на трошну земљу. На њој исто оно одржано чисто либаде, испод црне шамије провирује више чела зализана навраћена коса. Исто оно старо, румено лице, са строгим цртама око дебелих усана, од

чега се Селена у детињству плашила а и сад, боји. Никакве пометње око спремања, све мора бити у свом реду. Не обраћаше никакве пажње на отупели поглед Селениних влажних очију. Селена знаћаше, да све то чини она из осећаја велике дужности, свесна тога, да јој се на исти начин врати подушје, кад наступи време за то. Проста церемонија, која обвезује свакога, да се свакој души учини, без обзира на почињене грехе, покајане или непокајане. У глави Селенинојројаху се тужне мисли, које је час одвођаху у безбрижну прошлост с радосним тренутцима срећне младе матере, а час је догањаху до свесног значаја њене притешњене душе и празног срца. Гледа на ову гробну ливаду, где је по гробовима засађено шарено цвеће, које се преливаше из једне боје у другу и чији мирис треба да усталаса у ојађеној души, као неку утеху за изгубљеним животом. И она ће исто овако украсити овај гроб трошне земље, која покрива њену милу јединицу и ту да никне цвеће, да јој мирисом тумачи подземну судбину њене ћеркице, кад год јој дође на гроб, а после јој се мисли размакну у неверицу... Све једно је то, а било цвећа а не било. Настаће зима и лед. Цвеће ће увенути. Нестаће га. Па опет га подизати!... А греси остају исти... Све је то сушта истина, горка обмана... Нема ту бољитка... Грехови су неизгладиви... И замириса трава а ветрић разнесе дим из кадионице...

...И цвеће и све понуде и понова молитва и присуство њене матере са почињеним гресима — све једно исто значи и би јој сасвим обично нешто, кад поп најпосле узвикну: вјечнаја памјат!...

VII

...Тренула се тек, кад су пролазили поред куће удате ћери Јованкине, која беше истрчала, позивајући их, да се сврате мало у посету.

— Не ваља се, с гробља млади у посету, рече Селена.

— Немам кад, рођо, узвикну Јованка својој ћери. Чекају деца код куће.

Д-р Станоје Нешић

НАША ВОЈСКА И ЊЕНА ОРГАНИЗАЦИЈА

VI

О платама и додатцима на момка и коња

Овде је закон кратак. У једном члану, пошто је плаћање официра поделио на плату систематичну, према којој се израчунава и пенсија, и на додатак за момка и коња, опредељује суму динара, колико се ком чину официрском и неофицирском има да издаје на име систематичне плате; а у другом и трећем — суму поменутих и других додатака и накнаде сеобних и путних службених трошкова. Ми ћемо говорити само о плати официрској и о додатцима на момка и коња.

1.) Плата.

По сили овога закона сваки официр, који је у стању тако зване „дејствителности", ужива потпуну плату по свом чину без обзира на то, да ли тај официр врши и какву службу или не врши никакву. Поручник у звању водника, капетан — четног командира, мајор у положају команданта батаљона и т. д., равни су у плати поручнику, капетану и мајору, који немају никакве ни сталне ни привремене дужности, или који су стављени на расположење или на службу појединим надлештвима, т. ј. који имају задатак да апсолутно ништа не раде. Наш закон не зна за разлику дужности, службе и послова, он познаје само чинове и за њих никакве друге услове не ставља. Он даје чин и њега плаћа. Њему је сасвим све једно, да ли је, например, Н. пуковник дивизијар, пуковар, члан какве комисије, управник каквог слагалишта, судија инвалидског суда, гарнизонар и т. д. — све то ич га се не тиче. Потпуковнике и пуковнике или ма-

јоре без опредељења и који, од дугог времена, проводе и пре и после подне у својој касини или у „Паризу“, „Гранд-Хотелу“ и у другим сличним надлештвима, редовно играјући тамо свој клабријас, своју бакару или изображавајући собом сталног кибицера, држава издржава и плаћа подједнако и у истој размери као и оне потпуковнике, пуковнике или мајоре, који командују пуковима, бригадама, дивизијама, батаљонима, или којима је стављено у дужност да врше друге, њиховим чиновима одговарајуће дужности. Све оне, који су умели да не падну у „недејство“, а владају се добро (?) и, уз то, имају „угледно понашање“ (??), закон материнскп штити и подједнако награђује: како ону мањину која се, служећи у строју, излаже физичким и духовним напрезањима, зноју и умору, тако и ону множину, која или ништа не ради, или ради послове лаке и по разним дебелим хладовинама.

Свуда, где је војска рационално уређена, чинови официрски изражавају, као што смо и напред казали, степене звања и положаја у војсци, т.ј. број појединих чинова представља број категорија разних дужности, које су установљене по сили потребе

Да објаснимо то тачније и примером.

Претпоставимо да се ова наша војска састоји из свега: једног батаљона, једног ескадрона и једне батерије. То су, дакле, три засебне јединице од три разне специјалности. Свака од тих јединица подељена је, према потреби, на мање делове. Батаљон је подељен на 4 чете, свака чета на 4 вода; ескадрон коњице је, рецимо, на 3 вода, а батерија — на 2 вода.

За оволику и овако подељену војску потребно је: по један старешина за сваки вод, по један — за сваку чету и старешине за батаљон, ескадрон и батерију. Са четама, ескадроном и батеријом, као с јединицом, чији делови самостално не функционишу и даље се не деле, могу да управљају непосредно њихове старешине, али са батаљоном, као са јединицом већом и састављеном од неколико мањих и донекле тактички самосталних делова или јединица, већ теже иде. Да би, дакле, батаљонски старешина могао с успехом управљати четама и упућивати их у њиховим самосталним радовима једној општој цељи и међусобном сагалашавању радова, признато је за нужно да се батаљонском старешини прида или стави на расположење један нарочити часник, који би у рангу четног или водног старешине, посредовао у спонцају батаљона с четама у грани-

цама које батаљонски старешина обележи. Тај часник, преко кога батаљонски старешина управља и остварује своје намере и своје захтеве, носи, обично, назив: ађутант.

Но и то није све. Ми смо овде претпоставили састав од три рода оружја, организованих сваки за себе, али чија се вредност, и ако су то три разне специјалности, изражава тек у солидарности, управо у заједници дејства. С тога, у цељи јединства дејства и управљања, све три јединице, и ако су од разнога рода оружја, морају бити сведене у једну вишу јединицу или команду и стављене под власт једног заједничког старешине. Тиме се, дакле, добија једна виша установа или главна команда. Природа послова у овој вишој команди, због разних родова оружја њој потчињених, условљава нову потребу. Сем непосредних стручних старешина за сваки род оружја и сем општег старешине све војске, специјално још за ову вишу команду треба:

Једно лице, које би се бар енциклопедично и теоријски разумевало у стручним пословима сваког рода оружја, што улазе у састав команде. То би био шеф штаба.

Једно лице преко кога командант извршује своје наредбе и одлуке у пословима, који се односе на унутрашњу службу и на инспекцирање у војсци. Назив овоме лицу даје се: ађутант штаба или командант одреда.

Једно лице које би команданту и шефу штаба помагало и које би се разумевало у пословима административним и за снабдевање војске новчаним и материјалним потребама; то би се лице звало: интендант, домаћин, администратор, или којим другим сличним именом.

Једно лице за руковање касом, магацинима, наоружањем, оделом, разним материјалима, вozовима, стоком, храном и т. д. Његово звање могло би бити: благајник, магационар, управник, комесар и т. д. — свеједно.

(Други још неки органи за отправљање другостепених послова, као и особље из нижих чинова, мање су важни и с тога изостављамо да их именујемо ради скраћености излагања).

То су, ето, звања потребна војсци коју смо претпоставили; колико их и каквих има, толико и степена чинова може и сме бити. Чинови су ништа друго до, као што смо рекли, атрибути звања и положаја. Какав ће се пак ком звању или положају присвојити чин или атрибут, зависи од обичаја или традиције

у законодавству. У ранија времена чинови и звања били су спојени. Тако, например, „пуковник" означавао је звање или положај команданта пука; „потпуковник" — његовог помоћника; „мајор" — батаљоног команданта; „капетан" — четног командира и т. д. Данас тако није и чинови не стоје увек у вези са положајима, који одговарају називу и значају дотичних чинова. Код нас, који немамо давне традиције, усвојено је да имају: водници — чинове потпоручника и поручника; четни командири — чинове поручника и капетана; батаљони команданти — чинове капетана или мајора; пуковски команданти — чинове мајора, потпуковника или пуковника; остали, већи команданти — чинове потпуковника, пуковника или генерала.

Ако сад звањима присвојимо чинове као што је данас код нас, то војска, коју смо горе предпоставили, могла би имати свега чинова:

1 пуковника — команданта све војске,

1 потпуковника — шефа штаба главне команде,

1 капетана — ађутанта штаба,

1 капетана — администратора или интенданта,

1 поручника — магационара или руковаоца разним имаовинама.

1 мајора — команданта батаљона,

4 капетана — командире чета,

2 капетана — командира ескадрона и командира батерије,

8 поручника и

8 потпоручника — као воднике за 16 пешачких водова,

2 поручника и

1 потпоручника — као воднике за три коњичка вода у ескадрону.

1 поручника и

1 потпоручника — као воднике за два вода у батерији и

1 потпоручника — као ађутанта у пешадијском батаљону.

Из напред наведеног следује: у формацији за сваку јединицу и установу војске, пре свега опредељује се број и категорија појединих звања и тек за тим опредељује се и може да се определи, којим ће чином које звање бити представљено, т.ј. какви ће се ком звању присвојити атрибути. Свака јединица, стројна или административна, најмања као и највећа, може постојати само на основи тачно регулисаних састава, т.ј. у њима може бити толико и таквих само чинова колико је

и какви су предвиђени за поједина звања у утврђеним саставима. **Чинова ма ког степена, који не припадају саставу једне или друге јединице или установе, не треба да буде** пошто не може да буде ни команданата ни командира без команада, ни звања без круга дужности. У војсци не могу постојати чинови без звања, нити какав чин може и сме бити без опредељења, које одговара значају чина и за које је дотични чин и предвиђен. Као што се, например, код жива и здрава четна командира не може да постави поред њега још један — други четни командир за исту чету, тако и поручник у положају или звању водника, не може бити произведен у чин капетана све док стари капетан стоји на челу чете у звању четног командира.

По истом правилу врши се и издавање плата. Годишњи буџети вотирају се у тачним сумама, које покривају плате чинова предвиђених у саставима постојећих команада. Сви без разлике чинови примају плате сваки из кредита оне јединице или војене установе, у саставу које стоји и на име оног звања које у њему заступа. Кредити за издржавање или плаћање личности и чинова који нису у саставима признатих установа и који не заступају у њима није дно од предвиђених звања, представљају ненормалну појаву и с тога тамо, где се зна шта се ради и шта треба да се ради, таквих кредита нема и не може бити, као што нема и не може бити ни чинова без звања и без фактичког вршења дужности саобразно степену чина. Према томе, смањивању или повећању буџета на плате, мора да претходи смањивање или повећање броја звања, а с тим и чинова у саставима јединица или установа. Повишења у чиновима врше се строго у границама састава команада и на упражњена места. Кад нема упражњеног места за веће звање не може бити ни унапређења у већи чин, те, према томе, и засебне партије на унапређење из буџета сасвим отпадају. Изузетак мора бити само у случају каквог пројектованог преустројства постојећих јединица и установа или формирања нових, што, по сили прилика, није могло добити потребну санкцију до вотирања буџета.

Тако је у другом свету, али не, на жалост, и код нас. Истина, и код нас формација предвиђа колико и каквих чинова у мирно време припада којој јединици и установи, али то је „мртво слово“ о коме нико не води рачуна. У нашој војсци

чинови постоје и дају се независно од положаја и звања. Ни у једној јединици број појединих чинова не одговара саставима по формацији. Трупе и непосредно војска с њима, тако рећи, кршаре и до крајности натежу. Ту их често нема ни у половини броја у ком су потребни у интересу наставе и трупне службе. Од службе у строју, од фронта, бега сваки коме се само може. Међутим разни штабови, канцеларије, управе, слагалишта, гарнизони, млинови и т. д. имају их по два и три пута више но што је прописано и што послови изискују. Још горе је што их има много и таквих, особито „виших чинова“, који савршено нису нигде и који апсолутно не врше никакву службу, или за које се, од времена на време, измишљавају места и положаји, о којима се ни у једном саставу формације не спомиње и који су, са гледишта службе сасвим непотребни, а са гледишта буџетског само штетни. Од 49 генерала и пуковника који су се у 1902. и 1903. водили по платном списку и примали пуну плату са додатцима, у строју војске команданата било је само 7 генерала и пуковника. Додајмо овоме броју још 10 генерала и пуковника који су били у звању министра, инспектора, шефа ђенерал-штаба, управника школе и других завода, начелника министарских одељења, краљевог ађутанта, — имаћемо свега 19 генерала и пуковника са више-мање разумљивим опредељењем. Остали, а на име 30 генерала и пуковника, или су на расположењу или где-год у некаквим комисијама, комитетима и т.д. где се ништа не ради. Приближно томе је стање и код осталих виших чинова, па и код нижих, нарочито код чинова капетанских.

Бескорисно би било расправљати сад питање: зашто је тако код нас? Доста је и биће јасно кад се каже, да се код нас управљало по личним обзирима и да су разлози политике личних интереса свуда претезали. По томе и војени буџет на плате никада није био израз истинских потреба и захтева војених интереса. Он се састављао и подешавао броју чинова на лицу и броју личности, које је из разних разлога ваљало унапредити без обзира на категорије положаја и звања.

Но, при свој абнормалности стања и оваком манастирском исплаћивању официра по чиновима без обзира на то, да ли су или нису тамо где треба и ради чега су они официри, дужност нам је да изјавимо, да је издржавање (плата) официра наших

недовољно да може подмиривати све нужне потребе. Официри, који немају никаквих других извора сем своје плате, и којима савест не допушта да те изворе траже ван платнога списка, трпе у свему оскудице, а може се рећи да чак и сиротују.

Ван спора је да у нашој војсци, као ретко где у другој, има и сувише елбетисања и чистог готованства; ван спора је да је то једно велико зло и да се против тога зла ваља борити; али је ван спора и то, да, борећи се против зла, искорењујући елбетисање и готованство, ваља чувати и неговати све оно, што је добро и продуктивно.

Милионе заложене у наоружање и спрему, нашу државну и друштвену имаовину, нас и децу нашу, и будућност народа и државе — предајемо у аманет нашој војсци, захтевајући од њених старешина да нам све то очувају и да, поред тога, жртвама свога живота, осветлају нам образ и пред светом и пред потомством, а, међутим, у обично време нико не разбира и неће да зна, да ли су те старешине, од којих се тако много изискује, у могућности и стању да са оним материјалним средствима, која им држава једном руком пружа, а другом, удружена с друштвом, одузима, одговоре захтевима и свом позиву.

Темељ војсци то су њени официри и на њима се, у главном, држи сва војска. Морална и убојна снага војске зависи од официра који војску уче и војском руководе. Да војска, као маса, може бити умно и морално на дужној висини, а у војничком погледу спремна и ваљана, треба да су, пре свега, војнички и умно спремни и морално ваљани њени наставници и старешине, А да војска добије такве наставнике и старешине, шта је за то потребно? Потребно је, наравно, много што-шта, али ни једно од тога „што-шта", не може се постићи ни имати све док се официри потпуно материјално не обезбеде и тиме не ослободе сметња у животу и на путу свог усавршавања. Недостатак средстава за живот најјачи је паралисатор воље и љубави за рад, који не обезбеђује у довољној мери опстанак. Да би официр, који мора да живи од своје плате, могао посветити себе својој професији и у њој успевати на корист службе, њега треба поставити у погодне услове за то тако да не буде принуђен да се брине за материјалне недостатке и за оне безбројне незгоде у животу, које су неминовна последица свих

материјалних оскудица. Ако се од официра хоће савесно вршење дужности и по интересе војске корисна служба, онда и он хоће, а има и право, да и држава којој он служи, буде савесна према његовој личности и да не занемарује његове потребе и као официра и као човека. Официр у служби има право не само да живи неоскудно, него и да му та служба буде јемац за његову каријеру, т. ј. да га служба награђује у толикој мери да је он има рад-шта да цени и воли, и да му се, под притиском оскудице не чини да би он на другом пољу рада могао бити боље награђен. Потпуна материјална обезбеђеност у садашњости и будућности, једно је од најсигурнијих средстава и један апсолутно неопходан услов у томе, и да се војска снабде у сваким погледу ваљаним и спремним старешинама и да се из ње истисну сви они, који не одговарају старешинском позиву.

Средства за опстанак и живот официра — то је плата коју му држава даје. Колика би, дакле, морала бити та средства, или колике би требале да су размере плата, па да један официр може подмиривати све своје потребе, живећи скромно али не и оскудно?

Потребе су различне код различних услова при којима личност живи. Веће године старости и већи положаји условљавају и веће потребе. Новопроизведеном и младом потпоручнику мање треба од маторог поручника, који служи десетак година и коме су, можда, закони човечије природе натоварили на врат породицу и гомилу ситне дечице. Потребе су све веће што је који чин удаљенији од чина почетног, јер се све околности што их окружују, међу собом све више разликују, и сви захтеви који им се стављају све су већи. Од једног дивизијара, који мора бити најмање у чину пуковника, тражи се, на сваком кораку, много више но што се тражи од једнога пуковара или једног батаљоног команданта, који имају мање чинове. Способност и право да се стане на чело једне дивизије добијају се после дуге практичне службе и јесу резултат многогодишњег упорног труда и делатности и умне и физичке, а то се, сасвим природно, мора више и да цени. Од многих, који у млађим годинама замисле и пођу да каријеру своју обезбеде радом и усавршавањем на пољу стручног и општег образовања, мало је њих које сила воље не напусти те да у својој решености истрају до краја, а још их мање остаје таквих, који своју

спрему заврше с потпуним успехом и толико, да озбиљно могу одговорити захтевима за један највиши положај. Што који положај стоји више у хијерархији старешинства, то се он и све теже попуњује и све је осетнији недостатак личности за њега, разумевајући, наравно, да дотична личност садржи у себи све нужне погодбе и потпуну пригодност за свој задатак, и да се положаји не деле као што је обичај, у зависности од рођачких и котеријских веза или корупттивних протекција.

Сем тога, разлику потреба условљавају и многе друге околности. Официру, који је у строју, треба више и одела, и обуће, и хране, него ономе официру који седи у некој канцеларији и пискара, или ономе — који чува негде и некакав магацин. Род и карактер трупне службе, која је везана с непрестаним штрапацима и свакојаким другим незгодама, и која често излаже опасности живот и здравље, даје официру строја неоспорно право на бољу награду по ономе, који у заветрини отправља обичне чиновничке дужности. Служба команданта батаљона, командира чете и водника, која је мање у касарни, а више у логору, на бивуаку, у пратњи кише, снега, врућина, прашине, спавања на лединама, и т. д., куд и камо је тежа и непријатнија од службе гарнизонарске, виших ађутаната или од службе, која се обавља по управама, у министарству и штабовима, као и од оне — по магацинима, слагалиштама, у комисијама, комитетима и другим сличним установама. Према томе и треба и право је, а изискују и интереси службе и напретка војске, да се официри строја боље плаћају од официра ван строја, и то тим пре, што ови последњи, нарочито она категорија која има посла с материјалима и разним рачунима, могу по некад да и ван буџетских позиција удвоје и утроје своје скромне платице.

Даље, размере средства за издржавање официра, морају бити сразмерне и подешене месту и условима становања, ценама на главније предмете животних потреба, коштању одела и спреме, захтевима друштвеног положаја официра и друштвених укуса, и, најзад саобразно оном угледу и престижу који би се желели да официрско звање ужива у друштву. Живот у Ивањици, Куршумлији и Власотинцима јевтинији је од живота у другим многољуднијим и ближим градовима, где је официр, поред скупе станарине и скупе хране, изложен и многим другим трошковима који нису израз његових личних жеља. У послед-

њим местима официр је принуђен да се боље и чистије одева, да по заповести посећује разне јавне забаве, да учествује у многим свечаностима, на разним војничким парадама и т. д. Та разлика још је већа кад је официр становник престонице, где се он, хтео не хтео, званично повлачи на живот ван његове могућности и приморава на трошкове које би он, при другим приликама и у другом месту, радо умео избећи. Узалудно би било и мислити, да стоји до воље и умешности официра, да он подеси свој живот и своје потребе према својим средствима и да је он дужан, да, ако нема других извора ван плате, живи у Београду онако исто с рачуном и скромно, као и кад је у Неготину, Књажевцу и Крушевцу, или као онај његов колега у Ивањици и Прокупљу. Официр мора да се креће саобразно кретању његове околине, јер она од њега то тражи. Ако он не узмогне да иде уз њу и с њом подједнако, он код ње неће имати ни онога престижа, који официра уздиже у очима света навикнутога да му туђа сујета импонује. Чим официр није у стању, ако не да предњачи, оно бар да не изостаје у животу друштва, на њега се гледа као на безначајну и материјално зависну личност, и он, под утицајем тежње да себи олакша подмирење потреба, постепено пада у шаке појединих спекуланата и за тим пристаје уз једнога или другога од оних лажних амфитриона, који налазе рачуна да чине омање услуге и да примају чапраз-диване. При том ваља имати на уму и ту околност, да друштво и појединци његови чланови, утицају којих потпада официр материјално необезбеђен, и којима он, понижавајући своје достојанство, мора да се улагује и удвара за рад две-три банке лајма или некога ручка, сутра-прекосутра претварају се у оне војнике, којима он треба да управља колико силом своје власти толико, а и више још, силом моралне надмоћности и ауторитетом, којих врлина нема и не може бити при материјалној зависности. Није тешко замислити какав, при условима материјалних недостатака, има ауторитет официр и колико он својим моралним превасходством може импоновати потчињеним му војницима, којима је за једно или друго обвезан.

У опште, издржавање (плата) официра треба да је основано на што тачнијем прорачуну свих његових потреба саобразно захтевима службе, чина и положаја, а у сагласности с приликама друштва и са оним погледима какво друштво, у интересу војске, треба да има на значај официрскога звања.

Па може ли се рећи да су наши официри материјално обезбеђени колико треба и да су данашње плате довољне за то, да они могу одговорити захтевима службе и задобити респект и уважење од стране друштва у мери, коју изискује позив војничкога старешине.

Мада су пре неколико година плате официра нешто повећане, оне су све још незнатне и недовољне за иоле неоскудан живот. Размере данашњих плата, не рачунећи последњу незнатну повишицу, кројене су још пре 60 година и онда су те размере биле довољне да официр не само подмирује све своје потребе него, шта више, да се окружи и неким комфортом, па, чак, да нешто и уштеди. Али „онда" и „сад" није једно исто. Ондашње прилике, т. ј. ондашње погодбе за живот и ондашњи захтеви, и службени и друштвени, нису ни из далека налик на данашње. Наши стари били су ширих погледа и боље су умели да цене важност официрског звања но што је то данас, кад се на једној страни извлачи што се више може за себе и „своје", а на другој с лаким срцем пристаје да се и оно мало, што се официру даје, на разне начине очерупа. Не треба да се лажемо. Материјално стање наших официра у опште је јадно и жалосно. Средства његова која су му у његовој плати, стоје испод најпречих животних потреба. Код нижих официра — од потпоручника до капетана — она су толико ограничена да је са њима безусловно немогућан опстанак без подлоге са стране на ма који начин, нарочито ако је официр жењен. А недостатак материјалних средстава није онај услов, који води бољитку и напретку ни у моралном ни у умном погледу, и који даје могућности да се створе онакви официри, какви се желе, а, можда, и мисли да имамо. Напротив, недостатак средстава и оскудице у животу, воде умном и моралном застоју, стварају услове за развитак корупције, креатурства и тежња к регресу на другој страни.

Да би материјално стање наших официра могло бити што боље уочено и оцењено, износимо овде ради упоређења, преглед плата официрских код нас и у неколико страних војсака, нарочито не изостављајући војске држава у нашој непосредној близини.

Годишња официрска плата с додатцима на звање и род службе у мирно време

ЗВАЊЕ и ЧИН		У Србији: бруто	У Србији: по одбитку пореза и др. прирезa	У Бугарској	У Румунији	У Аустрији	У Немачкој	У Русији	У Француској
Водник	Потпоручик	1.800	*1.702*	2.400	3.600	1.488	1.116	1.908	2.320
	Поручик	2.200	*2.068*	3.000	3.960	1.785	1.340	1.920	2.550
Командир чете	Поручик	2.200	*2.068*	—	—	—	—	—	—
	Капетан II кл.	2.600	*2.438*	4.800	4.920	2.976	4.464	4.128	3.780
	Капетан I кл.	3.150	*2.932*						
Командант батаљона	Капетан I кл.	3.150	*2.932*	—	—	—	—	-	-
	Мајор	4.500	*4.123*	7.020	6.600	4.165	—	—	5.148
	Потпуковник	5.500	*4.867*	7.920	8.640	5.212	6.696	5.520	6.300
Командант пука	Мајор	4.500	*4.123*	—	—	—	—	—	—
	Потпуковник	5.500	*4.867*	9.300	—	—	—	—	—
	Пуковник	7.200	*6.388*	10.500	11.400	7.640	9.672	14.844	9.972
Командант бригаде	Потпуковник	5.500	*4.867*	—	—	—	—	—	—
	Пуковник	7.200	*6.388*	10.500	—	—	—	—	—
	Генерал	—	—	—	14.400	10.416	12.276	14.868	15.946
Командант дивизије	Пуковник	9.600	*8.788*	12.000	—	—	—	—	—
	Генерал	12.504	*10.867*	13.200	17.400	15.624	20.460	21.024	26.904
Командант корпуса	Генерал	—	—	—	—	20.912	29.760	28.380	30.384

Годишња официрска плата с додатцима на звање и род службе у ратном стању

ЗВАЊЕ и ЧИН		У Србији		У Бугарској	У Румунији	У Аустрији	У Немачкој	У Русији	У Француској
		БРУТО	ПО ОДБИТКУ ПОРЕЗА И ДР. ПРИРЕЗА						
Водник	Потпоручик	1.800	*1.702*	2.400	3.600	2.836	2.008	4.496	2.320
	Поручник	2.200	*2.068*	3.000	3.960	3.125	2.232	4.568	2.550
Командир чете	Поручник	2.200	*2.068*	—	—	—	—	—	—
	Капетан II кл.	2.600	*2.438*	4.800	4.920	5.652	6.248	7.048	5.780
	Капетан I кл.	3.150	*2.932*						
Командант батаљона	Капетан I кл.	3.150	*2.932*	—	—	—	—	—	—
	Мајор	4.500	*4.123*	7.020	6.600	7.736	—	—	5.148
	Потпуковник	5.500	*4.867*	7.920	8.640	8.786	8.928	9.900	6.300
Командант пука	Мајор	4.500	*4.123*	—	—	—	—	—	—
	Потпуковник	5.500	*4.867*	9.300	—	—	—	—	—
	Пуковник	7.200	*6.388*	10.500	11.409	12.796	13.464	23.604	9.972
Командант бригаде	Потпуковник	5.500	*4.867*	—	—	—	—	—	—
	Пуковник	7.200	*6.388*	10.500	—	—	—	—	—
	Генерал	—	—	—	14.400	19.344	17.856	23.628	15.946
Командант дивизије	Пуковник	9.600	*8.788*	12.000	—	—	—	—	—
	Генерал	12.504	*10.867*	13.200	17.400	26.336	28.272	35.624	26.904
Командант корпуса	Генерал	—	—	—	—	55.056	59.072	51.740	30.384

Као што се из ових прегледа види, плате официра у страним војскама негде су веће, негде мање, али ипак свуда су веће по код нас. Србија се некако одликује цицијашлуком на штету личности. Лошије него код нас плаћају се само потпоручници и поручници у Немачкој, али њима се та мала плата накнађује у чиновима капетанским, кад она достиже размере дупло већи по што имају наши капетани. Плате у Аустрији до чина пуковничког подилазе нашим, а за прва три чина нешто су и мање, али кад се тим платама придода станарина, коју сви аустријски официри примају засебно, као и кад се узме у обзир да тамо не постоје никакве порезе на плате, онда се може рећи да су и у Аустрији плате веће од плата наших официра.

Из прегледа се, даље, види, да су официри по положајима до батаљонског команданта закључно најбоље плаћени у Румунији, Бугарској и Француској, слабије у Немачкој и Русији, још слабије у Аустрији и најслабије у Србији. Пуковари најбоље су награђени у Русији, па онда у Румунији и Бугарској и затим, скоро подједнако у Француској и Немачкој, а у Аустрији знатно мање — onoлико приближно колико се плаћају у Србији пуковници без обзира на положај. Положај пуковара код нас припада чину потпуковника и мајора па се тако и и плаћа. Положаји пак више пуковарског најбоље су плаћени у Француској, нешто мање у Русији, Германији и Румунији, знатно мање у Аустрији и Бугарској, а најмање, опет, у Србији.

Свакојако, к платама у Русији, Аустрији, Немачкој, Румунији и у Француској, ваља прирачунати и станарину, која се издаје по положају — у натури или у новцу према коштању стунова у местима становања. У Србији, место тих олакшица, наплаћује се од официрских плата разних пореза до скоро 15%.

Плате у ратно време пењу се у Русији, Германији и Аустрији до размера два пута и два и по пута већих но што су у мирно време. У Румунији и Бугаркај ратне плате повећавају се сталном дневницом по особитим наређењима. У Француској за време рата плата је као и дотле, али су тамо официри и у мирно време добро плаћени, а као додатак за време рата добијају сви без разлике сву потребну храну у натури и за себе и за своју стоку. Само је Србија где се не признаје да је официру за време рата нешто више потребно, па не само то, већ се налази да је право да се од његове плате и тада наплаћују у корист државе, округа, срезова и општина

разне, и редовне и ванредне порезе и сви могући прирези онако исто као и од оних сретних грађана, који су остали код својих кућа и далеко од сваке опасности, безбрижно продужују да раде своје послове.

Из свега што смо довде говорили о платама официра може се донети овакав резиме:

Официрске плате код нас мање су но у једној другој европској војсци и мање но што условљава положај официра. Са данашњим платама нашим је официрима тешко одговорити свом старешинском позиву. Недовољна средства за живот коче сваки рад и сваки напредак, а на првом месту рад и напредак на пољу науке и умног усавршавања. Вазда у довијању за опстанком од данас до сутра, њима је последња брига све остало. Међутим могло би не бити тако и бити боље. Кад би се имало, где треба, више државничке увиђавности и водило више рачуна о условима, од којих зависи напредак у војсци, стање наших официра могло би се знатно поправити без да се, шта више, општа цифра на плате у буџету повећава. У војсци има много установа које су давно преживеле своје време, има их које сасвим и никад нису требале, а има их доста и таквих које би се, и ако могле трпети, могле и упразнити, т.ј. без којих се комотно може да буде. У свима тим установама, од којих су многе очигледно убитачне и у службеном и у моралном погледу маса је официра, чије је издржавање и скупо и некорисно по државу. Шта ту треба сад радити, казује се само. Али да кажемо и ми. Непотребне установе укинути, а особље које се у њима залегло и ради кога те установе и постоје, протребити, па, што није ни зашта, дати му пут, а што још може ваљати, то дескификовати и упутити на посао у строј војске. Исто тако ваља урадити и са особљем по разним магацинима, управама, канцеларијама и штабовима — особљем, кога се и сувише много и до, тако рећи, неучтивости тамо накупило. Губитком у броју добило би се, несумњиво, у квалитету, а добило, поред тога, и у томе, што државну касу не би грицкали непроизводни елементи. Напослетку, интереси војске и државе захтевају спремне и способне старешине, а где се то разуме, тамо се не застаје пред питањем, да ли ће те и такве старешине коштати државу коју стотину хиљада динара више. Старо је правило: „како си платио онако си и добио“.

За државу је у осталом важно, да никога не плаћа џабе

и да, у интересу морала и општега напретка, искорењује паразитство, награђујући врлине и производан труд. А да се у томе успе, потребно је да се зна шта се хоће и шта треба, а у овом случају, о коме смо ми трактовали, исплата официра да се постави на ону основу, коју смо у почетку ове главе изложили.

Засада, остављајући плате у својој постојећој норми, нарочито с погледом на одређивање према њима пенсија, ми смо мишљења да би, као прву меру за побољшање официрскога стања, било право и требало установити за официре, који служе у строју војске, станарину саобразно њиховим положајима и ценама станова у местима становања, а све уопште официре који нису у строју војске, али чија је службена потребност доказана ослободити од терета плаћања ако не државних пореза то бар разних приреза. Извори за ово могу се наћи у већ постојећем војеном буџету укидањем разних неоправданих додатака, о којима ћемо говорити ниже, као и укидањем многих непотребних установа, које постоје једино зато, да би се нашло прибежиште свакојаким креатурама.

2. Додатак на момка.

Новчани додатак официрима по 243 динара годишње на момка, т.ј. за најам себи приватне послуге место давања за послугу активних војника, узакоњен је пре 40—45 година, — онда кад је Србија имала свега 50—60 официра укупно у строју и ван строја и кад је, према томе, издатак свима официрима на момка износио укупно највише 1215 дин. месечно или 14580 дин. годишње. При таквим условима не може, дакле, бити ни чудо, што се тада истакао народни понос, који је сматрао као недостојно српског војника да ма коме измећари па, наравно, ни официру.

Но данас су друге прилике. Данас, место 50—60, Србија има близу 2.000 официра и њима, по прописима закона, ваља на име додатка на момка, издавати из државне касе око 480.000 дин. годишње или око 40.000 месечно. Разлика, као што се види, огромна. Бројем својих становника Србија је једва у двоје порасла, а издатком на једну исту потребу она је порасла на 33 пута.

Питање је сад: прво — има ли места оволиком издатку за најам послуге официрима при данашњем стању наших државних финансија и других државних терета, и друго — да

ли се тим и толиким издатком постиже циљ, ради кога се он чини?

. Поштујући народни понос који не допушта да српски синови, кад су у војсци ма коме измећаре и допуштајући, притом, да је овај и оволики издатак, од скоро пола милиона, по сили неопходности могућ, па макар и на штету које друге потребе, ми ћемо ипак и одмах рећи, да се циљ, за који се он чини, на практици не постиже, те је, према томе, и издатак оволике суме официрима на име најма приватне послуге један савршено узалудан трошак. Да то и објаснимо.

Сви официри, како они у строју, тако и они по штабовима и канцеларијама разних управа и команада, добијају по неком уобичајеном праву, војнике-посилне, зарад чишћења им, тобож, оружја, одела и обуће, а већина и зарад тога, да им се ти посилни нађу код куће, кад су и они тамо, за сваку службену евентуалност. Зна се, и нема смисла порицати, да се ти и такви посилни употребљују од оних, код којих су, и на друге радове у кући. Но то су само ти, тако рећи, легални посилни. Сем њих, велики број официра, нарочито оних који имају под својом командом војнике ма за какву службу, држе код својих кућа и нарочите нелегалне посилне специјално за своје домаће послове. Ово иде у толико лакше, што и сами војници више воле да буду посилни и раде у кући код официра све, него да се по цео дан муштрају по пољу и после тога опет раде послове у касарни, који су такође, по свом карактеру, измећарски. Сем тога, сваки онај војник који се одређује за посилног, зна и рачуна да ће, кад је код официра посилни, и боље појести и више се одморити и наспавати, него кад остане у касарни, где га буде далеко пре зоре, где га сабајле почињу да јуре на све стране, где се над њим сваки час и сви издиру, где га сваки час и за сваку ситницу кажњавају и т.д. Затим, узимање војника за посилне и коришћење њиховом услугом прешло је у несавладљиву навику и неодољиву потребу, те према томе, нека се сад официрима дуплира и триплира додатак на момка, нека се против тога предузимају какве се хоће мере, нека се официри ма како и колико кажњавају за ову злоупотребу, они ће ипак и увек, као што су и досад радили, узимати војнике и употребљавати их за послове код својих кућа чак и онда, кад су у могућности да имају и приватну послугу, а и да не говоримо о томе, да је велика већина официра врло често при-

нуђена околностима да чини ову злоупотребу. Најпосле, допустимо, нека се ти послини и не употребљују за вршење послова код официрских кућа, послова који понижавају достојанство војника и нека су они тамо само за чишћење оружја и одела и само за случај какве службене потребе, они су ипак за ону службу која се врши у касарни, у чети, ескадрону или на егзерцирништу остали неупотребљени и, као што се у војсци вели, неискоришћени. Дакле и свакојако, њихов је расход ту и дејствителан.

И сад, кад је тако и кад тако мора бити, је ли онда паметно и практично остављати да и даље постоји додатак за најам момка, или је паметно, кад се другојачије не може, укинути тај додатак и место њега узаконити официрима право на војничку послугу у натури, коју су они и у ранија времена имали и коју и данас мимо закона имају? Ваља, притом, имати у виду само, да од давања официрима војничке послуге у натури, војска неће имати у расходу више људи но што већ има, а међутим добило би се у томе, што би се официри ослободили прилика које их наводе да врше злоупотребу свог права, као и у томе, што би државна каса била поштеђена од једног ненормалног и прилично великог издатка, који би се могао употребити на покриће других и оправданијих потреба тих истих официра.

Свуда у свету, у војскама данашњега типа, официрима се даје послуга у натури од војника који нису погодни за строј војске. Та војничка послуга, која се, у интересу службе и дисциплине, обнавља најмање једанпут годишње, ради у кући официра све послове, које у опште може да ради мушка послуга. Нигде тамо од тога није пострадао народни понос и нигде се не сматра да тај понос забрањује да војници иду с корпом на пијацу, да цепају дрва, да чисте дворишта и т.д. те се, због таквих сматрања, нигде тамо и не чине официрима никакви новчани додатци за најам слуге, — не чине поглавито с тога, што се знало и зна, да би такви додатци били само узалудни издатци докле год су официри у додиру с војницима и њима располажу.

3. Додатак на коња.

И овај је додаткак чисто српски изуметак. По овом нашем закону „официри свију родова оружја и струка, који врше службу на коњу, имају додатак на сваког појединог сопственога

коња којега стално држе по 252 динара годишње, сходно пропису уредбе о фуражи", коју уредбу прописује, наравно, сам министар и која се готово сваке године мења.

Сем тога што је наша војска једина на свету која даје овакав додатак на коња, она је једина још и по томе, што је увела да њени официри и у мирно време имају права на држање о државном трошку: неки једнога, неки два, а неки, понекада, чак и три коња. Да видимо, пре свега, материјалну страну ове законске одредбе.

Официра, којима се последњом Уредбом о фуражи (од априла 1904. г.) одређује да могу држати по два коња, с правом примати на два коња и додатак, има око 500; официра пак, којима се даје право да држе по једног коња и да примају по један додатак, има близу 700. Према томе, официрских коња, које држава храни, а њиховим газдама даје на њих додатак, укупно има од 1600 до 1700. Храна за ових, узмимо 1600 коња, државу кошта до 570 хиљада динара годишње (рачунећи на једнога годишње око 350—360 динара), а додатак на њих, који се изда официрима, износи годишње преко 400 хиљада динара, дакле, на једно и друго држава издаје годишње укупно око 970.000 динара. Да ли тај и толики издатак доиста мора и треба да буде?

Остављајући, за часак, питање у колико је „Уредба о фуражи“ правилно или неправилно именовала положаје и звања, којима се додељују коњи у опште, да укажемо прво, да свуда у другим војскама официри, којима, према њиховом звању, припада вршење службе на коњу, за време мира имају право на исхрану о државном трошку само једног јахаћег коња на ма у ком били чину, положају и роду оружја. Код нас, као што је познато, није тако. У нашој војсци око 500 официра уживају право на држање по два јахаћа коња, па следствено, и право на примање за те коње два фуражна оброка и два новчана додатка. Је ли ту разлику изазвала каква наша изузетна потреба и је ли она последица наших особитих прилика? Говори се, да је то због тога, што у нашој земљи нема довољан број одговарајућих коња за случај мобилизације, те се на тај начин обезбеђује за те официре њихова потреба мобилнога времена. Празан и лажан мотив. Наша земља нема коња за вучу топова и тешких коморских кола, али коња за јахање, па ма и непрописне величине и непрописна изгледа, она има доста. Дакле,

ту установу нису изазвале наше прилике ни каква неопходна потреба: она је последица обзира личних интереса и начин да се створи могућност **повећања** појединцима личних доходака заобилазним путем. Међутим, да је законописац умео погледати мало и на опште интересе, држава би имала на јаслима 500 коња мање, а с тим и мање издатака из своје касе на преко 300.000 динара годишње, која би се сума могла, најпосле, опет утрошити на војску, али паметније и за све официре правичније. Најзад, ако је за официре, којима се за време рата признаје потреба да имају по два коња, тешко или немогућно набавити другога коња из својих оскудних средстава, опет за државну касу било би куд и камо пробитачније, а за само дело целисходније, да држава, у случају мобилизације, сама о свом трошку набави тога другога коња од најбоље расе и поклони им, него ли да овако, из године у годину, храни узалудних 500 коња само зато, да би се омогућило појединцима примање додатака и да их, кад су на коњу, прате сеизи. Такви 500 коња од најбољих коштали би државу највише пола милиона динара, док храњење тога броја коња и издавање на њих додатака у току само десет година кошта преко три милиона динара.

Сем тога, велики број од тих, што им је дато право на држање два коња и примање два додатка, по карактеру службе коју врше, немају апсолутно никакве потребе ни у једном јахаћем коњу. И збиља, зашто су потребни јахаћи коњи, па још по два: начелницима одељења у министарству, инспекторима пешадије и артиљерије, председнику испитне комисије, командантима тврђава, неким министарским референтима, ађутантима неких команада, појединим професорима, управницима школа итд. — кад су све то положаји, чији је рад кабинетски или чисто канцеларијски и који, ни у миру ни у рату, немају са стројем војске никаквог додира или га имају изузетно и површно?

Исто је, па и горе, и код оних којима је дато право на држање једнога коња. Кад издвојимо старешине батаљона и чета, трупне ађутанте и трупне лекаре, којима су коњи једино и потребни, и овде остаје на три стотине лица разних звања и положаја с правом на држање коња и примање додатка стога само што су ту или виши официри уопште или официри коњички и артиљеријски па и ако њихова садања звања носе карактер потпуно чиновничко-административни и немају ничега

заједничког са службом која се врши на коњу. Например, каква је потреба у коњима за официре који раде по управама, секцијама и канцеларијама артилеријско-техничким, санитетским, интендантским, ремонтским, затим — у барутанама или који служе као магационари убојних или као руковаоци других разних слагалишта и депо-а, даље — као гарнизонари, председници неких комитета, судова, инвалидског фонда и, најзад а и главно, за оне, који врши ону службу, која се зове „на служби“ и „на расположењу“? Посао и служба у свим овим звањима или положајима обављају се, као што је познато, лети у хладовини, зими у сувој и топлој соби, и онда, кад се и такав рад фуражира и посађује на коња, ваља само пожалити земљу у којој је такав поредак и која, не будући у стању да одговори другим обавезама према својој војсци, баца тако лудо преко 180.000 динара годишње тамо где не треба.

Но питање ово има и друге врсте штетну страну. Ваља знати, да од коња, које држава храни и на које даје официрима додатке, половина нису њихова сопственост. Да би се могао примати додатак, који се издаје само онда кад се коњ званично пријави и комисијом прегледа, официри, који нису у стању да купе коња, подводе коње туђе, приватних лица, и „зачисљују“ их на фураж као своје. То иде и брзо и лако, јер грађани наши, који имају коње, не само што радо пристају на то, него и сами натурају официрима, нарочито онима ван строја, да их узму и зачисле на државну фураж. Та радња практикује се увелико и скроз по Србији, а војене власти, и ако знају за њу, немају законске могућности да је спрече, те тако благодарећи рђавим законским одредбама, донетим у циљу да служе интересима појединаца, не само што се о државном трошку издржава знатан број приватних, понајвећма ћифтинских коња, него се и официри саблажњавају да се баве операцијама, које су недостојне и њихова звања и уопште часна човека, а притом војска, при таквим условима, ипак остаје без „оних жељених“ коња и сад — кад не требају и доцније — кад они у истини буду требали.

Као што смо и напред при говору о платама казали, велимо и овде, да материјално стање официра ваља поправљати, али поправљати свима официрима и са обзиром на природу њихове службе, а не, као што се ради, само појединцима и путем узакоњавања разних доскочица. Интереси државне касе,

морала и поретка у војсци, а и здрава памет говоре и налажу, да се се ово питање, питање о праву држања коња на државној храни и о додатку на коња, из основа проучи и затим до детаља регулише непосредно законом, не остављајући министрима да они доцније врљају по својој ћуди, а у већини прилика онако, како им кад дотуре или потуре њихови ађутанти и они око њих.

Што се нас тиче, ми смо мишљења:

а, да држава треба да храни само једног коња и само оним официрима који су у строју војске и који у њему стварно врше службу на коњу.

б, да сви остали официри, ма кога чина и ма ком роду оружја припадали, не треба да уживају право на држање коња, кад нису са службом у строју војске или врше службу у канцеларијама, магацинима и осталим надлештвима административнога карактера, сем команданта виших јединица, њихових личних ађутаната, шефова трупних штабова, трупних лекара, чија је служба мешовита и који се стога морају урачунавати у категорију официра строја.

в. да се фураж на официрске коње издаје по концтању у новцу кад год то зажеле официри, којима припада право држања коња без обзира да ли официр јаше свог или туђег коња. Да би официри, којима надлежи, имали своје коње, ваља утицати ауторитетом и морално, али никако законским приморавањем, које ће се увек изигравати у корист некога трећега лица,

г, да додатци на коња сасвим отпадну, а усвоји

д. да се официру, чији коњ на служби угине, исплаћује из државне касе одређена накнада према врсти коња по роду оружја и

е. да се о мобилизацији сви официри, који врше службу на коњу као борци, снабдевају другим коњем од државе и о њеном трошку.

Нема сумње да ће нам се узвикнути: а официри генералштабни при министарству, при академији и т. д., па онда приправници за генерал-штаб, па слушаоци вишега курса — зар и они да не држе јахаће коње?! Да, ни они, кад нису код јединица војске и њихових штабова команданти, командири, ађутанти, шефови и томе слично. Свима њима, ако и затреба кад-год да изјаше до Бањице, до Белих вода или до Мокрог-Луга ради проучавања терена или решавања каквих задатака, ено коња у

строју коњице па нека им се стављају на расположење, а не да им тога ради, ради таквих неколиких излета, држава храни коње преко целе године и да на то баца неколико десетака хиљада динара.

На закључку да напоменемо још: Данас на официрске коње троши се, као што смо већ казали, близу милиона динара, међутим, кад би се то питање правилно решило и коњи оставили само оним положајима, где су одиста потребни, на тај циљ трошило би се око 200.000 динара. Уштеда од 800000 динара толика је, да би заслуживала да се мало више поразмисли над њом.

(Наставиће се)

ПОРОДИЦА ПОЛАЊЕЦКИХ

РОМАН

ХЕНРИКА СЈЕНКИЈЕВИЋА

У 3 КЊИГЕ

ПРЕВОД С ПОЉСКОГА

ДРУГА КЊИГА

(НАСТАВАК).

— Морам ти у његово име то одлучно одбити, јер смо се ја и Бигјел договорили да његове послове уредимо.

Машко се незначајно намршти па одговори:

— Мени није ни стало до његових послова, него само до тога: да бих могао свету рећи да сам пуномоћник Завиловскога, јер, знаш, док се не разбистри: којега сам Завиловскога заступник, мој се кредит може у велико подићи.

— Ти знаш да се ја никад не плећем у туђе послове, или право да ти кажем: за мене би то било нешто страшно живети само тако од кредита.

— Разбери се ти код првих светских милијунара да ли су друкчије дошли до милијуна него на таквој основи.

— А ти припитај све банкроте да ли нису на тој истој основи пали?

— Што се мене тиче, то ће будућност показати.

Истина је — рече Полањецки устајући.

Машко му захвали на услузи и оба одоше на чај госпођи, која упита:

— Шта? Зар све већ готово?

Полањецки, кога опет дирну поглед на њу, сети се како му је још мало пре рекла: „Он се враћа“, и то још некако полу ухваћена, одговори јој и негледећи на Машка:

— Између вашега мужа и мене све је готово, али између мене и вас још није.

И ако је госпођа Машкова била присебна, ипак се збуни, готово преплаши од његове дрскости; а Машко ће запитати:

— Како то?

— Ето како — одговори Полањецки — што је госпођа помислила да бих ја био у стању да тражим као гарантију њено имање, и то јој од оног часа никако не могу заборавити.

Госпођа Машкова погледа у њега својим неизразним непељавим очима, некако чудећи се. Њој је импоновала она његова смелост и присебност духа, а и то како је могао да даде изглед искрена пријатељства својим речима. У том јој се трепутку учинио веома лепим човеком, бескрајно лепшим од њеног мужа те рече:

— Опростите.

— То неће ићи тако лако. Ви и не знате како сам ја осветљив човек.

Она одмах одговори потпуно кокетно, као жена која је поуздана у своју лепоту и draж.

— Не верујем.

Он седе крај ње, узе нешто несигурном руком филџан и поче мешати кашичицом чај. Стаде се све више и више узнемиравати. Он је толико пути госпођу Машкову, док је девојком била називао хладном рибом, а сад је од те рибе осећао топлину што је пролазило кроз њено танахно одело, и некако се тако осећао као да га ко обасипа варницама. Опет му дођоше на ум њене речи: „Он се враћа!“ Срце му се наће у таласима крви, кад му се учинило да тако може изговорити жена већ готова на све. Нешто му шаптало на уши: „Ту је у питању само згодна прилика!“ и у том трепутку његова разуздана жудња претвори се у разуздану радост. У осталом изгуби и владање над самим собом. Мало после стаде тражити својом ногом њене, али му се наједаред то учини веома грубим и простачки. Сам у себи рече, кад је већ ствар дошла само до времена и згодне прилике, онда ваља умети чекати. Унапред је знао да ће тај час доћи, да ће бити и згодне прилике и у трепету који га спопадао само

на ту помисао налазио је подстрека за распаљивање своје жудње и на даље.

Међутим сад му је било врло неугодно, морао је издржавати разговор, који нимало није био згодан тада за његово душевно стање, и одговарати Машку о том шта и како намерава Завиловски да уреди своје ствари, и о другим сличним стварима. Већ се поче праштати, али пре него што ће отићи обрати се Машку и рече:

— Неки ме пси нападоше путем, а заборавио сам свој штап; дај ми твој.

Нису њега никакви пси нападали, али је желео пошто пото да остане на само ма и на минут са госпођом Машковом, те кад Машко изађе, брзо јој се приближи и прозбори неким пригушеним, неким туђим гласом:

— Видите ли, госпођо, шта бива са мном?

Она је одиста видела да је он узрујан, да из његових очију сија зажарена жудња, и да му се ноздре шире, те се наједанпут узнемири, обузе је страх, али су њему у ушима зујале само њене речи: „Он се враћа“, а осећао је само једно: што буде нек буде: — и тај човек, који је пре минут два говорио сам себи: да треба умети чекати, тај човек сад стави све на једну карту у једном једином тренутку, те шапу.

— Ја вас волим!

Она стала пред њим са спуштеним очима, као глухнута, као да се претворила у камен, под утицајем тих речи, од којих је ваљало да већ отпочне неверство, а нова епоха у њеном животу. Само нешто беше окренула главу у страну, као да се труди да избегне његов поглед. Наступи ћутање. Само се могло чути нешто задихано дисање Полањецкога. Већ се у оближњој соби чу шум Машкових ципела.

— До виђења — до сутра! — шапну Полањецки.

У самом том шапату било је нечега заповедничкога. Госпођа Машкова стајаше непомична, са спуштеним очима, као кип.

— Ево ти штапа — рече Машко. — Сутра рано идем у град а вратићу се тек увече. Ако буде лепо време обиђите ову моју испосницу.

— Лаку ноћ! — рече Полањецки.

Минут после већ је био на пусту путу, осветљену месечином. Учинило му се као да је изишао из пламена. Она ноћна и шумска тишина некако је тако била супротна његовој узру-

јаности да му се учинило као нешто необично. Први је утисак био, како је он то схватио, био као неко осећање да се свршила његова унутарња борба, свршило се са колебањем, да су мостови већ прекинути, и да је ствар свршена. Неки унутарњи глас стао му у души викати да се ствар свршила пре свега тога што је он постао достојан презирања, или баш у тој мисли спојило се очај и лакнуће, јер је сама у себи говорила кад је већ тако, онда се мора измирити сам са собом, као са нитковом, а у таком случају „нек пропадне све и нека све ђаво носи!“ Нитковy није бар потребно да се бори сам са собом и може сам себи да олакша. Да, то се догодило и свршена ствар. Чинећи невере Марини, згазиће њено срце, згазиће на образ, па начела на којима је зидао зграду својега живота, али ће у размену за све то добити госпођу Машкову. Сад, једно од овога двога: или ће га она тужити мужу, и сутра је с њим већ двобој — а то ако буде нек и буде — или ће ћутати, а у том ће случају бити његов сукривац. Сутра ће лепо Машко отићи, он ће добити све за чим жуди, па ма и свет после пропао. Ако га не буде тужила, боље да му се и не опире више. Он је замишљао да га она неће стављати на искушење, или ће то тек чинити да се пред светом учини. Опет му узавре крв. Она њена равнодушност која је некада у њему будила толико осуде, сад је постала нешто што га привлачи. Замишљао је како ће то изгледати сутра и њену млакост. Поред све збрке у мислима ипак је добро схватио да ће она доцније баш у тој својој млакости тражити оправдања себи, рећи у себи да она није сама хтела тога, него да је на то присиљена, а на тај ће начин варати своју савест, варати Бога, а по потреби и мужа. И мислећи тако осуђивао је њу само толико колико је жудео за њом, али је осећао да ни он сам не вреди више и да на основу неког одбирања не само природнога него и моралнога да они припадају једно другом.

Осетио је и то да је сад за њега и сувише доцне да са тога пута сврати, и, кад су једанпут другој жени рекла „волим“ она уста, која су се Марини заклела на верност, да је онда извршен највећи злочин.

Оно даље само је проста последица, коју би ваљало одбацити као нешто што је сувишно. Мислио је да мора бити, тако су мислили сви они који су квитирали са образом а примили се нитковлука, али и то му се размишљање о томе учини ко-

нико право толико и неморално. У колико је почињао трезвеније мислити, у толико се више чудио својој властитој покварености. Он је у свету виђао много зла и прљавштине под видом углађености и финоће, знао је да се ова поквареност створила некако под уплнвом лоших књижица, право становања. Али се сећао да се бунио увек против тога, да је хтео за своје друштво простоту и просте обичаје, у убеђењу да се само на таквим основама може развити друштвена чистота и снага. Ништа га није више плашило за будућност, колико оно извештачено зло са запада, које је бачено на јаковно тле словенско, и на којем је изникао болесни цвет дилетантизма, безобразлука, немоћи и вероломства. Сећам се како је често кривио за то час високе финансиске кругове час аристократију по крви и често је на њих нападао без милосрђа. Сад је пак осетио: да ко живи у таквој димљивој атмосфери мора бити посут чађу. У чем је он то као бољи од других? У толико је баш и био гори од оних што су потонули до гуше, што они нису били хипокрите, нису варали сами себе, нису прописивали другом правила и нису се правили као да су они идеал духовно здрава човека, нежног мужа, оца — мустра за углед. Просто му дође да не верује да је он онај човек, који је могао волети идеалну пријатност једне госпође Емилије, који се истински обећао Марини да ће бити честит муж, и којега су већ ценили са јасних погледа — као човека у којега је карактер челичнији и исправнији од свих других људи.

Он челичнијега карактера?! Тај челик је био обмана, који је поникао из те околности, што није ни стављан на пробу. Ако је идеално, братски волео госпођу Емилију, ако се одупро кокетовању једне госпође Осповске, то је било зато што оне нису будиле у њему онај зверски прохтев, какав је у њему пробудила она лутка црвених очију, коју је од себе отурила његова душа, а којој су нагнали његови осећаји. Тада му је пало на памет да ни његови осећаји према Марини нису никад ни били пуни честитости него онака иста животињска жудња. Навикнутост га мало дотерала, али га ово стање Маринино вратило тамо куда је могао, и вратио се без икаквих скрупула, није прошло ни пола године од венчања.

Изишавши од Машковнх он је осетио да је бедник, а сад се поче нагло уверавати, да је то у много већем степену, него

што је мислио, јер се сетио у исто време да ће ускоро постати оцем.

Код куће у Марининој соби још не беше светлост угашена. Полањецки би много дао да би је могао застати да спава. Паде му на памет да се и не свраћа, него да иде даље док се на прозорима не изгуби светлост. Али наједаред опази њену сенку на прозору. Мора бити да је погледала да ли он иде, а како је на улици било видно мора да га је и опазила. Запази то и уђе.

Она га дочека у белој ноћној одећи и са расплетеном косом. То је било нарочито кокетирање, јер је знала да има лепу косу и да се он радо њоме забавља.

— А што ти ниси легла? упита је улазећи.

Она му приђе санова али насмејана па рече:

— Чекала сам на тебе да се молимо Богу.

Од бављења у Риму заједно су увек читали молитву пред спавањем. Али сад Полањецкому и сама помисао на то беше несносна.

А Марина га стаде одмах питати:

— Па, Сташо? Јеси ли задовољан што си му помогао? Је ли да јеси?

— Да — одговори Полањецки.

— А она да ли зна о његову положају?

— И зна и не зна. Већ је касно. Хајд да лежемо.

— Лаку ноћ! Знаш о чем сам мислила овако сама? О том како си ти честит и добар!

Она пружи њему главу своју а сама му склопи руке око врата, а он је пољуби и осети у исто време и колико је овај пољубац на својем месту и своју подлост и остале низ подлости, које му остају да их изврши колико сутра.

Једну је подлост већ извршио, што је клекнуо поред жене о молитви, коју је Марина гласно изговорила. Није могао да то не учини, а чинећи то одигравао је само ружну комедију, јер се није могао молити Богу.

Кад се молитва сврши они опет рекоше једно другом лаку ноћ, он опет није могао заспати. Учинило му се да је идући од Машке обухватио био мишљењем и свој поступак и све што отуда моралнога произлази. Али се сад показало да није. Сад му је пало на ум да може човек и да не верује у Бога али није допуштено с њим терати шегу. На пример учинити веро-

ломство, па се вратити кући, пошто си се укаљао до гуше, па клекнуо на молитву, е то је било нешто преко сваке мере. Осетио је да треба изабрати или осећање вереко и искрену веру, или госпођу Машкову? То се двоје не сложи. И наједаред увиде да све оно мњење које је кроз толико година у себи кувао и прерађивао, да сав онај огромни мир, који проистиче из одгонетнућа животне загонетке, једном речи оно што је постало јединком његовог духовног живота, да сад све то ваља њему под ноге бацити. Са друге стране опет би му јасно да му већ сутрадан ваља лагати својим начелима друштвеним, својим држањем да је породица основ друштвеног живота. Није допуштено, исто тако, исповедати та начела на сва уста јавно, а потајно обмањивати туђе жене. И ту треба изабрати, једно или друго.

Што се тиче Марине, према њој је већ учињена превара. И тако је само једним једнним замахом сурвао у понор свој однос према Богу, према друштву, према жени, једном речи: кров овог марљиво подизанога духовнога дома, у којем је дотле становао, сад му се срушио на главу. Није се надео да ће, кад се прекине само један конац, и цео шав отићи бестрага, и наједаред потпуно пренеражен стаде себе питати: како то да на свету може да постоји и такав опортунизам, који мири у животу овом вероломство с честитошћу и чашћу? Јер је тако и било. Знао је толико њих, такозваних људи од реда, ожењених, људи који воле своје жене, чак и побожних, а у исто време ти исти људи би насрнули на које било женско на које наиђу. Они исти људи, који би својим женама свако само спотакнуће на путу живота сматрали као прави пад, допустили су себи неверу у браку без икакве грижe савести. Сећао се и тога, кад би каквог таквог притерали у теснац да се весело бранио, како он није шведски полилка. У осталом вероломства као да је и нестало, и међу људима се сматра као нешто допуштено, без мал не као неки обичај. Та је мисао Полањецком доносила нешто олакшања душевнога, али само за врло кратко време, јер је био човек јаке логике, ако не у поступцима, а оно бар у размишљању.

Да! Свет није састављен из самих хуља и подлаца, него већином из људи лакомислених и лаких, и тај опортунизам, који мири прељубу с појмом о части и честитости није ништа друго, него једна бесмислица. Јер шта може да правда човека

обичај, кад он осећа неморалност и глупоћу тог обичаја? Глупаку вероломство — мислио је — може бити забавним случајем; за човека који може да мисли озбиљно, то је нитковлук, који је исто тако противан моралу, као и злочин, као и фалсификовање туђег потписа на меници, као гажење заклетве или дане речи, као варање у радњи или на картама.

Вера може да опрости грех прељубе, као тренутни испад, али која се сама унапред опрашта, искључује религију, искључује хришћанство, искључује честитост, искључује част. Полањецки је био у својим размишљањима искрен према себи, а у опште ужасно безобзиран, није се повукао ни пред овим крајњем закључком.

Али се тргао као од провалије. Ако се не тргне, сломиће врат. Него у исто време се стаде једити на своју слабост. Он је себе познавао добро, и с тугом, а у исто време и с презирањем због те своје слабости био је унапред убеђен да ће — кад види госпођу Машкову — она животиња у њему надвладати његову душу. Да се тргне? — Та он је то понављао и зарицао се после сваког искушења, а после кад год би се улучила прилика, његова је воља летела на страсти као на дивљем коњу смели јахач. Да је био несрећан на дому, да је његова страст поникла на земљишту огромног заљубљења имало би ма шта да га правда; али он госпођу Машкову није волео, него је био само жудан ње. Никад није могао дати себи рачуна о том подвојењу људске природе. Он је само опазио да жуди за њом и да ће пожудети кадгод је види, кад год му она на ум дође.

Остајало је само једно средство: да је никако и не виђа, али је то било немогуће, не само због тога што су ту у виду разнолики односаји познанства, а после би и сама Марина могла у што посумњати. Он није ни слутио да је она то одавна запазила, али је крила од њега да је то боли, те је рачунао: кад би његова невера избила на јавност, то би за ону благу и пуну вере природу био удар који она не би могла поднети. Његова пребацивања стадоше све више расти. Спопаде га бол и туга за њу, а у исто време већи јед на себе самога. И ако је био мрак, њему опет крв удари у лице, кад се сети да је госпођи Машковој казао реч „волим“, да је та кобна реч већ пала, да је завео и издао оно образно и скромно створење, и да је он у стању да обмане њену наду и под ноге стави њено срце.

За часак му се то учини нешто сасвим немогуће од његове стране, али му је савест говорила: Могао би! Па ипак је нашао олакшања бар у том болу и тузи, кад је познао да је његово осећање према њој нешто друго и нешто много веће него она животињска жудња и да у његовом срцу има услова које су створили заједнички живот, узајамно требање једно другога, венчање, заједничко удружење за сношење и зла и добра, велико узајамно цењење и оданост, што ће све доцније ојачати њихово чедо. Никад је дотле није дубље заволео, него што је у том тренутку унутарње борбе, нити је икада она у њему будила веће нежности.

Стаде се свањивати: кроз прозоре на засторима поче пробијати бледа светлост те испуњавати собу у којој се једва могла назирати у перину потонула Маришина глава. Срце Полањецкога се испунило осећањем да је то његово једино и највише добро, да то спава његова премила друга, најбољи пријатељ његов, жена и ускоро мати његовог детета. И никакви докази, никаква размишљања о верском и друштвеном нитковлуку, прељуби нису га испунили таквим негодовањем на себе сама као поглед на то благо, уснавано лице. У собу је улазило све више светлости, и њена се глава све јасније издвајала из тмине. Већ се могла видети контура трепавица на образима јој, те гледећи у њу стаде Полањецки зборити у себи: „Твоја ће ми честитост помоћи!“

Наједаред њиме овладаше бољи осећаји, животиња је уступила место духу, обузе га нека нада, јер помисли: кад би он био таква хуља, како сам замишља, он би без икаква освртања пошао за гласом строгости и не би прошао кроз такву шибу своје савести.

То се јутро позно пробудио, уморан и нешто ломан. Осећао неко нерасположење и клонулост, које дотле никад није осећао. При светлости дневној, а особито при светлости овога кишовитога и суморнога дана све му оно изађе некако друкчије пред очи цела ова његова ствар, некако трезвенија, обичнија, а ни будућност му се не учини онако страшна, ни тако велика. Све се некако умањило пред његовим очима. Стало му долазити на памет прво да ли није госпађа Машкова рекла за све оно своjему мужу, или није. Час би му дошло као да јесте, и од тога му се порађали такви осећаји, за какве дознаје човек, који се

без икакве потребе увалио у неку врло непријатну аферу. Али се и ово полако промени у све већи и живљи немир.

„Баш врло глуп положај — говорио је у себи — Машку можеш за много што шта пребацити, али он није ни подлац ни страшљивица, те то неће прогутати. Дакле биће објашњења, скандала, а можда и двобоја? Ђаво да га носи! Како само кобна ствар, ако и Марини дође до ушију."

Поче се срдити на цео свет. Ето дотле је био потпуно миран, ни о ком није водио рачуна, ни с ким се разрачунавао, а сад оцени овако, оцени онако, излази све на оно: — да ли је казала, или није.

И од тога јутра није могао ни о чем другом мислити. Дође већ до тога, да је морао ставити себи питање: „На шта, до врага, зар се ја бојим Машка? Ја?"

Али се он није бојао Машка, него Марине, што је било за њега колико ново толико и чудновато, јер би колико пре дан два допустио ма што друго, него то да ће се он икад икога бојати. И што је подне бивало ближе, она ствар што му је јутрос изгледала онако ситнушном, стала је бивати све већа и већа. Час би се окрепио надом да ће госпођа Машкова ођутати, час је ту наду губио, и онда осети да не само неће смети да погледи Марини у очи, него ником више на овом белом свету, те се стао бојати и Бигјела и Бигјеловице и госпође Емилије и Завиловскога млађег, једном речи свих могућих познаника.

„Ето шта ти то значи слудовати — мислио је у себи. — „Колико само једна глупост стаје!"

Немир га обузе толико, да је већ морао послати слугу госпођи Машковој под изговором да врати штап да би је само поздравио и запитао о здрављу.

Кроз по часа слуга се врати. Полањецки га је видео кроз прозор, изишао му брзо на сусрет и дознао да носи писмо од госпође Машкове за Марину. Он узе писмо даде га Марини, а срце му стаде ударати још немирније док је очима пратио читање писма.

Марина сврши писмо, подиже к њему своје мирне очи и рече:

— Госпођа Машкова позива нас вечерас по вечери а и Бигјелове позива.

— Е — учини Полањецки и одахну.

У себи додаде:

— Није казала!

— Да идемо? Је ли?

— Како хоћеш... То јест... ти иди с Бигјеловима, јер ја по ручку морам у град. Ваља ми се видети са Швирским можда ћу га довести амо.

— Онда можемо одрећи?

— Не, не; иди с Бигјеловима. Успут могу ја свратити да се извиним. Али не, извинићеш ме ти.

Он изађе, јер му је ваљало остати саму са својим мислима.

— Није му казала!

Поланецки осети због тога лакнуће и радост. Није казала мужу, није се нашла увређена, позвала их, дакле пристаје на све: готова је да пође и даље да оде кудгод је он усхте повести. Шта би и ово позивање било друго ако не да га умири, ако не одговор на његово: „До виђења сутра!“

(Наставиће се)

ЧИНОВНИЧКО ПИТАЊЕ

(СВРШЕТАК)

Ми смо у досадањем излагању изнели како се имају одређивати плате чиновничке, па да се задовоље интереси државне службе, и да се држави осигура спреман и способан чиновнички кадар. При томе ми нисмо узимали у рачун фискалне обзире, и потребу да се расходи државне администрације сведу на најнижу меру на коју их је могуће свести без уштрба за интересе службе. Међутим ти се фискални обзири не смеју пренебрегавати. Систем награђивања чиновника, како смо га горе изложили био би врло скуп. У Србији би н.пр. тај систем скоро удвојио издатке на чиновничке плате. Не може се одрећи да је тај моменат од огромне важности.

Према томе поставља се питање, да ли се горе изложена начела награђивања чиновника не би могла тако комбиновати, да се коригују фискалне незгоде од рационалног награђивања чиновника̂. Анализа елемената, који морају бити садржани у награди чиновника̂, показа да је то могуће. Јер ако изближе испитамо моменте, према којима се има одређивати висина чиновничких награда, увидећемо, да само један део те награде мора апсолутно имати облик плате. То је онај део који је намењен издржавању чиновника и реконструисању капитала уложеног у претходну спрему. За остатак та награда не мора узети облик плате, па чак у опште не мора бити новчана. Има један велики број моралних момената, који утичу на задовољавање чиновника, и на стварну рентабилност њиховог положаја, и на тај начин допуштају извесне уштеде на чиновничким платама.

То је пре свега углед државне службе, која се још и данас сматра као занимање нарочито отмено, што опет чиновницима ствара један изузетно повољан социјални положај. То је један од најјачих разлога, који људе привлачи у државну службу у свима државама, па и код нас. У иностранству тај разлог у толико јаче делује, што је тамо материјално осигураној аристократији и великој буржоазији из које се чиновници регрутују, могуће да пигање материјалне награде поредп моралним користима од чиновничких положаја, и да и поред малих плата очува и спољни углед. Једино из тога разлога могуће је у многим европским државама, нарочито на извесним специјално репрезентативним положајима, и у извесним нарочито цењеним струкама, имати људе са свима особинама потребним за те положаје и за ту струку, поред свега тога, што су плате на тим положајима и у тим струкама апсолутно недовољне често и за саму егзистенцију чиновника.

Ми тих класа материјално довољно осигураних немамо. То не треба губити из вида Према томе су чиновници принуђени да воде рачуна у првом реду о материјалној рентабилности положаја, ма колико да високо стоји углед државних чиновника у социјалном погледу. Код нас дакле тај морални моменат може утицати само на вишак награде преко оне суме која је чиновнику потребна за одржање своје и своје породице и за амортизацију капитала уложеног у претходну спрему односно за васпитање своје деце.

Но како у исто доба услед материјалне оскудице већине чиновника̄, и углед њиховог положаја пада, то у Србији поменути морални моменат почиње имати све мање дејство и у погледу тог вишка чиновничке награде.

Други један морални моменат који утиче на одређивање награда чиновничких повољно у погледу фискалном, јесте релативна сигурност чиновника̂. Осигурање чиновника̂ у старости од нарочите је важности у овом погледу, пошто се тиме чиновници још и данас знатно разликују од огромне већине осталих квалификованих и неквалификованих радника.

Тај други морални моменат од нарочитог је значаја у земљама где код становништва није у довољној мери развијен дух иницијативе и предузимљивости, као што је то случај са нашом земљом. И најрентабилнијим занимањима претпоставља се чиновничка каријера са својом перспективом осигуране будућ-

ности. И то је дакле један од моралних момената, који утичу на одређивање чиновничких награда у смислу повољном за интересе државне касе, и омогућавају смањивање издатака на чиновничке плате без осетне штете за интересе службе.

Рекли смо без осетне штете, јер неке штете ипак има. Људи, који имају више поуздања у себе и у своју снагу, те по том и много мање цене споменуту особину чиновничког положаја, сигурност каријере, и осигурање старости, отићи ће радије на послове, који се боље плаћају. Међутим ти су људи баш од највеће вредности, иницијативе, енергије и смелости. У државној служби остали би дакле само људи слабије воље, плашљивији и неодлучнији, од чега би неизбежно било штете и за саму службу и њено напредовање.

Но та приватна штета и сувише довољно је компензирана једним трећим моралним моментом, који такође утиче у смислу повољном по фискалне интересе државе, на минималну висину плата на појединим чиновничким положајима. Послови државни имају један нарочити општи карактер и сасвим изванредан значај за напредак земље и народа. Отуда успеси на том пољу и доносе много више славе и признања, и осигуравају ономе ко их постиже много већи утицај на судбину својих сународника но и на једном другом пољу рада. Због тога ће људи амбициозни и частољубиви вазда чак и под неповољним материјалним условима претпостављати државну службу ма каквој другој. Међутим несумњиво је да ти људи представљају најодличнији материјал за образовање чиновничког кадра, нарочито вишег чиновничког кадра. Њихова жеља да се одликују, да се истакну својим радом и својим успесима, да докажу своју спрему и своју способност, чини да су ти људи, у колико их не захвати чиста политика, најбољи материјал за стварање чиновничког кадра. Наполеон, који се тако исто добро разумевао у командовању људима, као и у командовању војском, рекао је једном да само онај може бити добар војник, ко мисли једног дана постати маршал. Амбициозни и частољубиви људи нису могли добити компетентнију сведоџбу о својој вредности.

Ми смо изнели најглавније моралне моменте, који повољно утичу на регрутовање чиновника и могу компензирати у извесној мери недовољну лукративност чиновничких положаја у поређењу са слободним професијама и шпекулативним занимањима. Повољни утицај тих момената може се потенцирати у

врло великој мери рационалном употребом свих почасти и одликовања, којима располаже врховна државна власт. У колико се више те почасти и одликовања резервишу за државне службенике, у толико ће држава моћи бити штедљива у одређивању плата, па да ипак квалитет њеног чиновничког кадра остане на истој висини. Те специјалне почасти, које материјално државу ништа не стају, постају у неку руку саставни део чиновничке награде и надокнађавају недовољност њихове плате. То важи нарочито за највиднији знак одликовања за ордене. Ордени, који су овакви какви су данас проналазак Наполеонов, једно су од најсигурнијих средстава да се људска сујета и жеља за одликовањем и почастима искористе за опште добро. Када се њима паметно и рационално рукује они су једно од најсигурнијих оруђа владања. Њима се могу исплатити и неисплатиме заслуге, и заменити најбогатије новчане награде.

Познато је да је то оруђе код нас учињено неупотребљивим декорисањем без разбора. На њега данас не треба рачунати за компензирање недовољности чиновничких плата. Тако исто стоји и са осталим почастима. Природна тежња свих класа грађанства, а нарочито велике и средње буржоазије, да се у том погледу изравњају са чиновницима, потпиривана демагоштвом одоздо и охрабрена цезаристичким инстинктом нивелирања одозго, учинила је да се данас више у том погледом не прави више скоро никаква разлика између чиновништва и осталог грађанства. При регулисању чиновничких плата то се стање ствари мора узети у обзир, и потражити пут и начин да се оно у интересу фиска поправи.

Но независно од тога последице утицаја горе побројаних моралних момената на висину чиновничке награде, могу се учинити још повољнијима за државну касу разним фискалним комбинацијама, које допуштају стварно смањење државних издатака на чиновничке награде, без уштрба за интересе државне службе. Пошто су моменти, економски и морални, који утичу на висину рационално одређених чиновничких награда, вишеструки и разнородни, то је и природно да и те награде буду разнородне и подешене према потреби која их изазива. То је рационално образложење разних облика чиновничких награда: плата, пензија, додатака, дневница. Комбинацијама тих разних облика могуће је знатно смањити државне издатке на чиновничке награде.

Ми смо видели да минимална чиновничка награда мора имати три дела: један, који је намењен за издржавање чиновника и његове породице за време службе; други, који је намењен амортизирању капитала уложеног у претходну спрему; и трећег који је намењен материјалном осигурању чиновника, кад постане неспособан за службу.

Изгледа на први поглед, да се онај први део чиновничке награде не може ни у ком случају смањити, и да се свима чиновницима мора дати толика плата да могу да се издржавају. У ствари није тако. На једном великом броју положаја, плате се чиновничке могу свести и испод тог минимума, па да се квалитет чиновничког кадра не изложи никаквој опасности. То је на име могуће на свима нашим положајима у државној служби. Само је потребно да се истовремено сразмерно повисе плате на вишим положајима и изнад преко потребне висине. На тај начин ставља се дефицит у плати на нижим положајима на рачун трошкова око претходне спреме и добија исти карактер као и ови, те се према томе и он мора атмортизирати из плате, коју чиновник има да добије доцније на већим положајима. Привидно награђивање чиновника не би ни у колико било погоршано том комбинацијом, али би се стварно издаци државни смањили, пошто је број нижих положаја несразмерно већи но број виших положаја, те по томе и смањење издатака услед смањења плата на првима много веће, но повећање издатака услед повећања плата на другима.

Но како се на тај начин у ствари повећавају трошкови око претходне спреме, то се ова комбинација иначе врло повољна за државну касу, може доследно до краја извести, само у земљама богатим, где се чиновништво у главном регрутује из класа, које могу те претходне трошкове да авансирају држави. Код нас то није случај. И из тог разлога мора код нас законодавац бити врло обазрив при употреби ове комбинације, ако не жели да учини немогућим улазак у државну службу највећем броју чиновничких кандидата.

Са свим различно стоји ствар са другом комбинацијом, којом се смањују издаци државне касе за амортизацију капитала уложеног у претходну спрему. Рекли смо да је потребно да држава створи могућност да се тај капитал у току службе амортизира из плате дотичног чиновника. Питање је да ли ће се та амортизација распоредити на све време, које чиновник про-

веле у служби, или ће се резервирати за последње године његовог службовања. У првом случају издаци државни за амортизацију претходно уложеног капитала биће много већи но у другом. Међутим ако имамо на уму из којих разлога мора држава створити могућност да се тај капитал из чиновничке плате амортизира — а то је, да би осигурала регрутовање свог чиновничког кадра — видећемо, да се амортизација тог капитала без икакве штете за интересе државне службе, оставити за последње године службавања. Интерес је државни, да се тај капитал амортизира првенствено у облику васпитања чиновничке деце и њихове спреме за државну службу бар у оној мери у којој је њихов родитељ ту спрему имао. То ће се међутим најлакше постићи кад се амортизација врши у времену, кад оно може бити на тај начин употребљено т. ј. доцнијим годинама службе.

Из тога разлога при одређивању плата у свакој струци законодавац мора из чиновничких плата на нижим положајима сасвим изоставити онај део, који би имао бити употребљен на амортизацију претходно уложеног капитала, па ту амортизацију рачунати само при одређивању плата виших положаја. Плате на нижим положајима сишле би услед тога испод горе утврђене минималне висине, плате на вишим положајима попеле би се изнад те висине. Уштеда државна произлазила би из несразмерно мањег броја тих виших положаја, и услед тога што би се амортизација вршила само у случајевима, кад је она заиста неопходна за интересе државне службе.

Трећи део чиновничке минималне награде који је намењен осигурању чиновника за доба кад постане неспособан за службу, може се, као што смо већ рекли раније, изоставити сасвим из плате чиновника директним осигурањем пензије после извесног броја година службе. Та комбинација има својих врло добрих страна и с гледишта интереса државне касе, и с гледишта интереса чиновничких. С гледишта интереса чиновничких, та је комбинација повољна нарочито зато што стварно осигурава чиновника независно од његове воље и умешности да се осигура. Она му даје могућности да се без резерве ода државном послу, не бринући ни у колико за будућност. С гледишта интереса државне касе она је повољна нарочито с тога, што се њоме смањује број оних, који се осигуравају. Пензија се издаје само онима, који доживе године за пензију, и само

за оно време док им је потребна. Када би се међутим укинуле пензије, па се осигурања чиновничка вршила потребним повишењем чиновничке плате, да би сваки чиновник одвајањем тог вишка могао сам себи осигурати извесну ренту за године кад постане неспособан за службу, тај се вишак издавао свима чиновницима без разлике; и онима којима ће та пензија стварно бити потребна, и онима, који неће ни доживети време, када би им она била потребна.

Питање о висини пензије има се решити на истом основу на коме и питање о висини чиновничких плата, само с том разликом што пензија мора садржавати само елементе минималне чиновничке плате. Евентуални вишак чиновничке плате проузрокован специјалним захтевима појединих положаја, не може улазити у пензију. Према томе пензија ће бити равна плати, ако је плата прорачуната тако да се њоме само покрију трошкови издржавања чиновника и амортизира капитал уложен у претходну спрему; и мања од плате, ако у њу улази и један вишак намењен задовољавању нарочитих захтева извесних положаја. Пензија ће моћи рационално бити равна плати на свима положајима, само ако се поменути вишак не издаје у виду плате, но у виду додатка, као сада посланицима на страни.

Пензија међу тим ни у ком случају не сме бити много мања но плата, пошто би под тим условима природна тежња нелуужених чиновника, да остану што дуже у служби сметала правилном и природном обнављању чиновничког кадра. О томе да ли пензија може и треба да буде већа од плате, није потребно ни да говоримо. Такво нерационално решење питања о висини пензије могуће је само код нас, где се врло лако прелази преко свих принципа, кад ваља задовољити какву ма из којих разлога нарочито интересантну класу државних службеника.

Питање о годинама службе после којих чиновник треба нормално да буде стављен у пензију, питање је државничке оцене прилика земаљских и потреба државних. С тога се ми нећемо ни упуштати у његово расправљање. Напоменућемо само да се при његовом решавању мора водити рачуна између осталог и о физиолошким особинама народа, и да услед тога нормални рок служења мора код нас бити знатно краћи, но што је то усвојено у већини других земаља.

Споменули смо мало више да би се чиновницима могла признати пуна пензија на свима положајима само тако ако би

се чиновничка плата предвојила, па један део, сталан и непроменљив сматрао за систематичну плату, према којој би се одређивала пензија, а други, променљив пошто би зависно од специјалних околности, сматрао као додатак плати, који се према томе не би рачунао за пензију.

То предвајање плате на плату и додатке, такође је једна комбинација, којом се тежи смањењу државних издатака. Та комбинација у осталом потпуно одговара захтевима рационалног награђивања чиновника. Елементи који улазе у састав чиновничке плате у ширем смислу, променљиви су, па је потребно да се и плата може мењати према различним околностима.

Видели смо да у састав чиновничке плате мора пре свега ући сума потребна за његово пристојно издржавање. Та сума међутим није увек иста за све положаје једнаке важности. На положајима, који ма у коликој мери имају репрезентативан карактер, она је знатно већа но на осталим положајима исте важности. Међутим ако би се тај вишак трошкова компензирао повишењем систематичне плате за дотичне положаје, то би у извесној мери укочило државни апарат, пошто се чиновници не би могли смењивати са тих положаја превођењем на друге положаје исте важности у истој струци, али где би услед мање истакнутог репрезентативног карактера положаја имали мању плату.

Да се то избегне потребно је те положаје дотерати не већом платом него нарочитим додатком за положај, чија ће се висина одређивати према потреби репрезентативних трошкова. То је прва врста додатака, који се морају усвојити при рационалном регулисању чиновничких награда.

Но независно од тога, има још један фактор, који утиче на висину трошкова потребних чиновнику за његово издржавање. То је место становања, т. ј. место дужности. На положајима потпуно једнаке важности и потпуно једнакима у погледу захтева репрезентације, висина трошкова потребних ради издржавања може бити врло различна према месту становања. Ако би се о тој разлици водило рачуна при одређивању систематичне плате, размештај чиновника био би, ако не потпуно немогућ, у најмању руку врло отежан. Према томе је врло неподесно узимати у рачун ту разлику у погодбама издржавања при одређивању систематичне плате. Како се о њој ипак рационално мора водити рачуна, то се и те разлике у скупоћи по-

једних места морају компензирати нарочитим додацима, везаним за место.

Но ако велика висина трошкова око издржавања не би потицала ни услед скупоће у месту дужности, ни услед потребе достојанственијег живота на извесним положајима, но услед анормалне висине само једне врсте трошкова на том положају, онда се тај сувишак трошкова мора компензирати нарочитим додатком, који ће само за ту врсту трошкова бити везан. Иначе је немогуће обезбедити колико толико правилну употребу одобренога додатка. Ако је н. пр. на извесном положају потребно да чиновник троши за стан суму далеко већу но што би то рационално по принципима приватне економије могао према својој плати чинити, онда је много и боље и сигурније везати додатак, који му се тога ради даје за издатак чијем је покрићу намењен. То везивање благајничке администрације не би требало да иде до те мере, да се додатку да карактер само одобреног кредита, чију би употребу морао чиновник да правда, као што је случај данас код посланстава на страни, или би се морало нагласити бар изричним назначењима на шта се додатак даје.

Према приликама које код нас владају, и према све мањем осећању сопственог достојанства код наших чиновника — што је резултат толикогодишњег оскудног живота — било би чак код нас врло саветно, у колико је год то могућно, и не давати те додатке у новцу.[1]

Најпосле специјални трошкови извесних функција као путни трошкови и т.д., било да су редовни или изванредни, морају се компензирати наградама нарочите врсте било у облику сталног додатка, било — што је још боље — у облику накнаде, дневнице и т.д.

Та подела новчане чиновничке награде на више делова, различитих и по величини и по карактеру компликује истина

[1] Злогласни министарски фијакери, који су се плаћали већином из канцеларијских трошкова дотичног министарства — и на које је наш свет уосталом викао највише из малобуржоаске завидљивости — били су у истини резултат правилног схватања прилика у нас. Кад се већ нашло да је потребно да министри имају своје екипаже, то је био једини начин да их имају Да је место тога вотирано ма и десет хиљада динара додатка сваком министру, врло је вероватно да би се тек сваки десети решио да један део тог додатка употреби на издржавање екипажа.

систем награђивања чиновника, али у исто доба допушта законодавцу да води рачуна о свима моментима и моралним и материјалним, који могу утицати на нужну висину материјалног награђивања чиновника. Она му у исто доба допушта да то награђивање чиновника доведе у најтешњу везу са целокупним устројством администрације, и да од ове направи једну органску целину, способну да функционише правилно и без потреса.

Ми смо до сада редом прешли сва питања, која улазе у састав компликованога и тешкога проблема, који је код нас познат под популарним именом „чиновничко питање". Показали смо унутарњу везу свих тих питања и немогућност да се свако од њих засебно и независно од осталих решава. Видели смо да је чиновничко питање, како се оно данас код нас поставља, у ствари питање устројства државне администрације, да је правилним решењем једнога од ова два питања једино могуће решити и друго.

То је пак доказ, да се чиновничко питање нити може, нити сме решавати законом о чиновницима грађ. реда, и да је за решење тога питања потребно променути и саме основе на којима почива наша администрација.

Др. Вој. Маринковић

НЕКОЛИКО ПРИЛОГА ЗА РАСВЕТЉЕЊЕ ИЧКОВА МИРА

О Ичковом миру написао је и штампао г. Стојан Новаковић политичко-историјску студију у Гласу Српске Краљев. Академије (књига LXVI, други раздео). Поводом те г. Наваковићеве студије написао је г. Михаило Гавриловић чланак у Српском Књижевном Гласнику (види свеску за 16 мај 1903. стр. 104—123). За тим реферат на поменуту студију (свеска за 1. јули и 1. август 1903. год.). Мени није намера да на овом месту оцењујем ни поменуту студију, ни чланак ни реферат, већ хоћу само да изнесем неколико прилога, које сам исписао у петроградским архивама, а који објашњавају мисију Петра Ичкоглића у Цариграду друге половине 1806 године. Каква је била мисија Петра Ичкоглића најбоље се види из пуномоћија, које је 1. јула 1806. године издато Петру у Смедереву. То пуномоћије гласи данашњим језиком овако:

Народно Пуномоћије,

Силам којега ми ниже потписани у име и од стране целога српскога народа шиљемо високој и блистателној Порти господина Петра Ичкоглића, сердара и консула београдског и дајемо му ово народно пуномоћије да има власт поверене му жеље народне блистателној Порти предложити, предлоге народне за умирење српског предела чинити, и да може уговарати да се мирним путем учини крај буни која данас постоји у Србији и да би се створило стално и непоколебљиво народно благостање за сва будућа времена. Тога ради ми му условљавамо ове тачке, као најумереније захтеве:

1. Срби, привезани верним поданством блистателној Порти, да дају од све земље целокупан данак од један пут, то јест одсеком од целога овог предела. Сума овога данка

тачно ће се одредити у будуће с договором српскога народа, кад се потпуно уреде и остала српска дела.

2. Да се пошље у Србију само царски мухасил са близким и најпотребнијим служитељима, који ће живети међу Србима и коме ће се више поменути данак земље предавати.

3. Све опште царске, мухасилске и народне службе обвезују се Срби вршити сами, по високом будућем уређењу великога султана.

4. Јаничари, Крџалије и сви бивши народни тирани да се прогнају из Србије на свагда, а Срби на себе примају терет да чувају и бране границе царевине султанове по будућем високом распореду и заповести блистателне Порте.

На ово као и на све оно што наш пуномоћник буде уговорио и свршио, што буде у свези с ове четири тачке, а буде се тицало сталнога народног благостања, српски ће народ усвојити и од своје стране дати потврду и пристанак.

Писано у Смедереву, у Србији 1. јула 1806 год.

(М. П.) **Црни Ђорђе Петровић**, вожд Срба
Младен Миловановић, члан Народ. Савета
у име целога Савета Народног и Народа Српскога

Истога дана написано је руском посланику у Цариграду А. Италинском ово писмо:

Ваша Светлост
Милостиви Господине,

На нашу главну молбу (арзмазар) од 1. маја прошле 1805. године, коју смо преко наших депутата послали блистателној Порти, и на друге многе молбе, које смо често пута слали, а које су биле у сагласности с поменутим главним арзмазаром (молбом), не само што нисмо добили никаквога решења, већ на против и на нашу велику жалост видимо да блистателна Порта такве мере противу Срба предузима, које се не клоне ни заштити Срба од беда ни ослобођењу српскога народа већ га бацају у ропство и вечну несрећу. С тога да би се сачували од силне турске војске, која нам грози са свију страна, хитамо ми и шаљемо овога нашега пуномоћника господина Петра Ичко-

глића с најумеренијим молбама блистателној Порти са заповешћу да он пре свега Вашој светлости покаже и објасни наше тешке прилике; своје пуномоћије Вама да саопшти и да све ради у договору с Вама и по Вашим упутима само да би блистателна Порта похитала са својим решењем односно Србије.

Ми препоручујемо Вашој светлости овога нашега пуномоћника, да му укажете и пут и дате савет и потребну помоћ и молимо да се заузмете за нас. Препоручујемо и нас и цео народ и потомство српско Вашему премудром старању и имамо високу част с одличним високопоштовањем остати

У Србији, у Смедереву.
1. јула 1806. год.

Ваше светлости
Милостиви Господине
Најпокорнији и најблагодарнији
Црни Ђорђе Петровић
вожд Срба
с целим Народним Саветом

И пуномоћије и ово писмо за рускога посланика понео је Петар собом и кренуо се на пут првих дана месеца јула тако да је већ око половине јула био у Букурешту. То се види из писма рускога генералнога консула у Јашу Ипполита Балкунова од 18 јула писано из Букурешта у Петроград министру иностраних дела кнезу Чарториском. Између осталога у писму се вели:

„Баш сад сам дознао да је пре два дана прошао за Цариград некакав Ичкопуло, бивши портин комесар у Земуну, а сада у служби Срба, пошто су га Срби послали с писмима по њиховим пословима, како једни веле, право Турцима, а по другима г. посланику Италинском. Он је причао једноме своjем пријатељу овде да, и ако их је Русија обнадеждила да ће их снабдети сваком помоћу, ипак они добивши од ње само повећу суму новаца почињу сад сумњати гледајући њено оклевање и ћутање и боје се да не буду остављени сами својој судби“.

Одмах у додатку овом писму Балкунов вели још и ово:

„Сад ми је јавио кнез Ипсилантије да је поменути Ичкопуло данас отпутовао из овога града; и да га нарочито звао себи те га питао о повереној му мисији, али да је он оклевао

да се повери коме је послан. С тога му је њ. светлост, да се на случај не би компромитовао, препоручила, да се јави патријарху, а мене је саветовала да одмах известим г. посланика, што сам ја и учинио“.

Према писму рускога посланика у Цариграду А. Италинскога од 2 августа 1806 године писано у Петроград министр. иностр. дела А. Будбергу види се, да је Петар Ичкоглић стигао у Цариград крајем месеца јула, да му се јавио, предао му писмо од Карађорђа и показао му пуномоћије своје. Али Италински је сумњао у њега и држао се у резерви. С тога је преписао и Карађорђево писмо и пуномоћије и одмах послао кнезу Ипсилантију и генералном консулу Банкуповy да се они што пре известе од Карађорђа и од других о истинитости и одмах га известе. „На инак, вели се даље у овом писму, кад сам поредио печате и потписе, као и писање са српских писама, која сам добио прошле године, видео сам да су верни“. Осим тога кад му је Ичко подробно говорио о мисији Беја Новокрштенога, (Угричића) којега је генерал Михељсон послао у Србију, уверио се да има посла са правим српским пуномоћником. На крају писма Италински напомиње да му Порта у погледу овоме још никако није учинила ниједно питање.

Какве је везе и утицаје имао Петар у Цариграду, с киме се састајао, шта је радио то је тешко рећи, јер о томе у документима, који су ми до данас дошли до руку, ништа се не спомиње. Међутим стигла су питања од генералног консула у Јашу Иполита Банкунова Карађорђу о томе које Петар Ичко, и зашто је послан у Цариград и Карађорђе је одговорио на то опширним писмом из Смедерева 19 августа 1806 године. У том писму о мисији Петра Ичкоглића ево шта говори Карађорђе:

„...У исто веме имамо част известити Вас, да смо ми још јула месеца ове године тајно послали једнога депутата у Цариград. Његово пуномоћије има пете оне захтеве, које смо ми прошле године тражили од блистателне Порте с тим додатком да блистателна Порта, ако никако не пристане дати оно што ми тражимо, то онда да се пошље царски мухасил у нашу земљу али без икакве војске већ само с потребном послугом. Ми смо овом депутату, то јест Петру Ичкоглији бившем трговачком консулу у Београду, дали и писмо за Његову Светлост графа Италинског, рускога министра у Цариграду, да он (Петар) ради све у договору с Његовом Светлошћу. И као истинито

чули смо да је закључен мир између Русије и Француске и надамо се да је при том закључивању мира било речи и о судби српскога народа. Најпокорније молимо Ваше Високородије да нас о свему што скорије известите, те да се и ми утешимо и обавестимо. Тога ради и шаљемо Вам нарочите наше људе износећи Вам како данас стоје наше ствари и у колико је очинско заузимање Свемилостивога Заштитника нашег успело, и верујте да је народ српски војном и оскудицом толико изнурен да ће скоро морати до очајања доћи ако га Русија заштитом својом, милошћу и стварним заузимањем што скорије не сачува и не утеши".

Петар Ичко вратио се из Цариграда у Србију свакако крајем септембра 1806 године. И о његовом повратку и о успеху његове мисије Карађорђе је известио генералнога консула у Јашу Иполита Балкунова овим писмом:

Ваше Високородије
Милостиви Господине,

После последњега нашег извештаја послатог вама 19. августа текуће године десили су се код нас ови важни догађаји. Ми смо помоћу Божјом разбили прво везира скадарскога пред Нишом а по том босанскога код Шапца и добили потпуну победу над силним нашим непријатељем — нека је хвала Богу. Неколико дана по одржаној победи над Ибрахим пашом и по његовом бегству вратио нам се из Цариграда наш депутат Николија и довео собом царскога мухасила, некаквога Хасан-агу с вешћу и заповестима: да мухасил овај код нас буде; да ми њему данак предајемо, који би годишње износио близу милион (гроша); да у тврђавама буде турски гарнизон; да се у пољу, у земљи и у селима Турци ни у шта не мешају, већ да Срби сами себе уређују, да могу пољем и земљом слободно управљати и данак сабирати. Ето, то нам је представио мухасил, који се налази овде међу нама са 20 својих служитеља. Он тражи да му се сад положи прва половина данка у 500.000 гроша. На то смо ми одговорили: да смо, као верни поданици султанови, али пре свега тражимо да се наш и царски непријатељ Гушанац Алија што пре из Београда истера. То смо тражили с тога што није могуће од народа, толиким ратом изнуреног, прибирати данак докле се потпуни мир и тишина у земљи

не поврати и не утврди, а то не може бити дотле, докле се Гушанац Алија не истера из земље. Тога ради и сâм је мухасил дошао у наш логор код Београда, да Гушанца каким било начином изведе из Београда, а добри Турци да остану с нама у Београду.

Ми хитамо да Ваше Високородије о свему овоме известимо и најпокорније молимо да нам за све ово дате савета шта и како да радимо. Молимо Вас да нам што скорије упуства изволите послати.

У исто време понављамо најпокорније све оне молбе, које смо изложили у нашем писму од 19. августа т. год. и препоручујемо себе најмилостивијој очинској милости и благовољењу Његовога Императорског Величанства и Вашем заузимању и старању који с особитим, истиним високопоштовањем част имам бити

3. октобра 1806. год.
Смедерево

Вашега Високородија, Милостиви Господине,
покорни

(М. П.) **Ђорђе Петровић**
с Народним Саветом Српским

Генералном сверуском консулу у Јашу, статском саветнику
Господину Балкунову.

Толико за сад о овој мисији Петра Ичка у Цариград треће четврти 1806 године.

Мил. Вукићевић

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Алкеста, антична драма у три чина, са прологом, (Еврипид). Прерадио Ж. Риволе, превео Р. Ј. Одавић. Мостар. 1904. Издање Пахера и Кисића.

Парке су осудиле краља Адметоса, да умре у раној младости својој. Али их Аполо умилостиви за његов живот, ако се само ко други од воље жртвује. И отац и мати му већ су и сувише стари и на измаку живота, па ипак не пристају да синовљи живот својим искупе. Нити се нађе ко од верних пријатеља и оданих поданика, да умре за свога краља. Једино пристаде на ову највећу жртву Алкеста, лепа и од двадесет лета краљица, мила жена Адметосова.

Танатос, црни подземни Бог, кобни посланац смрти, већ је дошао по јадну жртву, која се очајно бори са великом и племенитом душом својом. Узаман су покушаји Аполонови да овај пусти демон продужи живот краљици до седих власи њених. Не, не, он је жели баш тако срећну и тако младу, не би ли жалост била већа и болно сећање трајније!

На тешкоме часу растанка, Адметоса гризе савест и он је опет готов да умре. Но не да му Алкеста: он мора живети јер је народу потребан тако моћан краљ. И ако би се земља лишила овакога владара, одмах би се ставила под грозну освету Трака, демонског соја Аресовог. Краљева смрт била би и смрт отаџбине! Али та незахвална и саможива отаџбина и није достојна његове заштите, јер, ето, никога нема да понуди свој худи живот витешкоме краљу, спасиоцу земље целе. Опет моли Алкеста и, најзад, да поуздано склони, изводи чак и децу своју. Ко ће штитити ову владарску сирочад: ти племенити орлићи без окриља очева биће пуст плен гујама, непри-

јатељима. Савладан Адметос пристаје и на жељу Алкестину, куне јој се Хестијом, заштитницом домаћег огњишта, да јој деца неће добити маћехе.

Премину невина жртва, заспа самртним сном лепа Алкеста. Спровод се кренуо уз пратњу побожних посмртних песама. А баш у томе очајном тренутку ступа у двор ведар и весео гост, посланик Зевсов, син његов Хераклес, да потражи одмора у гостољубива домаћина. Улази горостасан и снажан као Бог, задахнут железним здрављем, опијен јуначким поносом. Преко нагих му рамена пребачена лавовина и бујна грива немејскога лава меша се у косе витезове. Путује за Трачку, да се огледа са злогласним погаником Диомедом, коме већ нема такмаца.

Тешко је пала ова висока похода у тим узбудљивим и црним тренутцима. Но Адметос не сме одбити госта, бојећи се гнева божјег; мора примити милог пријатеља, у чијем се дому, у Аргосу, тако обилато частио и царски дарован био. Хераклес је видео пратњу, видео црнину осетио горчину жалости, која је као олово полегла на душе. Али му је домаћин објаснио да је покојница нека туђинка из далека краја. Ипак није места гостовати у дому, где се туга свија и Хераклес хоће да иде тражити друго склониште. Најзад попушта гостољубљу, прима со и хлеб, а слугама је наређено да га госте и служе, да буде оран и задовољан. Затворена су и унутарња врата да јадовања не допиру до безбрижна госта.

У II чину звездана и ведра ноћ спустила је вео на мртву краљицу, која лежи на одру, пред двором. Прилазе аеди, да песмом узнесу хвалу оној, која једина нема кипа свога: пред чијим је ликом занемела и молитва сама. Нису јој смели подизати олтаре и храме. Кубе пароског мрамора вије се над могилом славних краљева и јунака, што их је Зевс подигао у полубогове. Али ће им сада славу помрачити сјај Алкестин: њихна ће сунца потамнети пред чистом и блиставом звездом њеном.

Прилази гласник да прикаже највећу међу највећим краљицама, како је погружен народ жали у дубокој хвали.

Тиха музика сетно извија јадованке, а подвојен народ редом прилази, да на одар положи дарове своје.

Прилазе канефоре и прилажу пуне амфоре и медне колаче, да се мртви заложе кад се једном пробуде.

Ето и једне мајке да наднесе над одар одојче своје, нудећи покојници невини осмех детињи, јер је матери само зато у гробу тешко, што не гледа деце своје.

Па ни худи сиромашак не оставља покојнице без своје скромне понуде. Гле како јој спушта на стиснуте бледе усне новчић, да њиме плати пренос возару мртвих.

Гласник објављује зору, јер се победни Фојбос већ креће у своме сјају. Време је да се хита гробљу и Адметос прилази да се последњи пут опрости са милом женом, понављајући јавно заклетву, да му деца маћехе добити неће.

Мину спровод тихо и побожно, а на празној позорници одјекнуше звучна песма и ведар смех веселога госта Хераклеса. Причају слуге како га је тешко било угостити, јер је појео и попио покор Божји. Они и не верују да је тај прождрљивко и безочни дошљак Зевсов син, но нека дрска скитница и пустолов. Због њега само нису ни могли испратити своју добру и милосну краљицу.

Излази пијанац и размеће својом славом и величином. Он туче непобедне: сутра ће погубити Диомеда. Може све што хоће, чак и оно што је немогућно. Нуди погружене слуге да и они пију и буду весели. Што се толико жалостити због те туђе жене. Пије у здравље домаћина: нека су му сви живи и здрави, а највише Алкеста, жена и мати. Једва је могао веровати да је Алкеста умрла, жалећи што га је Адметос обмануо. Ипак га осваја домаћинова врлина, кад и у сред највеће жалости није заборавио на гостопримство. Ту ће му љубав љубављу и вратити. Згодна је прилика да му се осети и снага, да се види каквога је сина Зевсу дала Алкмена. Аполо оде пут Ларисе, камо се и пратња упутила. Оде да мотри на Танатоса, који као црни кобац вреба на плен гроба Алкестина. Прикриће се крај гроба њена, и кад се Танатос спусти, шчепаће га Аполо гвозденим шакама и натерати га да Алкесту у живот поврати. Он ће домаћину вратити живу покојницу.

У III чину враћа се Адметос са гроба Алкестина. Тужан је што и он није умро, тешко му је ући у празан дом, да гледа смокве и палме, чијим је лишћем Алкеста китила своје дворнице. У дому се осећа прохујала породична срећа и ако је још све топло од Алкестине душе. Адметос жели да се скрије од дана, да чами у мраку, подобно гробу Алкестином.

Долази после и Хераклес и води Алкесту под велом. Пребацује Адметосу зашто је скрио жалост своју и још га примио да безбрижно једе, пије и цвећем се кити. На опроштају с домаћином нуди му на чување непознату лепотицу, докле се не врати. А ако се и не врати нека је онда код себе задржи. Добио ју је у боју, ту жену ретке лепоте и пуну милоште. Адметос је одмеће, јер ни једна жена не може

заменити Алкесте. У љутини је тера. То вређа Хераклеса. На кад и она склони руке да моли, Адметос попусти да је слуге одведу на дно дворца. Но Хераклес не да да је слуге воде, већ то треба сам Адметос. Тако заповеда сам Зевс. Адметос савладан даје руку. Хераклес им саставља руке и подиже вео. Алкеста! Адметос је срећан, а Алкеста ћути, још под влашћу мрачних богиња. Тек ће у трећој зори срећан Адметос чути јој мила гласа. Хераклес иде, молећи Зевса да штити ово двоје.

Нека је вечита слава Хераклесова!

У овоме брзоме нацрту налази се само главна целина. Она је у делу пак заокругљена обиљем пуних описа, неколиким епизодама и сценичним местима. Све то показује уметничко и умно сликање античкога сликара, философа и песника.

Карактеристика појединих личности носи на себи тип чисте, необрађене, неувијене природности; ничим неулепшана човечија душа износи се у наготи искрене исповести.

Алкеста би, на пример, код Корнеја или Ига, Шилера или Шекспира, добила божански ореол. Њена би преданост била етерички чиста, фанатички узвишена над природом и обичним жељама за земљу. Бол њене душе отишао би у гроб скривен са њом. Код Еурипида је она друкчија. Велика да се жртвује, није велика да скрије све себичности, које мора савладати растајући се са сластима овога земаљскога света. Она мужу своме, кога и иначе мучи савест, подноси цео рачун својих жртвовања. Тужна је што последњи пут гледа цветну Тесалију и светле видике њене. Страхује од подземне, мрачне и страшне стазе, којом се у смрт иде. Призива децу да у душу унесу слику мајке своје, не би ли је за навек упамтили. Признаје да јој је лакше умрети но преживети смрт својих. И, као врхунац егоизма, јесте оно место, кад она прилази своме брачном одру, љуби му подглавље, сећајући се свадбене ноћи, кад ју је муж примио као љубу своју. У сећању на та мазна и страсна миловања, њој је тешко што ће ту можда која друга бити, срећнија или не, али свакојако са мање љубави. И даље се, пред служавком, размећући, вели како је била тако верна, тако чиста и нежна.

Према свему види се да нам Алкеста не изгледа довољно поетски јака, као што смо то научили да се уметнички улепшава у романтичној снази. Ми видимо како јој срце пролази кроз све оне мене што их изазива природни нагон, у бруталности античког класика.

Тако и Ферес, Адметосов отац, никаквом слабошћу или каквим

било наметтеним разлогом не правда што се за сина не жртвује. Код Еурипидовог Фереса показује се сирова природност, онаква каква је у ствари. Види се позната старачка саможивост, без удешавања и увијања. Зар је он крив што су у Грчкој такви закони да отац не мора за сина умрети. У осталом, син му све што има од њега има, па зар сад и живот хоће. Па кад је тако нежан муж, што не умре он, но жртвује лепу и младу жену. А и она, па што су јој ти холи подвизи? У осталом, нека ради како ко хоће, њему се мили да живи.

Подвргните таквој анализи и остале личности, Адметоса н. пр., и код њега ћете видети како се отима природни нагон самодржања на штету његове трагичне величине.

— — — —

Колико сам обавештен о оригиналу Еурипидову (на жалост само по преводима), ова је Риволеова прерада доста одвојила од оригинала. Тако је ученик Анаксагорин и присни пријатељ Сократов добио измену баш на оним местима, која су карактерна за његов манир. Јер су се у Риволеовој, као и у оној потпунијој преради од Алфреда Гаснеа, избегле неке животне суровости и сурове природности, непријатне, у осталом, за уво навикнуто на песничка облагорођавања.

По себи се разуме да је и препев г. Одавића морао утецати на појединачке измене. Је ли тачно оно: traduttore, traditore?

Стари су песници мрзели Еурипида и само је њихова пакост довела до тога да су га Архелајеви пси у комаде растргли.

Нови песници воле и цене великога античкога песника, али му чине и нехотице неправду, што га тако осетно мењају у својим прерадама.

Риволеова прерада добила је одличног преводиоца у г. Одавићу. Не мислим о тачности превода, јер нисам ни упоређивао, већ о лепим, глатким и песничким стиховима г. Одавића. Кретање иде равномерно, пад је ритмичан, са елеганцијом местимице врло снажном. Примећује се само незнатан број стихова, недовољно обрађених, те неравно стрче у целини пуној хармоније.

Примери:

„Ах, милост! Зар њу срећу праву?“

„Хај прођи! Ал' моје стрпљење не гони.“

„А сад чуј и мишљење моје“.

„Примимо сад и ми што се примит' има...“

Неприличност и натегнутост ових стихова овако оделито и не пада толико у очи, колико го смета у целокупној складности. Видо-

heго колико су успели остали стихови, кад са правим задовољством прочитате привлачан превод ове драмске поеме.

Имена лица узета сва по грчкој редакцији; али у томе има и недоследности: Хераклес и Херкулес; Феб и Фоибус и Фоибос (најбоље Фојбос).

Г. Одавић је (на страну ове ситнице) песничким преводом Алкесте, обогатио нашу преводну књижевност у стиховима.

Сећате се да од г. Одавића имамо, поред ситнијих превода, још и ове преводе у стиховима: Јевђеније Оњегин (Пушкин), Лирски Интермецо (Хајне), Стара Врлина (Амфитеатров), Орфеј у паклу (Ж. Офенбах), Корневиљска звона (Планкет), Сиротиња (В. Иго). Цигани (Пушкин). Утопљено Звоно (Хауптман).

Лепоме укусу и великој марљивости мора се одати достојна хвала.

Биће ми пријатно да други пут рекнем коју и о најновијем преводу Утопљеног Звона. Али би ми још пријатније било кад би нам г. Одавић дао скоро прилике, да се у поновном преводу Јевђенија Оњегина наша критика с правом задржи на литерарној вредности овог песничког производа.

Бор. П.

Götz Wilhelm Dr — **Historische Geographie.** Beispiele und Grundlinien. (XIX. Teil. Die Erdkunde. Eine Darstellung ihrer Wissensgebiete, ihrer Hilfswissenschaften und der Methode ihres Unterrichtes. Herausgegeben von Maximilian Klar). Leipzig und Wien 1904.

Историјска географија — на којој су до сада радили Bodo Knüll (1903) и Konrad Kretschmer (1904), а нешто само J. Partsch (1896) и Gradmann (1901) — тек после овога рада W. Götz-а добија прави значај научне дисциплине. Њен је задатак да нам покаже: каква су била и како су се мењала у току времена стања читавих делова земљине површине; у каквим је односима било становништво према њима и у колико се тиме добија материјал за поређивање. Почиње са постдилувијалним стањем и проматра земљу до њених данашњих географских особина, чије познавање претпоставља. Излаже: 1) биљни свет, животињски и климу; 2) насељеност с обзиром на привредни живот; 3) промене изгледа земље и климу; и 4) положај земаља. Време дели у периоде по историји народа и земаља.

У овоме раду писац излаже историјску географију земаља сре-

доземне зоне (A. — Леванта: Египта, Сирије са Палестином, земаља у сливу Тигра и Еуфрата, Мале Азије са Јерменском: B. — Европе са северном Африком): Балканскога Полуострва, Италије, северне Африке, Пиринејског полуострва; C. — Средоземно Море) и средње Европе (Галије — Француске, алпијских земаља и Немачке).

Један одељак тога рада (с. 117—162) писац је посветио историјској географији Балканскога Полуострва, које је, као део јужне Европе у средоземној зони. Полуострво је подељено у два дела: „Балканским Полуострвом“ зове северни труп балкански, где је планина Балкан, а јужни део, где је планина Пинд, чини „Пиндово Полуострво“, уз које разматра и острва Егејскога Мора. Од почетка до данас разликује четири периоде.

Прву периоду чини предисторијско доба, које на Пиндову Полуострву обухвата време од почетка до од прилике 800 г. пре Хр. или до завршетка дорске сеобе. Писац најпре излаже (по Парчу) постанак острва Егејскога Мора, која су првобитно припадала нашему копну, а по томе истиче њихову значајну улогу — одржавање везе између Полуострва и истока (станице за пренос биљака, животиња и др.). Влажно и хладно стање дилувијума и у овоме је делу Полуострва било у неколико од утицаја поред свега тога, што је у близини море и што је заклоњено планинама (Пиндово П.). Таква је клима учинила, да се земља заодене биљном одећом. Четинари средње Европе и лиснато дрвеће, које им одговара нарочито храст, јавор, јасен и др. покриваху све висове и простираху се према обалама, а поједино воће (орах) могло се местимице прилагодити. У равницама је напредовање шуме спречавала бујна паша и пастирско становништво. По томе је шуме нестајало крчењем, због бродограђе (високе шуме), а и што је због тога кречњачко брдско земљиште Јеладе и Пелопонеза остајало без влаге, која потпомаже подизање шуме. Несумњиво је, да су на пр. Феничани и поморски народи Мале Азије и острва (Лелези Кари), који су одржавали саобраћај са грчким обалама, изводили грађу за лађе и др. Уз то се онда (од прилике 1500—1100 пре Хр. или још раније) беше развила знатна домаћа култура, чији се носиоци занимаху поморском трговином а ко понлавито по Архипелагу. Раније је на острвима но на грчкоме копну настала горосеча ради обрађивања земље и морскога саобраћаја, а и због рударства на неким острвима. — На земљи је нестајало разноврсних остатака из доба неолитске ере (палафити зграда на кољу, пећине западне Европе). Култура, која се јавља на истоку и југу око 1500 г. пре Хр. даје се ипак упознати. По неким нађеним справама

и посуђу, као и по томе, што су познате вароши онога времена постале у плодним равницама (Тирену Аргосу, Орхамен у Беотији) види се, да је занимање било и земљорадња и воћарство. Поред јечма у овој се периоди јавља пшеница (у Беотији). У шуми и близу насељених места било је дивие лозе, јагоде, жбуновитог воћа, крушке, којој је (по K. Koch-у) отаџбина Балканско Полуострво. О томе писац говори и на основу Омирових песама, Хезиода, проналазака на Копајскоме Језеру и др. — Ивичне су области на Пиндову Полуострву без сумње биле насељене пре доласка индогерманских племена. Није сигурно, да ли су на њему постигли значај Лелези, које су доцније покорили Кари, народ сличнога порекла као и старији народи унутрашње Мале Азије. Они су становали већином на острвима, а беху се у ово доба учврстили на појединим приморским местима. За овим писац говори о развитку и распрострањењу микенске културе, за чије се носиоце не може без приговора рећи, да су били индогерманскога порекла. Око 1100 г. пре Хр. пропада микенска култура. Снажна и ако не брзо вршена „дорска сеоба" — освајачки покрет тесалијско-јелинских племена са с. на ј. — потресла је и срушила дотадашњи развитак: Микена пада, а Аргос постаје најугледнија варош Грка у Омирово доба (пре 900 г.). У различним деловима земље наста покрет, мешавина племена и гушћа насељеност. — За овим писац говори о природним процесима, који су у преисторијско доба мењали изглед земље, ма да о њима нема писмених доказа, а по томе о положају Грчке, нагласивши како је био различан у њеним различним деловима.

На Балканскоме Полуострву, како га писац схвата, прва периода траје од прилике до 700 г. пре Хр. То је доба природних народа. У овоме делу Полуострва у почетним временима клима је била влажна и хладна, чему је узрок: његов севернији положај, распрострањење многих планинских била веће висине, летње кише у већини земаља и ранија глацијација нарочито на западу. Због тога је земља у већој мери но на југу била обрасла шумом, нарочито планине и њихове стране, а низине су биле под бујном травом и зељастим биљкама. Од 294 врсте биљака високих планина 203 се рачунају као ендемичне, а остале су са Алпа и Пиндова Полуострва. Тако је индогерманским народима, који се доселише на Полуострво, лако било настанити се у овакој земљи, јер су без сумње и сејање познавали (нека источна трачанска племена правила су пиће од јечма, проса и др.), ма да су живели поглавито од лова и сточарства. Јаке су зиме чиниле да су храну осигуравали продуктима земље. Таквим радом, који је био у мањем обиму и вршио се полагано, изменио се изглед

земље, што се слаже са Омировим обавештењем о крајњем времену ове периоде. По земљишту, које је шума покривала, било је: пространих паша за многе коње, које су онда неговали: просторија засејаних житом, а остали су пропланци били у вези са давно познатим рударством. — На и. су била трачанска племена, а на з. Илири. Доселили су се после неолитскога времена, ако можда нису још од најранијих илирских племена многи остаци тога културнога стања, нарочито откривени у Босни и Херцеговини. О народу на и. писцу даје нека обавештења Илијада бар за племена близу обала а за познније доба. На њих су утицали становници блиске Мале Азије, острва као и феничанска трговина. Отуда је у егејском приморју у Омирово доба владала виша култура. Феничани су једном основали Абдеру (Томашел), а без сумње су (Киперт) још на Пангеосу тражили да добију злата. Трачани су од њих или од Кара упознали вино. Учешћем у култури Архипелага постале су вароши и пристаништа дуж обале (до ушћа Вардарова). У унутрашњости је било овде и каменога доба. По том писац говори о Илирима у колико се зна из додира са Грцима и из појединих културних остатака. Ови су од Трачана упознали прерађено гвожђе, најважнију продукциону грану Трачана. Гвоздено су оруђе Трачани употребљавали и за лов крупних дивљих животиња (медведа, бивола — bison, Wisent — и лава). Трачани су у областима леса копали станове у земљи, а утврђивали су места, згодна за одбрану. — У овој се дугој периоди смањивала влага земље и ваздуха. Још у дилувијуму земља је добила своју пластику и у овој је периоди тектонски била на миру. — И земља и народ у овоме делу Полуострва беху прапродукционе области за културне силе у Егејскоме Мору. Тракија и Илирија имађаху периферијски положај.

Друга периода обухвата време од 700—800 г. пре Хр. до 300—350 г. по Хр. На Пиндову Полуострву траје од 800—300 г. То је доба, када се по варошима развио богат индустријски живот. Писац говори по реду: најпре о биљноме свету, па о становништву, природним процесима и о положају Пиндова Полуострва. — На Балканском Полуострву друга периода траје од 700 пре до 350 г. по Хр. То је доба, када је полагани развитак природних народа подлегао извођењу римских државних и црквених уређења. — Пространа брдска област Полуострва још је вековима остала шумовита и културно бедна. Народ је остао при ранијем пастирском животу. Са обала Тракије ширило се виноградарство и воћарство. Према ј. су примање јелинске образованости олакшавале грчке колоније на Калкидици, а у

приморју источно и јужно одатле било је и старе културе. — Племена у Тракији и Мезији поступно се спајају у веће јединице. Шума се у већој мери крчи, путеви се граде, боље је политичко уређење и већа сигурност у покрајинама. У Тракији се радило гвоздено оружје, а на Пангеону добијањем злата од незнатне грчке насеобине постаде Филипи (Philippi). Појавом већих кнежестава у унутрашњости Полуострва напредују велика насеља. Римском култивацијом беху само преиначена стара тракијска места Једрене, Филипопољ, Софија. Као што Грци у јужној приморској зони подигоше многе вароши, тако и Римљани, створивши провинцију Мезију, основаше низ вароши дуж Дунава од Београда до Силистрије као и даље од Дунава у унутрашњости Полуострва. И у областима илирских племена настаје стварање већих целина, сличних државама. Дарданима у III в. Скопље беше седиште кнеза. У унутрашњости је напредовало рударство. У областима Илира, Далмата и Либурна било је много вароши (Римљани су 168 г. потчинили 70 „вароши“). — Није било каквих особитих ендогених процеса. Промена земље најбоље се огледа у томе, што су дотле неприступне планинске области проткане многим путевима, дуж којих је било вароши, а уз то распрострањена земљорадња и виноградарство. — Говорећи о положају писац напомиње, како су некултивисане области правога Балканскога Полуострва постале хомогеним деловима великога културнога царства на Средоземном Мору: из дотадањег периферијског пређле су у положај напредовања.

Трећа периода обухвата доба од 350—395 до 145—1460 г. по Хр. На Пиндову Полуострву траје од 395—1460 г. То је доба сузбијања јелинизма. Настају најезде и сеобе, због којих се знатно мењају земља и насеља у њој. 267 г. Готи пустоше Пелопонез а већ су 395. год. настала пустошења у јачој мери од стране Визигота под Аларихом. По томе писац говори о Словенима, који су поред северних земаља населили чак и Пелопонез („Sclavonia“). Ипак је Грчка у XII в. била једна од најбогатијих земаља царства. Од значаја је било у ово доба зидање манастира и цркава, а почетком XIII в. настаје сасвим ново доба: подизање градова (замкова) као у западним феудалним државама. То отпоче 1205 год. у највећем делу Грчке, нарочито у Пелопезу, када по оснивању латинскога царства (1204) многе француске племићске породице посташе господари земље. За овим писац помиње продирање Арнаута у ове крајеве, чему је поред осталога био узрок пустош у ово „франачко доба“. — За тим писац говори о ендогеним и осталим променама на површини земље у овоме делу Полуострва, а по томе наглашава, како

је Грчка после црквеног расцепа (880, 867, 1054) била скоро периферијскога положаја.

На Балканскоме Полуострву трећа периода траје од 350—1450 г. по Хр. То је доба борбе ромејско-грчке културе противу словенскога и финско татарскога придолажења. Са премештајем највише државне власти на Златни Рог (IV веку) отпочело је потпуно одомаћивање и извођење римске цивилизације: дуж друмова и по варошима настаје романизовање. У VII в. на сусрет романизовању настаје грецизирање царскога двора и отпочињу интимне везе са грчком црквом. Затим писац говори (по Томашеку и Вајганду) о данашњим Куцовласима (Аромунима) као потомцима оних Трачана и Милијана, који се одржаше на међу народима, што у ово доба придођоше. Па онда говори о тим народима: о доласку Словена, Срба, Бугара, помиње Печењеге, Кумане, упаде Руса, наглашава пролазак крсташа и оснивање латинскога царства (1204). С правом изводи, како су у овој периоди земље Балканскога Полуостра много претрпеле: 1) од продирања тих народа, 2) од многих ратова, које су водиле међу собом три јаке државе (византијска, српска и бугарска), 3) због многих религиозних бораба, које су се од Цариграда распространиле до села и заселака босанских богомила; и 4) од Турака, које су позвали византијски цареви. Због тога се знато повећао број пропалих места, било је пустих крајева. — Говорећи о шуми и биљноме свету писац помиње, како се у низинама шума понова подигла нарочито, где је настало подивљавање потока и река и где је због несигурности напуштено обрађивање земље. Ради потврде свега тога писац износи познате описе Виљема Тирског (1168) и др., по којима излаже пошумљеност Србије, западних и источних земаља Балканскога Полуострва. За овим говори о проређивању сеоскога становништва у ово доба и о знатнијим варошима, којих је било, изузев неке (Солун, Скопље, Охрид), поред Цариградскога Друма од Мораве до Једрена. Ниш је био на северној речној обали. Филипопољ је Барбаросина војска затекла у свакоме изобиљу (ту пробави 12 дана). У Једрене су долазили трговци из Италије и Каталоније и т. д. Са опадањем друмова, које је настало крајем ове периоде, опале су и многе вароши. И рударство је опало. — Није било јаких природних процеса, који би били од утицаја на пластику земље. Дунавска се делта повећала. Велике реке (Дунав, Морава, Марица, Вардар, Дрина) су разновремено померале обале, рукаве и др. Царевином и моћним значајем њене престонице земља је добила и задржала положај посредо-

ниња: а сам је Цариград највећим делом ове периоде био доиста центар царевине.

Четврта периода траје од 1450 до 1850 и 1880. У овој периоди писац говори о Балканскоме Полуострву у целини и у главноме износи промене које су у вези са доласком Турака. У источној половини полуострва од тада је настала осетна густина становништва нарочито у варошима и по равнинама. Са азијским пореклом Турака у вези су неке биљке (елда, ружа, лала, пиринач), а за неке је у турско доба настала јача продукција (јечма, кукуруза, који је онда пренет из Италије, кестена). Привреда је за време Турака била увлађена готово у свима земљама Балканскога Полуострва нарочито за прва два века, ма да је доцније земљорадња кораннула а с њом и гушћа насељеност, разуме се у појединим областима. — Нагласивши промену спољњег изгледа вароши (џамије, мошеје, тврђаве) и села (много веће) писац налаже: како су султани врло мало допринели оснивању нових места (Орханија, Татарпазарџик, Ихтиман) и како је турско становништво бројно опадало по варошима и селима.

За овим писац помиње страховите земљотресе и вулкане у овој периоди, а по томе говори о положају Полуострва за време Турака и напомиње стварање нових држава у XIX веку.

Слаб досадашњи рад у овоме правцу као и претходно одређен обим књиге узрок су, да је писац како остале земље тако и овај одељак о Балканскоме Полуострву изнео укратко, изложивши већином опште погледе и везе са мало детаља и факата. Али главно је тежиште овога рада у општим погледима и новим схватањима, којима писац даје нов правац рада. Посао је дубоко схваћен и систематски изложен. За исцрпан и потпун рад ове врсте потребан је већи обим књиге и више студије. Због тога и поред свега труда рад је овај у појединостима нетачан, неки су одељци слабо разрађени и многа питања само додирнута, има чешће хипотетичнога, ма да је писцу добро позната стручна литература.

Р. Т. Николић.

БЕЛЕШКЕ[1]

КЊИЖЕВНОСТ

За крухом. — Писац овога романа, Иво Ћипико већ је доста познат српској читалачкој публици. Прошле године као 10. књига Матице Српске изашао је његов роман „За крухом“, чија се садржина састоји у овоме:

Иво Полић отишао је и без воље очеве, да штудира права. Првих година задубио се у науку и није ни осећао, како живот крај њега муњевитом брзином промиче. — Четврте године свога штудирања заљуби се у сестру једнога од својих колега. Али на жалост његов „идеал“ знао је добро рачунати, па се уда за једног постаријег „осигураног“ човека. Он огорчен у љубавном разочарењу, врати се натраг у своје село, где заборави ону „невјерницу“ и после неког времена заљуби се опет у сељакињу Марију, сестру његова пријатеља Јуре. Но то је љубав чиста; он жели, само да је може увек гледати и да може са њом поделити свој бол. Њега дира много бедни живот, његових сељана, који су скоро сви осиромашили, али су се неки људи, користећи се, њиховим незнањем, обогатили. Међу ове спада и Иванов отац. — Ивану отац пребацује што није за 4 године положио испите, и да је он на њега много потрошио. То Ивана ништа не дира. Он и не хаје што му отац говори, него само мисли о лепо развијеној Марији, ужива у мору, и једе редовно сваки дан. Он сањари вечито... Али његова обожавана Марија одлази са братом у Америку „за крухом“. Он после неког времена врати се на свеучилиште, где настави и за 3 год. доврши правне науке. Кад је свршио науке врати се опет натраг у своје село, где се, после неког времена опет заљуби у њихову служавку Кату. И Ката је имала драгог, али је отишао у Америку, па пошто јој је требало „љубави“ споразумела се са Ивом и састајали су се ноћу у боровику. Иво је био ускоро намјештен у оближњој вароши, за судеког вјежбаника, па је могао често после великог умора од дневног рада дола-

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање послати уредништву овога листа.

зити на одмор у — боровик. Он и даље још увек сањари... У суду види многе неправде, које га дирају, али против којих се он не може борити. А зашто?... Зато што је слаб. — Када се његовој Кати досадило у селу одлучи да оде у варош и да тамо служи. Последњи пут се састану она и Иван у боровику ноћу, када је падала киша. Он јој даје неколико банака за „љубав“ али је она великодушна и узима само једну али ће му и ту вратити док „заслужи!“ После тога растанка, на којем су обоје плакали, Ката одлази у варош, а Иво после неколико дана добије писмо из Америке од Маријина брата, који му пише, како се и у Америци тешко живи и да се Марија удаје за неког Шпањолца. — Осим ових личности још 2 заслужују пажње као и пређашње: то су доктор, и рибар Мрсе. Доктор је човек који живи од данас до сутра и на послетку одлази у свет. А зашто? — Зато што му се хоће, јер и он не пита друге, камо иду и шта раде. — Рибар Мрсе је човек, који познаје свет и огорчен на њега, повукао се потпуно и живи у некој пустари, крај мора. Он зна, да ће му гроб бити море. Мрзи Иванова оца, и рекне Ивану, да пита сиротињске сузе, какав му је отац.

Овај његов већи рад, као и приче му, много је успео. Јер је Ћиприко писац, који добро познаје средину, коју описује. Типови су јасно оцртани а унета писчева осећања још више помажу да ова лепа књига постаје и корисна. — Она има 291 страну а цена јој је 2 круне.

Раскидане нити. — Под овим је именом изашла у Загребу ове године једна нова и оригинална збирка приповедака и цртица. Писац је Иван Детелић — Невесињски. Састава има једанаест и зову се овако: Слика: Женино срце; Содома; Испарине; Родољуб; Поштарица; Чпка; Тамара; У сутону живота; На роковачкој згдини и У ноћној служби. Књига има 109 стр. стаје 1 круну а на насловној страни носи сентенцију Максима Горког: „Камо год прстом макнемо, трии по који...“ О њој ћемо донети опширан реферат.

Материнска читанка. — Јела П. Спасић и Пет. М. Стојановић израдили су за српске кћери и матере и овпх дана издали „Материнску читанку,“ „у којој се нашим матерама пружа материјал из васпитања и неговања деце, у чему данас, на жалост, наше матере много греше. Управо ова књига послужиће у многоме као васпитно средство те да се уклоне многе рђаве последице у погледу васпитања деце, а сем тога свака писмена мати поучиће се из ње многом чему корисном“. Поред тога књига је намењена још и женској деци по школама као и одраслим девојкама.

Садржина ове читанке је разнострука и доста одабрана: у њој се налази неколико песама, прича, чланака и превода са страних језика, што све скупа има да послужи општем циљу, који је изложен. Књига има 318 стр. а стаје само 1·50 дин. Ми је најтоплије препоручујемо свима онима, којима је она и намењена.

Песме Светислава Стефановића. — Као 86. и 87. св. мостарске „Мале Библиотеке“ изашла је друга збирка оригиналних и преведених песама од Др. Светислава Стефановића. После пролога („песник“) у коме аутор износи као неке мисли о дужностима и позиву песничком, поделио је оригиналне песме на неколико група: на језеру; акорди бесмртности; моменти душе; тријумф Венере; из мистерија љубави; разне песме и ба-

ладе. Од преведених песама има седам сонета од Виљема Шекспира, по једна од Роберта Бернса, Џона Кица, Едгара А. Поа и Оскара Вајлда; затим неколико сонета од Јелисавете Браунинг и једанајест препева из „Куће живота“ од Дантеа Габријела Розети.

Што год ко хоће може о Св. Стефановићу говорити и мада и он сам за себе каже: „Ништа ми људско није души страно“, ипак једно остаје тачно, а то је да он није прави песник ни по осећању, ни по мислима, ни по његовом нескладном начину изражавања и рогобатном стилу, који нарочито чини, да човеку изгледа, кад чита његове стихове, да је осуђен да скаче с бундеве на бундеву у место свестраног уживања, саучешћа, храбрих потстрека и свега онога што је дужна да пружи и изазове права поезија. Додуше да се нађе и по гдекоја оригинална мисао („У име Вечнога“), по које искрено осећање и по неко лепо место, али је све то пало у засенак непесничке личности Стефановићеве, готово исто онако као што у зору по насељеним крајевима умилне славујеве мелодије ишчезавају пред силним и заглушним кукурекањем много већих и јачих кокота. Поред све жудње и напрезања за изразитошћу нису му далеко одмакли ни описи природе.

Пре кратког времена у једноме чланку, у коме је исказао свој суд о неким нашим правим песницима, госп. Стефановић је тражио од наших песника да не опевају „наше конвенционалности“ већ опште светске болове. Због тога нам је сада и пала у очи нарочито његова „песмица“: велика обмана (стр. 56.), у којој је господин Ст. зажелео да нам покаже да је он и песимиста. Али је тај песимизам тако бедан и јадан, вулгаран и толико „песнички“, да би га без икакве бојазни, могао изразити и какав најобичнији ћифтински филистар. Стефановић, некадањи „социјалац“ а данас по струци лекар најсвечаније и у „песничкој“ форми изјављује данас, после толиких естетичких студија и тако великог осећања за човечанство, да су све оно само силне лажи што су год казала два највећа ума деветнајестог века — Маркс и Дарвин.

Читајући друге песнике Стефановић је зажелео, да и сам постане песник, али не само што то није успео, него је и овом својом (другом) збирком песама оригиналних и преведених показао: како уме непеснички преводити дивне стихове својих великих учитеља. — Ова књижица у нашем новцу стаје 80. п. д.

Два живота. — У последње време код нас се опажа продуктивнији рад на лепој књижевности. Поред наших старијих и већ признатих ветерана на томе пољу готово сваког дана вас изненади по неко ново име било засебном збирком песама или приповечица било каквим прилогом у коме од наших листова. Дабогме да се и таквоме раду наше млађе генерације морамо радовати, само ако он може да издржи ма и најпопустљивију критику у својој области. Омладина, као и сви други, дужна је да ради, да се одушевљава, да пева, прича и да се заноси идеалима, али при том не треба никад да пређе границе скромности а нарочито природности. Јер извештаченост у ма чему значи поред самообмане још и варање других.

„Два живота“ (стр. 82) од господина Д. Фртунића, који изјављује за овоземни живот: „А живот је овај само један велики, нездрав, бунован сан. Ја сам то видео, ја сам то осетио“, не пружа здравом и небунованом читаоцу ништа од свега онога

што се од једнога наметног и здравог литерарног састава очекује. Извештаченост у осећању, која иде до апсурдности, дозлогрдело фразирање, јединствена неприродност и усиљеност, одсуство сваке стварности и друге неопростиве мане главне су одлике ове мале књижице, због чије циркулације по читалачкој публици ми најискреније жалимо. Ако се је хтело (што јако изгледа) имитирати Гетеову „Вертеру“, грдно је писац ових фраза погрешио, јер Гете није описао каквог болесног и занешеног појединца већ читаво једно доба. А наши су дани бар тако мало „вертерски“! Та то увиђају и они, који не желе да начине преврат у књижевности, те да се на тај начин обесмрте.

НАУКА

Стогодишњица српскога устанка. — Као што смо у своје време већ саопштили Српска Краљевска Академија Наука узела је и сама видног учешћа у прослави Стогодишњице Устанка. 7. септ. прошле године Академија је одржала свој свечани скуп, „на коме је борцима за то свето дело указано признање тиме, што је с академске висине изнет и оцењен догађај ослобођења“. На томе скупу од стране Академије говорио је о томе великом и значајном догађају њен редовни члан и проф. Велике Школе г. Љуба Јовановић. Сад је у засебном академијином издању штампан тај говор госп. Јовановића.

И ако говорник — „писац задржава право да овај састав, цео или у појединостима доцније објави посведочавајући своја тврђења и податке разлозима, изворима и стручном литературом“, ипак се о овоме раду с пуним правом може говорити колико због тога што се у њему претреса једно од најзначајнијих питања из српске прошлости, толико а још и више зато што је писац успео да потпуно објасни један идеолошки фактор, који је са осталим примарним и секундарним факторима изазвало оно највеличанственије дело српског народа из његове прошлости.

Наиме госп. Јовановић је потпуно успео да објасни национално-политичке тежње срп. народа у првом Устанку, које су имале претежан значај за све време његова трајања. Народне традиције, монументални остаци из старине, силан прилив српског живља из свих српских крајева пре Устанка и за време његово у ондашњи Београдски пашалук, национална већ, православна вера и др. добили су достојно место у овоме Јовановићеву раду. Поред тога леп и изразит, врло често поетски, стил којим је овај пригодан и научан рад израђен чини још и више да он треба да нађе читалаца и у ширим слојевима српског народа.

Српска књижевност од велике сеобе до Доситеја Обрадовића. — Проф. Тих. Остојић штампао је под овим именом у Ср. Карловцима овај део своје историје српске књижевности. Поред приступа, у коме писац говори о: расцепканости наше књижевности до XVIII. в., значају тога века и почетку књижевног рада код православних Срба, ова мала али добра књига подељена је у два одељка. У првом: књижевни рад православних Срба у Карловачкој Митрополији говори он: о тамошњим приликама до Велике Сеобе; о Великој Сеоби под патријархом Арсенијем Црнојевићем; о привилегијама и даљој судбини српскога народа; о значају сеобе за просвету, школама, књижевности (црквеној, богословској, школској и историјској); о почецима књижевне поезије; о драми Емануила Козачинског и почетку периодичне књи-

жевности и о Захарији Стефановићу Орфелину. У другом одељку: књижевни рад римокатолика у Славонији расправља о политичким и просветним приликама и о значају, животу и раду Матије Антун Релковића, писца славонског „Сатира“.

Као што рекосмо, и ако концизна и мала, ова је књига једна од најбољих књига своје врсте у нашој књижевности. Од нарочитог је значаја узрочност, коју је писац пронашао и савесно истакао а која влада између културних и политичких прилика с једне и књижевних с друге стране. Јер заиста српска историја књижевности тек кад буде на томе становишту строго обрађена, моћи ће и вредети и користити, а све дотле нпшта себи још мање другоме. Књигу топло препоручујемо; она има 128 стр. а цена јој је 1·60 кр. или 1·70 дин. Изашла је у Ср. Карловцима.

Грађа за историју првога српског Устанка. — Овај део српске историје у прошлој години је поред неколико стручних студија добио и доста архивске грађе, чиме се је као хтело нарочито да надокнади дуго време нехата и нерада на њему. Тако смо у прошлој години добили две збирке разних извештаја и докумената, који се непосредно или посредно тичу нашег првог Устанка.

Прва је: Извештаји о српском Устанку под Карађорђем у новинама онога доба, које је из ондашњих званичних Бечких Новина (K. K. Privilegirte Wiener Zeitung, раније Wiener Diarium) исписао и превео на српски г. Драг. Костић, професор. Ови су Извештаји прво штампани у „Самоуправи“ а затим и у засебној књижици (стр. 71; цена 40 п. д.). У њима се може наћи интересантних бележака за време од 18. априла 1804. до 22. децембра 1813. год. Стручни радници наћи ће вероватно и коју значајну појединост, које на другим местима не би било.

Друга много већа и по свему значајнија збирка јесте: Исписи из париских архива (грађа за историју првог српског Устанка), које је прикупио Dr. Мих. Гавриловић. Ови су исписи изашли као прва књига другог одељења Зборника С. К. Академије за историју, језик и књижевност српскога народа (стр. 842; цена 6 динара). Остављајући сада да о овоме великом добитку за нашу историску науку доцније више и по заслузи проговоримо као и о француским претензијама и утицају на Балкану још од прве половине XVIII века а нарочито у доба Наполеоново, сада само констатујемо, да ови значајни исписи, који обухватају време од 18. јануара 1804. па до почетка 1814., и ако можда неће много припомоћи необјашњеној и неутврђеној хронологији догађаја из тога времена, а они ће дати много више: помоћи ће да се створи што боља слика целокупног и свестраног живота срп. народа у многим његовим крајевима у оно време. Јер ће се српски Устанак у Беогр. Пашалуку као и неустајање у другим крајевима објаснити тек онда, кад се буду познавале културне, економске и друштвене прилике његове, па ма и пре тога сви датуми били тачно утврђени.

РАЗНО

У Algemeines Literaturblatt, XIII Jahrg., S. 245 изашао је овај реферат. Vassits Dr. Miloje: Die neolithische Station Jablanica bei Medjulužje in Serbien. (Aus: „Archiv für Anthropologie.“) Braunschweig, Früdr. Vieweg. u. Sohn, 1902. gr. — 4⁰ (66 S. m. 133 Abb). M. 6.

О раду, на чијем челу стоји име Фуртвенглерово, обећавајући тако много,

може се мало шта казати. На једном немачком језику, који је врло оскудан, који се тешко чита и који понеки пут измами и најозбиљнијем читаоцу осмејак, даје писац извештај о старинама које је он нашао у јесен 1901. код неолитичке станице Јабланице у Србији при својим пробним откопавањима. Без сумње је овде откривено преисторијско насеље необично интересантно и обећава према свом положају да буде једна важна алка у ланцу сличних находишта запада и истока, севера и југа; али дефинитивни суд о значају места не може се дати због ограничености, у броју и врсти, нађених старина, пре но што се продужи откопавање. О вредности рада: фотографски је снимљено готово све, и најнезнатнији предмети, и то највише у природној величини; у том лежи једина вредност ове књиге, па и она није неоспорна. Оно што је главно, садржина, болује пре свега од оскудице у свакој методици при обради материјала. Простор испуњује једно некритично, опширно описивање појединих нађених старина, које су груписане на један веома несрећан начин, тако да је преглед материјала готово немогућ, у одељке и пододељке. О законима уметничког развитка писац изгледа има врло чудновате појмове. Како је могла једна иначе славна немачка издавачка књижара дати јавности један овакав ориз бес цензуре.

Због болести г. Јанка М. Веселиновића, роман „Машињи“ није ушао у ову свеску, јер писац није могао вршити своју контролу над радом за време штампања. Зато је пак обећао у наредној свесци дати два пут више но обично.

Ур.

ЧИТАОЦИМА

У редакцији *Дела* може се добити „Дело“ из ранијих година како у комплетима од целе године тако и у појединим свескама. Цена је: За Србију и то: за прву, 1894 годину 30 динара, а за остале године обична цена, 16 динара. За иностранство од 1894 године 40 круна, за остале године 20 круна. А за поједине свеске 2 динара.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић

(Дубровачка ул. бр. 17.).

Доситије Обрадовић — Штампарија Авс М. Станојевића (Маћедонска улица бр. 40)

ДЕЛО

КЊИГА 34. Март. 1905. год. СВЕСКА 3.

ПОЕЗИЈА

ПРВИ ПРОЛЕТЊИ ДАН

Јеси ли слуш'о песму првог пролетњег дана,
Кад шуми и опија к'о младост раздрагана?
Када се сунце смеши у игри топла зрака,
И благ се ваздух смеши и небо без облака?
Кад снује тихо ткање природа тајанствена,
И бујa моћ животна и чудна снага њена?
Јеси ли чуо песму првог пролетњег дана,
Најлепшу песму што је икада испевана?...
Чуј, како тица живо од некуд зацвркута,
Лептир лепршајући прелеће преко пута!
Гле, како испод тебе промиље мрав по праху,
Мушица поред тебе прозуја ту по зраку!
Гукање голубова зачу се с гола грања,
Из шибља страсан шапат првога миловања,
А звонка, мила песма препуна слатке жуди
Разли се по долини из млади', сретни' груди!

Пијетро Косорић

ОПОМЕНА

Драгана моја, тужно јечи
Са лире моје уздах бои,
Песме су моје тужне речи
И њин смисао и њин тон.

Ја жалим тебе, ти си млада,
Невина као зорин зрак,
Свенућеш и ти с мојих јада
К'о откинути пупољак.

Тргни се, драга, снажна буди,
И мани љубав срца свог,
Горка је срећа што ти нуди
Судба човека злосретног!

Куд пође са мном! Сузе моје
Отроваће ти живот млад,
У место мене нас ће двоје
Патити од сад бол и јад.

Колико само греха скрише
Те груди моје, ја то знам,
Милости у њих нема више,
Хладне су као леден кам.

Богиња правде време чека,
И ти ћеш бити за подсмех,
И патићеш се целог века
За туђи срам и туђи грех.

Тргни се, драга, снажна буди
И мани љубав срца свог,
Горка је срећа што ти нуди
Судба човека злосретног!

Пијетро Косорић

УВЕЛИ ДАНИ

Погледам сумртво доба
Где пустош влада
И тавни сјај;
Где биље, к'о украј гроба
У сени хлада
Умире вај...

…Мртве су пољане цветне
Нестаде шара
Свуд лебди сен —
Оста од раскоши летње
Сред црног гара
Тек костур њен…

Снуждено грање се нија
Голо и влажно
не као пре;
Ветар га помамно свија
Пусто и снажно
киша га тре.

Како се сањиво краде
кроз пусте гране
лист тужан, жут,
Тако кроз суморне јаде
Просузи, кане
Бол многопут…

Загреб 17. 30. септ. 1904.

Душан С. Ђукић

ИМНА ЉУБАВИ

Ој љубави, ти богињо света
Ћерко мила Господара свјета,
Мелем — надо слабашнијех људи,
Света ватро што загреваш груди!

Ој љубави, кандиоце жара
С отаџбинског светога олтара,
Света цркво отаџбинског рада,
Родна њиво благодарног сада!

Ој љубави, добротворко драга,
Добра мајко, тјешитељко блага,
Мироносна светитељко смјерна,
Људског рода срећо неизмјерна!

Ој љубави, ти, сестрице њежна,
Свјет без тебе пољана је сњежна,
Пустош гола без зелених страна,
Ноћца тамна усред бјела дана!

Ој љубави, жељо чистих жеља
У срцима вјерних пријатеља,
Чврста везо пријатељства правог,
Дивна кито цвећа мирисавог!

Ој љубави, слатко осјећање,
Љубавничко жарко миловање,
Чисто срце пуно страснихваја,
Рајске сласти, топлих уздисаја!

Васо И. Ђурчић

ИЗ РУСКИХ (РУШЊАЧКИХ) НАРОДНИХ УМОТВОРИНА[1]

1.

Зашто само тужне песме
Фрула твоја вије?
Многа мома од жалости
Сузе горке лије.

Кад ме питаш, дево лепа,
Право да ти кажем:
Тугу моју, веље јаде
Коломејком[2] блажим.[3]

[1] Ове су песме испеване у северно-источној Угарској где Руси (или „Рушњаци“ као што се они називају) имају својих насеобина. Ја сам их забележио од једног Рушњака из земплинске жупаније.

[2] Коломејком називају Рушњаци своје народне песме.

[3] Ни у оргиналу нема у овом стилу слика (ерока).

Коломејка им је увек
Била верна друга;
Кад засвирам у фрулицу
Мене мине туга.

2.

Питала сам ветрић тихи
С којег душе краја?
Зар ми драги није жељан
Свога завичаја?

„Тамо где се за облаке
Црква бела крије,
Онде служе твоме драгом
Свете литургије“.

Чекала сам, кажи драгом
Три године дана;
Потамнило лице бело,
Коса моја вра́на̑.

Б. Пешта

Превео: Д. Малушев

СЕТИ МЕ СЕ!

— ALF. DE MUSSET —

Сети ме се онда, када зора бела
Отвори сунцу своје дворе сјајне;
Када тија ноћца, сањајући, чезне
Под сребрним, сјајним велом зоре бајне;
Када ти се у сну једна слика јави,
Па, на позив жеље, срце јаче куцне,
Слушај из даљине
Монотони глас:
„Сети ме се!“

Сети ме се онда, кад судбина клета
За увек од тебе тргне ме и скрије;
Када беда, ропство када дани дуги
Сруше ово срце, што за тобом бије.
Сећај се љубави! Растанак и време
Не учине ништа, кад се жарко љуби.
Кад год срце куцне,
Знај, да увек каже:
„Сети ме се!“

Сети ме се онда, кад под црном земљом
Распаднуто срце за увек почива;
И кад ружа једна на мом гробу ледном
Расцвета се, па рекне: „жељо моја жива.
Не видим те више; али слика моја
Враћа ти се опет, као сестра верна“ —
Чуј у тихој ноћи
Један глас што дршће:
„Сети ме се!“

Ник. Х. Илић

УСПОМЕНА С ПУТА

НОВЕЛА

Кад је положио и последњи испит Павле Петровић кренуо се на пут. Мислио је да све своје слободно време проведе у неколико чувенијих немачких градова, а буде ли расположен, да се отисне од тих већих средишта и остане где у којем од оних многих малих а тако симпатичних места, од којих су му нека остала у нарочитој успомени, и ако никада у њима није био. Ту је мислио на Сезенхајм, Вецлар, Вајмар, средине пуне успомена на Гете-а, који је тада његовој младој машти импоновао више но и један велики човек из историје људи. Путујући тако, двадесет петог августа 188. године у шест сати у вече стигне возом у симпатични град Н. Кад су га старе дрошке довезле до хотела који му је сам кочијаш препоручио, био је већ сумрак. Један стари човек и један дечко истрчаше преда њ и поздравише га. Дечко узеде ствари с кола, замоли га да пође за њим, а сам се упути уз широке степенице, ограђене масивним дрвеним балустрама, а старац остаде да плати кочијашу. Кад су дошли горе у широко једно предсобље, дечко отвори врата од једне собе и уђоше. То је била пространа соба с два велика прозора с изгледом на узану једну улицу. Све је у њој подсећало на прошлост. И све ствари: и масиван дрвени кревет, и широке фотеље, и округао сто, и завесе и слике на зидовима као да га некако љубопитљиво погледаше и као да су хтели рећи: гле, још један који је дошао да нас узнемири у нашој старачкој повучености. Тај први утисак сетно, ал' у исто време врло пријатно одјекну у души младога путника. Учини му се као да нека невидима музика засвира сасвим тихо неку, као

познату му арију, коју је он некада и негде слушао само не зна где. Његова младост задрхта, раширише му се груди, и дође му да засузи од некога миља којем узрок није знао.

Још то вече изишао је и шетао по граду по том је дошао у хотел, вечерао, и отишао да легне. Сутра дан дигао се рано. Оно што је онога вечера видео наговештало му је пријатно бављење у том месту, и тај наговештај још се више утврдио сутрашњом шетњом. Крај у којем је он одсео био је стари део града, Altstadt. Не далеко од његовог хотела на малом једном тргу окруженом све старим кућама, стајала је еквестрална статуа курфиста. Трг је био поплочен крупним четвртастим камењем. На доњој, једној од ужих страна трга, у углу дизала се стара црква с два торња, а одмах од ње ишла је узана једна улица што је водила ка двору, старој једној згради у немачком ренесансу. Одатле неким узаним улицама нађе на реку, па онда мостом пређе на другу страну. То је био модернији крај града: Neustadt. Пошто је и тај град обишао вратио се у хотел у врло пријатном расположењу. Као ретко кад она поезија прошлости, поезија што се развија са свих старина, са свега проживелога, беше га раздрагала. А ту поезију, као у виду неке лепе приче причао му је и стари хотел с намештајем својим, и оно широко предсобље на горњем спрату с дрвеним плафоном пуним резбарија, и оне дрвене масивне балустре на степеницама, и дуга а ниска трпезарија под каменим сводовима, и оне многе једнолике кућице што је видео у Aldstadt-у са гвозденим решеткама на прозорима, и она стара калдрма, која јамачно није била претресана Бог те пита од кад, па и сам озбиљни курфирст на коњу, који је од времена већ био много позеленио. И слушајући тако ту причу био се решио да ту остане што дуже. А да би му бављење ту било још пријатније потражи стан у приватној кући, где ће му као што је мислио, у кругу самих мештана, то јест у ближем додиру с њима, бављење морати још пријатније бити.

После кратког тражења нађе стан код једне старије госпође, удовице краљевског-дворског фотографа. Била је Немица, али је родом из Русије, где се и удала и где је провела прве године свог брачног живота, а после кога времена дошли су у Н. где јој се муж нидао бољем послу, у чему се није преварио: јер није прошло дуго, а више његове радње освану једнога дана велика фирма с оним „краљевско-дворски“. На крају че-

трнаjесте године успешна рада умре joj муж, и она се реши да се врати у Русиjу где joj je остала скоро сва родбина и где je удала и наjстариjу кћер. Ту своjу намеру ниje могла одмах остварити jep je све било пало њоj на руке: и кућа и деца и радња. А кад je већ све то у ред била довела она, у пратњи старог jедног свог роћака, пошље две наjмлаће кћери коjе су живеле с њом ка удатоj кћери где се била решила да проведе остатак своjих дана, а сама остане због неких недовршених послова, мислећи да проведе у Н. joш наjмање два до три месеца, па тек после тога да се крене за Русиjу. Пошто кућевни намештаj ниje мислила да носи собом, то га прода, али под условом да га купцу преда тек кад се буде кренула. И ето у томе стању ствари усели се код ње наш млади путник.

Била je баш недеља, врло леп дан. Кад je дошао могло je бити jеданаест сати пре подне. За онаj jедан сат што je имао до ручка распремио je своjе путничке ствари и написао писмо кући. Око дванаjест куцнула му je сама газдарица на врата и позвала га на ручак. За столом осим њих двоjе, била су joш два младића, гимназисте, коjи су такође ту били у пансиону. Одмах по ручку Павле се дигао да поново иде у у шетњу, да што боље позна то лепо месташце и његову околину. Пред полазак госпоћа му je рекла да ће се вечерати у седам, и он joj je рекао да ће бити тачан, и да се на њега неће чекати.

Joш од тога првога дана остаjао je Павле и после вечере за столом у разговору с госпоћом, па je тако било и скоро за све време што je остао код ње, то jест скоро читав месец дана. Ниje ни сам знао зашто, ал' ти ноћни часови што их je проводио у њеном друштву jако су му се допали. Та лепа старица, са своjом милошћу, од коjе je свакога дана по нешто ново дознавао, са своjом разборитошћу, а увек разговорна и осмешљива, изгледала му je као оличена химна нека спевана у славу мирног породичног живота, у коjем, па ма како се узело, може бити joш наjвише среће на овоме свету. И он je тако мислио о њоj свo док не доће мали jедан догаћаj коjи му у неколико побрка те мисли. Jест, само у неколико jep се у главноме ниje варао о њоj. Она je била врло добра срца, њен муж био je срећан и задовољан њоме, и њихова кућа служила je многима за углед. Али познанство Павлово с њеном ћерком Бертом, а нарочито њихово кратко приjатељство представи му старицу у сасвим новоj светлости.

Једнога дана улазећи да га позове на вечеру, рече му газдарица да јој је дошла једна кћер из Лајпцига да проведе неколико дана код ње. Кад су затим ушли у трпезарију представи их једно другоме, и за њу му рече да је васпитатељка у једној приватној кући у Голису, предграђу Лајпцига. На први поглед допала му се. Била је плавуша од својих двајестак година, једра и румена, да је, рекао би пуцала од здравља. Плаве јој очи гледале отворено и мило, праве детиње очи. Косу је носила у витице уплетене око главе.

За вечером говорили су врло мало, она је била ћутљива, а кад би му рекла што, говорила је тако тихо, тако лагано да се Павле, који није говорио сасвим тачно немачки, морао да напреже да би је разумео. То, са тугом и меланхолијом што јој се огледала у мирном погледу, са спорим покретима који ни најмање нису одговарале њеној снази, њеној младости која је бујала, говорило је Павлу, да се с њом дешава нешто необично. А кад је поред тога приметио још и то, да је мајка била доста хладна према њој а она умиљата према мајци, његова се радозналост још више узбуни. „Шта ли се то дешава између њих?“ питао се.

Кад је било по вечери два млада пансјонера, гимназисти пошто попише чај, дигоше се и одоше у своје собе, а Павле је по обичају, и даље седео, и тако остадоше сами. Седели су за истим столом за којим су и вечерали. Сто је био распремљен и на њему није ничега више било сем самовара, кутије са шећером, и трију чаша из којих су још ркали чај. Њих две беху већ узеле своје женске радове, а Павле је само с часа на час пуштао по који дим с цигаре што му је горела међ' прстима. Берта је седела преко пута њега, ћутала је и није тако рећи дизала очију с рада. Павле је разговарао са госпођом. У то доба он је већ знао све чланове њене породице наравно само по слушању и по фотографијама, и већином су говорили о њима. Она му је говорила о својој удатој кћери, о зету, о томе шта мисли с двема својим најмлађим кћерима, од којих старија, то јест претпоследња од свију Шарлота, Лота, била је најчешће предмет њених разговора. Тада још Павлу није то падало тако у очи, шта више и сам је волео да му госпођа што чешће говори о њој. А ево зашто. По чувењу од свију оних који су је познавали Лота је била ванредно лепо девојче од својих седамнајест година, а према ономе што му је њена мати говорила о

њој, морала је бити и врло интелигентна. Свирала је, концертирала је, цртала је, затим осим немачког, свог матерњег језика, говорила је француски и енглески. Све то чинило је те је Павле с великим задовољством слушао говорити о њој. Али тога вечера тај чести говор о њој, о њеним особинама, о томе како јој је она најбоље дете дође му врло непријатан ту у друштву једне друге кћери и њега, странца, пред ким је она морала црвенити.

Да би избегао тај непријатан положај Павле се обрне Берти и почне с њом разговор. Њени кратки одговори нису га ни мало бунили, и да би само дао други ток разговору, запиткивао је час о овом, час о оном, и у један мах запита је:

— Мислите ли и ви госпођице да идете с мајком у Русију?

На то питање она подиже главу, погледа их, прво матер па њега, и рече:

— Не, ја ћу свакако и даље остати у Немачкој.

— Зашто то, госпођице, запита је он, зар ће вам моћи игде бити боље но крај матере? ал' чим то рече паде му на памет: „Знам, ал, ако је девојка испрошена, ил' се мисли скоро удавати“, и би му криво зашто да је тако шта глупо пита.

Госпођа пак, да би колико толико оправдала то његово мишљење рече, и то гласом у којем се огледала нека извесна нежност:

— А, ја ћу већ гледати да и она пође с нама, и рекавши то спусти рад на крило, а леву руку, која је била са стране њене кћери метну на сто.

Чим она то рече, кћер је ухвати за руку и поче да је љуби, а при том јој очи засузише а сузе јој падаху низ образе.

На тај њен нагли покрет Павле се чисто трже и стотину мисли пројурише му кроз главу. „Шта је сад то?“ мислио је. И представи му се, како мајка та није подједнако делила своју материнску љубав, како је друге кћери своје морала волети више но њу, Берту, коју су и само то неколико благих речи разнежале до суза.

Одмах после тога Павле се диже и рекав им лаку ноћ оде у своју собу. И тек ту, у оној ноћној мирноћи мислио је о тој девојци, чија га је она нема исповест тако потресла. Веровао је да мора да пати, и већ сав се био предао њој.

Кад се сутра дан срео с госпођом одмах је нашао прилику и рекао јој: како госпођица Берта мора да је врло доброга

срца и племенитих осећаја, и како она, мајка има и сувише права да се поноси таквом ћерком.

— Овога се пута, господин Петровићу, грдно варате, одговорила му је она. Кад би ви само знали колико сам ја имала неприлика због ње, и колико нас је она све напатила.

Оно о в о г а п у т а, рекла је стара с тога што је сматрала Павла за доброг познаваоца и оцењивача људи. А сматрала га је после једног за њу интересантног разговора, што су водили једном седећи по вечери. Павле је тврдио, да се осим физиономије појединаца, осим њихове спољашности, њиховог гласа, разговора, хода може много што шта да дозна и из њиховог рукописа. Њој је то изгледало невероватно и да би се уверила изнела му је више писама с молбом, да јој окарактерише личности које су их писале. Он је пристао, и пошто је свако писмо осматрао извесно време, описивао је писца његова, и на њено највеће изнађење, многе је описивао као да их познаје.

Још тога истог дана у оним кратким интервалима кад би стара изашла и они остајали сами, на његова запиткивања причала му је Берта како њу мајка не воли, ни њу ни ону најмлађу, а да на против Лоту толико воли да јој чини све и што може и што не може, то јест што јој њена средства не допуштају.

— А Лоти није баш таква каквом вам је мајка представља, говорила му је. Она је размажена, и на жалост, јамачно гледајући на матер ни она нас не воли. А већ да нема добро срце не види ли се зар и из самог тога, што дозвољава матери да прави тако грдну разлику између ње и нас остале њене деце? Већ је три године, господине Петровићу, како ја идем по туђим кућама да зарађујем свој хлеб, јер је мајка казала да нас више не може све издржавати, а на саму Лоту троши више но на све остале. Њој плаћа учитеље и облачи је ко неку принцезу, а не гледа да ли јој то њена средства дозвољавају. Мени пак од три године није дала ни пет пара на одело, и све ово што видите на мени све сам то ја сама зарадила. Ах, да знате само колико сам пута због тога плакала. Зашто, питала сам се, није ли зар и мене Бог створио као и њу, и зар сам ја крива што нисам тако лепа као она? И све бих ја то опростила мајки кад би хтела сад да ми помогне. Ја сам испрошена има већ година дана. И ако ми је вереник врло красан човек, мајка га не воли.

Молила сам је да ми бар спрему дâ, ал' она ми ни то није хтела дати. Па ето видите и сад сам зато дошла да је још једном пре њена поласка молим да буде добра са мном, да...

Ту не доврши. Поново се заплака. За младу, осетљиву душу Павлову то је било и сувише. И њега нешто у гуши стеже и дође му да се и сâм заплаче. „Сирота девојка", мислио је, „како је скромна, како мало тражи, па и то мало њена јој рођена мајка не да! И после само тих њених неколико речи стара му се представи у сасвим новој светлости, а исто тако и лепа Лота. Његова ранија симпатија према њима двема поче да бледи, да слаби. Дотле интересовало га је све оно што се односило на Лоту, а од тада решио се да више ни речи не говори о њој, и то да покаже госпођи на сасвим демонстративан начин. Наравно то је госпођа одмах приметила. Лоту у његовим разговорима са старом, кад би остали на само, замењула је Берта. Није пропустио ни једну прилику а да не каже што год у њену похвалу. И борба је између њих била јавна. Само и поред тога њихови се дотадањи односаји нису мењали, они су и после тога остајали по вечери и разговарали и играли карата.

Једном приликом седећи тако с њима запитао их је да л' би хтели да то вече иду у оперу, и молио их је да му дозволе да он узме улазнице. Давао се Вагнеров комад Götterdämmerung, и пре но што је мајка одговорила, рече му Берта, да јој је јако жао што не може да прими његову љубазну понуду, пошто, рече, сутра се враћа у Лајпциг. Томе одговору њеном није се надао, и би му жао. Оно на што је често помишљао: „сад је гледаш, па је више никада нећеш видети" искаде поново преда њ', и већ му се познанство с њом представи као нека слика из давне прошлости. Тек је била прошла недеља дана од њеног доласка, али и то кратко време било им је довољно да постану пријатељи, као да су се још из детињства познавали.

Тога вечера пошли су раније да легну но обично. Он је мислио да је испрати сутра на станицу, али пошто није хтео да јој то мајка не зна, питао је, да нема шта против тога, и на његово велико изненађење она га је молила да не иде. После те њене жеље мислио је да је не прати, само је хтео да јој сутра дан каже збогом.

Кад се Берта сутра дан опраштала могло је бити седам сати. Кола су је већ чекала и ствари су јој биле снесене. Др-

жала се доста мирно, али рекавши матери и последње збогом, заплака се, и пре но што је извадила мараму многе јој сузе падоше низ образе. И Павле је стајао с њима, и било му је чудно да се и дотле још није заплакала. То је био тако хладан растанак да човек не би никад рекао да се то растављају мајка и кћер можда за увек. Мати је само један пут пољубила, и то кратким, хладним пољупцем, и рекла јој само једном „буди здрава“. И зато је њему био врло тежак положај, морао је да ћути, и да тако немо прати ту неприродну сцену, а међутим морао је и да се савлађује да не каже коју опору реч мајци. Све што је могао то је, да се на најнежнији начин опрости с Бертом. Рекао је да ће му њена успомена бити једна од најпријатнијих успомена ван његовог завичаја и да му је и жао и тешко што је њихово пријатељство тако кратко трајало. Рекао јој је да је редак утисак што је она учинила на њега, и да је она још на првоме им састанку задобила све његове симпатије. На те младићеве рећи и онако уплакана, Берта се благо насмешила и захвалила му на тако лепом мишљењу о њој.

Пошто она оде Павле уђе у своју собу и приђе прозору. Прозори његове собе гледали су у велики један врт, око којег су се са све четири стране низале високе куће. Многе птице певале су у том зеленилу испод њега, и цвркутање њихово давало је ваздуху неке нарочите свежине. Сунце се рађало на оној страни према њему, и већ су сунчеви зраци били прошли у његову собу, али не и ниже: сав врт испод њега био је још у хладовини. Једно кратко време стајао је тако на прозору, дишући свеж јутарњи ваздух. Неке сетне мисли почеше га обузимати. Помисао на пролазност свега поче да га притискује, и у пркос тога лепог септембарског јутра обузе га тешка меланхолија. У својим дотле пуним, набрекнутим прсима од здравља, жеља, снова, најшаренијих планова, поче да осећа неку празнину, и учини му се као да му трепутно нестаде срца у грудима. Неке бледе, нејасне слике преживелих догађаја и познанстава, дана, момената, градова, улица, кућа, поља, шума, река и потока, све то сплетено у неку чудновату, магласту целину поче да му промиче испред полузатворених очију, а као у центру свега тога стоји једна јасна слика Бертина.

Не потраја дуго, а на оближњем торњу изби часовник један. То је откуцавало седам и четврт, и тај удар трже Павла из његових сањарија. Знао је да влак којим иде Берта полази тек

у седам сати и четрдесет минути, и од једном паде му на памет да иде да се још једном види с њом. Брзо изађе. У ходнику срете госпођу, која је без сумње морала помислити да ће на станицу.

— Где ћете ви? запита га, а притом се насмеши оним осмехом што нам обично заигра око усана кад ухватимо кога да спрема нешто забрањено, а правимо се као да ништа не знамо.

— Идем да се прођем, одговори јој он.

— Пријатна забава, додаде она, а лице јој је било још развучено оним истим осмехом.

Рекавши јој хвала, Павле се полако спусти низ степенице, шта више лакше но обично. Знао је да ће она с прозора гледати на коју ће страну и зато не пође лево путем који би му био најближи ка станици, но удари десно, и полако, као човек који је одиста пошао у шетњу, оде до прве попречне улице. Али чим зађе за угао он онда потрча, и првог кочијаша кога срете заустави, па обећавши му добру напојницу, рече му да тера што брже може ка станици. Кад је стигао на станицу и изишао на перон, на прозору једнога вагона спази њу. И она њега беше видела, и лице јој се светлило од задовољства.

— Опростите ми, госпођице Берта, рече јој, пошто јој приђе. Опростите ми што сам дошао, али верујте нисам могао да не дођем. Чинило ми се да треба да вас још једаред видим и кажем вам колико ми је жао што не могу ма шта за вас учинити.

— Како сте ви добри, рече му она и за мало лице јој се уозбиљи. Знате ли да сам вас ишчекивала? Не знам како ми је то дошло на памет, али сам тврдо веровала да ћете доћи. Хвала вам, додаде одмах затим. Верујте мало ми је лакше кад сам с вама.

Те га њене речи још више тргнуше.

— Онда знате шта? рече јој он, ја ћу се скоро кренути одавде, и ако хоћете моћићемо се још једном видети, ударићу на Лајпциг и моћићу остати тамо дан, два.

— Ја сам и сама помишљала на то, рече она, али нисам смела да вам ја прва то предложим. И мени и моме веренику биће особито драго да се још једном видимо. А хоће ли то скоро бити, шта мислите?

— Најдаље кроз недељу дана.

Говорили су француски и ако их можда од оних околних није нико разумео, сви су без сумње држали да су двоје за-

љубљених. У нагласку и њеном и његовом осећало се много нежности. Тек кад воз пође она му довикну своју адресу, на што дотле беше заборавила. Он остаде гологлав гледајући за њом. Догод се воз није изгубио стајалā је она на прозору и махала му марамом. Он онда изиђе са станице и не премишљајући много упути се пољу. Не далеко од станице стајала је још на крају града стара камена капија, у коју је, место некадање страже: војника с оклопима, шлемовима, халебардама и мачевима с широком корном, становао мали општински чиновник који је наплаћивао калдрмину од свију кола која би у град улазила. Павле прође испод капије, и после само неколико наретко подигнутих кућа, што су биле као неко предграђе, на широк, засађен друм, који је донекле ишао уз брдо, а потом једном косом одакле се далеко видело. Време је било врло пријатно. Павле је ишао без циља. Хтео је само да буде у пољу, у широким хоризонтима, сам, без друштва. Чинило му се да би га у тај мах друштво и разговор вређали. Он не би могао да говори. Оно што му је било на души речима се не би могло исказати. То је било неко осећање младалачке бујности и снаге, али спутане неким слабим и лаким везама, које је он могао најмањим покретом да раскине, али није хтео. Те везе имале су у себи нечега што одмара и што крепи. И ишао је тако и све што је видео одушевљавало га је. И с једне и друге стране докле се год видело, била су плодна поља прошарана редовима дрва, шумарцима и белим кућицама. Таласасто земљиште у свим могућим нијансама зеленила, губило се постепено испред његовог погледа, и завршавало тамо на хоризонту ланцем плаветних брда. Кад је идући тако дошао до једнога места где се друм нагло савија, недалеко доле испод себе виде село. Друм је ишао средином села, а с једне стране села текла је речица и на њој су радиле две воденице. Около села биле су утрине и на њима су пасле многе шарене краве и бела стада. И даље полако идући Павле сиђе у село, и одмах у почетку наиђе на кафану. Како је био огладнио уђе у кафану и затражи да једе. Девојка, која засуканих рукава, у јаким сељачким плитким ципелама изиђе преда њ, рече му, да само може добити кућевне шунке, јаја и пива. Он је замоли да му донесе шта има јер је јако огладнио. Кад она смешећи се изиђе да му спреми шта треба, Павле погледа око себе по кафани. Био је сам. Све је било чисто и спретно. И столови и столице и клупе биле су

од необојена дрвета али све опрано и без мрља. Зидови су били окречени, и као да је у кафани била скоро каква забава, на зидовима још су висили венци и гирланди од зеленила. У средини једног већег венца била је слика царева, па онда у истој висини ван венца десно и лево слике цареве породице, Бизмарка, Молтке-а, Блихера и краљице Лујизе. На другом зиду биле су још само две слике. Павле приђе да и њих види. Једна је представљала битку на Верту, друга на Рајхофену, две победне битке Немаца над Французима. Са тих слика што су висиле не далеко од прозора, Павлу паде поглед кроз прозор на двориште. Према њему у дну дворишта била је штала, и кроз отворена врата на штали виделе су се широке сапи једног белца везанога за јасле. Испред штале под надстрешницом стајала су велика сељачка проста кола, и у њима лежали су хамови за два коња, са два гломазна камута. Испод кола лагано одмичући кљуцало је неколико кокошака, па како баш у тај мах из штале изиђе велики један рундов и пође колима, све кокошке, преплашене закректаше и распршташе се куд која, и и некакав петао, кога Павле није видео, поче да крешти и да ларма на узбуну. Из једне ониске кућице што је нила од штале овамо ка кафани, изађе девојка засуканих рукава, па кад виде да пас сасвим мирно лежи испод кола, она се врати, и у брзо затим донесе поручени доручак. Видела је од прилике да је Павле некакав господин, и с тога је прво простирла по столу чисту једну шарену сервијету, па тек онда ставила и тањир с кајганом и тањир с шумком и виљушку и нож. Потом је поново отишла и донела хлеб и боцу пива. Затим наслоњена на један сто одмах до његовог стола, стајала је док је он јео, и гледала га. Хтела је да разговара с непознатим младићем за кога је била убеђена да је јак. И једући разговарао је Павле с њом, и чинило му се да није никада слађе јео.

Кад се потом вратио кући дванајест је већ давно прошло и, здравећи, се газдарица му је рекла, да је, знајући га уредна, држала да и неће доћи на ручак.

И брзо после тога једнога дана око десет сати пре подне Павле стигне у Лајпциг, и чим се сместио у хотелу, још него пре подне дигне се да потражи госпођицу Берту. Седе у један фијакер и рече кочијашу адресу. Кад је после прилично дуге вожње стигао пред кућу, попео се горе и закуцао на врата стана, изиђе преда њ' слушкиња.

— Да ли је госпођица Берта код куће? Запита је он.

— Није, одговори она, али тек што није дошла. Отишла је с децом у цркву. Ако хоћете можете је причекати.

Како није хтео да га тако изненада затекне, он се захвали слушкињи, и рече јој, да ће доћи одмах по ручку, око два сата, ако то не буде рано? додаде питајући је.

— Неће, изволʼте само доћи.

По свему се видело да је Берта морала дотле говорити слушкињи о младом господину који ће тих дана доћи да је тражи.

Седајући потом у кола каза кочијашу, да тера у хотел. Мислио је тамо да руча. Али кад су били од прилике на пола пута заустави кочијаша. Беху наишли на један од летњих ресторана. У једној великој башти, у хладовини дебелих дрвета, стајали су постављени столови, за којима је било прилично света. Хтео је ту да руча. Исплати кочијаша и уђе. Како је на пољу било топло, чим уђе запану га пријатна хладовина. Још није био ни сео а притрча му мали један дечко и запита га хоће ли пива. Он му рече да хоће да руча. И мали отрча да нареди шта треба. Један не баш најбољи оркестар свирао је некакав валцер. Свет је гласно говорио; лупале су виљушке и ножеви о тањире; један дрозд у кавезу, окаченом о једно дрво близу Павла, скакутао је немирно и звиждао; између столова журили су се келнери. Све су то биле тако обичне слике, али Павла и те обичне слике раздрагавале су, а отрцани валцер давао му вољу да ухвати прву плаву швабицу, па да игра с њом, да игра као луд.

Кад је по ручку отишао Берти, она му се тако обрадовала, да не би више ни рођеном брату. Рекла му је како га је нестрпљиво ишчекивала и све се бојала да га шта не спречи да дође у Лајпциг.

— Нећете ми веровати, рекла му је, да сам вас тако жудно ишчекивала, а међутим то је сушта истина. И мени је самој чудно то наше тако брзо развијено пријатељство, управо сродство. По карактеру свом ја баш нисам велики љубитељ нових познанстава нити нарочито каквих блиских, интимнијих веза, ма с ким то било; али ви, ви сте ме одмах задобили. Чинило ми се као да смо некакви стари познаници. Говорила сам о вама и моме заручнику и он такође једва чека да се позна с вама. Само мислим да се данас нећете моћи видети, алʼ ви ћете остати овде бар неколико дана, је лʼ те?

— Још највише сутра, одговори јој он.

— А зашто тако мало?

— Не могу друкче, морам да идем.

— Па како ћете да проведемо по-подне; хоћете ли да изађемо у шетњу? Близу је парк.

— Драге воље, одговори јој он.

После неколико минута били су у парку. Света је било мало. Била је врућина. Само у главној алеји старих дрва била је прилична хладовина. И ту седоше на једну клупу. Испочетка на њена многа питања он јој је говорио о својој отаџбини, о својој прошлости, о свом детињству. Молила га да јој прича о својој мајци и сестрама, о кући где је растао. Све то до најмањих ситница њу је интересовало. А после причала је она њему о својој прошлости и о њиховој кући. Причала му је како су сви били срећни и задовољни док им је отац био жив, и како се по очевој смрти све нагло изменило. Лота постала материн љубимац на штету ње и оне најмлађе. На њу је мајка трошила колико на њих обе није. Првих дана та је разлика све јаснија бивала. Питале су се зашто је мајка таква постала, али нису могле да нађу одговора. Истина Лота је била лепа, била је најлепша девојка у Н. али она је и дотле била лепа, и лепша од свију њих, па зашто онда и дотле није било те разлике између њих, док је отац био жив? И тада дошла им је, њој и најмлађој сестри, нека луда мисао у главу: почеше веровати да им Лота и није сестра, да је то неко страно дете, које је на некакав тајанствен начин унесено у њихову кућу. И први пут у животу говориле су о томе, како Лота ни по чему не личи на њих, ни спољашношћу, а ни карактером својим, и тако рећи сваког дана налазиле су по какву ситницу, која је ту разлику између њих све већом правила.

— Шта ћете, рекла му је, трудисмо се да на ма какав начин оправдамо матерпно неприродно понашање.

То њених неколико речи изговорених тоном неке ретке, неке необичне доброте, кроз који се у исто време осећала и најискренија безазленост, потресоше Павла више но и оне њене сузе онога вечера. Он тек тада виде, како златно срце мора да је у те девојке.

Пошто су тако у разговору провели извесно време она му, погледавши у један мах на сат, предложи да, ако хоће, поново оду к њој. Њен заручник, рекла му је, кад може да дође, обично

доће у то доба. И тако оду к њој. Она је имала своју собу. Не прође дуго а и заручник јој дође. Симпатичан млад човек, од својих највише тридесетак година. Висок, стасит, крупан, обријаних, округлих образа, плавих растреситих бркова, прави Немац. Био је агенат некакве веће трговачке куће. Улазећи није се ни најмање изненадио, што је вереницу своју нашао на само са непознатим младићем. По свему је изгледало као да је баш знао да ће и Павла затећи ту. И то је Павлу нарочито пало у очи. Виде колико су то двоје морали имати вере једно у друго, и како је чиста и узвишена морала бити љубав њихова: права она сетна, сентиментална љубав немачка. Он му је рекао, како га већ познаје и ако га дотле никад видео није. Његова му је вереница толико причала о њему. А после и он му је причао о њиховој ствари, њеној мајци, тешкоћама што им стоје на путу, о томе шта мисли да ради, о својим смеровима.

Кад је затим Павле пошао, Берта изиђе за њим у ходник да га испрати, и како су већ раније били уговорили да се и сутра састану, опомену га да свакако дође и поново му тачно назначи место састанка.

Састанак је требао да буде у девет сати пре подне на извесној трамвајској станици не далеко од хотела где је Павле одсео. Сутра дан читави по сата раније Павле је већ био тамо. До девет време му је доста брзо прошло, јер је био уверен да ће и она доћи; али кад и девет изби, и кад и после девет неколико минута прођоше њему поче бивати дуго време. А кад већ после тога изби и девет ипо а ње још не беше, он поверова да јој се ма шта непредвиђено морало десити. Али ипак и даље је чекао. Преко пута саме станице била је кафана, и он је пред кафаном седео и чекао. Кад је и десет прошло, Павле се дигне с намером да иде њеној кући да види шта је. Убеђен је био да није дошла само зато, што није могла доћи. Узе фијакер и после четврт сата вожње био је пред њеним станом. Кад је зазвонио она иста слушкиња отворила му је врата.

— Је ли госпођица Берта код куће? запита је он.

— Јесте, одговори она, госпођица је болесна.

— Болесна? Запита је он изненађен. Шта јој је?

— Синоћ је имала јаку грозницу. Била је у ватри. Читаву сам ноћ провела крај њене постеље, од јутрос јој је мало боље.

— Шта мислите, могу ли видети госпођицу? Запита је он.

Као одговор на то његово питање слушкиња поче сумњиво

да врти главом, кад из споредне собе чу Бертин глас. Молила га је да уђе и извињавала му се што ће је затећи у нереду ненамештене собе.

Павле одмах уђе, приђе јој постељи и рукова се с њом. Није могао веровати да се човек за једну ноћ само може тако да промени. Оног њеног руменила беше нестало; образи су јој били бледи, и по очима јој се видело да је морала плакати.

— Шта је то с вама, госпођице Берта? Запита је, држећи је још за руку; шта је био узрок тој тако изненадној болести вашој?

На те његове речи њој се израз лица промени: растужила се, и по стегнутим јој уснама и вилицама видело се, да се одупирала плачу.

— Кад сам синоћ остала сама, поче она, пошто је та мала криза пређе, дуго сам седела замишљена. Мислила сам о себи, о свом животу, а затим о животу у опште. А то ми се доста често дешавало, овде, у истој овој соби, у истој оној фотељи крај прозора. Само синоћ као да су та премишљања имала нечег новог, што ме је више растуживало но обично. Ова моја усамљеност, одвојеност од матере и сестара учинила ми се синоћ тежом но и једном пре тога. То је можда дошло и због последњег састанка с мајком. Веровала сам да ћу моћи ма шта повољно за себе свршити, ал' сам се преварила. Моја је младост прошла, или бар, тек што није прошла, а ви видите врло добро у каквим је околностима нестаје; будућност ми је тако неизвесна и несигурна, јер је моја удадба још под питањем. Смемо ли се зар венчавати без и једнога гроша у џепу? И онда можете мислити какав значај има живот за мене. Још ми је једино остала нада; али већ је три године како се надам, па све узалуд. До скора сам држала да ће ме мати узети к себи, па би и мој заручник пошао с нама у Русију, он је вредан, па би и тамо нашао себи зараде, надала сам се да ће ме бар удомити, али и та је нада сад пропала. Сад знате шта је узрок овој мојој изненадној слабости. Да знате само како ми је било жао кад сам се јутрос пробудила, и видела да нећу моћи стићи на састанак. Верујте плакала сам на помисао да се више никада нећемо видети. Нико није био тако добар према мени, нити је са више саучешћа говорио са мном као ви, непознат и страни младић, који ће се сад раставити са мном, како се више никад видети нећемо....

Догод је то говорила, Павле је стајао поред њена кревета, и једна његова рука била је у њезиној руци.

— Ви сте тако добар, тако племенит, продужи она, и то с толико израза у гласу, да јој очи засузише, и рекавши то привуче његову руку устима, и поче да је љуби. Он трже руку, и осети како се и њему неколико суза скотрљаше низ образе....

И после неколико тренутака само Павле се опрости с њом и отишао, како се више никад видети неће. У брзо после растанка измењали су неколико писама и то је било све. Њима су још за кратко време одржавали ону прву свежину и нежност осећаја што су се тако изненада и тако брзо развили међ' њима, а после, вео прошлости што их је растављао, све је гушћи бивао, и у све блеђим контурама, и све мирнија срца обоје њих гледали су то неколико дана своје младости.

Пера Ј. Озаковић

УСПОМЕНЕ ЈЕДНОГ ДИПЛОМАТЕ

ПРИЧЕ И СЛИКЕ СА БЕРЛИНСКОГА КОНГРЕСА

НАПИСАО

ШАРЛ МОЈИ

ПРЕВОД СА ФРАНЦУСКОГА

(СВРШЕТАК)

V

Ово последње преговарање текло је врло промењљиво а либералне тежње, које најпре изгледаху да се показују у најширем смислу, осетно су се умањиле у току преговора. Оне су дале резултате врло корисне грчкој ствари, али је закључак био, као што ћемо видети, доста различан од приступа. Питање се међутим појављивало у изузетно повољним погодбама. На првоме месту, Конгрес га је спонтано унео у свој програм, ма да је погодба у Сан-Стефану само нејасно циљала на Грчку, и ништа није утврдила за њу, и ма да Кабинети (то су они увек изјављивали) нису примили никакву обавезу према Кабинету у Атини. Њихова интервенција била је дакле особито значајна. Између осталога, ма да се говорило само о „исправци граница“, како је тај израз врло еластичан, он је и сувише дражио наде и амбиције познате под именом Јелинизма. Најпосле традиције већег броја Сила, потреба да се одрже у равнотежи користи дате Словенима, препоручиваху силно захтеве грчке благовољењу Дворова. Сви ми у Берлину веровали смо дакле да, да ако шира или ужа комбинација која ће бити усво-

јена и не задовољи потпуно Грчку, она ће у сваком случају бити чврста, неоспорна и јасна. Али шта? у дипломатији и најлепше симпатије непоуздане су, а размишљање и прилике захтевају по некад неочекивана одгађања. Метода Берлинскога Конгреса, која се састојала у томе да се једном руком даје а другом одузима, потицала је из политичког положаја из кога се он није могао издвојити, и ако је имало основа веровању да ће његова воља односно Грчке бити енергичнија и прецизнија, ваљало се надати и уздржљивости. Све је то тачно, али је исто тако истинито да, у тадашњем стању ствари, и по што је показао толико журбе у почетку, скуп се могао повлачити мало лакше и усвојити одлуку која би била мање плашљива а нарочито мање произвољна.

Не улазећи за овај мах у расправљања о његову држању, ограничићу се да костантујем, као сведок који је са свим из близа пратио ту дипломатску кампању, сувише видљиве измене његове мисли. У почетку, мишљење пуномоћника било је тако „филјелинско", да се оно одмах показало неком врстом надметања у благовољењу. Одлучено је без дискусије да атински делегати буду примљени да изнесу жеље своје владе, и, да би тачно одредио предмет те ауденције, г. Вадингтон прочита један прелиминарни предлог, састављен у општим изразима, али који је прећутно обећавао широко размицање граница грчке краљевине: према томе тексту, министри краља Ђорђа били би уведени кад буде питање, не само о њиховој земљи, него и о „суседним покрајинама." Анексија је очигледно сила наглашена тим последњим речима које их овлашћиваху да траже много више него исправку граница и њиховим надама означаваху одређене покрајине. Скуп изгледаше врло задовољан и та редакција хтеде бити усвојена, када устаде лорд Солизбери и прочита један Мемоар у коме се по изгледу стављао на ласкавије гледиште за јелинске амбиције. Тражио је да се представници Грчке приме да учествују у радовима у Радзивиловој палати кад год би била реч о становништву њихова порекла, под човекољубивим изговором да се и јелинске групе морају бранити као што су били брањени и интереси Словена. Како су те групе растурене по свем отоманском царству, такав предлог, да је био примљен, дао би атинском Кабинету право контроле над целокупном турском администрацијом. Како се такав резултат није могао примити, јер је био исто толико противан политици Кон-

греса колико и политици саме Енглеске, не би се могло веровати да је лорд Солизбери имао озбиљну намеру да утврди такав преседан. Ја дакле нагињем мишљењу да је, нудећи Грчкој ту илузорну сатисфакцију, хтео само да је удали од Русије коју се градио да сматра као искључиво одану Словенима. У сваком случају, тај мемоар, који је у себи носио опасност да краљевину заведе у заплете, а није јој давао никакву стварну добит, изгледао је да више даје него француски предлог и да отвара јелинизму шире перспективе, тако да га Конгрес радо саслуша и у мал' не би заведен енглеском аргументацијом.

Наш пуномоћник стекао је тада заслугу што није пошао за том струјом, која је морала малаксати тако брзо, и што је енергично подржавао, са опасношћу да изгледа мањи филјелин од лорда Солизберија, текст који беше изнео. Он показа да је, означавајући „краљевини суседне покрајине" као једини предмет интервенције атинских делегата, томе предмету давао материјалан и одређен облик, који је једини могао обезбедити практичну солуцију, док позивајући их на општу расправу ризиковало се да растуре, кроз многе завојице, поред свега њихову акцију коју је важно било концентровати, а по том пажњу и симпатије Скупа. Он је сматрао дакле да много боље служи њиховим интересима ограничавајући поље дискусије и износећи одређено циљ њихових напора. Његово уверење у томе погледу било је непоколебљиво, а касније ми је казао колико му је тешко било што је изгледао мање наклоњен Грчкој него други, када јој је, на против, одмеренијим и озбиљнијим предлогом, спремао поуздано повећање.

Даљи ток догађаја доказао је мудрост и увиђавност те тактике. Свакојако привремени осећаји већине пуномоћника показиваху се тада тако силни, да Конгрес у мал' није претпоставио спекулативну измену лорда Солизберија стварном предлогу г. Вадингтона. Гласови су најпре били подједнако подељени, и требале су беспристрастне изјаве кнеза Горчакова, и ауторитет Председника који је, по својем обичају, пре свега ценио ефективне користи, те да редакција нашега министра спољних послова буде дефинитивно усвојена.

Замишљам како би се, да је ствар друкчије испала, високи скуп нашао у малој забуни због своје ревности и мешања грчких представника у спорове хомогених популација, јер догоди се после неколико дана, посвећених проучавању словенских пи-

гања и компликација источног проблема, да је страх да се преко мере не дезорганизује отоманска царевина осетно расхладио његове јелинске наклоности. Та реакција постаде поступно чак тако јака да је француски предлог, који је изгледао сувише узан, сада сматран као сувише широк, па чак и претеран: ма да су примали идеју о проширењу краљевине, износили су против ње, у посебним разговорима, масу стратегијских и политичких замерака; најзад чуо сам у својој околини доста оноре напомене против грчких претенсија. Тако да је г. Вадингтон очекивао да ће само по цену знатних редукција добити анексије које је имао пред очима, и ни мало није сумњао да ће, чак и тако измењене, бити ометане уздржљивошћу у процедури.

У тако мрачну стању духа Конгрес прими, на дан 29. јуна, делегате атинскога Кабинета. Доста му је било по вољи да прима преда се, као римски сенат, владалачке посланике: ту милост беше већ доделио Румунима, а касније саслушао је и представника персијскога Шаха. Он прими јелинске дипломате уз највећу учтивост, али без особитих излива благовољења: г. Радовиц, који их беше увео, показа им две столице које су обично заузимали придодати секретари, и Председник им у кратко пожели добродошлицу. Г. Делијанис, министар спољних послова, приступао је погнув лако свој високи стас: његово лице, пресечено густим брцима и уоквирено дугим проседим залисцима, његове живе и испитивачке очи, његов умиљат осмех изражаваху савладано узбуђење, смерну неизвесност, а и чврсто поуздање у правичност своје ствари. Његов колега, г. Рангабе, краљев посланик у Берлину, мали, окретан, жива лица под седом и коврчастом косом, весело је поздрављао скуп, у коме је имао много својих пријатеља. Обојица заузеше места простим и уздржљивим достојанством које је приличило, пред једним свемоћним и немим скупом говорници једне слабе, али славне државе.

Они су знали, из службених саопштења, да је пре свега ваљало никако не узнемиравати осетљивост аудиторијума, и г. Делијанис, у Мемоару вешто састављеном, који прочита, остављајући на страну опште тежње јелинима, придружи се одлучно практичном систему француских пуномоћника. Без сумње тражио је нешто више него што се надао добити, јер изнесе, осим анексије Тесалије и Епира, анексију Крита као desideratum своје владе: али је то учинио као државник, у одабраном

и одмереном језику, позивајући се искључиво на мотиве политичкога реда и интерес мира, са убеђењем пуним поштовања. Његова беседа унесена је in extenso у протокол. После њега, г. Рангабе, више познат као песник него као дипломата, импровизовао је једну беседу засуту реторским цвећем и класичким реминисценцијама, коју скуп саслуша доста расејано па чак и са нешто ироније. Не знам да ли су два делегата рачунала на какву дискусију или, бар, на ма какву манифестацију колективног или индивидуалног осећања: али, у том случају, варали су се, јер ни једна реч, ни један покрет не показаше утисак сенакла, и чим су завршили своје говоре, Председник учини крај њиховој аудијенцији једном учтивом фразом која ме подсети на овај стих Фламинијев у Никомеду:

„О томе ће Сенат имати да већа."

То је могла бити само строго коректна реформа, али што ми се учини доста чудновато, то је да, после њихова одласка, не паде ни једна алузија на њихове речи, и да, као да је била реч о каквом сасвим незнатном случају, остатак седнице би посвећен са свим другим предметима. Тек после недељу дана, то питање узето је у разматрање.

У том међувремену, г. Вадингтон, све боље и боље обавештен, пре свега, мислим, оним равнодушним држањем, па онда и разговорима са својим колегама, о покрету у назад који се вршио у грчкој ствари, разумео је журну потребу да сузи граничку линију свога првобитног плана, па чак, да би предупредио пораз, да предложеној солуцији не да сувише апсолутан изглед. Он се, то добро знам, с тешком муком на то одлучио, да би за територијално повећање краљевине задобио сада већ неповерљива, неодлучна и равнодушна мишљења. Међу тим се ипак постарао да одреди, у прецизном раду, минималне границе анексије, тако да скуп не би могао, а да себе отворено не порече, одбити да их прими. На другоме месту, ма да је жалио што своме пројекту дати облик императивног и одмах извршног декрета, дао му је свакојако карактер акта чврсте европске воље. Најзад, стекао је заслугу што га је потпомогао у седници од 5. јула топлом и убедљивом речитошћу, надахнутом најбољим политичким и парламентарним традицијама. Његова беседа, у главноме врло смишљена, али чиј се импровизован развој могао само у изводу унети у протокол, занесе

скуп ораторским импулсом и енергичном аргументацијом, и доби једногласни пристанак.

Сам принцип, до душе, био је признат: било из страха од кризе на Балкану, било да не би сам декретовао нову повреду интегритета отоманске царевине, Конгрес је мислио да је добро, пре тога, да упути опрезан и учтив апел на споразум двеју заинтересованих страна и, ако буде потребно, и на своје властито посредовање. Али ни тренутка није био у сумњи да тим пријатељским преговорима треба да буде основица у анексији Тесалије и Епира, и да им је једини циљ да одреде детаље ограничавања. Морам рећи, пошто сам са свим из близа пратио ту ствар и констатовао осећање свих пуномоћника, да су они сматрали да су у том погледу донели суверену одлуку: без сумње изрази члана 24. уговора, сувише збијени и сувише неодређени, дали су касније маха непријатним сукобима које би мало више прецизности предупредило: али воља Сила није тиме ни мало изгубила од своје одлучности и искрености, и нико није ни мислио да је подвргава неизвесним тумачењима и преговорима: оне су је у осталом поново утврдиле посредовањем од 1880. године, па ако су најзад и оставиле Турској провинцију Епир чија су права била истоветна са правима Тесалије, неоспорно је да се Конгрес изјаснио за једну као и за другу, и да одгађајући мало развој да не би био са свим тежак Порти, он није претпостављао да се само анексија могла у суштини напустити, и да би суптилности препирке која је потекла из политичке обазривости и из све осетнијег опадања европских симпатија према Грчкој, биле кадре учинити да се сматра као просто жеља одлука коју је он усвојио. Он се за јамачно варао; али, ма да ми не процењујемо вредност коју је он сам придавао својој редакцији, не бисмо могли не признати да је она, под мало заплетеним обликом, била, у његовој мисли и у јавном мишљењу, онако исто чврста као и све тачке уговора. Закључак грчке ствари у Берлину, с обзиром на систем полумера које је Конгрес, из виших разлога, примењивао ту као и свуда, у главноме је, дакле, проширио и појачао област независних народности.

VI

Када су спорне земље на Балкану тако распоређене једне на словенске кнежевине на Балкану, Аустро-Угарску, Бугарску

и Грчку, друге враћене Турској, остало је још да се побрине о резултатима рата у Малој Азији. Али је пажња скупа пре тога била скренута на једно финансијско питање које је могло имати нешто утицаја на крајње захтеве, на име на накнаду од једне милијарде од прилике, коју је Русија наметнула Турској погодбом у Сан-Стефану. Када тај страшни дуг изађе на тапет, изгледало је као да ће морати да проучава квадратуру круга: о томе се овда онда говорило по кулоарима, али како је отоманска благајница била са свим празна а њен кредит уништен, питало се како ће се моћи и дискутовати о томе. Па ипак је тај предмет ваљало додирнути у седници, и на свим лицима, поред извесне узнемирености, била је и једна црта ироничне радозналости, као пред загонетком толико тешком колико и неразумљивом и чије је испитивање изгледало подједнако неизбежно и некорисно. У таком положају, дебата је могла бити само предвиђена и доста некорисна борба у речима. Каратеодорију није било тешко доказати, што се у осталом и знало, до ког је ступња Турска изван могућности да исплати и најмањи део те огромне суме: лорд Солизбери, изражавајући опште осећање скупа, пакосно се градио као да тражи „каквим су се средствима његове руске колеге надале довести до извршења једну неостварљиву тачку.“ Гроф Шувалов опет, од своје стране, наваљивао је на те обавезе које је примила на себе Порта, и очигледно раздражен подругљивим тоном енглескога пуномоћника и тужним експозеом Каратеодоријевим, одговори на врло оштар начин да је „Порта требала да одмерава своја средства пре но што је ушла у рат.“ За цело; али како је, с друге стране Конгрес био противан свакој територијалној компесацији коју је Русија у осталом, искрено или не, изјављивала као са свим удаљену од својих намера, све се више осећала безизлазност положаја. Али се рачунало без смела духа немачкога канцелара који на један пут упрости питање, према својој навици, прешав преко препреке са поноситим презирањем: „Скуп, рече он, не може бити јемац за платежну моћ Порте“, и из тога закључи, што је више било обилажењем него логично, да он упути обе стране да се споразумеју, а да сам у томе погледу ништа не уноси у уговор. Тај витешки начин отклањања тешкоћа на мах заведе Конгрес, ослобођен тако вештим изговором од једне неостварљиве одлуке, те се пожури да га премести у област изван дипломатије.

Тада пређоше на азијске ствари: али ма да су биле многобројне, оне нису узнемиравале никога. Пре свега срећна им је била страна у томе што су излазиле последње и када су сви желели да једном сврше. Енглеска, Аустрија, беху постигле своје главне смерове: многоструке користи беху додељене балканским кнежевинама; европски концерат усправљао се као леп украс; није се сумњало о мирну исходу Конгреса, и за цело Русија као год и Порта врло би незгодно дошле кад би у последњем часу изазивале тешкоће. Миран компромис био је обавезна допуна готово свршена рада, и та се солуција тако наметала да представници руски и енглески, овлашћени да је спреме у својим засебним конференцијама, успеше најзад у томе, мислим, без велике муке. Било како му драго, кнез Горчаков, као министар који марљиво чува достојанство свога господара, сматрао је за питање части да, у последњој седници, узме иницијативу у побројању жртава на које је морао пристати. Спремљен или не, призор је био изванредно величанствен: Конгрес, изненађен можда, а очаран поуздано, саслуша у тишини старог руског канцелара кад је изјављивао да Цар, желећи актом некористољубља да заврши борбу за мир, пристаје да напусти један део својих азијских освојења, Ерзерум, Бајазит, и Аладерску долину, претвара Батум у слободно пристаниште, и мисли да задржи само Ардахон и Карс. Порта би тако добила натраг простране територије; Енглеска би ружно изгледала да више наваљује: скуп изјави своју радост, и убеђен или не да за тај закључак има да захвали једино великодушности царевој, честита на томе кнезу Горчакову, и даде му санкцију одмах.

VII

Његов материјални посао био је одиста свршен. Али му је остајало да издржи тешко морално искушење. Као да су логика и истина морале имати последњу реч, тај скуп биће доведен у теснац, и открити колико је његов суверени сјај скривао плашљивости и сумње. Бејах запазио, у току наших седница, да је једно питање првога реда било у исти мах присутно и застрвено. На њ се једнако мислило, јер оно је виртуелно било на лицу свега, али се о њему никако није говорило. Једном речи: каква би била гаранција за колективне стипулације? да ли ће

се Силе обвезати да их одрже као што су учиниле у уговору од 1856. године, или ће их оставити, без икакве принудне санкције, случајности будућих догађаја? Очигледно, у тадашњем стању Европе, пуномоћници, свесни празнина у своjем делу, нагињаху жељи да не излажу своје Дворове опасностима од једне пустоловне интервенције; али им је тешко било да признају себи самима и осталоме свету да њихове декрете, у случају потребе, нико неће бранити.

Ту деликатну тачку беху дакле оставили у присенку иласкаху себи да је уклањају ћутањем. Али су рачунали без индискреције једне Силе која је имала интереса да је учини: Русија, знајући добро да би они устукнули пред евентуалном војном клаузулом, имала је сву корист да изазове дискусију која би се неумитно свршила отказом гарантије и, тиме, покварила материјални и морални углед уговора управљена противу њеног садашњег положаја и њених даљих намера на Истоку. Она се тако, у колико се могло, наплаћивала за толике хостилне мере, и, бар, нагонећи скуп на значајну изјаву о својој будућој уздржљивости, бацала му је парћанску стрелу. Свакојако, мудром дипломатском префињеношћу, кнез Горчаков, далеко од тога да предлаже таку изјаву, што би изгледало сумњиво, грабио се на против са свим некористољубив захтевајући да се у завршни акт унесе један члан који би му обезбеђивао извршење.

То је извео врло вешто, свечаним говором. Не означавајући отворено Турску, ма да се постарао да правда свој корак привидном алузијом, изложи опасности које би донело миру, било силом, било по тромости, газење одредаба издатих на Конгресу; позивао се узбуђеним гласом на достојанство Европе које би тако било компромитовано, ако његово дело остане ефемерно. Тај ораторски развој, та марљивост за неповредну трајност једног уговора о коме је изгледало да Русија није требала толико да се стара, очигледно доведе у забуну пуномоћнике. Они се нађоше, као што је без сумње био и предвидео први министар царев, у толико више спремни да одбаце његове закључке, што нису веровали у ту велику ревност, и што су се нашли, са не мање изненађења него срџбе, у алтернативи да приме на себе или да се одрекну отворено, — противу своје намере, — прецизне и практичне одговорности за своја дела. Њихова узнемиреност била је врло велика пред том незгодном дилемом.

Питање је било постављено изненадно и дебата буде одгођена за сутрашњи дан. У току тих двадесет и четири часа, измена мисли само је појачала негативно осећање већине. Седница се отпоче једном коректном беседом Каратеодори-паше, који је изјављивао искреност и добре намере Порте и судио, према томе, да је свака гарантија непотребна. Конгрес га је само нестрпљиво саслушао: он одиста није помишљао на веће или мање поверење које је заслуживала Порта и имао је пред очима само жељу Сила да остану слободне у својим покретима. Кнез Горчаков, који је тако играо своју партију на сигурно, обнови свој захтев све одсуднијим изразима, са мирним изгледом човека који врши своју дужност. Његово фино лице остало је непомично, али сам му у очима читао ћутљиву и пакосну радозналост да сазна шта ће урадити скуп да би прикрио немоћ, на чије признање мислио је да га нагна.

Мислио сам да неће дуго чекати, јер сам видео да је кнез Бизмарк био доста нервозан и са свим спреман да одбије ударац. Као председник, он би требао најпре да позове своје колеге да изнесу своја мишљења; али, раздражен тим случајем, одлучен да не прими никакав обавезни терет за Немачку, много је полагао и на то да не допусти да он сам и Конгрес изгледају да су збуњени пред незгодном фразеологијом старога му ривала. Он дакле одмах узе реч и смело изађе из круга у који га је овај хтео затворити. Вештим парламентарним маневром, далеко од тога да правда отказ гарантоје као непотребну меру, него као разложну према приликама, он узеде ствар са виспше и представи на против уздржљивост Конгреса као формалну припрему међународног права. Служећи се категоричким и концизним афоризмима, он изјави неодступно, пре свега да „ни једна држава не мора оружаном руком помагати примљене обавезе“, па онда „да не може бити солидарне и колективне гарантије“. Из те две изреке, од којих је прва истинита или лажна према стипулацијама уговора, и од којих је друга нетачна[1], како су обе биле постављене као неоспорни принципи, он закључи да Силе, да не би изазвале „велика разилажења у мислима“, морају само „водити надзор над извршењем својих одлука“. Најпосле, употребљавајући једно средство тако прикладно ње-

[1] Напоменули смо раније да је члан 7. париског уговора од 1856. год. стипулисао, на против, заједничку гарантију сигнатарних Сила.

говој речитости, он ублажи оштрину свога гласа, осмехну се, и свој говор превуче једном философском нијансом: „Конгрес, рече са извесном меланхолијом, може, на крају крајева, извршити само једно дело човечности, које је, као и свако друго, подложно колебљивости догађаја“.

Скуп је био врло задовољан том беседом која га је ослобођавала дужности да се јаче изјашњава па чак и претварала његову уздржљивост у потврду правих принципа. Лорд Салисбери узеде на себе да буде тумач његове мисли изражавајући личну одвратност према употреби туђинске силе: „Тако не би могао бити“, одговори просто председник, и та одлука буде одмах утврђена гласањем. Шта више, уз ревност можда мало претерану, одбацише да се у уговор уноси свака алузија о ма каквој гаранцији, чак и у ублаженом облику тачке о надзору и контроли. Свакојако, према ономе што сам чуо, пуномоћници би били много радоснији, да се та дискусија са свим избегла: њихово ћутање прошло би неопажено, док је, и поред поносите тактике њихова председника, службени отказ сваке извршне санкције наговештавао слабо поуздање у стварну вредност њихових одлука, и, према нарочитим погледима кнеза Горчакова, осетно им смањивао вредност.

VIII

Док је Конгрес тако измицао из тога непријатног ћор-сокака, редакциона комисија спремала је текст уговора. Није била лака ствар одредити и тачно обележити добивене резултате, ослободити их прећуткивања и околишних описа, али је још незгодније било сабити их у кратке и опрезне формуле и тугаљиве тачке омотати вештим обртима стила. Трећи наш пуномоћник, г. Депре, учинио је у том погледу најсјајније услуге: он је био један од најглавнијих радника на томе послу, а његове колеге пожурише се да одаду хвалу окретности његове фразеологије, што мене није ни мало зачудило, јер сам био под његовом управом и знао сам колико је он ценио „моћ речи, постављене на право место.“ За кратко време, политичке и географске деобе више или мање тачно одређене, добити једних, жртве других, тренутне сагласности и дуги низ одлука другога реда по важности, све то било је наглашено час тачним,

час искретним изразима, истакнуто на видик или остављено у присенку. Конгрес усвоји све то после брзе ревизије. Тренутак за потписивање беше дошао.

На дан 13. јула 1878. године, управо на месец дана после првога састанка, гомила света још се тискала пред решеткама Радзивилове палате, поздрављајући пуномоћнике у униформама и окићене декорацијама. У дворници, ови упућиваху између себе честитања због миролубива исхода преговора, одиста једина корист коју су сви постигли. За тим приступише оба околишења и коментара давању својих потписа и ударању својих печата на оригиналне примерке који су били намењени свакој од Сила. Текстови, на паргаменту нису по обичају били преписати, него наштампани. Оверавање по том извршисмо ја и г. Радовиц, па онда поседаше око стола последњи пут. Гроф Андраши захвали Председнику, у име свих својих колега, „на мудрости и енергији којима је управљао пословима". Кнез Бизмарк изјави опет своју високу захвалност скупу на „сталном благовољењу које му је указивао" и љубазно је похвалио секретаре за њихову сурадњу. Најпосле, дижући се до општих обзира, по што је изјавио да ће „знаменито време" Конгреса остати неизгладиво у његову сећању, и нагласио „велико доброчинство мира обезбеђена у границама могућности", позивао је своје другове да се не обзиру на „критике партијског духа", и додаде да ће „историја одати правду њиховим намерама". Како је та реч била можда мало слаба, он се пожури да је поткрепи утврђујући наду, „да ће, уз помоћ божју споразум бити трајан" и проглашујући да је „Конгрес стекао заслуга за Европу".

После тих речи у исти мах помпезних и уздржљивих, проглаcи да су седнице закључене. Скуп се растури после неколико тренутака после узајамних манифестација усрдне учтивости. У ствари, и ако је лепо примио мало баналне похвале свога председника, и са извесним олакшањем духа видео да му је борба свршена без сметња, остајао је у часу растанка хладнији и брижнији. Тај израз чинило ми се да се видео на насмејаним лицима. Једини кнез Бизмарк осећао је и показивао искрено и потпуно задовољство. Не говорећи о Русима и Турцима, о чијем је трошку сагласност и постигнута, и који, по изгледу прелаше судбини, осећаху једни мржњу због ограничења постигнутих њиховим победама и њиховој политици, а други, поред неизвесних реституција, горчину због толиких тачака пуних

униження и глобе, чак и Кабинети којима је највише учињено по жељи, нису мирно гледали на перспективе на хоризонту. Аустрија је без сумње ценила добитак Босне и Херцеговине, али примање нових словенских елемената у састав монархије било је крупно предузеће, а нарочито шта ће се излећи из дипломатске еволуције чија је неизбежна последица бити савез са Немачком? Енглеска, тако срећна што је пореметила Санстефански уговор, није се варала о томе колико је стање ствари којим су га заменили било опасно и слабо. Ако је Француска опет заузела своје место у европском концерту, антитеза између париског и берлинског уговора обновила је у њој мрачне успомене, и она се једнако осећала потиснута у принудну повученост. У главноме, сви су пуномоћници осећали да су само масковали и одгодили велике проблеме, инаугурисали сумњиву ситуацију, јалов и безбојан мир, одржали, појачали можда на Истоку вековна ривалства и спремили само ново поприште већим амбицијама. У самој ствари, оно што се у Немачкој називало „европском констелацијом" остајало је у магловиту стању. Немачки канцелар на против, још порастао због своје председничке улоге, у њој је нашао само части и користи: Русија је била поражена; Аустрија, упав од тада у орбит берлинске политике, остављала је њему германски терен, развијајући у својој космополитској царевини, без осовине, тежње славизма у исти мах слабог и узбурканог; надмоћност Енглеске у Цариграду, која се све више и више смањивала оправданим разочарењем окрњене Турске, није могла сметати утицају, који је Немачка намеравала задобити на Истоку. У општем рачуну добитака и губитака, канцелар је добивао много по својем обичају, а успех га ништа није стао. Седница за потписивање уговора била је дакле за њега освештање његова тријумфа, и стицајем прилика живот тога човека од борбе, покретача толиких ратова, био је крунисан једним великим мирољубивим призором.

Он је ценио ту антитезу, и хтео је да слика у спомен Берлинскога Конгреса буде тумач и трофеј његове победничке каријере. Док су у сличним делима Изабеја и Винтерхалтера, преговарачи из 1015. и 1856. године само личности које су се мирно упустиле у какав му драго разговор, слика немачког сликара Вернера показује симболички смисао који је показао неки неочекивани сарадник. Тада сам одиста сазнао да је славни уметник примао, у току својега рада, упутства и савете тога

учитеља са свим друкчије врсте, који је уносио дипломатију у област пластике. Без сумње не може се рећи у коликој се мери примило његово утицање: али избор предмета који је епизода потписивања, ред у целини, деоба светлости, изрази и држања, показују очигледно намеру и сугестије које су с поштовањем примане, и, у осталом, приметно протумачене од стране човека, који је имао и духа и талента.

Слика представља дворницу у Радзивиловој палати. У центру, једна група јако осветљена одмах привлачи и задржава пажњу. Кнез Бизмарк надвишава је својим високим стасом ведрим и љубазним величанством: десно од њега Андраши, данашњи поверепик а сутрашњи савезник, стоји непомичан, мало усиљен можда: лево, Председник одговара на снисходљив поздрав и грациозно неодређен осмех грофа Шувалова пријатељским и снисходљивим стиском руке. У истој линији, готово у страни, руски канцелар, седећи клонуло у једној широкој столици, изгледа као да понавља неку ретроспективну напомену лорду Биконсфилду који га слуша из учтивости, наслонив се мрзовољно на свој штап. Г. Вадингтон, стојећи у другој равнини, сам је, укочен и мрачан: његове слабе очи губе се у празном простору. С друге стране, близу стола за који Каратеодори, са пером у руци, оклева да мете свој потпис на дно текста који не одобрава, лорд Салисбери и лордОто Русел подносе својим тобожњим отоманским пријатељима флегматичка храбрења и утехе Енглеске. Около службеник парламената, глумци другога реда тискају се на дну позорнице. Г. д' Убрил, у тренутку потписивања, са неповерљивим лицем добацује неку мучну рефлексију на оптимистички говор г. Радовица: Сент-Валије попреко и пакосно погледа на г. Бизмарка и грофа Шувалова: Корти — да ли мисли на Тројни Савез? — погледа, расправљајући нешто са Депреом, хладно и оштро на своје колеге: Билов, седећи, не далеко од свога шефа, прибира се у својој ведрини. Без сумње, та документарна слика не представља материјално призор онако како га ја гледам у својем сећању, али у напред промишљени положаји дају јој са свим истинити карактер, и уверен сам да су касније сви чланови Конгреса, кад су добили од свога преседника фотографију тога дела, познали сви, као и ја, у тој „илустрацији“ свога последњег протокла синтезу положаја а нарочито различних осећаја који су владали у њима пред актом који су остављали историји.

У ствари, ако ми је допуштено да, на завршетку, напоменем свој утисак као сведок, смем рећи да се такви људи нису могли варати о трансакцијама које беху покрили својим престижем. Утврђујући оне осредње и колебљиве клаузуле које остављаху Исток надувен тајанственим бурама а Европу грозничавом летаргијом, били су и сувише увиђавни да установе прави мир који је безбедност у равнотежи и правичности. Па ипак, правде ради, ваља признати: постављени онако пред проблеме који су премашали снагу једног старог и затореног столећа, они су верно превели мисао времена. Одгодите основне тешкоће, поправите готово оне другога реда, дати народима примирје, то је фатално било све што су могли учинити. Ма како да је грађевина била рђаво скомбинована, она је једино тада била могућна а то доказује и њено трајање. За цело, има продора на зидовима и мина у сутеренима, али главни бастиони и данас постоје. Да ли их штити њихова снага или њихова слабост? То ја не знам, али се службена застава још на њој лепрша, и цео свет сматра да би опасно било срушити их. То је оправдање, мало иронично, за архитекте, да на крају крајева, после двадесет и пет година, — велики простор дипломатског живота, — њихови следбеници не изгледају кадри да саграде ништа што би било јаче и лепше.

Шарл Мојн

НА БОЖЈИ ПУТ

(СВРШЕТАК)

V

Цијеле 1874. године се кумбуљало на све стране по кршној Херцеговини. По српском су се небу носили црни облаци и наслућивала се грдна бура. На Нову Годину 1875. пукао је први — сухи — гром у Дабру, као вјесник новог времена и нових ужаса; а томе се сухом грому одазваше живе муње по Невесињу — па Херцеговом Врелу, Бишини и Крековима — од Видова до Петрова дана, те својим оштрим стрелицама осветнички звизнуше у ћелави потиљак поквареног, обољелог и усмрђелог турског распаденика у исламској каљужи својећудних му зулума и безакоња.

Истога прољећа, око Ђурђева-дне, док се још не бјеше распламтио пожар устанка и хајдуци се умијешали у народ а народ постао хајдуком, Лека се Мандић бјеше узврпољио као лисац на брављој црѝи. Његов бистар ум предвиђаше шта од шта може изаћи, али се његово кукавичко срце грчаше шћућурено у лијевом му буџаку залуду развијених груди пред грометом наступних догађаја и храпавим граком птица злосутница.

Увиђајући пак да се већ јако згуснило, Лека увиђе и оружје које има да му није како треба, како би бар с те стране био сигуран те да колико-толико сербезније заплива у будуће догађаје. Истина, имао је кубуру, нож, џефердар и шиш, али се је, дружећи се с хајдуцима, на дјелу освједочио да му све то при хајдучком оружју не ваља ни шупље паре. Смио бих душом потегнути, да је у половине хајдука с којим се питравао

оружје било горе од његова; али је он био неваљао, па и најбоља пушка у страшљивим рукама није ни за шта. Давно се казало, рђаву ашиклији и длаке сметају!

Елем, пребацујући све своје недостатке на несавршеност свога оружја, Лека се ријеши да пошто-пото дође до добра оружја које би га у овако бурном времену, кад се хоћеш-нећеш човјек мора хватати у коштац с безобзирном судбином, могло избавити из толико грдних незгода које му без сумње предстоје. У тој је намјери њушкао на све стране. Сами му удес навȉга случај а он га искористи баш као што треба — као-но ти тамо он!...

На саму вече уочи Спасове-дне, Лека, преобучен као најобичнији сељак, дође у млин у Казанцима. Млин је био својина потурица̂ Звȉздића̂ с Крстца, а држали су га Тепавчевићи Срби из истог села ђе је и млин.

У Гацку још није била пукла пушка, те је и Бећир-ага Звиздић, сахибија млина, овога пута био дошао у њ, да прихвати хак. Лека је дознао за његов долазак, па баш ту и дошао због њега ноћес, да и он на своју руку прихвати „свој“ хак. Познавао се добро с млинаром Јовицом Тепавчевићем; чак су њих два били и другови у понеким ситнијим покрађама. Па, како се тада на све стране осјећао неки покрет, живост и узрујаност, то су се и њих двојица здоговорили да гледају те како очерупају агу.

Млин је био на два ока, млио на два витла и имао једну ступу. У буџаку при јужној листри било је огњиште и на њему клањчала ватра. Јовица је поред огњишта настр̂о зелене граве, простр̂о губар, а по њему се Бећир-ага извалио, пушио и пио каву. Према њему на једном трупцу сио Лека; Бог навио па се не десило мељача и навале, па му се једном развезале вилице и одријешио језик: прича аги, кнади, лаже, маже, а купе се криво — а јади га знали по његову срцу и кад га је ђаво дао онаквог!

И прича Лека распилављеном аги о свачем на бијелом свијету, а по највише о себи и својим чапркулуцима. И заслушао се Бећир, занима га алчак да не може боље бити. Често се зацене из све дубине својих отромбољених распасаних куља — знак да је с Лекиним лакардијањем баљјски задовољан. А Лека само што трепеће и жмирка, пуши и опљуцкује, па везе ли једанпут — везе.

Са ствари на ствар, о овом и оном, ријеч по ријеч, с мисли на мисао, с предмета на предмет — док дотјераше и до духова, и заподједоше разговор о вјештицама, здухама, вампирима, бла-[illegible] и ђаволима. Ту Лека опипа Беһир-аги најслабији дамар, и једанак му кроз промућурну главу сијевну мисао шта треба да чини.

Ноћ; тајанственост природе; вода; бук под бадњом; клепет витлова; лупа ступе; натмуреност брда и планина са свим њиховим сакровиштима, и непојамност сумрко-модрог звјездостана с милијардама жмиркастих очију..., све то чудну суштину фантастичких Лекиних прича увеличаваше и граһаше некуд страшнијом и језивијом.

И док сујевјерни страх све то више хваташе у своје бодљикаве штипавице упихтијано срце разхавуреног Беһир-аге, дотле му насртљиви дријем стаде сводити капке и туткалити горње за доње трепавице. Лека то опази, па, настављајући своје баснословке, даде знак Јовици, те приђе и свуче и распаса агу, и намјести му да почине. Оружје му, одијело и салтанет постави поред главе, као што је обичај код горштака. Мало по не би, и Беһир-ага захрка као тек преклани крмак.

Међутим, Лека ти не буде лијен, но ђипи, намигне на Јовицу те изађу изван, и ту удесе марифет. Лека узе гарави котао, па зађе за млин; ту се свуче го као од мајке рођен, намаза се гари с котла и учини се црним као троглав Арапине. Затим нађе однекле два јарчева рога те их намјести на главу, и крављи реп те га удеси себи ће треба, и обрете се правим анатемњаком. Јовица заустави ступу, те се Лека провуче испод њена кола, увезе унутра у млин и увуче у млински хамбар таман према Беһир-аги. Јовица међутим изађе напоље, и сакри се за врата.

Потурица у најљепшем сну; спава као заклан, а дише тако мирно као да је на меком крилу своје дражесне хануме. У сну му изашла пред очи читава посесија свих хавети којим му је те вечери Лека напунио чутуру. Коло га нагиздаших вјештица што јашу на вратилима оклопило, па само што трепери око њега. А њему се срце сјежило и ужело, па дошло колико орах од страха: да му га која од њих на врадбеном штапу не извади. Док однекуд бахну један црни рогоња, ђаво, па алабурда пут њега како ће да му оба ока ноктима колико кантарне куке ишчепрка. Он крену да бјежи, али га дочекаше вјештице с вратилима и штаповима; оне отуд а ђаво одовуд — погп-

бија. И... у том се страху ага раздрије као воловодак, и блану иза сна.

Али јест; како отвори очи, имаде шта вићети, — не у сну но у ствари. Црни се у бадњу пред њим нешто осим креста као прави ђаво, а и шта је друго но ђаво? Избечило очи као двије жишке па преврће њима као бијелим јајетом по црном ситу, плази језик, кревељи се, гмиже репином, кочи се роговима, а све колачâ на агу — ђаво, ђаво!

Бећир-аги се од страха укочили живци, смрзле вилице, утетребиле очи, укиничили прегиби: премро јадан човјек горе но да је угледао смрт пред судом. Стискао врат у рамена; прибио се на мјесту као да га је грч од дуга пливања у хладној води ухватио; мртви га зној попао, па нити умије нити може копорнути собом десно ни лијево.

На један мах Лека у виду ђавола искочи из хамбара, па за мàшу искрај ватре, заграби пуну жераве па по Бећиру — једном па другом. Жалосни ага ђипи као махнит, и, заборавивши све на свијету у том часу, избјежа напоље, дерући се као дивљи вепар кад га ране ловци и хајка опколи.

— Шта је, аго? за једнога Бога! Шта то би?!... пресрете га Јовица, сањћим забезекнут, пред млином.

Бећир-ага се заклони за њ, и, све одскачући по пед од страха са земље и цвокоћући зубима као у грозници, не мога ништа више рећи, но: „Шехитан,... шехитан!... Гибет!... Ќисмет!...“

Јовица утрча у млин, не потраја колико би десет избројио, но и он излеће из њега, дерући се као јунац: „Хај, ко је витез — има л' иђ' ико?! Пун млин рогатије' и репатије' анатемњака!!!...

Жалоснијег и сјмешнијег уједно призора није могло бити на свијету од овог: Јовица се прибио уз агу и стара се да се тобож закрије за њ, а ага се успропадао па само што се врти око Јовице — као коме је за невољу. А док се они тако окрећу један око другога, дотле је већ Лека ђаволски поткупио богато агино рухо и оружје, изнио кроз отвор од ступе напоље с другу страну млина, упрцао у оближње грмење, скрио шићар, вратио се до јаже, опрао се колико је могао и обукао као што је и био. Да се не би Бећир што присјетио, Лека дође те се ували колико је дуг и широк у воду, скваси се, па се таки, гегајући се и тобож једва придржавајући за зид од воденице, појави пред усплахиреног агу и уметнутог Јовицу, који се и још врћаху пред млином а у њ ући не смијаху.

— Хај, Лека, за крс' часни — помози: изгибосмо ачикбехашиле од Алаховијех диндушмана!... повика малаксали Бећирага, кад га виђе.

А, ками ћу ти помоћ', честити аго и себи и теби!... зађе Лека: — Ооој!.. хукну и улекну се као избијен човјек, па настави:

— Не питаш ме аго, за моју муку грдну и невољу љуту. Оваквог чуда и покора није било откако је кокот пропјев'о и гавран поцрнио. 'Одок — да простиш — рад' себе ту за млиш под јâжу, кад ме спопаде, чини ми се, хиљу-хиљада ђавола с реповима к'о најдуже уже и роговима к'о у јарчева намљечака што су и ушима к'о у магаради. У'ватише ме, стрпаше у бадањ под бук, па м' онда извукоше за ноге и тискоше под точкове под вôлтом. Ту ме мљеше, бодоше роговима, бише реповима, умало ми сва ребра не попуцаше, и да неђе кокот не запјева, никад ти више овог свијета не бик углед'о својијем очима. Но се, пусти, чим му чуше хаваз, разбјежаше сви куд који, а мене оставише ни жива ни мртва. И све се своме јаду не могу нишчудит', како остак жив! Еве, гле — какве су ми модрице остале по свему телу! Ах, јадан ти сам, шта ме снађе!...

Слободно, на велико Бећирагино изненађење, Лека уљезе у воденицу, запали луч, и позва и остале да уђу унутра. Устежући се да се не зна који горе од кога, усудише се и Бећир и Јовица те пређоше кобни млински праг.

Ту Лека према лучевој свјетлости засука рукаве до лаката и раздрљи прси, те показа Беһиру трагове тобожњых боботака које је од ђавола бајаги добио. И заиста, како се масна гар није могла спрати с његова тијела, то и изгледаше: да је он сад испод удараца по пругама и печатима по њему.

Беһир погледа, погледа, па махну главом и заһе:

— Е, мећер се, џапум, нама јефтино размину — а, Јовица?... па отпште причати Леки све што му се десило ноћас, а што Лека љепше знадијаше но он.

Лека слушаше с пуно препредености и извјештаченог саосјећања агино причање: и макар да се колико усиљаваше да се покаже тронут и ожалошћен, ипак се у два пута једва одржа да не прсне у смијех — једном кад се сусрете погледом с Јовицом који се за Беһировим леђима превијаше од пригушене запенутости, а другом кад оном што се у ствари десило отпште потурица потурчењачки прилагивати сто чуда више.

Цијелу боговетну ноћ нити засна Бећир-ага нити Лека ни Јовица. Као кад им сан не иде на очи: Бећиру од страха да се опет не појаве ђаволи, а осталој двојици да се не дрне ага због оружја и одијела, досјети се и окриви их. Сву ноћ Јовица стражари, а Лека причај и замарињавај агу, док не свану. Ха зора бијела, наговоре га, те обуче неке Јовичине прње, појаше хата и још за ноћи да га свијет не гледа нагрђена утече на Крстац кули, да се — грдан и жалосан — жали својим на слободи шта му се̑ десило и да тужи за изгубљеним рухом и оружјем, које му отеше или ђаволи или гори од ђаво́ла̑.

А наш ти Лека лијепо и братски подијели шићар с Јовицом, како хајдучки ваља и требује. Леки допане на дио Бећир-агина долама и силах с трамболосом од руха, од оружја обје сребрне леденице и ханџар, а од дуванског прибора бојали чибук с такумом; Јовицу пак џемадан и чакшире с тозлуцима од одијела, џеферли џефердар и мали нож од оружја и папулата дуванћеса од тутумли салтанета. —

Одмах по Петрову-дне, неће убрзо, на варница с невесињског пожара скочи и у Гацко и потпали запаљиве душе ратоборних Гачана. Устанак се рашири и Срби се витешки и самопрегоријевно и на ту страну сташе клати и погонити с обијесним балијама и низамским гуликожама.

Прва бојна ватра није много опрљила Лекине плаве и дуге брке, нити је први град душманских куршума много нахудио китњастим скутовима његове украдене доламе — ма да се̑ и он рачунао у усташе. Не хајући много за оправдане прекоре својих једновјерних земљака, Лека је спрва вазда умио наћи вјешто изговора и бити подаље од сваког мјеста ће би му дошло тијесно. Тако на примјер, кроз дуго доба лупежања извјежбан кланцима и богазима, узео је на се дужност да калаузи робљу и нејачи преводећи их из Херцеговине из турског домашаја у црногорску границу до у Грахово. С Грахова је силазио у Рисан и куповао џебану за српску војску, нешто по поруци усташких главара, а нешто за своје паре да би умилостио војводе да га не ђаволишу због небасташности. И заиста, како се с правом држало за њ да је згрнуо и неће сакрио грдно благо, то на која је год врата закуцао нашао је кључ.

Макар колико да се Лека уклањао испред окршаја, ипак га уз Госпођине Посте занесе удес те мораде са осталим усташима ићи на Кључ. Овом су га приликом све војсковође имале

на оку, и узалуд је покушавао све што је знао и могао да ма ког од њих наговори да га спреми куд-год по какву било послу. Аја! — „С нама, с нама, Мандићу!“ … говораху му кроза смијех сви пријетећи му: „Ласно је иза трњака украс’ јаре и робит’ бабе по Гласинцу, но да те видимо ће барут гори пред очима!…“

И тако ти је сиромах Лека хоћеш-нећеш морао каскати у војсци као обичан војник с необичним оружјем за пасом и на рамену, оружјем које је умио добити а које не смије како треба употребити. Сад је тек видио, да је потпуно истинита она народна: да се од нечисти пита не пече, и да је бољи биво шут но јелен с роговима. Морао је ићи, па куд пукло да пукло: правио се на-силу весео; затурао лакардије, и из плоске шјуцкао уз пут више но обично.

Како устаси не имађаху топова, то се моралоше оканити Кључа, јаке тврђаве на врхлетној и неприступачној клисури, те ударише на оближње потурчењачко село Церницу. Турци се из села затворише у куће па осуше плотуни на нападаче а помогоше им и аскери из Кључа, и за мало па храбри бањећници дођоше под унакрсну ватру. То је прилика, кад човјек ни о себи не умије како треба мислити, а камо ли о другом, још кад тај други с војничког гледишта не ваља боба.

Леки задрхташе кољена и зацвокоташе зуби на прву паљбу, па, чим свак у његовој чети паде у бусију, те виђе да се на њ нема већ кад мотрити, он улучи згоду те штуче иза једног брдашца, одаљи се изван пушчаног дометка, и сакри у једне заклоните греде као твор у уску јазбину.

Међутим, бој је у Церници бјеснио све више и више. Нагрли Срби, заћорили, па се јуначе и довикују, а поданели се Турци па не попуштају ни за длаку. Грми топ с Кључа, а пуца пушка са три стране — земља се пролама. Ухватио се облак од дима изнад бојишта да се сунце не види над ратницима.

Лека се прићућурио у грму, ђе га — мисли — ни ђаво не може наћи, па сехири бој и никуд ни ухом. Док се тек од једном нешто сварда иза њега хрррр!… Он се трже као да га ко ножем жбацну под плећку: али у колико се окрену, у толико већ двије Црногорке, које су биле донијеле тајин хајошима, баташ преда њ. И у колико би тренуо, једна му од њих зграби џефердар из рука а друга мале пушке иза паса: једна отпаса опрегљачу па му је дотури у крило, а друга се раздрије као воловотка:

— А шта си се ту отега', ка' кравуљина — ниједна цеко лупешка, рђа ти с' о срце окојасила ка' ће, ако Бог да!?... Што нијеси у бој с осталом браћом ен' онамо ђе им прска'у чела, но си ми се скрио тунако ка' жђетна жентурача, мрцу од мрца, срам те било ка' никаква чојка!? Оружје овамо да се ми бијемо кад тебе није Бог да', а ето ти опрегљаче па носи — и за тебе је! Котула је за тебе, а никако гаће, суженицо мрцина! А почека' док дођемо до војводах и кажемо им е си утека': платићеш ка' пјан с гаћама — ма ти бож'а вјера!...

Лека се забезекнуо, нашло га више чудо од смрти, зинуо па само блене; а жене поткупише оружје па полећеше како ће право на погонисте у војску. Лека разумједе погибију, ђипи као бијес па кидиса за Црногоркама да им отме оружје. Јест, али оне хитре као срне, проскачу с камена на камен, и стале их вика да се Леки смрзе крв у жилама од страха ако их чују главари. Брзе жене, ма бржи Лека — достиже их на самој ивици ограшја, оте им пушке, па и како му се неће сриу као луд посред дима. Страдају чакшире од мокраће, ама нека — боље но да глава одлети под војводском сабљом и гомилом усташких и хајошких грдња, мисли лупеж и пале за један камен те отпште пуцати на противничку страну.

Бој је пламтио као што бити може. Не попушта ватра ни за лијек; војници се погоне по бојишту, а исход битке у недогледу — као ђе се двије подједнаке силе подједнаком храброшћу носе.

Лека се занио шйкôм оловља и пушкетањем; попустио га први страх, одуминула несвјесност, на мало боље нишани и сталоженије граби положаје у реду осталих бораца. У једна доба Срби одовуд, а Турци одонуд, кидоше ножеве на загон једни у друге; измијешаше се баш као вуци и пси. Наста најужаснији и најочајнији призор. Кркот кости, фиска бораца, клепет ножева, праска малих и грохот великих пушака се измијеша с јеком и дерњавом рањеника и циком и писком була и туради у запаљеним турским кућама по Церници.

— Ха, ха! Држ' ми се, Мандићу! Одавно те тражим!... продрије се једна крупна балија на једно пет корака пред Леком с голим јатаганом у зубима и напетом кубуром у засукатој десници. Лека хити очима и позна де у своме противнику — Зенипла Крвавца.

У колико Лека напери џефердар на нападача, у толико

Зенпилова кубура плану, и Лека се сруши на тле као стари чардак под усови.

— Благо мени данас и довијек — да посијечем највишега мога дина-душманина!... повика Зенил, па загон на Леку с голим јатаганом да му русу одсијече главу — ма не вели Туре: ако Бог да, као што му ни помоћи неће. И таман да се Крвавчев нож спусти по дугој шији обореног Мандића, док тек Лекин цефердар грокну као небесно вријеме, огањ подухвати Зенила и одбаци од рањеника за читав укоп, и стари се јараши обретоше један поред другога близу — ма један полумртав од ахбабске кубуре а други мртав од дружевског цефердара.

Време куле по Приморју гради —
Време гради, разграђује време.

VI

Бој се на Церници свршио с неодређеном побједом. Срби кажу да су они побједиоци, јер су више Турака посијекли и побили и добар шићар и плијен шићарили: а Турци опет веле да су се они боље понијели, јер свога села и домове не упушћаше Власима у руке. Бог им је помогао те их је олово с кључког града заштићавало, а пиличника их од српске руке не би претекло, и најтврђа би им кула била као најслабија пушара омркла у непелишту а најдоњи јој камен био на мјесту најгорњег и обратно.

Срби се повуку у реду, не бојећи се ни да се низам из града отвори ни да се икаква башибозучка поточ отисне за њима, и пређу у Снијежницу. Ту дођерају плијен и ћар те издијеле: превију рањенике; лако рањене отпусте чељади у Крњој Јели док се опораве, а теже осакаћене натоваре на коње или намјесте на носила и пошљу у болницу пут Цетиња. Међу овим и Леку Мандића.

Леки је куршум био разнио лијеви кук; силна му се крв источила; али, по срећи, није огризило, те је било изгледа поред све грдне и дубоке ране да скапула. Коња се није могао држати, те су га све по два и два из дружине носили на носилима. На Грахову се затеку чувени црногорски видари, Илич-Ковачи, којима је у кући урођено да од лома умију лијечити, те они савјесно богатом Леки намјесте кук, превију мелем, завију рану, и пораде око њега за читаву годину дана.

Видећи се у мукама и, као сваки страшљивац и неваљачко, бојећи се смрти, Лека није жалио трошка, те сê, Бога ми, око њега и боничке му постеље и поскакало боље но око другога. У колико су се наглије округле мацарије из Лекина тобоца котурале у такулин браће Иличковића, у толико се је брже и његова рана замиривала. Након годину дана боловања, Леки се није требало бојати да ће бити принуђен да иде на Цетиње у болницу код руских љекара, који би му, како се тада причаше и вјероваше у народу, посигурно одпегали ногу до кука.

Лека, истина, није остао без ноге, али је остао хром до мотике. И, ма да му сê рана потпуно замирила, ипак су га у куку кости поболијевале уза сваку мијену мјесеца, те, према томе, није му требало бољег календара ни колико незараженој жени.

Свака ствар на свијету има и своју добру страну, па ма у каквој буди било примјени. Те и ово обрањење Лекино. Ма да се грдно осјећаше сакатим, ма да није лак посао навикнути се на гегање, ма да му је крива и поткраћена десна нога за навијек онемогућила прирођене му душенке подвиге, ипак га је у ова доба тјешила та згода што од њега као онеспособљеног факетника нико није имао права тражити да иде на бојно поље да се бије. А то је то што је једино и желио.

Тако ти наш Лека обрши у рату. Мјесто да ради оно за што га Бог није дао, он ти, као човјек пуне руке, чим се придиже иза болести, отвори крчму на Грахову, добави вина из Конавала а ракије из Цеклина, накупова сијена и зоби с Грахова, мрса и стоке из све Херцеговине, и отпоче трговати. Трговина му пође за руком боље но војна његовим ратоборним земљацима. За три године ратовања он заради небројено благо и не утростручи но устостручи своје имуће.

Херцеговци се бориште годину дана за своју слободу по Херцеговини; идуће године им се придружи и званична Црна Гора; кад-и-кад биваше потиснути од Турака, а у већини случајева бијаху побједиоци; и таман кад се надаху покупити цвјетну цијену својих крвавих напора, јави се нешто што ни у сну нијесу могли сањати. Од Беча ћесар дође на готово, притиште својим скутом и закрили под тавну сјенку свог црно-жутог барјака цијел-цијелу поносну Босну и кршну Херцеговину. Рањени Бијели Орао изнеможе и клону, а Црни се Двоглавко

разлепуши и загрокта по обурваним зидинама херцег-босанске властеле и огњиштима спротиње раје.

Прије но Швабо заузе Херцеговину, херцеговачке се војсковође окупише на Грахово, да се савјетују: да ли да положе пред генералима бечкога ћесара своје свијетло оружје и дочекају га са сољу и хљебом као пријатеља и избавиоца — како се он сам вабљаше, или да му се сложно са браћом мухамеданцима одупру оружаном руком — на ком опанак, ком ли обојак! Већином гласова, а прозирући лукаве лацманске аустријске намјере, буде ријешено: да се измире с мусломанима и побију с наметником.

Све се̑ ово дешавало у крчми Леке Мандића. Душа ваља, и сами је Лека, као промућуран човјек и богаташ који има пријатеља куд год се макне, доста података дао о шванским марифетлуцима и бечкој неискрености у овој прилици.

Пошто се већ сврши вијеће и ударише печати с крстовима и потписима, наста једна србаста пијанка. Вино се точило из боца и буради Лекине као до јуче непријатељска крв на бојиштима, и стакало у утробе ратоборних главара и јунака, као-но ти кад им жеђ за шванском крви изгоре цријева. Мало по мало, па се скромна Лекина крчмица на Грахову претвори чудовиштем, опасним по европски мир, и не мање важним домом од оног дома у Берлину у ком су велесилски изасланици кројили нову мапу Балканског Полуострва.

У најбољем им расположењу, кад већ рујно винце бијаше потпуно у пламенове зарујило образе и удрвенило језике наших јунака: кад се најгрчевитије стискаху песнице и колачаху закрвављене очи, упирући дивне погледе преко Бијеле Горе: и кад најгрозније пријетње „свијем Латинима под овом небесном капом“ летијаху из разјапљених им уста — врата се од велике собе у којој бијаху отшкрипнуше полако, и унутра помолише двије женске циганске главе.

Један од војвода нареди Леки да пусти Гурбетке унутра, да им што гатају. На то уђе једна стара, погурена, кривља но гудало а црња и од црне земље, Циганка, а за њом једна саката у лијевој руци невјеста. Како уђоше, назваше Бога и раскрптише се.

— Ну-то нам што профалетај, стара! Кажи нам, ако знаш, шта ће нам се све десит' и 'оћемо ли учинит' што смо наумили! Па, ако погодиш, бели ти добар пешћеш не гине ни од једног од нас вође!... заће један од главара.

Баба би готова, па извади једну обласћу школьку, загледа се у њу, лијеву руку пружи те јој један од присутних спусти у њу једну плету алвалука и софте, и отпоче причати:

— Валај, што да ви кажем?... Низ друм кудије мислите, цанум, нећете отић'. Видим ви побјен један вељи три на н, а под три веља змија-пепељуга. Домиљела је ту испод Ловћен-планина. Око врата јој златан ђердан, што је добила на дар од бечки ћесар да вас врне с пута. Она сикти, пува — и, валај, ће вас смести. И велик ћете на њу мазар на срце понијет'. И клекнућете на гола кољена пред латински цар, и пољубит' му гола ћорда. А он ће вас помиловат' к'о ђеца своја десном, а лијевом оштрит' нож да вас покоље. Ви ћете то виђет', и устат' на њ к'о на турски цар што сте. Много ћете му дуса залат'. ма ћ' он бит' јачи. К'о сунце роса на гора, тако ћ' и он ваша буна уништит', а вас рашћерат' к'о вјетар облаке са муње. И ви ћете јопе' добјежат' 'вамо, и она иста гуја што вам забрани да оћерате ћесара од свој праг сколутаће се око вас, и сва ће вам ребра попуцат' а очи поиспадат' од мука и невоља!...

— Лажеш, пашја цёко гурбетска! То не море никад бит!... раздрије се виши дио од главара, а неки ућефленсанији већ подигли и чибуке од пједа.

— Нека-те, људи!... подвикну најстарији међу њима, озбиљно, достојанствено, — и загријани, узрујани се духови за час примириште.

— Да-ну, бона, кад знаш тако добро, профалетај ми овом шањтавом: шта ће бит' ш њим до пошљетка.... настави иста старина и показа такумли чибуком на Леку.

Габељка се поново загледа у школьку, и чим од Леке прими у љевицу бијели черек, махну главом, занесе се и стаде говорити:

— Теби је таксират, да све што имаш бестрегаш, и да се стар к'о ја а кљаст к'о ти и ова (показа на другарицу невјесту) вучеш од немила до недрага к'о ја и ова, и храниш 'вако к'о ја чије си ти благо от'о и ова чија си ти рука сломио кад јој није било више но година ипо. Аладуми — то ти је тако!...

Лека стао, па ни црни ни бијели. Избуљио очи, помодрила му уста као чивит, поцрнио као зифт — познао Гурбетку, па само што му шклопоћу вилице и цобоћу зуби од неког страшног предосјећања и непојамног страха.

Главари се згледаше у чуду један на другога. Стара Габељка нешто цигански сромрица млађој: показа јој на Леку:

додаде јој черек који је од њега добила; па се обје заметнуше просјачким торбама, довикнуше „збогом!“ и штрмакнуше ту чуј ту види!...

А као одјек њиховог грозног пророчанства за њима се осу купањ чаша и бокала, узвик разрахатлехисаних грла и јека дивљих горштачких напјева.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Циганка је погодила. Херцеговачке војсковође нијесу успјеле да помогу својој мусломанској браћи у борби против освајача — није дала ћорава „виша“ политика. Предали су се хоћешнећеш под Требињем горем од себе; измећарили му четири године дана; поново дигли устанак и — пропали. О души оног и о срећи ђеце његове ко их наведе на танак лед; ко љосну њима ни кривим ни дужним, и ко им мога по навлаж не шћеде помоћи!!!

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Циганка је и за Леку погодила. Он се не шћеде враћати у Гацко под аустријску управу, но остаде у Грахово под „господарев скут“. Гоњен грижом савјести за сва своја недјела, проши се. Паре је већином био раздао по народу на добит, нарочито пак облапорним црногоровским главарима — празновима, који би и божју кишу појели, и још би им било мало. Ђаво га надари те уложи трговати са стоком и кријући је прегонити преко црногорско-аустријске границе у Боку. Неко га изда, и шванска финансијска стража заплијени му у три пута по двјеста волова храњеника. Једне му се године запали кућа, и у њој му изгори све па и миш у дувару. Од пара, које је имао по вересији без признаница по обичају онога доба, не мога накуцати ни хиљадити дио, и он се једно јутро осјети на ивици провалије. Распрода њиве и ливаде по што за што, па све што доби проши и проћерда од јада. Кад се камен отисне низ брдо, не заустави га до најниже падине, — те ни нашег Леку Мандића до просјачког штапа.

Како није ништа знао работати, а како је био богаљ и све више залазио у године — то му је прошевина и морала бити једина зарада.

* * *

Док нам је Лека с болом и јаким душевним напорима причао, час по прекидајући, уздишући и запомажући за милостињу,

дан се све то више развијао и znojио као набрекли приспјенак на прпшеци женских зеница. Скоро при самом свршетку Лекиних доживљаја, стрико Мрдак ме гурну лактом и показа ми на једну ужасну прилику према нама на друму.

— Не знам, Бога ми, како м' оно причаше: или се̂ та жена криво заклела или је преварила сабор да неког прокуне ни крива ни дужна, па је достигла божија камџија — и сабила је у крљу. Сад је синови донијели Светом Василију да ј' опрости, да се бар с душом растави — јер не може ни живјет' ни умријет'. Међер си ти, стрико Лека, момак од двадесет и пет година у најбољем напону, каквије' има узетника и невољника!... заће Мрдак преко чибука.

Ја хитих погледом, кад имам шта виђети. Два момка као двије златне јабуке укркачили једну хаветињу, испијену као слијепи миш а црну ка главњу, па је, баш као врећу вуне, посе навише к манастиру да је, ваљда, положе пред ћивот.

Право рећи, још ништа језивије у свом животу нијесам видио. Просто ми се коса накостријеши увис од грозоте.

— А окле је?... запитах Мрдака.

— Веле, с Гласинца... одговори он.

— Ха-ха-ха-ха-ха!... Ки-ки!... па да пукне од смијеха — загрохта се Лека, изврнувши се наузнак, надавивши руку на чело и гледајући за укрљеном Гласиничанком. — „Богу милу 'вала, кад и то доживјек и виђек својијем очима — бели, сад не жалим умријет'!... понављаше он, сав блажен као да је полу негдашњег богатства повратио.

*

Након годину иза овог, срете ме исти Мрдак Крајиштанац и, између осталог, исприча ми како је Лека Мандић умро.

— Просио, каже, у Дугој на крај пута. Однекле наљези Гурбети, и једна се млада а саката Циганка заустави код њега и баци му на торбу сребрни черек милостиње, па му рече:

„Нека знаш, да ј' ови черек од оније' пара што си ти от'о у мог баба и моје бабе, кад сам ја била још у бешици. Онда ме моја баба дочепала за ноге и замануда да те мноме удари, а ти ме дочеко на пушку и ев' ову ми руку сломио — због шта сам остала саката. А чим сам поодрасла, баба ме узела собом и стала водити по свијету, све скитајући а за тебе питајући, док те нијесмо нашли на Гра'ово ђе држиш крчму, тргу-

јеш најшијем парама и веселиш се на нашој замуци. Онђе ти је баба прорекла шта ће ти све бит' — и обистинило ти се. А опће си јој ти и ови черек д'о за фалетање. Иза онога ј' она убрзо умрла, и мени предала у аманет на самрти: да чувам ови черек и кад те нађем ђе просиш поред пута да ти га дам — **на божји пут**: да с' опростиш мука и живота и 'одеш Богу на истину ђе ј' и она, те да се тамо пред њим погледате око у око!!...

— То је све сам Лека исприч'о у једној кући у Горњем Пољу, показ'о черек, затражио да му простру: истег'о се и више се никако не диг'о. Укопали су га пред горњепољском црквом. Бог да му душу прости! —

....„Бог да му душу прости! И не била му црна земља тешка измученим костима, као што му је овај свијет био животу и као што му је онај души и моје перо његовом покојном имену!...“ вељу ја.

Велики си, Господе, и чудна су дјела рука твојих!...

Београд — 1905.

Рад. Тунгуз-Перовић Невесињски

ЖУТА ОПАСНОСТ[1]

I

Јапански је панмонголизам само једна сензационална, али случајна, епизода у развићу жуте расе. Варају се они који овом покрету придају велику важност да би уверили Запад да одиста постоји нека политичка „жута" опасност. Интерес који може имати Русија истичући се као борац белих народа у једном сталешком рату који се ничим не да оправдати, објашњава ону обману, али је не уклања. Побуде које су нагнале сталеж руске високе бирократије да створи ситуацију из које су морали потећи садашњи догађаји, треба онолико исто ценити колико и аспирације феудалнога сталежа јапанских Самураја. И код једнога и код другога сталежа, ширење империјализма и милитаризма само је заклон, иза којега се крије страховање да не изгубе историјске повластице под навалом до сада угњетаванога становништва, које сада почиње долазити до свести. Нити какав проблем расе, нити проблем друштвени, нити какав стицај истинских народних интереса не води главну реч у развитку руско-јапанскога заплета. Овај заплет нема никакве везе са, иначе важном, загонетком жуте опасности.

Та опасност не може бити ни политичке ни војничке природе. Јапански је панмонголизам унесен са запада, као што су увезени и јапански дињасти шешири, њихове ципеле са ела-

[1] Оригиналу је наслов „Les fortunes chinoises"; али, с обзиром на садржину ове расправе као и с тога што је тешко наћи у српском израз који би потпуно одговарао оном француском наслову, ја сам нашао за потребно учинити ту измену. Прев.

стиком и њихова бактериологија. Он постоји, као што постоје и њихове лађе оклопнице, њихов парламентаризам и њихови журнали, а све те европске ствари само су онако овлаш усвојене да би се задовољила потреба мањине становништва, која хоће радо да игра улогу Европљана. Панмонголизам је у Јапану исто што и панславизам у Москви, пангерманизам у Берлину, или џингоизам[1] у Лондону. И када се, у овом тренутку, бије бој између империјалистичких сталежа у Токију и Петрограду, онда се не може рећи да се ту бела раса брани од жуте опасности, него ту дели мегдан једна мегаломанска влада са другом мегаломанском владом.

Уосталом, жута опасност, уопште узевши, није никаква расна опасност. Они који то верују, припадају многобројној категорији Индо-Европљана, чија се асоцијација мисли, у практици, своди на непрекидно обмањивање речима. Оно мало књижевника који су се озбиљно занимали еволуцијом народа на Крајњем Истоку, нису никада, колико ја знам, говорили о каквој опасности од р а с е, већ о опасности п р и в р е д н о ј. Они су наговештивали трговинску и индустријску утакмицу Јапана, и испитивали су, пре свега, с неким, доста разумљивим, неспокојством последице које би могао имати тешњи додир привреднога Запада не са „жутом расом", него са китајским народом. И кад су им истраживања најзад открила страховиту перспективу ужаснога али неизбежнога пораза западњачког — пораза економског —, а они нададоше дреку, жигошући ту опасност придевком који је назначајнији за његове носноце: Китајце, Синове Неба, Носноце перчина, надимком — да се човек не насмеје! — ж у т: то је значило ни више ни мање него обновити прадедовску борбу између раса̂, која као да, услед атавизма, влада још великим бројем тобож просвећених мозгова; тиме се урадило то да је један проблем, ванредно важан али веома сложен, тешко разглобљив а још мање појмљив за публику, потпуно необавештену о овом питању — замењен неком врло једностраном, врло лажном утваром, која је веома за осуду, али је била згодна за то да проповедницима опасности, а тако исто и њиховим доста равнодушним ученицима, заштеди досадно напрезање мозга.

Жута је опасност за Запад сасвим исто што је и америчка

[1] т. ј. енглески шовинизам, од jingo (надимак енглеских шовиниста), по једној песми од Maiderwod-a, спеваној г. 1876. Прев.

опасност за Европу, само нико на то не помиња. Боја коже је елеменат који нам не дâ да схватимо ствар онако како треба. Она је у томе сметала чак и онима који су открили — па и сада још експлоатишу — опасност у ствари економску, која долази од додира Европљана са Кинезима. По њихову мишљењу, сва опасност лежи у сиромаштву Кинеза. Заступници неке инфериорне расе морају се, као што се види, служити методима у којима се огледа нихова инфериорност...

Тако се опасност панословенска састоји, без сумње, у бедној сиромаштини оних двеста хиљада упропашћених руских сељака који се сваке године исељавају у Америку; пангерманска опасност у томе што се, с друге стране мора, шаљу читаве гомиле људи који у свом завичају не могу да прокопшу, док се опасност од Јевреја налази потпуно оваплоћена у оним јадницима човечанства који су прогнани из добро уређених царевина, да најзад пропадну у грозним чељустима бездушнога цеђења и прекомернога оптерећивања тешким радом (sweating).

Обмана је сасвим разумљива. Сиромашни Кинез, Кинез искључен из друштвене организације, Кинез који је код куће постао сувишан — једном речју, онај сувишак у Кини — то је готово једина друштвена категорија чије су бића Европљани до сада опажали и посматрали. Разлог је тому сасвим прост: Кинезу који још има места у друштвеном уређењу своје отаџбине, Европљани нису никако потребни; он избегава да ступи с њима у какве тешње економске везе и показује врло мало воље за свесним предузимањем каквога привредног освајања ван својега завичаја. Али, баш европско уплетање — па и панмонголско уплетање Јапана, које је само подражавање европских поступака — иде на то да оним правим представницима економскога Кинеза улије свест о њиховој снази и вољу за освајањем, стављајући им на расположење техничко оруђе које до сада нису имали, али им то ни пређе није сметало да победоносно сузбију западњачку навалу.

Европа, или Јапан, уносећи у Кину техничку цивилизацију са Запада, врши над собом самоубиство, истина, са подужим роком за то, али неизбежно; време пак, које ће још протећи до тога кобнога рока, улиће „просветитељу" Кине илузију о савршеној привредној срећи. Нада у ову пролазну срећу потхрањује сада међусобну суревњивост свију Великих Сила. И пошто је, према садашњем стању ствари, немогућно спречити да Ки-

тајци, у последњем тренутку, не усвоје нашу технику, те је, према томе, економска еволуција Китаја у правцу ширења постала кобна, лако је појмити ону жудњу свих европских народа да што брже, што потпуније, што искључније и што дуже гомилају богаства, набављајући Китајцима оруђе које ће се доцније наперити против самих набављача.

II

Проповедници надмоћности беле расе јамачно неће тако лако усвојити мисао, да сем кули-а који живе на ивици китајскога друштва, у Китају постоји друштвено уређење, засновано на подлози најчвршћој, ако не и најсавршенијој, на целом свету. Уосталом, оне четири стотине милиона кули-а, којима се ругају ниче-овски путници, посматрајући у шангхајском пристаништу неколико бедних убогих носача, вреде таман колико и оних тридесет и осам милиона развратника у Француској, о којима говори Немац који је, путујући из унутрашњости Француске, први пут дошао до Монмартрскога Млина (Moulin de la Galette). На кад је већ за једнога странца у Паризу веома тешко да продре у кругове научењака, уметника̂, књижевника̂, политичара̂ и трговаца̂, чије делање чини прави живот у Француској, те да се приближно тачно упозна с нашом отаџбином, онда је лако појмити оне, готово несавладљиве, сметње које отежавају проучавање правога живота у Китајаца. Језик, писање, немање књижевности, достојне поверења, која би допуштала да се човек спрема за такво проучавање, и, најзад, неразмрсљив сплет укорењених предрасуда које долазе од смешних и себичних описа, хиљаду пута понављаних, за минула два века, до свих мисионара, хришћанских трговаца и капиталиста — све то обичну посматрачу одузима готово сваку могућност да добије јасна појма о китајском друштву. И на тај су начин западњаци дошли до убеђења да најбогатији народ на земљи представља васионску опасност — због својега сиромаштва. Заблуда је уродила; она је западњачком капиталисту улила обману да се може послужити тим сиромашним народом за експлоатацију неоспорнога богаства његове домовине, у а корист каквога богатог освајача. Та је заблуда постала нов доказ за преимућство беле расе.

Китајци су опасни западњацима са својега сиромаштва, а западњаци су постали опасни Китајцима због својега богаства. Е сада бирајте између Маркса и Ниче-а, између глади и жудње за имањем, очајања и неодољивога нагона...

У истини, ако постоји нека китајска опасност, она се ни у чем не разликује од европске опасности, на коју је у Китају скренуо пажњу покојни Велики Канцелар Лонг-лу, којега су наши дипломати, борећи се с душом, потказали као злочиначког противника свему што је туђе. То је економска опасност која се наставља, не, као што мисле социјалисти, под притиском непосредних потреба (сиромаштва), него, напротив, под утицајем некога неодољивога нагона, а овај се испољава у радњи коју ја, без дугога предомишљања, могу назвати спортом.

Економски спорт употребљава као оруђе капитал, било материјални, у облику готовога новца, било морални, у облику кредита. А што се „жута опасност", која дакле није ништа друго до борба око добити, до сада у оисенарским облицима јављала у глави њених потказивача, разлог је томе, без икакве сумње, тај што се сметнуло с ума да Китајци располажу таквим оруђем, које је усавршено до највишега ступња, и којим се служе са дивљења достојном умешношћу, смелошћу и тачношћу.

Китајско богаство нема у ствари никакве сличности са европским капиталима, мада спољашње показивање његове употребе често пута изгледа истоветно са западним раскошем. Човек мисли да виђа у Китају врло богате људе, који живе као и богати Европљани. Али се веома ретко дешава да су такви људи одиста сопственици својега блага. Такви се изузеци тичу само чиновникâ.

Китајско се друштво, с гледишта привредних средстава, дели у две категорије индивидуа, које се међу собом друкчије разликују него у нас. С једне је стране сталеж произвођачки, а с друге сталеж готовански. Овај се последњи доста тачно поклапа са сталежем чиновничким. Чиновници живе од мале плате која се несразмерно повећава приходима добивеним непосредно од сваког грађанина, кад год би овај затражио какву услугу од представника државе. Такву систему су назвали режимом корупције, али то је погрешно. Китајска држава не може се упоредити с нашим политичким уређењима. Китајско чиновништво ни у чем нема сличности с нашим. Китајска држава није ништа друго до скуп малих, потпуно аутономних уређења. Самоуправа

(self-governement) је савршена и силази, ако тако смем рећи, готово чак до појединих личности. Чиновници дакле не играју више улогу представника какве стварне више силе; они су више као неки званични посредници између грађанâ. Они су менични агенти на берзи китајскога живота. Они су то на основу повластице за коју плаћају, а имају, и ако не званично потврђено а оно бар стварно право да, у накнаду за то, наплаћују куртажу. Тако је то озго па до доле на чиновничким лествицама. Имање чиновникâ састоји се дакле, ако нису у исто време учесници ниже описаних организација, у оном што се на име таксе плаћа за повластице одобрене нижим чиновницима, и у куртажи. Те се таксе не могу плаћати трговачким кредитом, тим пре што је чиновничка служба у ствари нестална. Новчане вредности морају бити, и увек су, стварне: оне су представљене сребром у шипкама, тканинама, драгоценостима и разном робом, а чувају се, ако им је количина огромна, у месту рођења, где породица чиновникова обично има земље и кућâ закупљених на вечита времена. Сам начин живота, чак и виших чиновника, показује већ довољно да право богаство у Китајаца не лежи у стварним вредностима. Сви они, готово без изузетка, живе у приликама необично простим. Тако нпр. један вице-краљ покрајине Се-Чуана, који станује у једној одиста величанственој палати у Ченг-Ту-у, оставља дворац сасвим празан: употребљава две до три собе и своју канцеларију за примање: штеди и нагомилава оно што зарађује, а све то чува у свом родном месту у каквом летњиковцу, који је прâво сместиште крзнарије, свиле, уметничких творевина, сребра, џепних и зидних часовника, стакларије, порцулана и најразновренијих других предмета. Њему пак, докле год остаје чиновник, врло тешко пада дати тај капитал на приплод, јер је произвођачки свет раздвојен од званичнога света правом провалијом од неповерења. Чиновници могу имати стварних вредности, али они не могу учествовати у промету „моралних вредности", у непрекидној размени кредита у којем лежи произвођачки капитал и којим се могу користити само они који и сами раде на томе да оживе тај промет.

III

Тајна китајскога богаства, или боље имања (fortunes), лежи управо у ове две речи: удружење и кредит. Та се система

одликује тиме што у њој нема оних трију начела која су основица привредном животу на Западу. Узајмљивање капитала, одређена плата за рад и утврђена новчана валута — свега тога нема у онаком облику као што је у Европи. Позајмица капитала је замењена удруживањем уз сарадњу зајмодавца; плаћање радника — учествовањем задругара, а новчана стопа — кредитом. Производња, било земљорадничка, било индустријска или трговинска, врши се на основици сарадничкога удружења, или, ако хоћете, економском заједницом. Капитале, или боље, средства за производњу, дају сви чланови. Сви чланови раде, и сви учествују у добити.

У овим су удружењима чиновници, т. ј. они који управљају друштвеним пословима, баш сами чланови њихови. Они раде за себе, не за каквога газду (employeur). Они су сопственици, а не плаћени радници. Та друштва су неминовно произвођачка: сви чланови скупа одиста раде, и својом сарадњом зарађују свој насушни хлеб. Она су, наравно, и солидарна; она представљају уједињење свих радних снага свију чланова, и сваки намерно себични поступак једнога од њих, на штету целога друштва, сматра се као заједничка увреда свију осталих. Па пошто се таква издајства не могу спречити репресивним мерама, то је осећање солидарности једина веза која одржава јединство удружењу.

Ништа није поучније него анализовати постанак и практичну вредност тога инстинкта, на којем, као на основици, посталој несвесном, почива целокупни друштвени живот у Китају; којим се објашњава његова страховита економска снага, и који су упорно одрицали Западњаци, слабо навикнути да виде како владају начела каквих они никако немају. Богаство је китајско само у солидарном кредиту удружења, слободно руковођеним а експлоатисаним, у име свију чланова, од једнога овлашћенога управника, који ради — тако бих изгледало нарочито онима који не познају прилике — као да је сопственик економских моћи којима управља.

Нагон за удруживањем, тако силан у Китајаца, може човека навести да друштвене појаве уопште, какве се у њих опажају, учини предметом проблема психолошког, па чак и биолошког. Али сама међусобна сугестија, макар она трајала већ тисуће година, не би била довољна да сваком појединцу, у питању економском, наметне солидарност силом, која далеко над-

мања силу прописаних закона, коју ми Западњаци призивамо у помоћ. Та је солидарност природни резултат дуготрајне еволуције материјалних погодаба за размену.

Та се еволуција оснива на неком сасвим необичном индивидуалистичком начелу. Докле код нас државна власт принуђава светину да, као сталне вредности, прими неку парчад метала или неке званичне упутнице, дотле Китајац никако није вољан признати каквом било предмету неку сталну вредност. Он то чини из разлога више или мање свеснога, али тај разлог као да одређује чак и најнезнатније појединости у његовом економском схватању. Од свију ствари, само производ рада може имати стварну вредност, а еквиваленат овоме производу рада не може бити какав одређен предмет, него јавно признање факта да овај или онај производи ово или оно, и да он с тога има права на друге производе, за које публика држи да имају једнаку вредност с његовим производима. Другим речима, еквиваленат производу је кредит. И, одиста, новац је замењен кредитом, звечећи новац речју или писмом, а капитал нагомиланим кредитом.

То се начело из основа разликује од нашега. Нема посредника међу вредностима, т. ј. нема сталне вредности. Замислите себи каквога европског газду који би свом раднику, у место плате у новцу, издао потписан листић у којем тврди да то лице ради у његовој кући — па ћете добити нешто мало појма о китајској системи; јер такав листић отвара том „плаћеном" раднику, који тим самим постаје управо задругар, потребни кредит код набављача, да би од њих могао узети потребне му животне намирнице. Он учествује у кредиту куће. Питање о томе: шта ће он себи набавити у размену за тај кредит, губи очевидно сваку важност. Главно је то да економска средина оцењује вредност оној — иначе сасвим шематичној — упутници у наведеном примеру. Поверење управља разменом, а не неке апсолутне вредности, ујемчене каквом за то надлежном влашћу која је ван поменуте економске средине. Овде бисмо дакле смели применити изреку: новчана је стопа у Китајаца — рад.

IV

Пошто је оно начело већ усвојено, усавршење такве системе морало се достићи угушивањем чак и самих доказа о

реалности кредита. Усмена је обавеза постала свакидашњи облик размене. Има усмених меница, које се такође плаћају кредитом, било усменим кредитом, било написаним упутницама, било правим меницама које се есконтују у новчаним заводима.

Разуме се да је у таквој системи новац са ујемченом стопом сасвим излишан. Тобожња новчана јединица у Китају, таел, или, тачније, лианг, то је тежина, а не вредност. Новац остаје проста роба, не само у банкарском саобраћају, у којем он и код нас хоће понекад то да буде, него свуда, па чак и у најситнијим пословима свакидашњега живота. Новац остаје метал који се продаје по тежини, као год и брашно или со. Па и вредност му се мења од села до села, од једнога дана до другога. Не новац, већ кредит, задата реч, морална својина трговчева, преносе се без промене вредности, и његова упутница прима на себе у промету сличну улогу какву играју наше новчанице, емитоване од самих владâ или под њиховим јемством.

Система се дакле оснива искључно на релативним вредностима, често пута чисто моралним. Она може опстати само ако се те вредности — које нама Европљанима изгледају уображене — могу увек бар сматрати као да постоје, или, простије речено, ако се кредит одмах, на први поглед, може сматрати као нешто што се одобрава. Кредит који би се морао тек одобрити, и који би повукао за собом губитак кредита за онога који га добива, уништио би и сам принцип системе, те би општe неповерење учинило сваку размену немогућном.

Купац се тако налази у некој чељусти која га смрви чим покуша да изађе из ње. Он не може немати више кредита. Ако га нема, он нема више ничега. Није потребно да му се кредит оснива на стварним предметима. Довољна је оцена његових подобности за рад. Добар глас његове моралне вредности отвара му много чвршће поверење него материјални предмети које би имао. Али, не испуни ли своје моралне обавезе, изгуби ли то поверење, он губи и кредит, а изван кредитне системе, економскога бића готово више не може бити. Ма колико да је нагомилао материјалне робе, ни то га не може спасти. Он ће је изгубити плаћајући штету обманутом туђем поверењу. И, што је још претежније, он неће више никада, сем у ванредним приликама, наћи кредита који ће му допустити да се опет подигне. Могло би се рећи да привредну снагу не даје капитал, већ есконтовање радне снаге човекове.

Има дакле, тако рећи, неко материјално морање које човека гони да одржава економску солидарност. Ово је морање у току времена постало неприметно, јер спољашње присиљавање, вечито понављано, постане најзад присиљавање морално. Ово морално присиљавање управља разменом, чак и међу појединцима, који немају никаквог другог средства за ступање у везу. Његова се сила устостручавала у средини сарадничких удружења, где се цело привредно биће чланова налази солидаризовано.

Могло би се готово сматрати као поуздано да баш то морално присиљавање и бојазан да се човек о њега не огреши, чини психолошки принцип удружења. Есконтовање радне снаге појединца допушта ризик који лежи у природи човековој, макар то био и могућни случај болести и преране смрти. Есконтовање радне снаге каквог огромног скупа појединаца не допушта никакав ризик. Сваки од појединаца, који је у њему члан, потпуно је заштићен од привредних недаћа којима је појединац изложен. Па и код нас је већ тако, бар донекле, ма да сваки западњак живи, у економском смислу, само на основу онога што има, а не на основу онога што уме. Лако је дакле појмити крајњу пробитачност и апсолутну потребност удруживања у неком економском свету, где човек није оно што има, него оно што му други признају као способности.

Сарадничка асоцијација зајемчава појединцу правилно есконтовање његових способности. То је њена права друштвена улога у Китају. То је и разлог зашто се друштвено уређење Китаја мора сматрати као апсолутно боље од нашега. Сарадња ствара то чудо да, пре свега, ономе који би у нас био бескућник, даје морални положај сопственика и могућност да свој капитал у способностима да на прилог; он живи од својега рада, а не од трговања са својом животном снагом, која плату прави „премијом лености и глупости", као што ми једнога дана рече управник некога китајскога друштва. Сем тога, у самој сарадњи сваки се члан, поред тога што ужива ово првобитно јемство према спољашњем свету, може надати и тој срећи да својом сопственом снагом достигне врхунац економске хијерархије.

Он може ступити у удружење не доносећи ничега другога сем својега моралнога кредита. Он ће радити, а његов део од добити употребиће се најпре на отплату дуга који је начинио живећи одмах у почетку о трошку друштвеном. Доцније ти удели

у добити постају њему капитал у кредиту, којим, разуме се, постаје задругар. Ти ће се удели увећавати или смањивати према његовој корисности за заједнички рад. Да ли је он, при ступању у друштво, донео само кредит својих мишића или своје умне способности, или је сем тога принео какав финансијски кредит који одмах увећава финансијски кредит удружења, то је сасвим споредна ствар. И најбогатији, као и најсиромашнији, зависи у задрузи од онога што ствара, а не од онога што може имати. И тај принцип слави свој највећи тријумф у вишој управи тих друштава, где, најзад, најспобније лице, у привредним стварима, било оно којега му драго друштвенога порекла, влада и управља у свакој прилици свима усредсређеним силама друштвеним, које, у кредиту, износе понекад стотине милиона.

Готово све велике трговачке куће китајске, које су познате Европљанима, задругарски су заводи. И снага њихова и састав њихов огледа се најбоље у томе што њихови управници изгледају Европљанима, који не познају прилике, као неки велики капиталисти, необично богати и умешни.

Имаовина китајска није ништа друго до кредит, заснован на заједничком производу рада, вршеног од здружених појединаца и руковођенога од неколицине задругиних чланова.

V

Немогућно је претресати, у оквиру једне опште студије, све појединости таквих управа које, наравно, могу бити различите природе, према предмету којим се баве, а и према ступњу моћи коју развијају. Важно је пре свега напоменути да начело таквих установа сасвим искључује употребу капиталистичке снаге у корист појединих лица, као што то бива код нас. Управници, не морајући се плашити да ће за навек проиграти свој лични економски положај, употребиће, истина, страховита средства за поверену им производњу, са смелошћу која би у Европи искусила сву оштрину кривичнога закона. Али, пошто су они, у ствари, само органи целокупнога удружења, и пошто им нити каква превага личних интереса нити какво тачно одређено овлашћење не може послужити за то да поступају без обзира на заједницу чланова, они имају само толико власти колико им за-

другари признају. Поверење према њиховој умешности, њиховом поштењу, њиховом преимућству, једино им то пружа финансијско оружје којим се боре. Они су као неки сасвим модерни ђенерали, који добивају битке за својим писаћим столовима; који шаљу своје трупе у бој, удешавају употребу свакога одељења војске, не појављују се никада у убојном строју, и гледају да постигну резултате које даје целина и који ће се можда остварити мање или више независном, произвољном сарадњом свакога елемента. Али, кад је војна дисциплина замењена искључно влашћу моралном, онда се већ унапред може претпоставити да ђенерали тих удружења морају и сами бити људи ванредне даровитости.

Тако и јесте у ствари. Велика већина тих друштвених управника јесу људи који се одликују највишом мером енергије, интелигенције, интуиције и поштења. Њихова делатност лако им постаје нека врста свештеничкога достојанства, страсти, спорта. Они поступно долазе до осећања да имају огромну силу у рукама. Као „надљуде“ у смислу мање мистичком но што би хтео Ниче (Nietzsche), њих неизоставно спопада „бунило организације“: они сањају о томе да прошире свој утицај, они хоће да буду освајачи.

Сви су они то. Удружење, само ако не наиђе на јаке сметње, лако се развије до треста (trust)[1]. У земљорадњи, оно је вековима већ у таквом стању. Китајско је село заједница, под надзором избранога триумвирата од стараца цензора, који су посредници између села и државних чиновника; неки су мислили да су пронашли неку чудну сличност између китајскога села и рускога „мира“, који је сасвим проста општинска експлоатација. Сличност је пак само спољашња: општинске својине нема у Кутају, већ се поделом рада, одлично схваћеном, постиже то да се користи појединачке независности споје с користима које даје обрађивање од стране удружења. Пошто земљораднички синдикат обухвата, без разлике, све произвођаче једнога места, он често пута производи све намирнице за своје чланове. Тада он ужива знатну привредну независност. Он је, у унутрашњем свом животу, аутономан. То село, тај пољопри-

[1] Споразум међу индустријалцима исте струке о цени робе, ради сузбијања конкуренције и постигнућа што веће добити, као што се ради нарочито у Америци.

вредни синдикат, то је елеменат који, кад се хиљаду пута нанизе уза себе самога, гради земљораднички Китај.

У индустрији, у трговини, ограничење по месту је готово немогућно, али је тако исто и слобода кретања и лакоћа ширења далеко већа. Тежња ка „тресту“ јавља се ту у облицима још више опипљивим. Али не треба заборавити да такве синдикате не састављa, као у Америци, неколицина врло богатих лица која иду за личном добити, на штету светине. Они се састављају из бескрајнога броја људи, из праве војске оних који раде за „трест“ и живе од прихода који он доноси.

VI

Чини ми се да је тешко порећи надмоћност такве организације над западњачком капиталистичком системом, а она ће пасти свакоме у очи чим се, на каквој тачки видљивој за свакога, буде отпочела борба између капитализма и китајске заједнице. До сада се велика „сарадничка имања“ у Китају још нису одлучила да ступе у отворен рат против Запада. Она се оружају пружајући своје канџе преко северних и јужних граница Китаја. Али она почињу долазити до свести о својој јачини, па и о својим слабим странама. Јапанци су ту показали највећу умешност, када су им, уместо Европе, пружили средства да излече те недостатке. Треба им европска техника. Она — удружења — хоће да је усвоје. Она ће је добити. И, судећи по узнемирујућим резултатима које постизавају свуда куд год допру, може се предвидети џиновска борба, која ће се свршити поразом Запада и његовим друштвеним преуређењем.

Удружење Кинг-лонга, Златне Аждаје, показало је последњих година највише одлучности да се посвети противевропском спорту. И његови успеси могу послужити као симбол онога што ће да буде права „жута опасност“, која неће бити ништа друго до немилосрдна борба између западнога капитализма и системе китајских удружења.

Златна Аждаја обухвата неизмерна поља, засађена чајем, и пиринчишта у срцу Китаја. Она има стотине дућана по великим рекама и на мору. Она управља новчаним заводима у свима важнијим градовима. Има своју сопствену пошту. Она тка свилу и памук, запима се свима гранама индустрије у др-

вету и металима, и рукује неизмерном увозном и извозном трговином, не само између покрајине и покрајине, него и са иностранством. Њу је пекло што није вична модерној хемији и физици и њиховим безбројним применама. И она их је почела изучавати и експлоатисати. Њених изасланика, који су, наравно, њени чланови, има у Русији, у Француској, у Енглеској и у Америци. И, где год могу они истискују Западњаке и седају на њихова места. У Сингапуру, тај је синдикат монополисао индустрију ананасних конзерва; у Риги, преко Москве, настањује се он да прави конзерве од рибе; у Петрограду он има најбољи фотографски завод и покушава издавати уметничка дела; у Москви он све више осваја монопол чаја, и руски трговци већ осећају то понижење; у Трансбајкалској, па још и даље, тај се синдикат упушта чак и у земљорадњу, и производи карфиол и хортенсије,[1] и то у пределима где јадни Рус, клонувши духом, не сме сањати ни о кртоли; у Киахти, староме средишту руско-китајске трговине, он је руску трговину осудио на смрт. (Догађаји од 1900. године дали су прилике да се најжешћом борбом пола туцета неизмерно богатих трговаца доведе до банкротства.) И, једва ако има месец дана од како је тај синдикат предузео такве кораке да ће и остатак руско-китајске транзитне трговине прећи у руке китајске, само ако се рат продужи до јесени.[2] Киахта ће тада бити она европска трговачка варош, пређе чувена у целом свету, која је сасвим упропашћена, оборена од жуте опасности, под влашћу Китајаца.

Судбина те „милионарске вароши" моћи ће корисно послужити као симбол. Али јапанске оклопњаче — које су уосталом све до једне грађене у Енглеској — као да су инкарнација жуте опасности, која задаје друкчији страх него она неприметна најезда која угушује економски живот противнику, а то је много озбиљније него што је анексија, туђинска власт и нови политички режим, који би могао наступити после рата. Јер у овом се случају не би само променило спољашње уређење живота, већ би и сам живот био уништен.

Је ли потребно још додати: да тај исти синдикат гаји бундеве и производи вино у Калифорнији; да фабрикује фармацеутске производе у Паризу, и, најзад, да се ова неизмерна

[1] Украсни шиб (hydrangea hortensis) из Јапана, јапанска ружа.
[2] Овај је чланак писан мес. септембра 1904. год. Прев.

делатност једнога удружења од сто хиљада људи и даље наставља, а да нико други, сем посвећени у те послове, не може о томе имати ни приближно тачна појма? Сви управници раде или бар изгледа да раде, као сасвим независни људи. На местима где би присутност Китајаца донела са собом какве тешкоће, умећу се Европљани. И они људи који у Китају управљају том страховитом организацијом дошли су потпуно до те свести, да од те организације, као једне просте радничке машине, постаје ратна справа.

Када се једном, уместо садашњих економских чарки, чије су кобне последице у Русији добро познате, буду биле велике битке, помишљаће се на Западу мало сувише касно на то да би, у место што се ослања на разорну силу и тутњаву званичних топова, за њега боље било кад би, обазриво и у тишини, нову приватну организацију „белога“ богаства истакао против онога „жутога“ богаства, које нас угрожава а не постоји, и које ће нас смрвити, а не припада никоме.

Онима који назиру кобно делање те жуте опасности; онима који опажају да она одиста тежи за тим да нас лиши наших „најсветијих добара,“ па чак и наших дивиденада и плата, ја бих живо саветовао да од данас па за двадесет година постану прирођени Китајци, и да гледају да буду примљени као сарадници код једнога од тих удружених капитала, да би се после могли вратити у Париз и сасвим мирно шврљати по његовим улицама; јер, да би се избегла она силна и неугодна узбуђења која доноси борба, треба одмах у почетку пристати уз непријатеља, ако је јачи.

(С француског превео
Ст. Предић.)

Александар Илар (Ular)

ГОРСКИ КНЕЗ

СТИХОВАНА ТРАГЕДИЈА У ПЕТ ЧИНОВА

— ДРАГ. ЖАБАРАЦ —

(СВРШЕТАК)

ЧЕТВРТИ ЧИН

Шума. У дубини с лева гробљанска врата полуотворена. С лева и десна у дубини по један џбун. Ноћ. Месечина.

СЦЕНА ПРВА

Кнез и Радослав. Кнез (замишљен). Радослав (гледа десно иза џбуна).

Кнез Мрак силан ко ће с очију да дигне,
О, одкуд мене све то баш да стигне?
Та зар ће тако у свету бит довек'
Зар се не може нигде наћи човек? (замисли се).
Не можемо се спасти грозна, жено,
Доцкан је све већ, све је уништено.
Та зар би мало што ти круну дадо,
Што руку своју теби пружих радо?
Зар могаде ти напети срам мени,
А да ти лице и не поцрвени?
Ох, не, не, још не! истина то није,
У тебе срце племенито бије.
Не верујем! не, та сунце би стало,
Плаветно небо на земљу би пало.

Пене би морске више бране стале,
Звезде би сјајне на земљицу пале.
Немогуће је! истина то није,
Јер би се тада морала да скрије
У црну земљу, или на крај пакла,
Куд ипак не би освети умакла.
Разум се кочи и мисао мрви,
Из жила мојих понестаје крви.
Зверу је она наличила јадну,
Сакривајући љубав своју гадну.
Ох, зар је до тог морало баш доћи,
Зар несрећа та није могла проћи
Крај моје куће, крај мога живота,
Већ уништи ме као сваког скота.
Ал' стрепи, жено, вулкан ватру сипа,
Бачена бићеш где је шкргут, шкрипа.
О, вешаћу те о гудуре стрмне,
Чекај док само кнежева реч грмне.
Гаврани црни на тебе ће стати,
Око твог меса они ће се клати.
Небо ће грозан вапај да ти слуша,
Сваки ће човек тебе да се гнуша.
Не! нећеш више крити се од мене,
У прах ће жеље бити сатрвене.
Како се душа моја страшно мути,
Како ми срце несрећу баш слути.
О, ја те мрзим, мрзим, жено, много,
За подлост твоју казнићу те строго.
Ја те се гадим, презирем те сада,
Јер саблажљивост ова тешко пада
На душу моју, која страшно пати, —
Ох, клетва моја вечно нек те прати.
Осветићу се, тако ми мог Бога!
Све уништићу, а крвника тога,
Што превари ме, и жену ми љуби,
Што оштрим ножем срце моје дуби —
Мучи ћу силно, на пламену пећи,
Нитковско месо на парчади сећи.
Да крви силне што пада на очи,
Ужаса! јер све против ње сведочи?

Гроза ме хвата, грло ми се суши,
Јад и бол силно пече ме и гуши.
Не видим ништа, мрак је око мене,
А умре л' она, живот јој ли свене,
Тад тешко теби, љубавниче, стари,
Јер десиће се најгрозније ствари. (окрене се).
О, Радославе, шта радиш то тамо?

Радослав Чекам мој, кнеже, чекам на њих само.

Кнез На њих, ти рече, на кога то, скоте?

Радослав На створа, кнеже, што ти срећу оте,
Са њиме жену притворницу праву,
Што кнежевску ти упропасти главу.

Кнез Не! још сам ја жив, несрећници, клети!
Предимир живи — он ће да се свети.

Радослав Лагано, кнеже, очи моје виде,
Где Градислав сад са женом ти иде.

Кнез (Гледа десно).
Јест! то су они — о, чекајте само!

Радослав покаже руком на леви џбун.
Склон мо се, кнеже, за онај џбун тамо.

Кнез Да, имаш право! ти си добро реко,
Склонит се треба, а ти срце меко
Одважно буди и стегни се сада,
Нађеш ли сабласт — грозно суди тада.
(Сакрију се за леви џбун).

СЦЕНА ДРУГА

Градислав и **Кнегиња** (долазе загрљени с десна).

Градислав Блаженство ствара близина ми твоја,
О, пресрећан сам, јер знам да си моја.

Кнегиња Еј, тешко мени, а кривице моје?

Градислав Ти клониш гледа, клониш лице своје.
Нашто то, нашто, те мисли од куда,
Та зар морају оне бити свуда?
Отури слутње што нам часе муте,
На страну с њима, срца добро слуте.
Живети треба, ми смо тако млади,
Љубав ће наша живот да нам слади.

Кнегиња (покаже руком на капију).
Погледај тамо, већ смо близу мртви,
Ништ не сме тешто бити јадној жртви.
О, да ли могу, нећу л' себе клети,
Имам ли снаге приближит се мети?

Градислав Да, то је гробље, онде мртви леже,
Там њима није него нама теже.
Како се диже туробно у ноћи,
И ми ћемо там кад нестане моћи.
Док је млад човек о њему не снива,
А свака хумка читав живот скрива —
Човечји живот с тајнама толико,
Пун збрке, мисли — о, страсти колико!
Да! свака хумка много што шта крије,
Ал' зборит о том дано нама није.
Хајдемо, душо, глуво је већ доба
Пођимо тамо куд не влада злоба,
(Пођу капији, кнегиња се трза и застајкује).
Зашто се бојиш, нашто суза врца,
Зашто ти душа у плачу се грца?

Кнегиња Да грозна места! не, даље не могу!

Градислав И не ид тамо већ се моли Богу!
Остави траву нек је бира други,
Ко зна да л' наши часи биће дуги.
(Покаже руком десно).
Онамо, ено, крај онога вира,
Срце ти дивно у мом наћ' ће мира.
Мани се мисли, та ми смо већ своји,
Зашто да ти се душа вазда боји?
Заборави све, нашто сузе лити,
Кад ми ћемо још доста срећни бити.

Кнегиња Одавде даље, не смем биљку тражит,
Сузама својим болове ћу блажит.

Градислав И нашто човек средства да се лаћа,
Кад извесношћу мир се срцу враћа?

Кнегиња Одавде хајдмо, где је грозно тако,
Ублажићемо тугу нам ма како.

Градислав И биће среће, та живот је мио,
Без љубави би живот празан био.
(Одлазе натраг загрљени).

СЦЕНА ТРЕЋА

Кнез и Радослав

Кнез Стан Градиславе! стани клети, роде —
Не чује ништа, с њоме оде — оде!
Ох, он, зар! он баш, кога љубљах тако,
Врати ми сада захвалност овако.
Дакле ме нису преварили људи,
Све истина би — то не беху ћуди?!
Хајде, сад, старче, иди својој жени,
Повичи свету: благо, благо мени!
О, да л' ти горе видиш моје сузе,
Ти што ми даде све, па после узе,
Видиш ли ово како пече, боли,
Видиш ли старца који силно воли?

Радослав Ал', драги, кнеже, зашто сузе лити,
Кад се зло ово јоште може скрити?
Смирит' се треба и у место јада,
Што на душу ти тако тешко пада,
Измислит треба казну понајвећу
За оне који убише ти срећу.
Ил' ако не то, ако срце воли,
Ако ли рана не пече, не боли,
Тада и треба милостиван бити,
Несрећу своју — све од људи скрити.
И тако место погубити двоје,
Извући ваља само срце своје.
Теби ће тада бити лакше много,
Те не ћеш срце казнити бар строго.

Кнез Лажљивче, зар ти лице не црвени,
Кад тако збориш своме кнезу — мени?
Зар опростити, опростити њима,
И ублажити казну нитковима,
Који ме мрзе, муче, болом даве,
Ох, та ја ћу их згазити кб мраве.
Гавране црни, нашто ли си спао,
Ти, што за ово издајство си знао?
Слободу имаш зар то мени рећи,
Беднинче клети — та ја ћу те пећи.
Не, нећеш више! смрт те, ено, зове,

САДРЖАЈ XXXIV КЊИГЕ

III Књижевност

IV Хроника

V Критика и библиографија

VI Белешке

Умаћи нећеш ти од казне ове! (Тргне нож).
Недела твоја бесне као море,
Издајник ти си! и господар Горе
Награду даје теби, створе, клети,
За подлост твоју кнез се данас свети.
(Прободе га ножем).

Радослав (падајући).
Ох, да си проклет! ал' још није позно,
Теби ће народ да се свети грозно.
Не имо мира, нити станка игде,
Ти, не било те, не било те нигде.
Твоја су дела превршила меру,
О крволоче, крвожедни зверу.
Чувај се добро, јер се народ буди,
А он је грозан кад тирану суди,
Пази се! народ клетву собом носи,
А она сваку тиранију коси. (Издане).

Кнез Лажљивац ти си кô и други људи,
Ал' почекајте, кнез ће да вам суди.
Сада сте мени допали сви шака,
Нећете мучки нападат из мрака.
Нећете више! јест, тако ми Бога!
Јер ја ћу сатрт у прашину тога
Ко буде хтео мени на пут стати,
О, умећу ја љагу с части спрати.
(Одлази десно).

СЦЕНА ЧЕТВРТА

Вукан, Кочапар и Добросав (долазе на гробљанска врата. Вукан се нагне над Радославом.)

Мртав је, мртав, више га већ нема,
Тело му јадно за црве се спрема. (Устане).

Кочопар (за кнезом)
О, тиранине, нећеш дуго тако,
Доста си људи с овог света смако.
Ја ти се кунем! јоште мало нека,
Смрт се већ кези — на душу ти чека.

Доброслав Проклетство нека на те буде пало,
Крвниче клети, крвожедна хало.

Кочопар Сунце крвника западу се клони,
Самртно звоно почиње да звони.

Вукан Али ће бити слика врло жива,
Крв ће потећи, крв ће да се слива.

Кочопар Ха, зверад ће се међу собом клати,
Клетва ће наша вечно да их прати.

Доброслав Смрт злотворима! нек их народ смрви,
Нека потону у рођеној крви.

Вукан За муку тешку и за своју патњу,
Спрема ти народ, тиранијо, пратњу.

Кочопар Наше су муке борбом претрпане,
Дошло је време да нам зора сване.

Вукан Имате право, све ће добро бити.
Но најпре треба тиранску крв лити.

Доброслав Ја одох послом а ви се не мајте,
Већ у двор одмах за мном пожурите.

(Оде десно).

СЦЕНА ПЕТА

Тома, Грубеша, Жеговац, Бранислав, Гоислав и друга властела долазе с лева.

Тома Јесмо ли сви?

Кочопар Ту сва су браћа наша,
До врха јесте пуна једа чаша.

Вукан Смрт тиранији, у пакô нек оде!

Сви (дижући десну руку у вис).
Смрт тиранину — убици слободе!

(Одлазе десно).

ЗАВЕСА

ПЕТИ ЧИН

Дворана. На средини улаз, са стране још по један. Напред десно сто застрвен чаршавом и столица, напред лево један мањи сто и на њему мач. У десном углу велике завесе. Лево прозор. Јутро.

СЦЕНА ПРВА

Кнез стоји замишљен, наслоњен руком на леви сто, а у дубини код врата **I, II и III већник.**

I већник О драги, кнеже, наша дико мила,
Ти си баш моћан — наша власт и сила.
Па ипак, чуј нас, тебе старци моле,
Ублажи муке, тебе народ воле.
Скоро си, ето, Радошева сина,
Заштиту старца, јединога крина,
Бацити дао у тамницу доле,
Ал' послушај нас, већници те моле:
Детету прости, иструнуће тамо,
Ако га ми сад не спасемо само.

Кнез За злотвора мог молите ви сада,
Ал' времена се опоменте, када
Он поче бунит против мене људе,
Но би у томе среће врло худе,
Јер перјаници њега ухватише,
Трскама дотле по телу га бише
Док призно није.

II већник Заиста, кнеже, тако
Било је, али да сад није лако
Бедноме оцу, а ни јадном сину,
Баш истина је кô данак што мину.
Млад је још дечак, једва управ момак,
Једина нада, Радошев потомак.
Па зар је право да тај младић јадни,
Што оптужи га клеветник баш гадни,
У тамници ти труне млад и зелен,
Проводећ живот грчи него пелен.

Кнез На страну, старче, остави рачуне,
Ја тако казним оне што се буне.

III већник Знам, кнеже, али кад младић крив није,
Што да му се крв невино тад лије?
Клеветник црни подло тужи њега,
И тако младић труне ни са чега.
Могуће није да је што зло хтео,
Мада је дечак чудновато смео.
Да гаји злобу — своје жеље крије,
То могуће пак, кнеже, нигда није,
Јер Радошеви знају верни бити,
Они не смеју мисли своје крити.

Кнез Доста о томе! Показати свету
Хоћу, да свак ће пздисат у клету,
Ко жели кнезу своме да се свети,
То ће бар друге научит памети.

I већник Па ипак, кнеже, почекај, не суди,
Млађана душа за животом жуди.
Дозов га к себи, изпсуј, светуј — карај,
Радоша срце старога не парај.

Кнез (колеба се).
Добро нек буде, нека се дозове,
Видећете већ колко му кнез гове.

I већник (виче на лева врата).
Хеј, момче, момче, сиђ' се доле тамо,
Радошев синак нека дође амо. (Кнезу).
О хвала, кнеже, само тако, тако,
За остало све ићи ће већ лако.

Кнез Љуто се вараш већниче мој седи,
Тај младић ме баш кô крвника гледи.
И тако ми свег трпет то не могу,
Знај, увреди л' ме — отићи ће Богу.

СЦЕНА ДРУГА

Радошев син улази с лева обучен у властелинско руво, нешто блед, са ланцима на рукама и ногама, а за њиме два перјаника.

I већник (тихо)
О, јадан младић!

II већник (тихо)
Сама кожа, кости!

III већник (тихо)
Бог Предимире нека ти све прости!

Кнез (Радошевом сину).
До мог живота теб је много стало,
Није ли? ал' сад биће ти је пало
У моје руке.

Радошев син (горко).
Добро рече, кнеже,
Но погле овај ланац како стеже
Руке ми младе, моје слабо тело,
Што је још сада спремно за опело.
О, кнеже, славни, твоје је то дело,
Ти изврши то осветнички, смело. (с ватром).
Но нисам први што у залуд труне,
Тамнице твоје жртава су пуне;
Свакоме ти си подметнуо ногу,
Ал' време ту је да даш рачун Богу.
Од сваког ти си мисли своје крио,
Свакога ти си намучио, био —
Смејо се Богу, подсмевао људма,
Убијо децу на мајчиним грудма.
За тебе свето ништа било није,
Подло ти срце хтело је да пије
Крви пак само, а због гадне ћуди,
Страдаше жене, пострадаше људи.
Па зар ти ово јоште доста није?
Зар хоћеш да се невина крв лије
По целој земљи, о, крвниче клети,
Запамти да ће народ да се свети.

Кнез (који се за време његовог говора савлађује, тргне нож и прободе га.)
О умри, скоте, и путуј у пакô,
И остали ће проћи кô ти, тако.

Радошев син (падајући). Ох, проклет да си, тиранине, клети,
Народ ће теби грозно да се свети.
Памти, да народ светиће се створу,
Који му дивну упропасти Гору.
На душу твоју грех на грех се зида.
Анђео смрти с небеса се скида.
Не чујеш ли га како страшно јури,
И како души крвничкој ти журп?
Чувај се добро, пази на се.... пази.

Народна клетва тиранина гази.
Проклет да си.... проклет. (издане).

I већник О, да ужаса!

II већник (нагне се над Радошевим сином).
Издануо је! нема више спаса.

III већник О кнеже, кнеже....

Кнез Одласте ми с прага,
Овако биће спрана свака љага.
Одавде даље, гледат вас не могу,
И ви сте криви за несрећу многу.
(војници износе леш Радошевог сина).

I већник (полазећи тихо.)
О, силне крви што невино пада! (оде лево)

II већник (полазећи тихо)
Душману, Боже, ти са̂м суди сада! (оде лево)

III већник О невин, цвете — о, младости росне,
Та твоја смрт ће свакога да косне.
Из праха твога дух ће да се дигне,
Клетва ће наша злотвора да стигне.
Из крви твоје освета се рађа,
Која крвника посред срце гађа.
Из куће твоје, из народног гнезда,
Заблистаће се слободе нам звезда.
Пропашће крвник, спаса нема њему,
Смрт тиранији — слобода у свему!
(оде лево).

СЦЕНА ТРЕЋА

Кнез (сам) Глава ме боли, разум ми се мути,
Блесави деран не хтеде да ћути.
И право је тад да баш тога нема,
Који издају за свог кнеза спрема.
Ал' шта је све то наспрам мојих јада,
Зар је то нешто што крв туђа пада?
Срећу ми врати, ти, што горе седиш,
Ти што ми душу страхотамаlедиш.
Врати ми живот, јер ти тако хтеде,
Да догоди се ово што не смеде.
Ал, не, не, није — није ни све тако,
Тек треба сићи у живот — у пакô.

Све испитати и нађу л' се лажи,
Тад Предимире с њиме и њу смажи. (замисли се)
Не, не, то нећу, кривица је разна,
Постиће ће је откуп већ и казна.
Треба да умре од савести гриже,
Јер од најнижег створења је ниже.
Она не слути да знам ствари гнусне,
Она још љуби у мислима усне
Његове, али нећеш, нећеш дуго,
Проклета жено, бестиднице, куго!
Разбићу ти ту злочиначку слику,
Мислити нећеш о свом љубавнику.
Кукавним треба да свршиш животом,
Остатак дана завршиш за плотом.
Бедница ти си, беднија од зала,
Блуд те је твоја злочину и дала.
(виче на лева врата)
Хеј момче, момче, реци мојој жени,
Нек пожури се, одмах дође к мени.

(Перјаник се појави на левим вратима, поклони и оде журно десно.)

Никакву милост томе гадном соју,
Што љубав згази обилату моју.

СЦЕНА ЧЕТВРТА

Кнегиња (долази с десна).
Ти си ме звао, требам ти ја нешто?
Кнез Зашто те зовем не кри да знаш вешто —
Наши од сада путеви се двоје.
Кнегиња (изненађено).
Шта чујем? Не, не! (за се) Јадно срце моје!
Кнез Стидим се да сад о том с тобом зборим.
Кнегиња Боже!
Кнез С њиме ћу, жено, да се борим!
Одноћас нећеш више моја бити,
Од ноћас нећеш грехе своје крити.
Постала си сад милосница блудна,
Душа је твоја само блуда жудна.
Но памти добро: потоком крв лиће,
Саблазан ова уништена биће.

Кнегиња Смилуј се, смилуј, милостиван буди,
Саслушај, чуј ме, ничем се не чуди,
Душа се моја само за те боји,
Јер на бледом ти лицу сада стоји,
Да грозне мисли плаве душу твоју.

Кнез О не кри, жено, вешто мисо своју,
Јер ти не стрепиш рад живота мога,
Већ страхујеш рад љубавника свога.
Зар нисп знала да част каљаш моју,
Заклетву газиш, рушиш срећу своју?
Зар не знађаше да од блага тога,
Узимаш моје — вараш људе, Бога,
О, несрећнице!

Кнегиња Ја се силно кајем,
За мир твој ја ти живот ево дајем.
Веруј ми, чуј ме, мене душа боли...
(Пође му).

Кнез О натраг, жено, па се Богу моли!
Ничему ти се не надај од мене,
Презирем те сад — немам више жене.

Кнегиња (клекне).
Еј тешко мени, уби ме, ох, уби!

Кнез Смрт прашта грехе — жив је не изгуби
Не, не дам ти је!

Кнегиња О, колико скриви!

Кнез Устај, са тобом и твој грех нек живи.

Кнегиња Зар за ме нема опроштаја, спаса,
Зар не мож' чути више мога гласа?

Кнез Не! јер ти ниси учинити смела,
Оно што већ си доцне сама хтела.
Пустињом си ми срце направила,
Престала си ми бити драга, мила.
Љубав у мени убила си моју,
Светињу ти си погазила своју,
Сад имај снаге да преживиш, сносиш.

Кнегиња (устане).
Истина све је! Ти ужасно косиш.
Све подносићу ма ми срце пукло.
Ма ми се тело по прашини вукло.

Згрешила сам ти, ал' шта слаба могу
Да чиним, до ли да се молим Богу.

Кнез Пружала си ми срећу неизмерну,
И не знајући за љубав ми верну.
Но, нашто зборит о животу твоме,
Кад требало је мислити о моме?
Сакривала си мисли своје мукло,
Кушење велећ' у те се увукло.
А зашто творац даде нам моћ, вољу,
Од тога треба л' тражит' срећу бољу?
Ил' мислиш рећи, да у грешном часу,
Одолет ниси могла своме гласу?
Проклетство и срам на главу ти лепу,
Што не угуши саблажљивост слепу.
(Љубоморно).
Наручју идеш оног ком те гони
Страст, место да ти сузу око рони
За изгубљени живот, срећу милну,
Која носаше љубав тако силну.
Најцрње, жено, одело навуци,
Проклињи себе, смело срце туци,
Потражи Бога, жртве њему носи.
Милост за душу изгубљену проси.

Кнегиња Ти се на нешто страшно спремаш сада?

Кнез Не питај зато! шта ти на ум пада?
Знај само једно: бит његова нећеш,
Ма молбе своје Господу да крећеш.
Хоћу да вратим част ма шта ме стало,
Освету хоћу, па макар све пало.
Не покушавај о кајању снират,
Нити ми љубав силну пробуђиват;
Сарањена је, нестаје све тише,
Мртва је, и ја немам жене више.

Кнегиња (клекне).
Чуј, назови ме, реци, блудна жено,
Ал' саслушај ме, јер оружја ено —
(Покаже руком на леви сто).
Зло треба спречит — ја знам, ти ме волиш...

Кнез За милосников живот мене молиш?
А на мој, госпо помишљаше л' када?

Кнегиња Те грозне речи, тај говор што пада
На душу коју ужаси су стисли,
Ох, шта ми чиниш помисли, о, мисли.

Кнез Да л' помишљаше, ти, на мене тада,
Предајући се, усред овог јада,
Наручју другог, туђега човека,
Мишљаше л' на ме — шта мене тад чека?
Имаде л' права, ко ти даде власти,
Да љагу бациш старачкој ми части?
Не, не дирај ме, нећеш стићи мети,
Част збори срцу: свети се, освети.

Кнегиња Дакле смрт треба правду да изрече,
То је сад теби потребно, најпрече?
Ал' окани се, остави се смѐра̂,
Крв узрујана на злочин те тѐра̂.
Ма покајаћу сву кривицу своју,
Надокнадити верну љубав твоју. (Плаче)

Кнез Остав' се збора, зашто очи влаже,
Кад срце твоје љуто тебе лаже.
Разведени смо пред Богом и људма,
Ја више немам љубави у грудма.

Кнегиња И милости баш нема за ме више?

Кнез Пред светом наши греси се не скрише.

Кнегиња Онда да умрем — ја хоћу сад смрти;
Крв ће ти моја љагу с части стрти;
За њом сада моја душа жуди,
Страховит ти си, ти ми са̂м и суди.

Кнез О, од тога се не треба да бојиш,
Јер ти на празном згаришту сад стојиш,
На коме кука кукавица смела,
На коме нема ништа до пепела.

Кнегиња Осећам нешто грозно да предстоји,
Гроза ме хвата од тих речи твоји.
Разапињу те мисли — на зло гоне,
На пучину су отисле те оне.
Не напуштај ме, тебе руководи
Крвничка мисо, што нас у смрт води.
Ја осећам све, не вара ме слутња,
У души твојој страшна је помутња.
Крв је то што сад око твоје тражи,

Ал' чуј ме, љубав моја ће да блажи
Све боле твоје. (Ухвати се руком за срце.)
Ох, ал' грозно жеже,
А мисли твоје све од мене беже.
Мој глас се као у жагору губи,
Ох, та шта чекаш, уби ме, о, уби!
Тако је, госпо, нама нема спаса,

Кнез Плачи рад мојих оседелих власа
За мене живот нема више сласти,
Одужит морам јоште својој части.

Кнегиња И баш ни једне — баш ни једне речи,
За жену твоју што преда те клечи?
Ох, смрти дај ми, уби ме, не штеди.
(Онесвесне и падне на под.)

Кнез Све нас смрт чека — после нас све бледи.
(Оде лево замишљен.)

СЦЕНА ПЕТА

Урес (долази с десна опрезно.)
Тражих је свуда, ал' нać' се не може,
Где ли је само? (Окрене се и спази је.)
Ах, шта видим, Боже!
(Диже је и доводи до десног стола.)

Кнегиња Кога ти тражиш, ко си?

Урес Тебе тражим!

Кнегиња Та зар не видиш да мараму влажим
Сузама својим?

Урес То ме баш и боли,
Јер знам да тебе мој господар воли.

Кнегиња Ко?

Урес Човек кога твоје дражи прате...

Кнегиња Градислав! тешко срцима што пате.

Урес (Клекне пред њу.)
О, реци ми све шта је се то збило,
Мом господару неће бити мило
Кад чује ово.

Кнегиња Да ћу у гроб лећи,
Ох, не, не, никад — немој му то рећи.

Урес Учинићу све, но туга те мори...

Кнегиња Престани, момче, престани, не збори.
(Сећајући се.)

За њега може спаса још да буде. (Уресу.)
Градислав где је, је л' отишо куде?

Урес За сад је овде.

Кнегиња Овде! несрећниче,
Та његовог се живота то тиче!
Реци му да је у двору сад стега,
Нек отпутује — кажи му да бега,
Ма где нек иде, там на време стић' ће,
А остане ли убијен тад биће.

Урес Шта говориш то кнегињо?!

Кнегиња Ох, иди! (Покаже руком на леви сто.)
Оружја ено, изабранога, види!
Пожури само, ужасно предстоји,
Жури се, сећај вазда речи моји —
Кажи му да ја страхујем за њега,
Остане ли ту биће лишен свега.
Реци му да га ово жена моли,
Нек одмах бега ако је још воли.
Не могу више, издаје ме сила,
О, та где ли је негда срећа мила?

Урес Теби је ружно, ти посрћеш, Боже?

Кнегиња Жури, јер после доцкан бити може.

Урес (пољуби јој хаљину и оде журно десно.)

СЦЕНА ШЕСТА

Кнегиња (сама.)
О ти, што на ме ову казну прати,
Мог Градислава немој кнезу дати.
О учини то, зло нека се спречи,
Господе, почуј, грешне моје речи.
Смилуј се жени, која силно воли,
Која за живот милосников моли.
Спас само њему — овом младом бићу,
О силни, Боже, спас томе младићу.
(Оде десно.)

СЦЕНА СЕДМА

Кнез (долази с лева, за њим перјаник.)
Хајд, Градислава зови! (перјаник оде средином.)
И тај човек

Уби мој живот, уби срећу довек'.
Он, кога љубљах као брата мила,
Од ког ми душа ништа није крила.
За привржeност а и верност праву,
Ја га наградих, љубљах ову главу,
Која ми гадно, издајнички врати,
Незахвалношћу моје добро плати.
Да, у животу вазда тако бива,
Да онај кога љубимо баш скрива
Подлост и злобу — најгадније смере,
Ал' време ту је да се и част спере.
Некада бејах весео и смео,
Све добих оно што сам воло, хтео.
Цео ми живот беше мио тада,
Али зли људи убише ме сада.
Па и та жена што ми беше драга,
Лагала ме је, чинила се блага.
Љубила ме је уснама умилним,
И чинила ми живот лепим, силним.
И онда када на груди ми паде,
Мисао њена за другим тад стаде —
О бедни, створе, та то је зар хвала,
На моју љубав, што ти је све дала? (замисли се.)

СЦЕНА ОСМА

Градислав (појави се на средњим вратима. Уђе. За се).

Не донесе ми Урес од ње гласа.

Кнез (себи).

Пропало је све — нема више спаса!

Градислав (гласно).

Звао си, кнеже!

Кнез Звао?! јесте, хуло!
За непоштење твоје свуд се чуло.
Дела су твоја превршила меру,
Подлаче гадни, питкове и зверу!
Што сад чудиш као из далека
Томе? зар није звер онај што чека
Да туђе отме, да другоме шкоди,
И с туђом женом своју блуд да води?

Градислав (стоји блед, изненађен — за се).
Дакле је дозно, о, животе јадни!
Кнез Што сад не збориш, продржљивче гадни?
Зар је њих мало што баш годе страсти,
Што не презају нит се боје власти?
Хајде, повичи: Будалино, стари,
Преварен ти си, али шта то мари,
Та твоја жена — жена старог луде,
И створена је плен да људма буде.
О хајд, смејмо се, смејмо се у двоје,
Пустимо живот да он чини своје,
И он је смешан.
Градислав (горко).
О не, кнеже није!
Кнез Одговор твој је као ујед змије.
Јест! то је смешно, то светина иште,
Најзгодније је то за позориште.
Не гледа ли се човечја там слика,
Не чује ли се страховита вика,
Светине бесне — тога света који
За смех и спрдњу вазда готов стоји?
Зар преварен муж светини не годи,
Том свету, што ће сутра сâм да роди
Будалу сина или — или ћерку блудну,
Разврата пуну или страсти жудну?
Градислав Саслушај, кнеже, само речи моје...
Кнез Нећу да слушам изговоре твоје.
Шта ми сад смета да оружје јадно
Не пројурим ти кроза срце гадно,
Које у место вратит доброчинства,
Измисли гадна, паклена злочинства.
Па зар ти нађе огњиште ли моје,
Да протераш ту ниске страсти своје?
Градислав (приђе му).
Једну реч, о чуј, чуј ме, кнеже, само!
Кнез Не, не, ни речи, ни корака амо.
Да љубавну ти повест ваљда слушам,
О, несрећниче, та ја те се гнушам.
Ти све зло ово за мене и скова,
О, што не убих — не убих ниткова.

Са тебе треба гадно месо сећи,
Или те нагог на пламену пећи.
Мучит те силно, јер ти створи дело
Које је само учинити смело
Крвничко срце, које крвцу точи,
Лупешко срце, што лажно сведочи.
А сад нека ти сасвим буде знано,
Да дело ово биће крвљу спрано,
Јер срце моје за осветом гори,
Освету хоће — бол и јад га мори.

Градислав Саслушај, кнеже, то ме стаде скупо...

Кнез Не, не, ни речи, не говори глупо.
Клетва ће моја вечно да те прати,
Задовољења — твоја крв ће дати,
Јер ти се подло преварио мене,
Укравши срце мени драге жене —
О, убићу те, чу ли грозни, скоте,
Јер ти најдраже благо мени оте.
(Приђе левом столу и потегне мач на Градислава.)

СЦЕНА ДЕВЕТА

Кнегиња (појави се бледа с десна и грчевито стеже рукама завесе).

Градислав О, удри, кнеже, моји груди ево,
Умрло је све што сам негда снево.
О, удри, удри, мач твој нек ме смакне!

Кнегиња (ступи међу њих, кнезу.)
Не! мене уби, па ће да ти лакне!

Кнез (гурну је од себе Градиславу.)
Хајд, натраг, жено, па се Богу моли,
Ономе иди ког ти срце воли.
Живи у плачу, у пакленој стравн,
Клетва ће моја живот да ти смлави.
А осетиш ли кад самртне студи,
Поднеси смрти саблазне ти груди,
И реци: овде љубавник је много,
Уживо љубав забрањену строго.
(Она хоће да му приђе, он јој брани руком.)
Не прилази ми, залуд твоје чари,
Сад срце моје слабо за њих мари.

Тони у блато у ком си се скрила,
У ком би вазда сузе горке лила,
Да мене не би — о кнеза, будале!

СЦЕНА ДЕСЕТА

Вукан, Кочопар, Бранислав и два властелина с лева: Тома, Гоислав, Дамјан и два властелина с десна: Добросав, Грубеша, Жеговац и два властелина појаве се на прозору — сви са исуканим мачевима.

Доброслав Злотвори станте, станте, грозне хале!
Кнез (изненађен ставља се у одбрану лево, Градислав десно, а кнегиња између њих стоји бледа, непомична).
Кнез О, несрећници — о, крвници клети!
Тома Бог се сад, кнеже, нада тобом свети!
Градислав (укрсти мач са Гоиславом и прободе га).
Гојислав (падајући.) Проклет!
Вукан Смрт свима што нас даве, море!
Сви (дижући мачеве.)
Смрт тиранима, смрт кнезу од Горе!
(Навале са свију страна. Вукан и Кочапар убијају кнеза, Тома Градислава).
Кнез Ах! (падне.)
Градислав (падајући.) Проклет!
Кнегиња (збуњено.)
Помоћ... помоћ... нигде спаса...
Доброслав (прободе је.)
О, нећеш више ни ти пуштат гласа!
Кнегиња Ах! (падне).
Вук Победисмо горостасног лава!
Жеговац Злотвор је пао!
Сви (дижући мачеве.) Отаџбини слава!
Бранислав Господу хвала што слободу даде!
Сви Господу слава, тиранија паде!
Кочопар (кнезу.)
О, тиранине, проклет ко те роди,
Кужни дах ти сад не може да шкоди.
Нестаде крви из проклетих жила,
Нестаде доба тиранства и сила.
Доброслав (кнезу.)
Народ ће Богу грозне клетве слати!

Тома (кнезу).
Проклетсво неба вечно нек те прати!

Жеговац (кнезу).
Диже се робље испод свог синџира,
Слободу хоће, хоће само мира!

Тома Властели слава!

Бранислав Слава Српском роду!

Сви (дижући мачеве.)
Народу слава што љуби слободу!

ЗАВЕСА.

СТРАХ

ПСИХО-ФИЗИОЛОШКА СТУДИЈА

Постоје две врсте нервних процеса којима у свести одговарају непријатна осећања: смањивање енергије нервних органа испод обичне, нормалне количине, и гомилање њихове енергије изнад те обичне количине, — и две врсте нервних процеса којима у свести одговарају пријатна осећања: трошење обилне или нагомилане енергије ових органа и обнављање смањене, истрошене енергије њихове.[1] Сходно томе двојству својих физиолошких супстрата, показују и осећања (и пријатна и непријатна) двојаку природу. Непријатна осећања која одговарају смањивању енергије нервних органа, депресивна су (н. пр. осећање умора) и сасвим се разликују од оних што одговарају гомилању енергије, — која су експанзивна (нпр. гнев). Исто тако, пријатна осећања која одговарају трошењу обилне енергије нервних органа (нпр. радост), активне су природе, и разликују се од оних што одговарају обнављању исцрпљене енергије њихове (н. пр. одмор), која су пасивна. — Није тешко погодити од чега зависи интезитет осећања. У колико смањивање или гомилање енергије испод или изнад нормалне количине бива у већој мери, у толико су и непријатна осећања која одговарају овом процесу, интензивнија; и исто тако, у колико се обилнија енергија троши и одваћује, или у колико се исцрпљенија енергија обнавља, у толико су пријатна осећања која овим процесима одговарају, интензивнија. — Не мање је јасно и то да обимност и квантитет осећања зависи од тога

[1] На који начин ови процеси одговарају осећањима, и у опште какав је однос између психичких и нервних појава, ми смо говорили једном ранијом приликом. В. „Дело“, 1904., јан. „Осећање природе.“

да ли су нервна стања и процеси који осећању одговарају, распрострти на већу или на мању масу нервних центара. Радост је нпр. обимније задовољство него осећање слаткога, ма да ово може бити интензивније; и то је због тога што нервни процеси у радости обухватају много већу масу нервних центара него нервни процеси при осећању слаткога, где су ови ограничени на неколико нервних центара и нерава који су слатком супстанцијом надражени. Тако је и непријатно осећање гнева обимније од непријатног осећања свраба, пошто у првом случају односно нервно стање обухвата пространу масу нервних центара, а у другом само нерве и нервне центре који су у вези с местом које нас сврби. — Да ли ће осећање бити локализовано и односити се на неки део тела („физичко осећање"), или ће бити духовно, невезано ни за који део тела, то зависи од тога да ли је јављање нервних процеса који му одговарају, везано и за неку специјалну групу нерава или само за нервне центре. Тако је осећање слаткога, осећање свраба или осећање љутога локализовано за онај део тела на који се односе надражени нерви, док су радост, гнев и емоције уопште, духовна осећања, која се, супротно чулним осећањима, не односе ни на који део тела, и не везују ни за коју нарочиту групу нерава, — Напослетку, јасно је и то да ће трајање осећања бити веће или мање према томе колико буде трајало нервно стање које му одговара.

Ово су општи психо-физички закони који важе за квалитет, интензитет, квантитет, локалитет и трајање сваког осећања. И ма да њихову јасност и извесност, њихово слагање с фактима, осећамо непосредно, без нарочитог доказивања, ипак праву потврду и верификацију њихову не бисмо могли добити док их не оверимо анализом сваког појединог осећања. По самој природи својој, тврђења која се тичу везе између психичких и физичких појава, не могу се извести дедуктивно ни из какве општије било психичке било физичке истине. Њима је једина потврда слагање њихово са свима посматраним фактима. С тога ми, ради објашњења осећања страха, провизорно усвајамо ове законе, — с намером да их на свима, или бар свима важнијим врстама осећања оверимо. Нама је немогуће да објашњавамо особине појединих осећања, док не поставимо законе: од чега те особине зависе? А не можемо ове законе утврдити и оверити док њима не објаснимо оне особине код сваког поје-

дипог осећања. Једини је, дакле, излаз да их провизорно усвојимо, ослањајући се на њихову непосредну извесност, па да објашњавамо једно по једно осећање утврђујући тиме и саме законе. — Овом приликом, ми ћемо се задржати на осећању страха.

Страх је непријатно осећање изазвано представом могућег зла или трпљења. Његове психолошке особине најбоље ћемо уочити ако га упоредимо с другим непријатним осећањима. Тако на пример, кад га упоредимо с чулним осећањима која имамо кад се убодемо иглом, кад опечемо језик или кад чујемо какав интезиван, непријатан звук, опазићемо да је страх редовно пространије, обимније трпљење, ма да је по интезитету обично слабије од чулних трпљења; уз то се чулна осећања увек односе на какав орган, на какав део тела, те их осећамо као бол на руци, бол на језику или као „парање ушију,“ док је осећање страха духовно трпљење, емоција, и не односи се ни на који део тела. Упоредимо ли пак ово осећање са гневом видећемо да су то две са свим супротне врсте непријатних осећања, прво — депресивно, угушујуће, а друго — експанзивно, узбуђујуће.

Нервно стање које одговара страху јесте смањивање енергије малог и великог мозга испод нормалне количине (по томе је страх непријатно осећање). Упоређено с нервним стањем које одговара гневу, стање у страху разликуја се тиме што се оно прво састоји у необичном гомилању, а ово друго, као што поменусмо, у необичном смањивању нервне енергије (по томе је страх, на супрот гневу, депресивно непријатно осећање). Упоређено пак са сличним нервним стањима, са стањима која се такође састоје у необичном смањивању нервне енергије, оно се разликује: прво, тиме што докле се при убоду иглом, н. пр, смањивање енергије ограничава на неколико нерава и нервних центара који су убодом интензивно надражени, и с тога уморени и исцрпљени, дотле у страху оно (смањивање енергије) обухвата од прилике од прилике цео мали и велики мозак (отуда је страх обимно трпљење); и друго, тиме што смањивање енергије у страху није везано за неку специјалну групу нерава као што то бива кад опечемо језик, или кад убодемо прст иглом (отуда се трпљење страха и не односи на неки нарочити део тела, — духовно је, дакле).

Потребно је, према томе, да покажемо да је осећање страха праћено смањивањем енергије малог и великог мозга испод нормалне

количине, па да нам према оним општим законима које мало пре изнесмо, буде јасно зашто је оно непријатно, депресивно, обимно и нелокализовано (духовно).[1] Али пре него што бисмо то учинили, прегледајмо прво како је ово смањивање енергије при осећању страха уопште могућно. Или, пошто је страх изазван представом могућног зла или трпљења, питање би се могло и овако поставити: како је уопште могућно да специјални нервни процес који одговара представи могућног трпљења, изазове смањивање енергије малог и великог мозга, које одговара осећању страха?

Енергија ма ког телесног органа јесте његова подобност да изврши известан рад, извесну функцију. Ма каквим хемиским процесом примали и губили органи ту своју подобност за акцију, или енергију, њен квантитет зависи само од две околности: прво, у којој мери они примају енергију (из њеног општег резервоара — крви) и друго, у којој је мери, својом акцијом, троше. У случају који је пред нама апсолутно је немогуће претпоставити да би енергија малог и великог мозга била утрошена прекомерном акцијом ових органа, јер је баш нарочита одлика страха у томе што функције интелекта и воље, као што ћемо видети, ослабе и не дејствују ни као обично. Једино је дакле могућно да је примање енергије (из њеног општег резервоара) у овој прилици отежано, и да су путеви којима она долази, затворени.

У ствари, скупљањем крвних судова малога и великога мозга, у страху то и бива. Нервни процес, дакле, који одговара представи могућег трпљења, изазове надражење вазомоторних нервних центара[2] тако да ови произведу скупљање крвних судова у мозгу и у организму уопште, које је, разуме се, праћено смањеним притицањем крви, и опадањем енергије испод нормалне количине у органима чији су крвни судова скупљени.[3]

[1] Интензитет и трајање су код страха, као и код осталих осећања, променљиви, и о њима ћемо говорити кад буде реч о релативности страха.

[2] Вазомоторним се називају они нервни центри који преко својих нерава управљају ширењем и скупљањем крвних судова.

[3] Примерима сличне рефлексне функције вазомоторних центара, Физиологија обилује. Тако, чим се неки мишић контракује, чим нека жлезда лучи свој сок или ма који орган функционише, надражаји тиме произведени, изазивљу преко вазомоторних центара ширење његових судова и крв му обилније притиче. Тако и интензивне болне сензације имају тенденцију да преко

Факта која показују скупљање крвних судова у појединим деловима организма, многобројна су и очевидна. Уплашен човек побледи, лице му изгуби крви и руменила нестане. Код кокошака побледи креста, кад ћурака вратна кожа, а код других неких животиња, н. пр. код питомих зечева, унутрашња ушна покожица. Да су то последице скупљања ситних артерија, једва је потребно и помињати. Контракција судова понекад је тако интензивна да се поједини телесни органи, изгубивши на тај начин много крви, знатно смање по запремини. Мосо помиње случај с неким човеком који је једном у страху приметно да му се свлачи с руке прстен који је иначе само с тешком муком могао скинути. Прављени су и експерименти справом познатом под именом плетисмограф, који показују да се у страху запремина руке и ноге смањи. Контракција крвних судова у страху потврђује се и ширењем зенице и костреќењем длаке које се тада опажа. „Ја сам посматрао, вели Мосо, да кадгод се судови контракују, зеница се шири, и обратно“. Исто тако, „кад год се крвни судови скупљају, па ма шта било томе узрок, кожни мишић се контракује и длаке се костреше.“[1] Кусмаул пак из својих експеримената приметио је да се по ширењу зенице може познати скупљање крвних судова у мозгу.[2] Живље и јаче куцање срца, које је тако карактеристично за осећање страха, последица је опет истог узрока, скупљања готово свију артерија у организму: јер услед тога скупљања срце је принуђено да развије више енергије да би крв могло утерати у артерије. То бива (рефлексним путем) скоро увек кад се већи део артерија контракује; али кад је контракција сувише дуга или сувише интензивна, нерви који то потенцирање срчане радње изазивљу, брзо се уморе, и срце онда куца слабије.[3] Језа коју осећамо у страху потиче опет због контркције ситних артерија, пошто се

вазомоторних центара изазову готово општу контракцији крвних судова. Исто тако и материје кисела укуса, надраживши наше нерве изазову инервацију вазомоторних нервних центара тако да ови произведу ширење крвних судова у језику. Fredericq et Nael, El. de Physiologie humaine.

[1] Mosso, La peur, 1902, p. 68, 73, 123, 140.

[2] Wirchow, Handbuch der Pathologie und Therapie, Bnd, IV. Abth-I. p. 354. Успорено дисање, којим се страховање одликује, нарочито је у вези с контракцијом судова у централном нервном систему, и Фере вели (Path. des emotions. p. 182.) да се оно менифестује у свима случајевима нервне депресије.

[3] Vulpian, Leçons sur l'appareil vaso-motaur, vol. I. p. 367.

тиме, као што примећује Lange, знатна количина крви повуче са површине тела, а с њоме и топлота. („Сав се охладих“). Отуда и зној који се тада лучи јесте „хладан зној.“ Остале жлезде, н. пр. дојке, пљувачне и стомачне жлезде, услед судовне контракције и недовољног притицања крви, и не луче свој сокове: млеко усахне за време страха, уста се осуше услед оскудице у пљувачци, и апетит се изгуби. Контракцију крвних судова у мозгу, који је обмотан костима лубање, није лако непосредно опазити. Али један факат (осим ширења зенице) ипак је јасно показује. Код одојчади, наиме, опажа се за време страха извесно угибање горњег, меканог дела лубање које наговешћује да су крвни судови мозга контраковани, и да је тиме, услед знатног повлачења крви, обим и запремина мозга смањена.[1]

Нема сумње, читаоцу су већ досад навођена факта у колико она показују да као год чело, образи и усне тако и мозак у страху побледи и изгуби крви, — већ то, велим, могло му је у неколико посведочити да је осећање страха одиста праћено смањивањем енергије малог и великог мозга. Излагање пак које непосредно следује, надамо се да ће то до очигледности показати: најпре за моторне нервне центре (органе воље), па онда за сензитивне (органе интелекта).

Оскудица енергије моторних нервних центара опажа се по тешкоћи и слабости њихове акције. Код уплашена човека покрети су непоуздани, ноге клецају, руке дрхте и мишићи уопште олабаве. Код паса, уши оклемпаве, реп се спусти и цело тело добије снужден изглед. Предмет који се држи у руци, врло често се испусти у страху: мишићи на лицу постану лабави, вилице се опусте, и лице добије мало издужен изглед. Глас ослаби или се сасвим

[1] Ми смо, поводом овога, експериментисали на животињама, и приметили смо да им је температура главе у страху смањена: очевидно, због слабијег притицања крви. Међутим, Анџело Мосо, у своме познатом делу о страху, вели да је ово осећање, а тако и сва остала, праћено хиперемијом мозга, и као доказ наводи то што је код неког свог болесника који је имао отворе на лубањи, приметно јаче притицање крви кад му је чињио опорније примедбе (p. 56). Његово је мишљење усвојио после и Фере у своме делу Pathologie des emotions (p. 475). Ми ћемо овде приметити то да је не само несигурно него и савршено невероватно да се случај, на који се Мосо ослања, односно на осећање страха; и баш то што писац дела Sulla cirkolazione del sangue nel cerello није могао да нађе бољи пример за своје тврђење, могло би нас можда још више утврдити у нашем мишљењу.

изгуби: „занемимо од страха".[1] Више активне одлике, као одлучност, хитрина, енергичност, присебност сасвим су парализане у страху. Неодољиво избацивање екскреција потиче такође услед олабављености односних мишића. И дрхтање, које је карактеристично за страх, означава опет оскудицу енергије, јер га увек видимо у случајевима исцрпљености: у старости, после дуге болести, после јаког умора, у меланколији и т. д. — Једино рефлексне функције (несвесне радње и покрети) остају у страху недирнуте; шта више, оне су тада интензивније. Али то не само што није у супротности с тврђењем да је страх праћен смањивањем енергије малог и великог мозга, него је, као што ћемо видети, нов доказ за ово тврђење.

Оскудица енергије сензитивних центара (органа интелекта) опажа се по неспособности за размишљање, по нејасности и слабом интензитету представа (изузев представу опасности која је страх изазвала), по тешкоћи с којом се представе јављају, и најпосле, по нејасности и слабијем интензитету самих опажања. Експериментисањем је наиме потврђено да су опажаји чула вида за време страха нејаснији и непоузданији но обично. Ослабелост интелектуалних моћи у страху још се јасније опажа кад се упореди, на пример, с оном елеганцијом духа, с оним обиљем представа и лакоћом мисли коју имамо у радости. Уплашен човек неспособан је за најобичније мишљење, не може да израчуна ни најпростији рачун, не уме да се помогне ни у врло простим ситуацијама, и заборави и оно што иначе изврсно зна, (заборави н. пр. где су врата). Напослетку, у најопаснијим случајевима ишчезава понекад сваки свесни садржај, наступа несвест.

Смањивање енергије малог и великог мозга огледа се и у појачању рефлексних радња, које мало пре поменусмо. У Физиологији је врло познат факат да кад год се мозак уклони или његова акција ослаби, рефлексне радње добију више маха и снаге. Тако су експерименти чињени на обезглављеним животињама, показали да су рефлексне радње кичмене мождине у том случају два пут интензивније. Исто тако у сну, за тим код новорођенчета, код најнижих животиња и уопште у свима случајевима где је контролни утицај мозга над радњом нижих

[1] Дешава се да се под утицајем страха изгуби одједном употреба више чула, и моћ говора и памћење. В. Féré, Path. des emotions, p. 406.

нервних центара недовољан или никакав, — рефлексне радње излазе јаче на видик. „L'influence du cerveau, вели Клод Бернар, tend donc à entraver les mouvements reflexes, à limiter leur force et leur étendue". Отуда и у страху, кад се енергија малог и великог мозга спусти испод нормалне количине, ове појаве се нарочито истичу. Тако разгораченост очију, уздигнутост обрва, трзање и разни грчевити покрети руку и тела који су за разне случајеве страха карактеристични (нпр. избацивање руку испред себе или више главе као кад се спречава нека опасност) јесу чисто рефлексне радње и покрети, и врше се несвесно и неодољиво. И евентуална непомичност и укоченост, или очајно бежање и запомагање врше се такође нехотично и неодољиво. Што најбоље показује да су и бежање и разни грчевити покрети и радње које код уплашених видимо, рефлексне природе, то је што се врше и онда кад су савршено бескорисни. Миш и по стоти пут покушава да побегне из мишоловке. Дављеник се у своме страху и за сламку хвата. Човек који би био затворен у кући која гори, чинио би и најлуђе покушаје да из ње умакне. Кад се велике зграде запале, људи се угушују на излазима од силне навале; никакви разлози не могу их тада уздржати од препагљења бежања, јер они и не трче вољно, него неодољиво, инстинктивно. — Због тога су све ове радње и покрети тако импулсивне и грчевите, јер кад би вољне биле, оне не би могле имати толико жестине. Вољне радње у страху уопште су ретке, а уколико их има, оне су без енергије; само су рефлексне, интензивне и силне: из разлога које смо напред поменули. Таквим рефлексним процесима има да се припише и перзистенција представе могућног трпљења, као и фиксирање предмета од којег се плашимо; јер и то није вољна радња. Оба ова процеса врше се с необичним интензитетом, слично осталим рефлексима у страху, због чега представа могућег трпљења прелази понекад у праве халуцинације, или се са спољним опажањима претапа у фантастичне илузије, као кад нам се сенка на месечини учини као живо створење, или кад нам жбуње у помрчини изгледа као прикривен човек. — Ово потенцирање нижих активних моћи чим више активне моћи ослабе, види се још у једној врсти појава. Зна се да идеја покрета и и акције уопште има тенденцију да се оствари, да се реализује, да пређе дакле у сам покрет или акцију. У нормалном стању, ова тенденција, као нижа активна подобност, не избија много

на видик. Али у страху, кад више нервне центре захвати анемија, она постаје нарочито интензивна, и манифестује се у оној занимљивој појави кад животиње из превеликог страха да не допадну чељустима свога непријатеља, саме трче у уста непријатељу, кад нас страх да не паднемо у неку провалију, привлачи самој провалији, и кад нас непрекидно страховање и помисао да не учинимо неку погрешку, нагони да у њу упаднемо. У свима овим случајевима, помисао да чинимо нешто што је врло опасно, постаје веома интензивна, а њена тежња да се реалише и оствари, (услед парализе виших активних моћи) добије толико маха да производи релултате какве напред наведосмо. Слично томе бива и при идеји да не можемо нешто урадити што би нас спасло из опасности. Тако помисао нпр. да нећемо моћи бегати или запомагати, одузме понекад у опасности снагу за бежање и запомагање.

Све ове манифестације страха психичке и физичке, видели смо, јасно показују да је ово осећање праћено смањивањем енергије малог и великог мозга испод нормалне количине. Али то се види не само по манифестацијама страха, то показује и сличност страха са стањима која се такође одликују оскудном енергијом мозга, и супротност страха са стањима која се одликују обилном енергијом мозга, и напослетку, то показују и појаве које наступају после страха.

Од стања која се одликују оскудном енергијом мозга, поменућемо меланколију, која је, као што је познато, праћена анемијом централног нервног система.[1] У меланколији и памћење и мишљење и вољне радње ослабе и малакшу. Покрети постану спори, непоуздани и без снаге, ноге се једва подижу при ходу, глас је ослабљен, а говор монотон и спор. Дрхтање и склоност к зевању познати, симптоми умора и малаксалости, јављају се такође.

Меланколија се пак одликује осећањем сличним страху (непријатно, депресивно, обимно и нелокализовано) и разликује се од овог, осим по начину јављања и трајању, поглавито тиме

[1] Као потврду навешћемо једно место из Крафт-Ебингове Психијатрије: Jn gewissen melancholishen Erkrangunszuständen... handelt es sich offenbar um neuropathische Jnnervations-zustände der Arterien und damit gesezte Ernährungsstörungen (Anämie) der Hirnrinde...“ p. 139.

што, обично, није праћена интензивном и перзистентном представом могућег трпљења.[1]

Докле меланколију прати оскудица енергије централних нервних органа, дотле познато стање узбуђености, изазвано алкохолним пићима, прати обилност енергије ових органа. Мешајући се с крвљу алкохол јој модифицира састав, и она тако измењена утиче на возомоторне центре, који су за промене у саставу крви нарочито осетљиви, те ови производе ширење крвних судова и обилније притицање крви како нервним тако и осталим органима. Отуда се опажа тада извесан сувишак енергије у централном нервном систему. Органи интелекта и воље прораде живље. Идеје теку лако, језик се одреши и најћутљивији почне говорити. Покрети постану живљи, очи се засијају и лице оживи. Певачи добију гласа и снаге за певање, а понеки писци инспирације. Људи пак уморни и исцрпљени, и они који се рђаво хране, осећају се окрепљени и освежени. (Отуда је алкохолизам тако неизлечив код најнижих радничких слојева). При обилнијој употреби алкохолних пића, изливи енергије постају неправилни и нерегулисани, али у толико буjнији. Напит човек виче, пева и игра; разбија околне ствари, скаче, млатара рукама и т. д.

Антагонизам између овог стања и страха, познат је свакоме. Он се не огледа само у томе што алкохолна пића изазивајући ово стање, одгоне страх и храбре човека, него и у обратном факту, што страх кад је довољно интензиван, може да истрезни.

Потврду да је страх праћен смањивањем енергије малог и великог мозга налазимо, као што рекосмо, и у ономе што бива после страха. Кад с одклањањем узрока који га је произвео, уклонимо осећање страха, онда нам лакне: осетимо извесну пријатност сличну оној коју осећа уморан човек кад седне да се одмори и да дахне душом. Ова је пријатност потпуно разумљива ако се сетимо шта бива у нервном систему када контраковање крвних судова попусти и престане. Крв почне понова у довољној мери обливати нервне органе, и у њима се

[1] Фере у своме делу Pathologie des emotions, p. 351, нарочито наглашује сличност физиолошких процеса у страху и меланколији: „Analogie de l' aspect physiologique des différentes formes de la peur qui varie du soupçon jusqu' à la terreur, et des différentes formes de mélancolie, s'impose particulièrement à l' observateur“.

стане повраћати и обнављати изгубљена енергија, — чему, према општим законима осећања, одговара пријатно осећање (пасивно пријатно осећање).[1] — Кад околности постану такве да је могуће веровати да се зло које је страх изазвало, неће догодити, онда настаје делимично отклањање страха, *нада*, скопчано с делимичним престанком судовне контракције. И као год што је повраћање изгубљене енергије код наде непотпуније него при коначном отклоњењу страха, тако је и пријатност наде мање потпуна и мање чиста него пријатност коначног отклањања страха. Нада је дакле мешовито осећање којем одговара делимично обнављање страхом смањене енергије, и садржи у себи пријатности у толико у колико је смањена енергија обновљена, а непријатности (то је она примеса страха која је саставни део наде) у толико у колико енергија још остаје смањена и оскудна. На супротном крају сензибилитета, да се тако изразимо, *нади* одговара друго мешовито осећање, *жеља*. И као год што је делимично обнављање исцрпљене енергије физиолошки супстрат наде, тако је делимично трошење нагомилане енергије физиолошки супстрат *жеље*.

Сва ова факта која смо досад навели, утврђују, као што смо видели, до очигледности да је осећање страха праћено смањивањем енергије (малог и великог) мозга испод нормалне количине. То пак кад знамо, онда је према општим законима осећањâ, јасно због чега је страх непријатно, депресивно, обимно и нелоказивано осећање. *Депресивно-непријатно* је, дакле, због тога што одговара смањивању енергије; *обимно*, због тога што то смањивање енергије обухвата цео мозак; а *нелокализовано*, или духовно, због тога што сам тај процес није везан ни за какву специјалну групу нерава.

Међутим, досадашњим излагањем — коме је било циљ да објасни **особине** осећања страха — ми смо готово узгред постигли још једну ствар: објаснили смо и сâмо **јављање** овог осећања. Показали смо да представа могућег трпљења, или управо, физиолошки супстрат ове представе, проузрокујући надражење вазомоторних центара и скупљање крвних судова у мозгу (као

[1] Кад је страх био врло интензиван или дуг, човек се пошто прође опасност осећа уморан: услед дуге и интензивне анемије, енергија нервних органа сувише је исцрпљена. У тренутним пак опасностима, кад страх престане, осећа се топлина по телу; то је отуда што се крвни судови рашире, и крв (која осим хране разноси и топлоту по телу) обилније притиче органима.

и у осталим органима), изазивље смањено притицање крви и опадање енергије испод нормалне количине код овог органа, чему, према оним општим законима, одговара извесно непријатно, депресивно, обимно и нелокализовано осећање, које ми називамо страх. У прилог томе изнели смо две потврде: једну посредну, показујући да је други начин — смањивање енергије трошењем — немогућ, и другу непосредну, показујући да се у страху одиста опажа скупљање крвних судова у организму. —

Као што смо видели, има три главне и непосредне погодбе за јављање ове оскудице у енергији малог и великог мозга која одговара осећању страха: две су физиолошке, представа могућег трпљења (односно физиолошки процес који одговара овој представи) и инервација вазомоторних центара (са судовном контракцијом), — и једна (најнепосреднија) анатомска, а то је сам мозак. Те исте чиниоце ми ћемо сад имати у виду објашњујући и зависност или релативност страха према различитим приликама и околностима, објашњујући развиће овог осећања, опште и индивидуално, и објашњујући аномалије његове.

Релативност осећања страха условљена је релативношћу и варирањем његових чинилаца (фактора): представе могућег трпљења,[1] вазомоторне инервације и малог и великог мозга.

Представа већег могућног трпљења изазива већи страх, и исто тако, представа вероватнијег, могућнијег, трпљења изазивље већи страх, — и једна и друга, разуме се, само на тај начин што изазову јачу вазомоторну инервацију и јаче скупљање крвних судова у мозгу, које је праћено већим смањивањем енергије. Због тога све што чини да опасност (дакле могућно зло или трпљење) изгледа већа и вероватнија, појачава осећање страха, и потпомаже интензитет и перзистенцију представе опасности у свести. Отуда је нпр. незнање, које је тако згодна подлога лаковерности, веома повољно за осећање страха. Обратно пак, кад је опасност незнатна или невероватна, кад се очекује тек у далекој будућности или кад се лако може спречити и отклонити, а нарочито кад смо је већ неколико пута отклонили, онда је страх незнатан или никакав, а представа саме опасности не одржава се упорно у свести. Тако и кад догађаји или поступци од којих се плашимо, прођу неко-

[1] Представа могућег трпљења значи овде редовно представу или идеју некаг будућег зла или трпљења у коју ми мање или више верујемо.

лико пута без рђавих последица, веровање у опасност престаје а с њиме и страх од односних појава или поступака. — Све што може да спречи или уклони представу могућег трпљења (представу опасности), отклања и осећање страха. Отуда деца, неспособна много штошта да схвате, остају наивна према неким опасностима које одраслога натерују у страх. Отуда и то да у великим опасностима, које обузму сву пажњу, и тиме истисну из свести представе мањих опасности, — видимо како велики страх истискује мали страх. На сличан начин, људи јаке воље, који се одликују снажном пажњом, управљајући интензивно своју пажњу на оно што раде, могу да истисну из свести представу опасности, насупрот свем њеном упорном одржавању, и да се одупру осећању страха. Отуда људи слабе воље и деца и, у извесној мери, женскиње, који те снаге мање имају, лакше подлежу овом осећању. Па и један исти човек према активнијем или пасивнијем расположењу, с неједнаком му се снагом одудире. — Напослетку, од трајања и одржавања представе опасности у свести, зависи и трајање самог осећања страха. У трепутним опасностима јавља се трепутан страх, на пример: кад поред нас изненада projуре кола. У опасностима пак које из раније очекујемо, осећање траје дуже и јавља се чешће. Према осцилаторној природи саме пажње, представа опасности не може непрекидно да перзистира у свести, него се периодички јавља и ишчезава из ње, због чега се и само осећање јавља периодично. И у колико опасност постаје ближа и вероватнија, у толико су осећање и представа која га је изазвала, интензивнији и перзистентнији, а тешкоћа да им се одупремо, у толико већа.[1]

Релативност возомоторних функција, као што рекосмо, такође је један узрок релативности страха. Тако све што подстиче возомоторне центре на изазивање судовне контракције, потпомаже осећање страха; а све што их подстиче да изазивљу ширење крвних судова, спречава ово осећање. Отуда духовна и физичка трпљења, која, као што је познато, имају тенденцију за изазивање судовне контракције,[2] — потпомажу осећање

[1] Отуда док је опасност још далека, нама понекад изгледа да страх можемо савладати, па кад се она приближи, храброст ишчезне.

[2] Интензивни болови нпр. изазивљу тако исто бледило, хладан зној, духовну и физичку малаксалост и т. д., — као год и страх.

страха. Због тога је претња много јачи подстрекач страха кад је праћена и каквом претходном, делимичном казном, кад је дакле страх праћен и каквим актуелним трпљењем. Отуда и у рату, у приватном животу и у политици, велики губици и неуспеси (као духовна трпљења) убијају храброст код човека, и чине га плашљивим. — Обратно пак, алкохолна пића која вазомоторне центре подстичу на ширење крвних судова, спречавају осећање страха. Исто тако гнев, који је као што ћемо другом приликом видети, праћен ширењем крвних судова, у супротности је с овим осећањем. Гневан човек „не гледа на страх“, и срља у опасности на које се иначе не би могао усудити. — Експерименти чињени на жаби показали су да кад се неки моторни нерв подвргне врло слабој електричној струји, која но може да произведе никакво мишићно контраковање, па се та струја постепено и равномерно појачава, онда она може постати врло јака, а да не произведе никакав покрет и никакву мишићну контракцију; међутим, и мање јака струја кад се на једаред пусти, може да изазове покрет.[1] На сличан начин и инервација возомоторних центара, кад је изненадна и нагла, изазивље много јачу контракцију крвних судова. Отуда опасност, кад је изненадна, подстиче већих страх него кад се још раније предвиди. — Према добу живота, а свакако и према индивидуалним разликама, крвни судови се с различитом лакоћом шире и скупљају. „Не опажате ли, вели један физиолог, да се за време шетње деца зацрвене на сунцу више но младићи, а ови више но мајке и старци?“ Исто тако и под утицајем осећања у младости се много лакше мења боја на лицу, много се лакше бледи и румени, него у старости. Ова већа тешкоћа да се изазове судовно ширење и скупљање, која се опажа са све већом старошћу (па потицала она услед слабије возомоторне инервације или услед смањене еластичности крвних судова) — важи, разуме се, и за крвне судове мозга. Према томе и њихова контракција, — а она условљава и осећање страха — при иначе једнаким околностима, лакше се може изазвати у млађим годинама него у старијим. Због тога су стари људи и жене према страшним призорима мање осетљиви него млађи, а ови мање него деца. Тако према призорима који су скопчани са смртним случајевима, старе жене остају неосетљиве (присуствују

[1] Mosso, La peur, p. 31.

умирању, купају мртваца, облаче га и т. д.), док младе беже и не смеју за гледају.[1] Деца пак која према овим појавама истина не осећају страха, јер их не схватају, показују се у другим приликама још далеко осетљивија за страшне призоре. — Напослетку, поменућемо још овде да вазомоторни центри под утицајем једне дражи не могу непрекидно одржавати крвне судове у стању контракције. Стање ово може трајати само извесно ограничено време и онда престаје.[2] Кад уђемо у неки простор с нижом температуром, крвни судови се контракују и ми осетимо језу; али после извесног бављења у томе простору, престане и судовна контракција и језа: навикнемо се на ону температуру. Тако исто бива и са судовном контракцијом у страху. Отуда при непрекидном очекивању опасности, ми се бојимо само извесно време, па онда „утрнемо", и више не осећамо страх: контракција крвних судова у мозгу престане. Људи који су ратовали, често причају како фијукање танади најпре за неко време улива страх, па после постане сасвим обично и индиферентно, баш кад тане и врло близу прозуји. Тако и радници на високим грађевинама, чији је посао скопчан с непрекидном опасношћу, имају страх само с почетка, док се не навикну, па после и не мисле о опасности: јер с престанком страха, престаје и перзистенција представе опасности.

Мали и велики мозак јесу непосредан узрок релативности страха у колико су код разних специја и код разних индивидуа — неједнаке величине. Каогод што је трпљење страха тим интензивније што је енергија више смањена, тако је оно у толико обимније у колико та оскудица енергије захвата већу масу нервних центара. Према томе, у колико су код појединих анималних врста мали и велики мозак већи и развијенији, у толико је трпљење страха код њих обимније. —

Еволуција и постанак страха зависи од егзистенције и еволуције опет истих фактора: представе могућег трпљења, вазомоторних функција и мозга. Онде где нема једног од ових

[1] Ми смо чинили и једну малу анкету код старих жена и људи и готово сви су нам одговорили да су се у млађим годинама лакше плашили.

[2] „Les actions vaso-constrictives ne peuvent pas être non plus entretennues d'une façon continue ...c'est en vain qu'on laisse les excitateurs en contact avec le cordon nerveux, la constriction vasculaire cesse peu à peu et les vaisseaux reprenent au bout de peu de temps, leur calibre primitif". Leçons sur l'appateil vasomoteur, par Vulpian, tome I, p. 253.

фактора, нема ни страха. Према томе, код најнижих анималних врста, код протозоа, целентерата, ехинодермата и т. д. (као и код одојчета у првим данима), осећање страха и не постоји. Место тога они имају мање или више комплексне, рефлексне и инстинктивне покрете који су потребни за одржање њихова организма. Као год што код нас махање руком према лицу не изазивље страх него рефлексно затварање трепавица, тако код ових животиња опасности уопште, не изазивљу смањивање енергије малог и великог мозга, јер оне и немају мозга, — него рефлексне радње и покрете који су за дате прилике целисходни. Страх као емоција, као непријатно осећање коме одговара смањивање енергије малог и великог мозга, изазвано (преко вазомоторних центара) представом могућег трпљења, — могућан је тек онда кад постоје крвни судови, вазомоторни центри и мали и велики мозак; а то су погодбе које су тек код антропода и виших молуска унеколико задовољене. Али ни то није довољно. Потребно је, осим тога, да постоји и веза између представе могућег трпљења и специјалне вазомоторне инервације која изазивље анемију мозга. Јер, свакако, једва је потребно и помињати да свака представа не изазивље ову инервацију, те је потребно специјално објашњење: откуда представа могућег трпљења (односно, физиолошки супстрат ове представе) има ту везу с инервацијом вазомоторних центара.

Објашњење је овде могуће само једно: природном селекцијом. Животиње код којих је ма колико и ма на који начин била могућна ова веза, а с њоме и само осећање страха, пре су се могле сачувати од (истинских) опасности, остати у животу и оставити потомство, него оне које ни пред истинским опасностима нису могле имати ово осећање. Ово природно одабирање, продужено кроз велики низ сукцесивних генерација, а уз припомоћ закона наслеђа, створило је најпосле генерације код којих је ова веза потпуно утврђена, и које је наслеђем предају једна другој. Ово је још у толико вероватније објашњење што је природна селекција у овом случају имала, по својој прилици, само да развије и специјалише једну тенденцију која већ постоји. Код анималних организама постоји, на име, једна особина, која се и уопштем и у индивидуалном развићу јавља пре страха, а то је да свако трпљење, свака болна сензација тежи да изазове општу контракцију крвних судова, због чега и представа трпљења (односно, представе које су за трпљење везане) могу добити, ма

у најмањој мери, исту тенденцију. Природна селекција, и борба за опстанак имали су, дакле, само да потпомогну развиће и специјалисање ове тенденције према потребама организма.[1]

Овде сад имамо да пресретнемо једну примедбу коју ће нам читалац можда учинити. Ми смо видели да страх убија снагу анималних организама, и ослабљује њихове духовне моћи које су им потребне у борби за опстанак. Видели смо чак да се ово осећање одликује понекад особинама које организам терају правце у пропаст. Има животиња које кад виде змију, изгубе сваку снагу за бежање, и скамењено гледају непријатеља како им се приближује. У другим пак случајевима, под утицајем превеликог страха животиње саме грче у чељуст непријатељу. Како ће сад (питаће се) природна селекција потпомагати постанак и развиће таквог једног осећања? И одиста, већина писаца који су додиривали питање о постанку и развићу страха: Бен, Мосо, Сели, Дарвин и други, — уздржавају се од објашњења природном селекцијом, и радије своде страх на аномалије или несавршенство нервне супстанције.

Међутим, наше је објашњење ипак могућно. Треба само имати на уму две ствари: прво, да је природна селекција потпомагала само развитак страха уопште, а не појединих ексцремних појава, које се јављају из других узрока а на супрот природној селекцији; и друго, да се страх јавља уопште пред могућим трпљењима која не можемо отклонити и пред непријатељима с којима се не можемо борити, онде дакле где би повећавање енергије и уздизање снаге било не само излишно, него и штетно јер би подстицало на још веће срљање у пропаст. Оно што је у таквим приликама за анимални организам обично најкориснији, јесте очевидно непомичност или очајно бежање, особине којима се нормалан страх превасходно одликује. Онде пак где се опасност може савладати и отклонити, страх је, као што смо већ видели, незнатан или никакав. Једино у случајевима прелазним могућно је нецелисходно јављање страха код људи слабе воље.[2] Али и то показује да је нецели-

[1] Упоредо с успостављањем ове везе (која представи могућег трпљења допушта да изазивље анемију мозга) везивани су за представу могућег трпљења и појединн целисходни рефлексни покрети, којима се страх одликује и које смо напред помињали.

[2] Такви „прелазни“ случајеви, којих је код животиња релативно мало, код човека су безбројни, нарочито кад опасност није чисто физичке природе.

сходан не са̑м страх, него слаба воља која сувише маха даје овом осећању. Плашљивост, дакле, или претерана подложност страху, јесте оно што је нецелисходно, а не страх по себи. У осталом, изгледа да се и сувише заборавља да улога јачања и крепљења индивидуе у борби с непријатељима (кад је борба могућна) припада гневу, а не страху, и да страх има свој raison d'etre у другим случајевима, онде где је та борба немогућна или врло опасна, или — и ово је сад нова потврда да је страх целисходан — где нас на опасност нагоне властите жеље и побуде. Постоји, на име, код свесних организама, на вишим ступњевима развића, мноштво нагона, жеља и потреба које би их добоме непрестано нагониле на опасност, кад не би биле заудаване (посредно или непосредно) осећањем страха. У свима тим случајевима страх може бити користан само овакав какав је, т. ј. умањујући моментано подобности свесног организма. Гомилање енергије, какво се нпр. опажа у гневу, дало би у оваквим приликама само нове снаге импулсима који нас гурају у опасност. Јер, не треба никад заборавити да свака снага и свака енергија има неодољиву тежњу да се утроши, да пређе у акцију, пошто „гомилању енергије изнад обичне количине одговарају непријатна, а трошењу обилне и нагомилане енергије — пријатна осећања“.

Оставимо сад на страну питање о успостављању везе између представе могућег трпљења и возомоторне инервације. (успоставила се она ма на који начин то је за наше објашњење страха све једно; ми само износимо начин који нама изгледа највероватнији) па испитајмо еволуцију коју показују феномени страха кад та веза већ постоји. Видећемо да ће се еволуција страха објаснити еволуцијом оних истих фактора које смо и напред наводили.

У колико погодбе за егзистенцију организма у току развића постају све многобројније, разноврсније и компликованије, у толико и број могућих зала и трпљења (услед неиспуњавања или недовољног испуњавања ма које од ових погодаба) постаје

Али у исто време код човека је и снага воље релативно велика, те зауздава ово осећање. У колико је пак велики део јединака човекове специје ипак слабе воље, то је због тога што су погодбе за егзистенцију човекову релативно веома повољне, те и врло плашљиве јединке остају у животу и остављају потомство.

све већи и већи. Па пошто баш представе могућих зала и трпљења и изазивљу осећање страха, очигледно је да упоредо с овим развићем организма расте и број могућих прилика које ово обећање изазивљу. То важи и за опште и за индивидуално развиће. Тако, докле је код човека могућно јављање страха и због неповољних вести са бојишта, и због нагле промене на барометру и због великог скакања ажије и због тисућу најразличнијих околности, дотле су код мале деце и код нижих животиња број и разноврсност таквих прилика веома ограничени: једно због тога што су погодбе њихове аѕистенције мање разноврсне и мање компликоване, а друго због тога што је мања и моћ њихове интелигенције да могућно неиспуњавање ових погодаба предвиди и представи.[1] — С друге пак стране представе и опажања која су у искуству тесно везана с представом могућног зла или трпљења, добијају и саме у току еволуције ову подобност да изазивљу специјалну вазомоторну инервацију која проузрокује страх. Тако су опажања змије и других опасних животиња у искуству тако нераздвојно везана била за представу могућег трпљења или зла, да су у току еволуције и сама добила подобност да (преко вазом. инервације) изазивљу страх. Таквих представа и опажања која непосредно, без представе могућег трпљења, или бар без јасне представе могућег трпљења, подстичу осећање страха, — има врло много. Опажање убијена човека, мрак, самоћа, крв, гробље, мртваци, затим извесни узвици (пожар! бежите! јао!) или изненадна праска, или нагао потрес, имају такву тенденцију да улију страх непосредно: наравно, више или мање, према приликама које смо поменули говорећи о релативности страха. Тако је и опажање преплашености и страха код оних с којима живимо, и који нас опкољавају, у искуству тако често спојено с нашом властитом опасношћу, да је у току еволуције и само стекло подобност да преко вазомоторне инервације производи феномене страха. Зна се да неколико поплашених оваца могу да унесу страх у цело стадо, и да престрављено бежање неколико кокошака изазове страх и код осталих, и ако не виде опасност. При кажњавању деце, страх и дрека једног детета може да уплаши и расплаче и осталу

[1] Ваља приметити да упоредо с развићем интелигенције и организма уопште, иде и развиће воље, која тиме добија све више власти над осећањем страха.

децу, и ако њих нико не дира. Бегство пак и паника велике масе војника одузме у рату прибраност и врло храбрима. — Додаћемо овде да представе и опажања, задобивши на овај начин подобност да изазивљу страх непосредно, могу наслеђем преносити ову тенденцију с генерације на генерацију. Деца се плаше од грмљавине још док и не знају да им ова може нашкодити. Пилићи и ћурчићи плаше се и беже од копца чим га први пут виде. Исто тако и миши од мачке. Дарвин је водио био по зоолошкој башти једно дете које је било мало старије од две године, и ово се веома радовало гледајући тамо најразноврсније животиње; али кад је било пред већим животињама у кафезима, оно се плашило. Јасно је, дакле, да се тенденција појединих представа и опажања да изазивљу осећање страха, преноси и наслеђем. — Најпосле, асоцијацијом по сличности такође се проширује круг представа и опажања које подстичу ово осећање. Кад извесна опажања, на пример, већ имају тенденцију да га изазивљу, онда и сличним опажањима припада иста тенденција. Страх од крви који код говеде постоји, проширио се на тај начин у страх од свега што је црвено, а страх који тице имају од човека, пренесен је сличношћу и на плашила која се намештају по њивама и усевима. Има случајева да људи који су се услед ма каквог догађаја naплашили реке, осећају неспокојство и кад је на слици виде. Неки инстинктивни страхови објашњују се управо само на овај начин, — асоцијацијом по сличности. У осталом, кад год страх није везан за једну конкретну представу него за неку групу представâ, преношање тенденције (на целу групу представа) извршено је асоцијацијом по сличности.

Видели смо дакле еволуцију страха у колико се она односи на први фактор, на представе које га изазивљу; обазримо се сад мало и на остала два фактора.

У колико представе и опажања од којих страх зависи, буду чешће и интензивније производили односну вазомоторну инервацију, у толико ће се ова после лакше моћи изазвати. Другим речима, у колико возомоторни центри буду чешће и интензивније вршили своју специјалну функцију коју имају у страху, у толико ће и њихова подобност за вршење те функције више напредовати и расти. Отуда су људи који су страху често изложени, а на првом месту људи слабе воље, — јер

они су од страха најмање заклоњени, — одликују **плашљивошћу**.[1]

Најпосле, еволуција малог и великог мозга доноси са собом еволуцију нарочито једне особине овог трњења, наиме његове обимности. У колико, с напредовањем општег и индивидуалног развића, мали и велики мозак добијају већу масу нервних центара, у толико и трњење страха које одговара оскудици енергије ових центара, постаје обимније и пространије. —

Аномалије овог осећања објашњују се аномалијама опет истих фактора: представе која га подстиче, возомотне инервације, и (малог и великог) мозга.

Најобичнија аномалија код представâ јесте прелаз у фикс-идеју. Кад представа, која изазивље страх, постане **фикс-идеја**, она одржава болесника готово непрекидно у страху. Такве су аномалије врло честе. Фере помиње једну болесницу која је идући улицом или по пољу једнако страховала да је не гони неки њен познаник и непрестано се освртала. Има примера да да се болесник непрекидно боји да му нешто не падне на главу или (као код злочинаца) да му не остане нека кап крви на оделу или на рукама. Према интензитету фикс-идеје, могу и ове аномалије бити различног степена, почињући готово од обичне бриге и бојазни па до халуцинација и душевног растројства какво нам показује delirium persecutum.

С друге стране, у апатичној блесавости ишчезава готово свака представа и сваки интелектуалан садржај, па дакле и представе које изазивљу страх. Отуда код таквих болесника и нема овог осећања.

Аномалије вазомоторних центара, у колико се оне тичу страха, састоје се у неправилном, болесном изазивању контракције крвних судова у мозгу и у осталим органима: без подстицаја од физиолошког супстрата представе опасности, јавља се специјална вазомоторна инервација која производи осећање страха. То су они случајеви у којима се осећа безразложан, **празан страх**, који није изазван неком нарочитом представом

[1] Разликује се од плашљивости — **наплашеност**, која се састоји у необичној развијености саме везе између једне представе и вазомоторне инервације која проузрокује страх. Кад једна појава често буди у нама осећање страха, или кад, нарочито у детињству, изазове неколико пута интензиван страх, онда диспозиција да се због те појаве плашимо, постаје врло велика.

могућег трпљења, — стање непрекидне плашљивости од свачега и ничега, познато под именом панофобије. Да је оно изазвано аномалијама вазомоторних центара потврђује се на два начина: прво тиме што кад ово стање постоји, онда се јављају симптоми који показују аномалије вазомотовиих центара и мождану анемију,[1] и друго тиме што кад се вештачки, медикаментима као што је іреса, изазову ове аномалије вазомоторних центара, онда се јавља извесан немотивисан страх.[2] — У многим деліричним стањима ова је аномалија компликована са оном првом.

Напослетку још да поменемо аномалије малог и великог мозга, у колико се оне тичу величине ових органа. Најважнија је међу тим аномалијама она коју сретамо код идиота званих „микроцефалā,“ чији мозак каткада не износи ни трећину обично развијена мозга. Код њих је трпљење страха мање обимно, јер се и нервно стање коме оно одговара, простире на мању масу нервних центара. —

Ми смо довршили своје објашњеење страха. Изнели смо прво опште психофизичке законе осећањā, и показавши да страху одговара оскудица енергије малог и великог мозга, објаснили смо према оним законима особине овог осећања. Показујући пак у исто време начин јављања код осећања страха ми смо изнели и његове главне факторе. Садејством ових фактора објаснили смо, према томе, само јављање страха (са свима његовим манифестацијама); релативношћу ових фактора објаснили смо релативност страха; еволуцијом ових фактора објаснили смо еволуцију страха; и аномалијама ових фактора објаснили смо аномалије страха.

Најзад нам остаје да прегледамо како се досад објашњавало ово осећање, и да на та објашњења учинимо своје примедбе. Одмах можемо напоменути да сам нервни процес који одговара осећању страха (непосредни физиолошки супстрат овог осећања), колико се ми сећамо, до данас готово никако није био испитиван. Све што је у том погледу досад изнето односи се на

[1] B. Féré, Pathologie des emotions, p. 475 и 476; Kraft-Ebing, Psyhiatrie p. 238: „Auch für die transitorische Angtzustände muss eine syptomatische Deutung festgehalten uud patogentisch in acut auftretenden und vasomotorisch bedingten Circulations-störungen gesucth werden. Für eine Reihe von Fällen finden sich Symptome von Hirmanämie als Vorläufer und Begleiter des Aufalls (der Angstzuständen).

[2] Lange, Les emotions, p. 106.

страх само у толико у колико се односи и на осећања у опште. Тако је Бен тврдио да осећањима, дакле и осећању страха, одговара дифузија нервних надражаја по нервном систему (Emotions and the will, p. 3). Тога се мишљења придржава и Мосо: „У гневу, страху и свима душевним немирима, када нас страст обузме, нервни таласи јуре и укрштају се по свима деловима нервног система, проузрокујући живу мишићну активност.“ (La peur, p. 105). Вебер у својој студији „Tastsinn und Gemeingefühl“, држи да осећању одговара дифузија (Ausbreitung) нервних надражаја у мозгу. И Џ. Сели се слично изражава: The peculiair concomitant of feeling is a widelu diffuser discharge from the from txe centres on the volutarg muscles and on the internal organs of circulation, resporation etc.“ The Human mind, I, 73. Вунт као да сматра да осећањима одговара дифузија нервних надражаја од сензитивних центара ка центрима који управљају радњом срца. (Hiernach ist wohl anzunehmen dass der Gefühlsbetonung einer Empfindung physiologisch eine Ausbreitung der Reizungsvorgänge von dem Sinnescentrum auf andere Centralgebiete entschpricht, die mit den Hemmungsnerven des Herzens in Verbindung stehen.“ Grundriss, 1901, p. 107). По Спенсеру пак, „сваковрсна осећања, умерена као и врло интензивна, која се с времена на време јављају у свести, јесу корелативи нервних таласа који се непрестано јављају и непрестано одбијају у обиму нервног система.“ Psyhology, II p. 536. — Као што рекосмо, сва ова тврђења односе се само на осећања у опште, и није место овде да их подвргавамо анализи. Ниједан од ових аутора није покушао да прецизно одреди која специјална дифузија (нервних надражаја) одговара осећању страха, и да по могућству особинама те дифузија објасни особине овог осећања. Тек онда бисмо могли прићи оцењивању ових гледишта, и испитивати у колико она феномене страха објашњују, а у колико им противрече.

Начин на који се досад објашњавало осећање страха од стране психолога, састоји се поглавито у психолошкој анализи: непријатно осећање страха своди се на друга (простија) непријатна осећања. При том се ударило у два правца: једни заступају мишљење да је страх продукат асоцијације извесних представа и опажања са трпљењима која су их у искуству пратила, док други, који своју теорију називају физиолошком, сматрају да саме т. зв. физичке манифестације страха (дрхтање, судовна

контракција, убрзана радња срца, лабавост мишића, разни рефлексни покрети итд.) шиљу преко сензитивних нерава масу сензација непријатног афективног тона, и да тај скуп непријатних органских осећања, сачињава осећање страха. Обе теорије имају својих варијација, као што постоје и гледишта која их спајају.

Један од заступника прве теорије јесте Џемс Миљ. По његову мишљењу, страх је сећање извесног трпљења асоцирано с представом да ће нам се то трпљење догодити. (It is the idea of a painful sansation associated with the idea of its being future).[1] Слично је објашњење Херберта Спенсера: „Имати у слабом степену она стања која прате примање повредâ, и која осећамо за време бежања, значи бити у стању које се назива страх... Свако може посведочити да се психичко стање које зовемо страх састоји у представљању извесних непријатних последица“,[2] или друкчије, да је страх само „делимично буђење оних стања која су обухваћена у акту примања какве зла.“ Такво је објашњење изнео и Шарл Рише,[3] и Александар Бен,[4] и G. J. Romanes.[5]

Има три разлога који говоре против ових објашњења. Прво је то што се страх и „сећање пређашњих трпљења“ при унутрашњем самопосматрању показују тако различни да се никако не могу идентификовати. Трпљења која смо искусили, могу бити ограничена и локализована, а страх је увек обимно и духовно трпљење. Кад се бојимо да нас неко не удари по руци, онда није бол у тој руци оно у чему се састоји наш страх, него једно сасвим духовно трпљење. Друго, познато је да деца и младе

[1] Цитат Селлев, The Human Mind, vol. II p. 91.

[2] „To have in a slight degree such psychical states as accompany the reception of wounds, and are experienced during flight, is to be in a state of what we call fear... Every one can testify that the psychical state called fear consists of mantal representations of certain painful results“. Psychol. § 213.

[3] „Si l' on a peur, c' est parce que l' image de la douleur et de la mort est là, et que notre être tout entier a une repulsion profonde de la douleur et de la mort.“ Revue d. d. Mondes, 1886. juillet.

[4] Emotions and the will, ch IX.: ...„страх је идеално стање трпљења и зависи од агенса који афицирају наше идеје.“

[5] Mental evolution in animals, p. 342: „when the antecedents of a painful perception recur in conseousness, the animal or child must anticipate the recurrence of that perception — must suffer an ideal representation of pains, and such suffering is Fear“. — Тако и Хорвиц. „Zur Naturgeschte der Gefühle“. p. 29.

животиње показују страх од извесних ствари и појава које им још никакво трпљење нису проузроковале. Деца, а тако и људи, боје се нпр. од змије и ако још никакво трпљење нису од ње искусили. Миш се боји од мачке чим је први пут види. Дете се плаши кад чује грмљавину и ако још и не зна какво трпљење може отуда потећи. Све су то примери у којима се осећање страха ни на који начин не дâ свести на на сећање пређашњих трпљењâ: из простог разлога што нам је немогуће сећати се нечега што никад нисмо искусили. Најпосле, има болесних, празних страхова који нису изазвани ни мотивисани никаквом представом, где, дакле, нема ни трага од каквог сећања. Шта више страх може бити изазван чисто физиолошким путем (употребом ђреса), без помоћи ма какве представе и ма каквог сећања.[1]

Међу представницима друге теорије страха најглавнији су дански професор Lange и амерички професор Виљем Џемс. Године 1884. њих двојица изнели су, независно један од другог, једну исту теорију емоцијâ уопште. И један и други тврдили су да је емоција скуп сензација и осећања изазваних органским променама које се обично сматрају као физичко манифестовање емоције. Сходно томе гледишту они су и страх схватали као масу сензација и с њима скопчаних осећања које преко сензитивних нерава изазивље лабавост мишића, дрхтање, судовна контракција, слабије лучење жљезда, убрзана радња срца и остале промене које се опажају на уплашену човеку. На супрот, дакле, општем мишљењу да се прво јавља само осећање страха и да ове промене следују као његова манифестација, Џемс и Lange тврде да се прво јављају ове органске промене, и да само осећање следује као последица њихова. Не дрхтимо ми, вели

[1] Ова иста факта, а нарочито ова последња, обарају и објашњење Хербартове школе, која је страх тумачила борбом представа; види на пример, Waitz, Psychologie, p. 486. — Многи психолози помињу страх само узгред, с неколико речи, које се једва могу узети као објашњење, и на којима се ми не мислимо задржавази. Такав је нпр. случај код Вунта, Über die Menschen- und Thierseele, p. 433; Volkmann, Psychologie, II, p. 336; Th. Ziehen, Physiol. Psychol. p. 158; L. Dumont, Théorie scientifique de la sensibilité p. 147. — Тако исто нећемо се задржавати на мишљењима која су износили о страху Мосо, у својој студији La peur, Дарвин, у делу Expressions of the emotions, и Мантегаца, у делу „Физиономија и израз осећања“; пошто они нису објашњавали страх као осећање, него су описивали и објашњавали поједине физичке манифестације овог осећања.

Џемс, зато што смо уплашени, него смо уплашени зато што дрхтимо.[1]

Овако објашњење страха заступају, осим Џемса и Lange-a, и присталице њихове теорије емоцијâ: Рибо (Psyhologie des sentiments: „Nature de l'emotion“), Леман (Hauptgesetze ges Gefühlslebens, p. 114—126), Екснер, Килпе и т. д. Lange је само изнео још и предпоставку да није немогуће да су и код страха као и код емоцијâ у опште возомоторни феномени првобитни и да остали функционелни поремећаји организма, који изазивљу емоцију, следују тек из ових.[2]

Ми ћемо овој теорији страха учинити само две примедбе.

1. Већина ових функционелних промена није у тако сталној вези са страхом да би се могла сматрати као узрок овом трпљењу. Тако куцање срца при мањем страху бива убрзано а при већем успорено. Међутим и мањи и већи страху су непријатна осећања. Шта више убрзана радња срца јавља се и у радости, и онда дакле кад нема ни трага од каквог трпљења. Дрхтање целе снаге опажа се тек у врло интензивном страху; постоји дакле трпљење страха и кад нема дрхтања. Напослетку и да само контраковање крвних судова, које одиста изазивље страх, само на сасвим друкчији начин него што су то Џемс и Ланге замишљали, — може се показати да само собом не проузрокује никакво трпљење. Тако на врућини кад се загрејемо и зацрве-

[1] „My theory... is that the bodily changes follow directly the perception of existing fact, and that our feeling of the same changes as they occur is the emotion.“ James, Principles of psychology, 1901. vol. II, p. 449. — „Si je tremble en voyant un pistolet braqué sur moi, est ce qu'il se produit d'abord un état purement psychique, une angoisse qui détermine mon tremblement, mes palpitations de coeur, et l'égarement de ma pansée, ou bien ces phénoménes physiques sont-ils directement produits par la cause effrayante, et l'émotion provient-elle exlusivement des troubles fonctionels de mon corps?“ Изјашњујући се за ову другу претпоставку, Lange после вели: „...S'il s'affrai, son effroi n'est que la cénesthésie de ses modifications organiques.“ Les emotions, 1902, p. 98 и 100.

[2] Ланге је с великом резервом изнео био ову претпоставку, и одмах је изрично додао да његова главна теза о психологији емоција (т. ј. да се ове састоје из мноштва органских осећања изазваних функционелним поремећајима у нашем телу) не би била уздрмана баш кад би будући експерименти показали да те функционелне промене имају многоструко порекло. У ствари, многа факта, од којих смо нека раније изнели, а нека ћемо сад изнети, показују да му је ова претпоставка у главном тачна (ма да нема онај значај који је имала по њејовој теорији емоција), а да је његова главна теза врло нетачна.

нимо, кад су дакле крвни судови раширени, хладноћа изазивајући контраковање крвних судова проузрокује врло пријатно осећање. Ми ћемо другом приликом видети откуда та пријатност; овде је сад наводимо само као факат који показује да судовна контракција сама собом не изазивље трпљење.

2. Кад поремећаји у зубу изазову сензације праћене болом, онда јасно осећамо да се тај бол односи на зуб, осећамо га као бол зуба. Исто тако кад убод или ма која повреда на телу изазове сензације праћене боловима, онда су ти болови и трпљења локализовани за односни део тела, и ми их осећамо као бол прста, руке, ноге, колена, прсију и т. д. Тако је осећање глади локолизовано за стомак, и осећање слаткога и киселога за језик. Тако су напослетку и непријатна органска осећања у болести локализована за телесне органе чијим су поремећајима изазвана, На кратко речено, свако пријатно или непријатно осећање непосредно изазвано каквом сензацијом, локализовано је за орган одакле сензација долази. Према томе, кад би трпљење страха било састављено из мноштва трпљења̑ изазваних органским сензацијама, онда би свако од тих трпљења било локализовано за орган из којег сензација долази. А то је оно што није. Нас у страху не боле мишићи, не боле нас ни плућа ни срце, не боли нас ниједна жила и ниједна жлезда, нити ма који други орган. Једном речи страх је духовно трпљење, емоција, и као такав не може се разлучити на известан број физичких болова. —

Обе групе теорија, као што смо видели, покушале су да осећање страха објасне сводећи га на друга (по њихову схватању) простија трпљења, и неуспех њихов, који је овде, мислим, очигледно показан, само је потврда једне важне истине, на име да се при објашњавању душевних појава самом психолошком анализом не може много постићи. Јер и то свођење једних психичких феномена на друге мора имати своје границе, и најпосле се долази до феномена који су психички прости, и које ако хоћемо да објаснимо, морамо потражити физиолошке погодбе њихове. Даље напрезање с психолошком анализом (при објашњавању душевних појава) може само учинити да и у ономе што је психички просто видимо неку уображену компликованост, или да и појаве које нам унутрашње искуство показује као различите, силом представљамо као истоветне. Поменуте теорије страха пружају нам примере и за једно и за друго.

Вићентије Ракић.

ПОРОДИЦА ПОЛАЊЕЦКИХ

РОМАН

ХЕНРИКА СЈЕНКИЈЕВИЋА

У 3 КЊИГЕ

ПРЕВОД С ПОЉСКОГА

ДРУГА КЊИГА

(НАСТАВАК)

А сад већ све зависи од њега. Почеше му поново милети мрави од пете до перчина. Више нема сметње ни у њему самоме. Риба је прогутала удицу. Искушење га спопадаше опет с новом снагом, јер их није ометала неизвесност. Да, да! Риба је прогутала удицу. Није се опирала. Ту га спопаде осећање триумфа и самољубља, а у исто време, док је мислио на госпођу Машкову, чисто је стао молити, у себи, да му опрости што је и за тренут могао посумњати у њу и — сматрати је ма и за пет минута као честиту жену... Сад је бар знао како му ваља о њој мислити и био јој је за то захвалан.

Мало после стаде се смејати својој пређашњој заблуди. Тако јој је он спремао прво поштовање које јој и припада, а то је било презрење. Она је престала бити за њега нешто неприступачно, о коју се боре бојазни и нада. И нехотице је сад рачунао њу као нешто своје, као нешто што припада њему, што је и сувише пуно дражи, али баш тим самим и мање цене. Њему је пријатна била мисао: ако се искушењу одупре, да ће то бити чисто његова заслуга. Сад, кад су му врата широм

отворена, спази он на своје дивно чудо, да му се све више хоће да се одупре. Још му једном пролете кроз главу све што је о вероломству мислио оне ноћи, кад није могао заспати; срце га још једном подсети на Марину, њену чистоту, честитост, њено материнство у скорој будућности, и оно силно спокојство, једина истинска срећа, коју је у ње могао наћи — и све га то нагна да иде право у град а не госпођи Машковој.

После обеда нареди да се преже. Седајући на Бигјелова кола он загрли Марину рече јој праштајући се с њом „буди ми здраво" и оде она ранија његова изнуреност. Вратио му се чак и хумор, осети се задовољан самим собом. Враћало му се поуздање у његову моћ и задовољство са самим собом. Чинила му у исто време примамљиву пријатност мисао: како ће се зачудити госпођа Машкова, кад опази да он одлази и да не мисли ни свраћати к њој. Осетио је неку потребу да се освети њој за онај физички утисак, који је она на њега произвела. Од оног писамца Марини, којим их је позвала, његово презирање према њој у толико је више порасло, да је убрзо почео замишљати: да би могао себе савладати јуначки, све кад би и свратио к њој.

— Како би било баш и да свратим и да дам сасвим друкчији смисао синоћним речима! рече у себи.

Али одмах помисли:

— Та немој испасти варалица бар према самом себи?

Али није ни мало сумњао да се она не би изненадила његовим доласком. Према оном што јој је он синоћ говорио, могла је претпоставити да ће он наћи каква било изговора да је походи пре него што дођу Марина и Бегјелови, или да застане мало кад ови оду.

А овако ако види како пролази, помислиће да се боји или ће помислити да је он будала или простак.

— Нема сумње, — говорио је сам са собом — човек који сам себе не сматра за будалу или досадна човека, који није у стању да се одупре каквој било лутки, отишао би и постарао се да како било поправи синоћну глупост.

Али га у исто време спопаде и страх.

Онај исти глас, који му је синоћ неколико пута рекао да је за презирање, сад му стаде довикивати то исто двапута жешће.

— Нећу да свраћам — помисли Полањецки. Појмити и умети се уздржати две су сасвим разне ствари.

У даљини се већ указивала вила госпође Краславске.

Наједаред му паде на памет да би госпођа Машкова било због тога што ће осетити да је омаловажена, било да је повређено њено самољубље, било из освете, могла казати Марини што год чиме би јој отворила очи. Она то може учинити једном речи, једним осмехом, давши онако сасвим издалека на знање: како су се неке и неке његове таште наде разбиле о честитост женску, те на такав начин објаснити његово одсуство. Жене ретко кад да одбију тако ситну освету према људима, и још ређе су милосрдне једна према другој.

— Само да ми је одважности да свратим...

— У том кола баш беху према капији виле г-ђе Краславске.

— Стани — рече Полањецки момку што је терао.

У ходнику спази госпођу Машкову која одмах уђе унутра.

Полањецки прође стазом а на вратима га дочега слуга, па рече:

— Госпођа је горе.

Полањецки осети како му ноге клецају под њим док се пео уза стубе, међутим му кроз главу једно за другим прелетаху ове мисли.

— Ко овај живот олако узима, тај себи може све допустити, али га ја тако лако не узимам.

Кад би после свега тога о чем сам се уверио, о чем сам примишљао и сам са собом утврђивао, не бих умео собом господарити не бих био више човек.

Он стаде на врата од собе, коју му слуга показа па запита:

— Је ли слободно?

— Молим! — одазва се пискави гласић.

У тренутку је већ био у малену будоару госпође Машкове.

— Дошао сам — рече јој пружајући руку — да се извиним што вечерас не могу доћи. Морам до града.

А госпођа Машкова стајала је пред њим погнуте главе, очима гледећи у под, збуњена, испуњена очигледним страховањем, а у пози и на изразу лица видело јој се јасно неко резигновано жртвовање, јер види да је куцнуо баш онај час — и да се случено зло мора догодити.

Такво осећање у тренутку завлада и Полањецким, те јој се нагло примаче и стаде је питати загушеним гласом.

— Ви се нешто бојите... Што се бојите?

IX

Сутрадан госпођа Полањецки доби писмо од својега мужа, да се тога дана неће вратити, јер мора да гледа неко имање на другом крају града. Дан после тога врати се и доведе са собом Швирскога, који је још раније био обећао Бигјеловима и Полањецкима да ће их походити у летњиховцу.

— Замисли само — рече Полањецки пошто се поздрави са женом — тај Бучинек, који сам гледао до самог је Јасмјења старога Завиловскога. Кад сам то видео одем и до старца који се не осећа нешто добро, и ван свакога очекивања нађем тамо господина Швирскога. Помогао ми је да разгледамо Бучинек и кућа ми се веома допала. Лепа је градина, повећи рибњак, по нешто шуме. Некада је то било знатно имање, али су земљу испродавали, те је крај дворишта још мало остало.

— Ах красна кућица: довољно хладовине, довољно промахе, довољно ширине — рече Швирски.

— А хоћеш ли купити? — упита Марина.

— Може бити. За сад бих само узео под најам. Провели би тамо остатак лета и уверили би се да ли је за нас. Продавац је тако поуздан у то да ће нам се допасти да пристаје да узмемо под закуп. Хтео сам му одмах дати капару, али сам волео да прво чујем твоје мишљење.

Марини је мало жао било да се одвоји од Бигјеловых, али кад виде како муж не скида очију с ње и да му је очигледно много воља да остатак лета проведе у којем куту, изјави да врло радо пристаје.

Бигјелови се стадоше томе противити и стављати своје вето, али кад им Полањецки објасни да то чини ради пробе оне куће, у којој би он и Марина отада проводили свако лето, до суђенога дана, морадоше признати да је разлог оправдан. Полањецки пак рече:

— Онда ћу сутра погодити и пренети од ствари што буде најпотребније, а прексутра ћемо већ моћи прећи.

— Па то испада некако као да би ви хтели пошто пото да утечете одавде — рече госпођа Бигјелова; а што тако журите?

Најзад се удеси тако да се Полањецки преселе кроз три четири дана у Бучинку. У том се донесе обед, за време којега

Швирски поче причати: којом га је пригодом Полањецки нашао у Јасмјењу код Завиловских.

— Госпођица Јелена је хтела — рече — да јој сликам оца, а желела је да то буде у Јасмјењу. Одем, јер ми се баш хтело рада, а старчева глава врло интересантна. Али од тога не могаде бити ништа. Код њих су тамо зидови од два лакта, те је у собама врло лоше осветљење. При таквим околностима нисам хтео сликати; а уз то се нашло још и друго, јер старца спопала страшна костобоља. Доктор, којега су одвели на стално становање тамо, рече ми да је стање врло озбиљно и да се може зло свршити.

— Жао ми пана Завиловскога — рече Марина — то је красан човек. Госпођица Јелена је баш несрећна. Ако он умре, она остаје потпуно сама. А да ли он нагађа што како је с њим.

— И нагађа и не; такав је он: увек оригиналан. Питајте само вашега мужа како га је примио.

Полањецки се засмеја па рече:

— Кад прегледам Бучинку, разумем да је Јасмјен ту и решим се да одем к њему. Госпођица Јелена одведе ме к оцу, а он тек што је довршавао молитву те се и не поздрави са мном, него је сврши. После ме стаде питати па ми рече: „Горе на небесима су матадори другога кова, а с Њом (богородицом) човек је смелији, ако му се она смилује онда и Боже помози, јер њој ништа не одричу“.

— Какав је то само тип! — повика Швирски.

Бигјелови се стадоше смејати, а Марина ће рећи: како има у таквом поуздању нечега што човека потреса, а Швирски то потврди. Полањецки пак продужи:

— После ми је говорио да је већ време да размисли о тестаменту, а ја му нисам говорио противно тому, као што се то већ тако чини, јер ми је много било стало до нашега младића. Рекао сам му: да је то чисто правна ствар, за коју никад није сувише рано, и да чак и млади људи ваља о том да мисле.

— И ја тако мислим — уплете се Бигјел.

— Говорили смо и о нашем Завиловским — рече Полањецки — старац га је јако заволео.

— То још како! — повика Швирски. — Кад је чуо да сам био у Притулову, одмах ме је стао питати о њему.

— А ви сте били у Притулову? — упита госпођа Полањецка.

— Четири дана, госпођо — одговори сликар. — Страшно волим онога Основскога.

— А госпођу Основску?

— Своје мњење о њој исказао сам још у Риму, и у колико се сећам, пустио сам био подугачко језик.

— Сећам се и ја. Били сте веома неделикатни. А како оно двоје младих?

— Тхе! Срећни су. Али има тамо нека госпођица Ратковска: неописано мило створење! Мал' што се нисам у њу заљубио.

— Тако! А мени Сташа каже: да се ви заљубите тако у сваку.

— Стално, госпођо. То јест стално у све, и потоме онда стално!

Бигјел то кад чу, замисли се подуже па рече:

— То је таман згодно да се никад не ожените.

— На жалост тако и јесте, драги господине! — повика Швирски.

Затим се обрати Марини:

— Онда вам је ваљда господин Станислав говорио и о другој једној нашој погодби? Кад ми ви кажете да се женим, ожениђу се! — Тако сам ја то удесио са вашим господином мужем, и стога бих волео да ви видите ту госпођицу Ратковску. Њој је име Стефанија, то ће рећи: Увенчана. Дивно име, јел' те? Неко кротко створење, плашљиво, снебива се и пред госпођом Анетом и пред госпођицом Кастели, али је очигледно да је честито. Имао сам и доказа о том. Кад је реч о каквој госпођици увек ја на све добро припазим и све добро упамтим. Једном к мени дође неки просјак у Притулов, лице му као у каквог пустињика тиванденског. Госпођа Основска и госпођица Кастели дођоше одмах са фотографским апаратом и окупе га снимати и са стране и спреда и откуд већ нису, а старац је зацело био гладан. Допуштао је да га снимају надајући се каквој милостињи, али му је било очевидно тешко то. Прости људи то некако тако сматрају. То ни једна од њих није запазила, или бар на то није обраћала пажње. Поступали су с њим као с каквом ствари, и тек им је госпођица Ратковска рекла да они старца само муче. То је мала ствар, али доказује да ту има срца и осећаја. Око ње облеће онај лепи Коповски, али је он толико не занима, као што занима оне две што га сликају, измишљају за њега одело и готово га на рукама носе, као лутку. Не. Она

ми је сама говорила да јој је Коповски досадан, а то ми се такође допада, јер у њега је таман толико памети, колико у какве ћурке.

— Како сам ја слушао — рече Бигјел — господину Коповскому треба много новаца, а Ротковска није тако богата. Знам да је њен отац оставио по смрти дуга банци, што би с интересом изнело до последњега дана прошлог месеца. . .

— Шта се нас то тиче? — прекиде га госпођа Бигјелова.

— Истина имаш право; то није наш посао.

— А како изгледа госпођица Ратковска? — упита Марина.

— Госпођица Ратковска? Није лепа али је мила лика, беле коже, а црних очију. Видећете је, јер оне госпође веле да ће допасти ту до вас на неколико дана. А и ја сам их наговарао, јер ми је стало много до тога да је и ви видите.

— Добро! — одговори смејући се Марина.

— Видећу је и издаћу уверење. А ако оно буде како треба?

— Изјаснићу се, дајем вам реч! У најгорем случају само ћу добити корпу. Ако она рекне „не“, онда ћу на дивље пловке! Средином августа већ се може ловити.

— То је тек нешто! — рече госпођа Бигјелова — жена или дивље пловке! Господин Завиловски се не би тако изразио.

— А нашто и резоновати кад се воли.

— Имате право, госпођо, ја сам саревњив према њему, али не због госпођице Кастели, и ако сам био некад у њу заљубљен, не! Него сам саревњив на то његово стање, у ком се не резонује.

— А шта ви имате против госпођице Кастели?

— Ништа, госпођо. Дужан сам јој захвалности, јер сам захваљујући њој и ја имао својих илузија. Због тога нећу о њој ништа ружно никад да речем, сем ако ме ко добро не потегли за језик — те зато ме немојте вући.

— Али баш на против — рече госпођа Бигјелова. — Ви нам морате о обома причати. Али вас само молим да изволите на веранду, јер сам наредила да се тамо изнесе кахва.

Мало после сви су били на веранди. Бигјелова деца се растрчаше између дрвета као шарено цвеће, као шарени лептирићи. Бигјел понуди Швирскога цигарама, а Марина се корисги

том приликом те се примаче уз мужа, који беше стао нешто у страну, подиже к њему своје умиљате очи па упита:

— Што си се, ти Сташо, тако ућутао?

— Нешто сам заморен — одговори. — У граду је грдна жега, а у нашем стану просто да се загушиш. Нисам могао тренути, а и Бучинек ми није дао мира.

— Ја сам постала веома радознала због тог Бучинка, знаш? Веома радознала. Добро си учинио што си га видео и најмио, сасвим си добро учинио.

(Наставиће се)

ХРОНИКА

Промена времена у погодби са појавама светлости у атмосфери

по

Глазенапу и Елпе-у

од

Јов. Бадемлијића

Прве напомене. — Кратак поглед на „народну метеорологију“. — Нови научни радови проф. Броунов-а: „Погађање промене времена по појавама светлости у атмосфери“. — Провидност ваздуха, као поуздани знак наступања промене времена. — Други знаци: боја неба, преливи боја уз излазак и залазак сунца, залазак сунца уз јаче црвенило неба. — Црвена дуга. — Дуже трајање сумрака. — Научно тумачење и објашњавање појаве треперења звезда и отуда утврђено извођење закључака за практичну метеорологију. — —

Сваком је познато, да у народном опажању промене времена играју велику улогу разне појаве светлости у атмосфери, које се изразито дешавају приликом веће или мање провидности ваздуха, боји неба — хоризонта — разновреним променама које се виђају овда-онда на небу, понајчешће пред залазак и после заласка сунца, а кадшто и пре његова изласка, треперање звезда приликом ведрих и мрачних ноћи у зимње доба итд. Многим људима који су дуже време живели у народу или који стално живе у селу, познати су веома занимљиви разговори и приче о промени времена. Јер су

често пута имали прилике да чују од понека забринута старца — ратара свакојака суђења и нагађања о наступању промене времена. Тако на прилику, рећи ће неко: „Како јако трепере звезде — промениће се време“; па врло често и оправдала су се таква погађања. Или ће кадшто рећи: „залазак сунца покрива небо ватрено црвеном бојом, — биће насигурно ветровито време,“ итд. уз такво опажање и схватање.

Таква опажања била су, до у најновије време, слабо цењена у научној метеорологији — не осврћући се на то, што су оптичке појаве у атмосфери многи физичари и астрономи већ издавна посматрали и изучавали и, уз то, изгледа доста загонетно, зашто се на њих не би осврталн данашњи метеоролози, који се убише радећи на неким некорисним прегледима табличним!

И одиста, с ма којега краја да бисмо ушли у тачно разматрање промене времена, једно се не може порећи а наиме, да се промена времена одређује по стању атмосфере и да се то стање, засебно узето налази у најчвршћој заједници са појавама светлости које постају у атмосфери: свака промена у густини њене масе, компактности атмосфере, већа или мања количина водене паре у њој апсорбована, односна количина ситних чврстих честица што у њој пливају, као и многе друге промене које она трпи с времена на време — не могу проћи а да се, на ма какав начин, изразито не обележе на њој, како у погледу на њену провидност, тако и на њену способност јачега или слабијег пропуштања неких бојених зракова и лошије других; и угод стога, дакле, мора се неминовно огледати на тај исти начин и на поједине појаве светлости, о којима је реч.

Из тога се, дакле, види да у поменутих појава морају постојати и неке погодбене споне, неке узрочне везе; њих је народна метеорологија, попут емпиријских закључака, одиста већ запазила; па не само да ју је правилно схватила, него се већ одавна користи њоме у циљу погађања промене времена. Научна пак метеорологија, не осврћући се на поменуту погодбену спону, која становито утврђује такву тачност, са каквом појаве светлости у атмосфери морају неминовно стојати у погодби са променама у такву стању атмосфере, а према томе дакле и ка евентуалној промени времена, — показала је необично мало пажње овим оптичким знацима и тек од скора

почињу се јављати први озбиљнији покушаји у такву поретку и поступку њених посматрања, који носе изразито систематско и методско обележје.

Угод у такву покушају обележен је најновији научни спис П. И. Браунов-а, проф. универзитета у Петрограду: „Погађање промене времена по појавама светлости у атмосфери". Главни смер пишчев био је поглавито управљен на то, да изнесе пред ширу јавност: шта је наиме досад урађено у науци у погледу на појаве светлости у атмосфери, које се сматрају као изразити знаци наступајућих промена времена и у коликој мери може бити примењено њихово ближе познавање у практичким циљевима. Да ли такви знаци и њихова методска посматрања могу бити од какве вредности или значаја у практичном односу са трајним опажањима промене времена и, ако могу, онда у чему се они огледају, какве су дакле реалне природе.

Лако је схватити, да не можемо у овој прилици улазити у детаљно расматрање таква истраживања; али оно питање, коме је поменути руски научник поглавито посветио свој рад, преставља необичан значај у свачијим интересовању, — стога налазимо да неће бити без користи ако и у кратком прегледу изнесемо најглавније факте оних напомена и посматрања, које имају еминентно практични значај.

У почетку морамо поменути, да атмосферска оптика обухвата веома пространу групу појава светлости, а то су: облик небесна свода и од његова изгледа зависни привидни размери небесних светила, провидност ваздуха, боја неба, разноврсни преливи боја који се виде на небу у зору и вечери и који су познати под именом сунчева изласка или заласка, колути око небеских светила, миражи или фата-моргане, дуге, треперање звезда и други знаци.

Напред смо већ рекли, да се те појаве светлости налазе у чврстој спони и погодби са физичким стањем атмосфере и да морају, дакле, бити више или мање узети у рачун као мериторни знаци у наступању промене времена. У колико пак налична посматрања утврђују такву погодбу, то ћемо се у објашњењу овога питања зауставити само на оним појавама светлости, које се могу лако и најобичније запазити и посматрати,

а то су: **провидност ваздуха, боја неба и треперање звезда.**

Слабија или јача провидност ваздуха највише зависи од његова физичког стања или, другим речима, од чистоте атмосфере: што има више у ваздуху водених и ледених честица које у њему пливају, а тако исто разних чврстих телашца, такав ваздух у толико више апсорбује, упија зраке светлости и у толико мање биће провидан. Тако исто на провидност ваздуха утиче и ступањ његове компактности, густине. У томе погледу извршена посматрања францускога астро-физичара Сосир-а (Sossur-a) и рускога природњака Пржеваљског-а чињена на високим планинама, а тако исто и методска посматрања немачког метеоролога Вилд-а (Willd-a) утврђују, да је разређенији ваздух провиднији од згуснутога. Али — с друге стране, и све друге сличне промене у стању атмосфере морају, ма од какве руке, утицати од своје стране на промену времена; другим речима, ако се у ваздуху опажају оштре **промене у погледу на његову провидност, онда таква појава може бити поуздан знак, који наговешћује промену времена.**

И одиста, Сосир је био први који је у науци скренуо пажњу на то, да кад лепо време траје непрекидно неколико дана, ваздух не бива потпуно провидан; у њему се тада опажа нека сива магла или димуљак; али када потад постане необично провидан, да кроза њ' можемо лепо угледати и распознати најудаљеније предмете (брда, планине, села итд.), тада таква промена служи као најпоузданији знак да убрзо наступа киша. Француски природњак De-la-Ruve објашњује ту појаву тиме, да на лепу времену пливају у ваздуху ситна чврста телашца — састављена из минералне прашине, биљних спора цветна прашка, и микроорганизама, који својом физичком масом или запремином знатно умањују провидност атмосферског ваздуха.

Пред кишно време, као што је познато, ваздух постаје опажно влажнији но што је пре тога био; ту појаву можемо свакад уочити и у домаћим приликама на непрашеној кухињској соли. Она прашина, за коју напред рекосмо да се находи у ваздуху, усише неки део те влаге из ваздуха, постаје услед тога тежа и пада на ниже чистећи уз то ваздух на земљиној површини. Можемо потпуно веровати да у даним прили-

кама на промену времена донекле утиче и ваздушна електрина чија је улога у тим променама становито утврђена и од старијих физичара. Уз то утврђено је, по научним испитивањима проф. Ајткен-а, да ваздух може бити провидан и пред сами наступ нагле промене времена: олуја, буре. Могли бисмо узети, као што о томе вели проф. Броунов, „да у таком случају под утицајем електрисана облакâ јавља се одприлике онако исто стање, какво је посматрано и запажено у познатом огледу инглеског физичара, проф. Лод-а, са стакленом цеви, у коју се најпре пропусти дувански дим из распаљене цигаре, па одмах затим цев истаре чистом урађеном кожом, која је пре тога била натрвена са амалгамом живе: потад се обично онај ваздух у стакленој цеви брзо ослобађа праха, који се раније находио у дуванскоме диму и постаје чист, провидан."

Али ма како да бисмо узели, ипак напред поменута посматрања Сосир-а и Ајткен-а нису усамљена у науци. Швајцарски природњак проф. Шултхаје (Schultheis) на основу својих испитивања, чињених у Швајцарској, утврђује, да у многим тамошњим местима већа провидност ваздуха служи као поуздано знамење кишну времену. То је запажено и у пределима Јужне Француске и на обалама Средоземна Мора. Француски природњак Соре (Sorré) утврђује својим посматрањем, да ваздух у целој јужној Француској и у Женеви пред наступ буре с Атланског Океана ка Бискајском затону — постаје редовно необично провидан. Он утврђује и то, да по ступњу провидности ваздуха може се у Женеви свакад закључити или градити прогноза о наступу кише. Заступајући ово мишљење Соре-ово и ми се нисмо никад преварили у такву прогнозу, кад год смо са београдског Калимегдана посматрали јасне контуре Цера и Медведника, које се само у поменутим приликама могу лепо видити у такој даљини, што свакад није могуће запазити.

Тако исто практични зналци сушна времена у Јужној Русији свакад врло добро знају, да у приликама, кад се у ваздуху види трајна густа магла и када све небо изгледа превучено жутом пепељавом бојом и кад је ваздух по све непровидан, — да се потад ненадно може просути свежа киша.

Уз то треба ипак разумети, да су поменуте погодбе у ваздуху по све ограничене, везане за неко нарочито место и да не треба мислити, да се провидност ваздуха појављује у

свима приликама без изузимка, као неминовно знамење кишна времена. Има и таких места или положаја, у којима киши, напротив, претходи слаба провидност ваздуха. Таква је прилика запажена у Упсали (Шведској), камо, по дужем посматрању и трагању проф. Хамберг-а, сви удаљени предмети — брда, планине, села, приморске обале и градови, једва се могу видети пред пâд кише. Такви знаци, који свакако зависе од месних атмосферских погодаба, разуме се да никако не умањују значај појава светлости у атмосфери, о којима је реч, као поуздана знака у промени времена; они, и уз то, само утврђују, да је, у погледу тачнијег и поузданијег коришћења са њима, потребно уз истрајније посматрање објаснити: да ли и у даној области или некоме месту кишну времену свакад претходи провидност ваздуха или обратно. Сва тежина тога питања огледа се, дакле, у томе, да нека промена у ступњу провидности ваздуха служи као поуздан знак у наступу промене времена.

То се правило утврђује и са чињеним посматрањима у погледу на боју неба, као и са другим оптичким појавама, које стоје у вези са његовим променљивим бојадисањем. Да бисмо, ма и најприближније, објаснили неку погодбену зависност тих чинилаца, неминовно је потребно да познамо и оне узроке, који изазивају ову или ону боју неба, коју често пута посматрамо са њене необично лепе етичке стране, приликом излаза и залаза сунчева.

Да се најпре упитамо, чиме се објашњује плавило неба?

На овом питању засновани су многи научни радови најчувенијих физичара минула века и на основу њихова обилатог испитивања, која је најпре отпочео био славом увенчани Тиндаль и Брике, а након ове двојице, уз исцрпне радове Рале-а, Абне-а, Фестинг-а и других физичара академика, постала је у физици тачно утврђена теорија „мутне средине“. У складу са овом теоријом наша атмосфера, са находећима се у њој ситним делићима воде капљицама, и чврстом прашином, оличава такву средину, која има особита својства упијања и одбијања светлих зракова. Њена најзначајнија особитост огледа се у томе, да та „мутна средина“ најслабије пропушта зраке светлости јачега преламања, као што су љубичасти, плави, голубији и обратно — најјаче пропушта оне зраке светлости, који се у њој најслабије преламају, као што су: поморанџеви, црвени и жути.

Благодарећи тој својој особитости и та „мутна средина“, приликом одбијене светлости, чини се нашем оку у голубијој боји; приликом пак продирања поморанџевих зракова, кад се те боје мењају услед неједнаке количине туђинских, страних телашца која се находе у ваздуху: у колико буде више водених капљица у њему, у толико ће запажније прелазити голубија боја у беличасту, поморанџеву па шта више и у црвенкасту. Замислимо, да је у области нашега посматрања онако жива плаветникаста боја неба постала најпре беличаста, а после тога да се небом превукла поморанчева боја. У вези са оним што напред поменусмо, таква се појава често пута виђа, нарочито кад се приближује циклон или већи олуј, који су обично јако засићени воденим капљицама или градом. Таква појава у промењеној светлости може се свакад необично оштро запазити, кад сунце стоји ниско на видику, хоризонту, а нарочито кад се тек спустимо под хоризонат, тј. кад је већ на заходу; стога дакле, што у тој прилици сунчеви зраци морају пролазити кроз већу дебљину густа ваздуха, који је уз то и прожет, засићен, већом количином влаге. Та влага атмосферска, задржавајући у својој маси зраке светлости јачега преламања, за које рекосмо да дају небу изразиту голубију боју, пропушта напротив зраке слабијега преламања, који превлаче небо особитим жућкастим тоном са разним преливима поморанџеве и црвене боје. У томе погледу публиковао је проф. Рајман једно своје посматрање, чињено у Хиршберг-у, у Шлеској: „Беше у почетку августа, — вели Рајман, — небо се по подне превуче жућкасто-пепељавим преливом, који је поступно јачао а кад је било с вечера добило је је поступно жуту боју. У тај пар време је било још тихо. Мало доцније почела је падати киша, у почетку слабија — затим усиљенија. Облаци и предмети на површини земље почели су се заодевати црвенкастим преливом; у позно доба ноћи киша беше престала, али облаци непрекидно покриваху небо, не само те ноћи него и сутра-дан. Другога дана предвече киша је понова падала и трајала је, уз поступно јачање, до подне трећега дана, услед чега је у планинским дољама наступила необично велика поплава“.

Могли бисмо с правом учинити приговор метеоролозима, да су до скора веома мало поклањали пажњу поменутим погодбама у атмосфери, а на име на ону њихову везу, која се испољује у боји неба и стања времена; стога су и посматрања

поменуте врсте атмосферских појава још по све малобројна, не само у оним местима, камо постоје, ђоја. уређене метеоролошке станице и њихове централе, него и у многима другим изван области њихова посматрања а која су искључно предана култури пољске привреде: ратарству, воћарству, виноградарству и т.д. Док, међутим, све те тако лако запазљиве и схватљиве појаве, имају угод зато неоспоран значај, јер нам могу врло често корисно послужити као поуздана знамења у ранијем познавању промене времена: да нам, уз обојени хоризонат поморанџевом или црвеном бојом, речито напомену изобиље влаге у ваздуху, дакле, ускори наступ циклона или олуја, који са собом повлаче наглу и оштру промену времена — плаховиту кишу, град, пустошан олуј и др. непогоде штетних последица.

Да бисмо добили правилно и потпуно схватање о поменутим појавама светлости у атмосфери, зауставимо се неки пут ма и пред онаком појавом на небу, као што је дуга, коју ипако радо гледамо. У оном истом поретку схватања какав смо напред објаснили у постајању разних оптичких боја уверили бисмо се, да укупна боја дуге мора, у даној прилици а под утицајем атмосферских погодаба, неминовно претрпети неке промене, које зависе од присутне количине влаге у атмосфери и у опште од ступња њене густине: у колико има мање влаге у ваздуху, у толико ће се на дуги живље истицати голубији тон боје; напротив, пак, ако атмосфера садржи велику количину водених капљица, кроз чију средину најјаче пролазе сунчани зраци слабијега преламања, онда ћемо угледати дугу у јачој поморанџево црвеној па шта више и чисто црвеној боји. И одиста, по Крепс-овим посматрањима, постоји у томе погледу утврђено правило, да црвена дуга у Елзасу служи као најпоузданије знамење кишну времену. То се утврђује и кад та, црвена, боја преовлађује у сунчеву оквиру, пред његов залазак или месечеву одмах након његове појаве на видику.

Још прегледније можемо запазити поменуту погодбу у оним разноврсним преливима боја, који кадшто покривају небо у први сумрак и које обично називамо „вечерње црвенило“ или „вечерњу румен“. Свака таква посматрања, која бисмо ма и овлаш учинили у погледу на поменуте појаве, не могу остати бар у толико неопажене а да не бисмо се уверили, да вечерње — а тако исто и јутарње — црвенило, румен, није

свакад једне исте боје и интензивности: некад се појављује нешто блеђа, некад, напротив, одликује се необичном живошћу, с интензивном сјајношћу у преливању овда жуто-црвена, онда црвена или пурпурна, карминскога прелива. Све ове промене у бојама и њиховим необично изразитим преливима, пјансама, стоје у чврстој погодби са физичким особинама оне исте „мутне средине“, која преставља атмосферу у зависном односу од количине водених капљица и разних чврстих минералних и др. материја или тела, која се находе у ваздуху, то у већој, то у мањој количини.

Такви подаци прикупљени су у доцније време са више страна, и са њима се потпуно утврђује онај необични значај, од какве користи могу они бити у практици уз методска посматрања вечерњег или јутарњег руменила на хоризонту, која често пута посматрамо као последицу поменутих погодаба у атмосфери.

Народна метеорологија одавно је уочила ту значајну погодбену везу, па стога и утврђује: да ватрена или пурпурно црвена боја неба, која често пута прати „рађање“ или залазак сунчев, наговешћује јак ветар или ма какву другу промену времена. Такво пресудно закључивање народне метеорологије потпуно се правда познатим и неоспорним фактима, јер кад сунчани зраци, приликом његова изласка или заласка, морају неминовно проћи кроз област у којој бесни циклон, камо је атмосфера свакад необично јако прожета воденим капљицама, — онда и таква већ узмућена атмосфера, „мутна средина“, за коју знамо да најјаче пропушта жуте, црвене и и поморанџеве зраке, мора покрити неки део хоризонта одговарајућим бојама.

(Наставиће се)

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Герхарт Хауптман: **Утопљено Звоно**, драмска бајка у пет чинова, с немачког превео Р. Ј. Одавић.

Отмена, укусно израђена књига, богата лепотом својом и још богатија оном бескрајном чежњом што груди тако бесно раздире и даље у недоглед тежи изнад ускога оквира човечје моћи; са симболистичким значењем на своме насловноме листу: лабуд је прострељен и не допевавши своје красне, последње песме — Хајнрих, сиромашни звоноливац издише, тек што је сагледао нову светлост, онда кад нови живот почиње за њ отварати своје, дотле само у сновима виђене двери, и не дочекавши, да звоно, силни и горостасни смер његова живота, одјекне својим снажним, божанским звуцима кроз горе и долове и нова светла љубав његова не испуни и последње кутове великога ума и најскривенија ткања жедне и богате душе...

Једно од оних нежних и чистих лица као што је и душа новорођенчета, што овда онда примакну у провидним слојевима, одмарајући се у сјају сунчеве светлости у спектру најразноврснијих и најсветлијих боја. Та се лица мрачно и скривено вуку досадном улицом живота, да изненадно, гоњени потајним немиром свога бића, од једном главачке појуре у напред као какав бесни коњаник или да тужни и пуни снова застану у сивим даљинама као сетни пустињаци. Она су та ваздушаста бића што лебде између високога неба и сиромашне земље као оличена једнакост свеколике човечје чежње, — нејасни, несвесно осетљиви снови земаљски, у којима она упрљану душу за небо прикива. Она су вечно знамење свега онога што лута, тражи, чезне. И као год што она тако чежњиво и плашљиво лете између неба и земље, тако исто чежњиво и пркосно полета душа човечја између онога простога, ниског што је за земљу веже и оних свет-

лијих, виших и бескрајних простора, да овде — раскинувши силне узве и створивши нешто самој себи равно — да овде отпочине.

Такав је Хајнрих звоноливац, истинита праслика свију наших чежња и стремљења, јунак по нашем рођеном срцу, дух од наша духа, крв од наше крви, ми сами, оличени у целокупном делању његову. Ал' залуд све: и храброст као у Месије и снага као у Херкулеса: живот остаје онде где је и чежњива душа стење у оковима Прометејевим, тужно и са пуно уздаха глава клоне на широке груди и поглед се кочи пред богом од своје немоћи...

„Стој! Рука моја још није грешна,
А ти си света. Знам те. Ал' откуд?
Ја теби служих; хтедох да глас ти
Дам звоновини, да га са сјајем
Празничког дана спојим и венчам.
Ал' тај ремек никад не створих!
На плачем сузе крваве!!...

— — — — — — — — — — — —

„Како си добра! Спаси ме земље,
За коју судба, ко за крст тешки,
Прикова мене. Спаси! Ти можеш.“

Зар то није бедна судбина свију нас, зар није последњи очајни ропац самртника који би хтео небу, Богу у тренутку, када се божанска светлост унија у све наше нерве, онда када све око нас у наједралој снази почне добивати своје облике нејасне, слатке и раздируће чежње?...

„Сунчана звона звонит' почеше!
Сунце! О, сунце!... Ноћ дуга беше.

Такав је крај наш!

„Утопљено звоно“ ранији је рад Хауптманов. Оно долази у епоху прва снажна и богата рада песникова. И ако у облику старе бајке у лепом и јасном стиху, ипак са скроз и скроз реалистичним особинама. Дело чија је фабула подигнута на најширој основи, марљиво, са пуно труда, све камен по камен, док се није добила сигурна ограда, али чије су и појединости потпуно познате. Осим тога оно се разликује од потоњих дела његових још и по томе, што има своје одлично драмско развиће. Ово не показује само течни и лаки дијалог, већ и вештина енергично даље њи све до тренутка, кад се целокупна радња једним згодним потезом концентрише и поантира. Овоме опширном обиму, који узгред буди речено ни најмање не тежи нескладном театралном ефекту, одговара потпуно богатство у сликама и бојама. Од светлога и нежнога у сасвим мрачно и суморно прелази његов

колорит: после нежне и мирне идиле распаљује се свим својим пламом вечита страст; његов патос прелази границе обичнога до у сферу пророчанскога и визионарнога (чин трећи, сцена између Хајнриха и пароха).

Слика Хајнрихова изведена је потпуно и снажно: она је задахнута свима погрешкама, свима страстима и чежњама смртнога човека; на њој није ништа што би било излишно или што у довољној мери не би осветљавала поступке унутрашња света његова. Стара одлика Хауптманова, која се овде испољава свом јачином својом, цртање карактера до најмањих ситница и последњих потеза. И у колико је појава Хајнрихова тако богато и сигурно развијена, исто тако вреди споменути поред јасно обележене прилике Раутенделајне и слику Магину, жене Хајнрихове. У уском кругу своје домаће среће одиграва се живот њен, мирно, без потреса, без нејасних чежња и стремљења; па ипак срце је њено велико и добро, а топлота и сјај љубави према Хајнриху бију из њених груди и онда, кад она остављена и заборављена због некога другога бића, које се умешало да разори срећу њенога домаћег огњишта, потпуно сама умре.

Све у свему „Утопљено звоно“ носи на себи знање великога и богатога дела, које је својом вредношћу још давно у страноме свету заузело себи достојно место, а српска књижевност може се само радовати, што га добива на своме језику.

Крњево.

М. П. Ћирковић.

БЕЛЕШКЕ[1]

КЊИЖЕВНОСТ

Српска Књижевна Задруга. — За прошлу 1904. годину издање „Срп. Књижевне Задруге“, поред једне „књиге за народ“, састоји се из седам уобичајених књига, од којих смо првих пет већ поодавно добили. Очекујући и остале две па да о целом овом колу проговоримо више с погледом на сâм задатак ове наше установе, сада ћемо само да истакнемо неке ствари, о којима ипак мислимо да треба много више казати.

У целом овом колу најсимпатичнија је прва књига приповедака Милована Ђ. Глишића, кога се је „Срп. Књижевна Задруга“ тако доцкан сетила, претпостављајући му — својим ранијим издањима — неке наше литерарне аукторитете, који се са Глишићем не само не могу мерити него ни упоређивати. За читав низ година у овој нашој књижевној установи као да је био заборављен нико други но творац српске реалистичке, савремене приповетке! Поред заслужене пажње, коју је Задруга указала још одавно Лази и Јанку, дужност јој је била, да ако не пре њих а оно заједно са њима пружи својим читаоцима и Глишића, јер је он то заслужио, јер је он управо полазна тачка у правој српској новијој књижевности. Није ваљда могао бити разлог неиздавању његових оригиналних радова то, што је он мало дуже поживео него што, по несрећи, имају обичај наши најгенијалнији књижевници. — У ову је збирку ушло осам Глишићевих приповедака из првих десет година његова стварања (1875.—1885.). „Рога“, „Ни око шта“, „После деведесет година“, „Редак звер“, „Шетња после смрти“, „Брата Мата“, „Вујина просидба“, „Прва бразда“ — све су то наши стари симпатичан знанци, чији нам је долазак увек тако драг и добро дошао. Да ускоро очекујемо и другу књигу Глишићевих приповедака од „Срп. Књижевне Задруге“ није потребно да нарочито истичемо.

Васкрс српске државе — од Стојана Новаковића је први добар покушај да се збијено а јасно престави развој политичко-историјских догађаја у првом српском Устанку 1804.—1813. године. Још кад не би био написан познатим, оловним, Новаковићевим сти-

[1] Ко од писаца или издавача жели да му се дело прикаже у овоме листу, међу белешкама или међу рефератима, нека изволи свој спис или своје издање послати уредништву овога листа.

лом, могао би корисно послужити и најширим круговима читалаца „Српске Књижевне Задруге“.

Исто је тако добро урађено што су скупљене и у Задругином издању изашле, са лепим и тачним предговором Јована Скерлића, „Слике из живота“ од доброга пок. Светолика Ранковића, јер писац Горскога Цара, Сеоске учитељице и Порушених идеала нити сме, нити ће бити у српској књижевности запостављен. Поучни састави благородног и хуманог Доситеја Обрадовића, после свега што је Задруга од њега већ издала, чини нам се да су били излишни па макар и у избору М. К. Драгутиновића. Данас, када су животни услови целокупног друштвеног живота битно измењени, Доситејеви савети имају интереса само за онога, који ради писања хоће њега нарочито да студира. Де Амичисова Холандска и требала је и није требала да изађе у издању „Срп. Књижевне Задруге“. Уопште радови овакве врсте треба да уђу у комбинацију само онда, ако они не запремају место каквом озбиљном и темељном раду из области историје, културе, цивилизације, друштвеног развитка и његовим законима, каквих на свима страним језицима има и доста и добрих. Што више правога и доброга општег образовања треба пружити, чак и наметати, нашем свету, да би о свему могао расуђивати као што треба и једном изаћи из ове тако убитачне и опасне апатије. Избор, који је до сада у овом правцу вршила „Срп. Књижевна Задруга“ био је и сувише несрећан. Право да кажемо ми још и данас не знамо, зашто је она издала Бенхотов „Постанак и развитак народа“ и збирку Карлајлевих осеја „О херојима“, ако не због метафизичке неразумљивости, којом се одликују оба ова дела, или ако не због нетачности и до завођења лепога стила Томе Карлајла, чија фантазија врло мало одговара стварности.

О „Еквипоцију“ у нашем је листу у два маха већ писано и о њему ће се дати још и више и боље писати тек онда, кад нам га Задруга већ једном пружи у друштву са патриотским „Хаџи-Ђером“ Драгутина Ј. Илића.

Војислав Травуњанин. — Као 112. свеска књига за народ што их издаје Матица српска из задужбине Петра Коњевића изашао је трећи рад Стевана Сремца из књига старославних: Војислав Травуњанин. У овој лепој поетској причи опевао је Сремац „славна дјела Војислава Травуњанина, сина Драгомирова, коме очевина беше Травунија, колијевка Босна поносна а поприште радње и гробница Дукља камена“. Испричао је, „како је Војислав са мало јунака својих у два маха био добитник двојице царева Михаила и Константина“ и опевао победе древних јунака на Љешком пољу и у Црмници и удвој код Клобука“. И без јасног грла Бујановог и Даворових струна на гуслама јаворовим он је дао једну лепу песму у невезаном слогу, која може да узбуди и потресе и за часак пренесе човека у она древна времена, која су Сремцу тако драга, која су минула и не треба више ни да се врате.

Краљ Јацинт. — Вредни издавачи и уредници крагујевачког „La petite Revue“-а, који и поврх несавесних напада са извесне стране, успешно врше свој благотворни задатак, превели су одлично Лабулејево дело „Краљ Јацинт“ и у Крагујевцу издали почетком ове године. Ова врло интересантна књига у двадесет и четири главе заслужује велику пажњу наше читалачке публике. Довољни су и сами натписи појединих глава па да изазову заинтересованост читалаца. Као напр.: „Срећа је имати једну куму, а

несрећа имати две“ (I.), „О философији у паса“ (X.), „Si vis pacem, para bellum“ (XIII.), „О користи паса са књижевног гледишта“ (XVIII.) и т. д. Превод је савестан и изврстан, управо опакав, како то може само госп. Мајснер урадити. — Књига има 189 страна а цена јој је 1·50 динар.

НАУКА

Годишњица Николе Чупића. — У двадесет четвртој књизи Чупићеве Годишњице налазе се ови радови: Приповетка у Грка — из савремене грчке књижевности од Св. Николајевића (о којој смо ми раније већ проговорили); Милорад П. Шапчанин као педагог од Ј. Миодраговића: прегледна а доста непопотпуна расправа Етнографско груписање народа Балканскога Полуострва од Д-ра М. В. Смиљанића; Шта значи реч „трап“ од М. Ђ. Милићевића; Девет прилога историји српске књижевности у деветнајестом веку, саопштио проф. Андр. Гавриловић; Нештампане драме Јоакима Вујића од Павла Поповића; Ношење крста̂ — српски народни обичај из Црне Горе — пише Иван Јов. Ишевић Доњокрајски; Из Преспе — неколики обичаји и веровања — белешке Ј. Николића и Из турске фоклоре, белешке Д-ра Тих. Р. Ђорђевића.

Поред ових радова у овој се књизи налазе још и два записника одборских седница, на којима је извршен преглед рачуна овога фонда и извршено примање радова за Годишњицу као и посебна издања. Не би било згорега кад би и реферати одборских чланова о појединим радовима били штампани, јер бисмо тада и ми могли увидети критеријум одбора за примање и издавање радова о трошку фонда овога великог просветног добротвора. — Ова књига има 308 страна а цена јој је 2 динара.

Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина. — Изашла је XX. књига овога Зборника, који издаје Бугарско књижевно друштво. Овај Зборник подељен је у два дела, од којих се у једном (првом) налазе научне расправе а у другом само саопштени материјал. И расправе и материјал, готово све што је ушло у ову књигу носи на себи печат свих осталих данашњих Академија Наука: Ствари су већином из оних научних области, које тек имају да буду науке (ако т. ј. то икад и буду): дијалектолошке студије, језикословне белешке, археолошки излети, неколики прилози флори и фауни и један прилог из бугарске праисторије. У другом се дѣлу налазе: Писма П. Р. Славејкова, материјал за речник велешког говора; типске одлике говора банатских Бугара; варненски правни обичаји и бугарске правне пословице. Овоме је Зборнику цена 5 динара (лева).

Научни дух и научни метод. — Госп. Милан Шевић, професор превео је (ваљда с француског) ову добру и поучну, више брошурску књижицу Луја Фавра, директора „Библиотеке метода̂ у експерименталним наукама“. Све расправљање у њој подељено је на три дела: наука, научни дух и научни метод, научни дух (његове одредбе: што он није: што он јесте: како га можемо предати и како производити: у кога се находи; оно што треба да буде и што треба да учини — улога, корист) и преглед. Поред тога преводилац је саставио непотребни имени а тако исто и стварни регистар, који врло мало кажу. На првом месту писац истиче везу, која влада у природним законима па према томе и између свих наука, рачунајући ту и друштвене и историјске, истичући циљ, који свака наука као таква мора и

треба да има, као и све оне заједно. Делећи научни дух од научног метода Фавр поставља две овакве дефиниције: „Научни је метод скуп средстава и правила, којима се достиже циљ науке, т. ј. којима се открива истина и одбија заблуда, а научни је дух врста духа, којим се достиже циљ науке". Или боље: „Научни је метод скуп средстава, која научни дух примењује."

Добро је урадио Одбор Задужбине Илије М. Коларца, што је издао ову корисну теориску књижицу, која има величанствен задатак да сузбија заблуде и предрасуде, које данас увелико још свуда царују и да унесе што више оногa племенитог скептицизма и тежње за правом истином, да разагна ову густу таму, која данас било под маском Бога им разних „виших и неодговорних фактора" господари милијонима необавештених, несвесних, угњетених и спутаних Прометеја у овој долини плача. Желети је само да и овај и остали фондови и установе, којих код нас има приличан број, издају бар у будуће књиге било оригиналне, било преведене, које ће имати позитивног дејства за интелектуално и морално подизање нашега народа и његових јавних радника. И то тим пре што су наши фондови до сада издавали већином рђаве и фарисејске књиге као што је нпр. фамозна „Жена XX века" од Жил Симона, у којој је говорено о свему другом а готово ништа истинито о положају, који је жена заузимала у прошлим друштвеним уређењима и који данас заузима. — Ова књига има 78 страна а цена јој је 50 п. дин.

Увод у новију историју ратне вештине. — Под овим натписом штампао је Др. Јован Б. Јовановић на 32 стране једну врсту књижевно-научнога рада, коју с погледом на праву историјску науку и претензије писчеве, право да кажемо, не знамо како да оценимо. Српски официри могу се радовати што и на даље не морају много интелектуално радити на својим стручним стварима а специјално на пољу Историје Ратне Вештине, јер је тај посао предузео један доктор философије — Опште Историје, који не воли много да се задржава на проблемима и законима историјског развитка човечанства, сматрајући можда то за ситне и неважне ствари и за посао „усијаних глава." Није нам стало до тога да Д-р Јовановићу укажемо да Историја Ратне Вештине чини један врло мали део Опште Историје, бар праве Историје, да је она даље и од секундарног значаја у историјском развитку људског друштва, да она може за по кога бити интересантна, чак врло интересантна, али ни за кога од примарне важности. Не заустављајући се даље на овој књижици, која при свем том заслужује пажњу заинтересованих за ова питања, хоћемо да укажемо на једну пак грубу погрешку, коју не професор Историје, него поле образован човек не сме да учини. Наиме, на стр. 32. овога увода писац, побијајући нека нетачна туђа мишљења о узроцима пропасти Римске Империје, показао је да и сам он ту ствар не зна. Јер тврди „да су разлози, са којих Рим није могао победити варваре: политички и војнички," што у многоме личи као кад би ко казао, да је неко умрo зато што није жив. А основни узроци или разлози, са којих је Рим пропао били су социјалне природе, чији су само израз политичке и војничке неприлике Рима, што је свакојако још и боље један доктор Историје требао да зна.

Брсјачка буна — године 1880 у Битољском Вилајету и војвода Мицко.

Из „Братства“ је засебно оштампао госп. Милојко В. Веселиновић под овим именом један свој рад из скорашње историје несрећне македонске раје, који је издвојио из свога већег дела Битољски Вилајет, које за штампу спрема. Писац прво врло кратко говори о самом племену и пореклу Брејака, затим о узроцима њихове буне 1880. године, о личностима, које су у њој учествовале, развоју ове буне и њеном свршетку. Поред тога, као што и са̂м натпис означава, прича се надугачко и нашироко о јуначком комити Мицку, његову четовању, угледу, карактеру и робовању. На крају се налазе неколике народне песме, у којима је овековечено ово четовање и војводе, које су њиме управљале. Чак су ухваћене и арије, по којима се оне певају. И поред површности у посматрању и схватању чињеница и догађаја, овај рад ипак оставља доста добар утисак нарочито што се у њему говори о крајевима, који нас морају интересовати а о којима ми сви тако мало или наопако знамо.

РАЗНО

Социјална хигијена. — Као прва свеска „Ђачке Књижнице“ изашла је у Ср. Карловцима мала а од неоцењене важности књига, која се зове Сексуална хигијена, а написао ју је и издао Dr. Лаза Поповић. Већ сам назив довољан је да побуди и најапатичније слојеве целокупног данашњега друштва због питања која се у њој претресају. Наша научно-популарна литература одавно већ није добила једно овако искрено, оштро, зналачко и корисно делце о свима овим питањима што се у њој третирају, а која су данас и сувише на дневноме реду и од животног интереса. Писац говори о оплођењу; наслеђу и одабирању; анатомији и физиологији сексуалних органа; сексуалном нагону; опасним странпутицама у том погледу и венеричним болестима. На крају се налазе две таблице, на којима је писац графички протумачио: делење ћелице индиректно и процес оплођења.

Већ сами проблеми, који су овде истакнути, довољна су препорука овоме корисном раду, који је у главном намењен ђацима и студентима најразличнијих школа али које треба да најсавесније прочита свако оно људско биће, које мисли озбиљно о својој будућности и својим дужностима спрам себе и својих ближњих. За особиту је препоруку отвореност и искреност (без икаквих лажних обзира и убитачних предрасуда), са којима писац смело излази из оног загушљивог круга „научних“ филистара на овоме пољу. Књига има 52 стр. а стаје 1 дин.

Гимнастика и јуначке игре. — Под овим је натписом израдио „по нашим и туђим изворима и по својем искуству“ г. Сретен Ж. Пашић низ својих студија о овоме предмету, које су прво објављене у „Просветном Гласнику“ а затим одатле и засебно оштампане. Овде се говори о гимнастици с гледишта Дарвинове теорије; историји атлетике; различним врстама савремене атлетике (скакање, ход, дизање терета, рвање, боксовање итд.), данашњим преставницима тешке атлетике; о гимнастици у школи; телесном вежбању у нашој народној и уметничкој поезији; нашој народној гимнастици; затим како се може оснажити тело и т. д.

Поред, лепог, јасног и убедљивог излагања писац односно гимнастике чини неколико оправданих и корисних предлога, ма да до душе не узима у обзир могућност њиховог реализирања у оваквим нашим друштвеним прили-

кама. Књига има 98 страна а цена јој је 1·50 динар.

Проституција у Београду и обавезна предохрана полних болести. Тако се зове књига коју је написао Dr. В. Кујунџић а која је изашла у низу издања која су приредили наши лекари после Првог конгреса српских лекара и природњака. Расправљање г. Кујунџићево обухвата шеснајест подређених питања овога великог зла, које је ухватило дубоког корена нарочито у данашњем друштву, које није утрло ни један абнормалитет ранијих друштвених уређења већ их је шта више све још развило и припомогло њиховоме распростирању. „Разни облици проституције“, „Проституција старога и средњег века“, „Проституција код старих и данашњих Словена и Срба (раније и данас)“, разни облици проституције у Београду и какве могу бити предохране од полних болести — све су то теме великог историјског и практичног значаја, о којима треба отворено писати и више и боље.

Од старе Атине, где је проституција била распрострта у разним видовима, и Римске Империје па до мистичних катакомби и развратних средњевековних поповских клостера, у којима је проституција — на велику пропију религиозних фанатика — достигла врхунац, пропратити ово питање од неоцењене је користи и од не мањег интереса. Пронаћи праве узроке проституције (што г. Кујунџић није урадио) значи исто што и наћи правог непријатеља, против кога се треба борити. А то се никако не може постићи, ако се ово питање не решава у вези са женским питањем, које данас стоји исто тако отворено као и социјално питање. — При свем том књига г. Кујунџићева је један симпатичан покушај, који предлаже извесне мере за регулисање проституције, јер се она и тако не може уништити за све време трајања данашњега друштвеног уређења. Књига ова има 41 стр. а цена јој је 0·60 дин.

О заразним болестима у Краљевини Србији. Dr. М. П. Јевремовић према званичним санитетским извештајима и приближно тачним статистичким подацима умирања (од које врсте болести) израдио је ову малу али необично интересну књигу, у којој ће се наћи — цифрама утврђено — да је у Србији за девет година (1895.—1903.) умрло од заразних болести: шарлаха, вел. богиња, срдобоље, трбуш. тифуса, дифтерије, морбила *17.606* лица. Овоме не треба много коментара — кад се зна да за ово време није било ни куге ни колере.

Човек се мора запрепастити кад погледа ове цифре умирања, које су благодарећи нашим приликама знатно смањене и прикривене, јер већина умре и не видевши пре смрти лекара, кад у Србији постоји бајаги санитет и има доста лекара (од којих понеки и песме певају). — Пре неколико дана један озбиљан београдски лист изнео је такође једну ужасну ствар опет у цифрама: наиме, да у Београду просечно за годину дана много више умре него што се роди. Те заиста човек хтео — нехтео мора да закључи да је Београд постао престоница за узајамно убијање, јер у њему више од пола станова, за које људи плаћају јединствено скупе кирије, у срећноме свету — на труломе Западу — не би они који се плаћају да се старају за народ допустили да буду ни штале за марву. Свестрани зеленашлук, који је валда у целоме свету код нас јединствен, успео је већ да наш народ дегенерише и тотално убије. Нико не мисли и нико се не брине о..... тхе, али нашто причати о свему томе?!

Научни радови Срба на страним језицима. — У Atti del Congresso Internazionale di Scienze Storiche, у II св, (Storia Antica e Filologia Classica), 1905 изишла су два предавања, која је Н. Вулић држао на интернационалном Конгресу за Историјске Науке у Риму 1903 год., под насловом: 1) Un' iscrizione Romana di Kumanovo и 2) Contributi alla storia delle guerra di Ottavio in Jlliria nel 35—33 e della campagna di Tiberio nel 15 a. C. (стр. 81—97).

Извештај Опсерваторије Велике Школе и њених метеоролошких станица од 1890—903 год. од проф. Милана Недељковића, директора Опсерваторије.

Писац је овоме делу, као наш једини стручан метеоролог и човек, који је први основао метеоролошку мрежу у Краљевини Србији, изнео у кратким потезима, истина врло конфузним стилом, историски развитак београдске метеоролошке централе. Из поменутог се дела јасно могу видети све тешкоће, кроз које је у историском развитку пролазила ова корисна научна установа, борећи се вечито са врло слабим матаријалним изворима, а при томе често пута занемаривана и бацана у назад од надлежних министара из чисто личних и партиских нерасположења према њеном директору. При свему томе налазимо факта у другом делу ове књиге — прилозима — која нам сведоче да наша опсерваторија заузима доста завидан положај у колу сличних установа културне Европе. У прилогу IV изнета су ласкава мишљења о научној висини наше метеоролошке мреже, која су писмима изразили признати научари директору опсерваторије, када је овај почео штампати месечни билетен и слати га у замену свима чувенијим метеоролошким централама Европе и С. Америке. Из прилога III видимо статистичке податке о броју и врстама станица, за посматрање метеоролошких елемената, распоређених по свима крајевима Србије, и желели бисмо да се њихов број и квалитет повећа, са рационалном применом метеоролошких дата на пољу агрикултуре, хидротехнике и трговине.

Поред свих добрих страна овога извештаја има једна тугаљива мана, која му много одузима објективности. Чини нам се да је г. Недељковић требао мање уносити себе у поменути извештај; само мало мање оно: „ја и моја опсерваторија“ или „запало човеку око за бесплатан стан и лепу башту“. Истина је, да је живот опсерваторије од постанка па до данас био тесно скопчан за рад г. Недељковића, али ипак никако не може бити места у оваком раду такој полемици, кад је за то јавна журналистика.

ЧИТУЉА

Божа Кнежевић. Унук Кнеза Иве од Семберије, човек у пуном смислу те речи, који је и по добрим особинама и по спреми и по енергији и по карактеру и по делима, која је после себе оставио, био тако редак у друштву и времену, у које је живео, сахрањен је 19. фебруара, у четрдесет трећој години свога живота. И заиста то беше јединствен човек у Србији, који је тако много вредео и урадио а за све то био ничим ненаграђен.

Писац „Принципа Историје“, који су изашли у две велике књиге под насловом: „Ред у историји“ и „Пропорција у историји“, знаменитих и оригиналних „Мисли:“ савесни преводилац Беклове „Историје цивилизације у Енглеској“, Карлајлових есеја „О Херојима“ и Штернових теза „О Социјализму“ (изашло у „Социјалистичкој Библиотеци“ Драгише Лапчевића), био је човек, који је своје нај-

[illegible] време провео у загушљивој и монотоној атмосфери Србијиних паланака. Божа Кнежевић беше дубок мислилац, каквих код нас готово више и нема, са доста метафизичких спекулација, које су поглавито учиниле да круг његових читалаца буде тако мали. И ако је умро у најбољем добу, када је требао и могао највише радити, он неће бити уврштен у ред оних многројних Срба „што много обећавају“ јер је он и од живота и од смрти уграбио колико се највише може.

Миливој Шрепел. — Фебруара месеца умро је један од значајних радника на хрватској књижевности, који је и нас задужио радећи на нашој далматинској књижевности (о „Скупу“ Марина Држића и Гундулићевим „Сузама сина разметнога). Највећи његов значај је несумњиво у томе што је хрватску публику упознао са најзначајнијим делима из страних литература, преводећи поред класика (Хорација и Апулеја) још и Толстоја, Тургењева, Шчердина, Даниљевског, Додеа, Херцена и др. У таквоме свом раду он је и постао присталица новога правца у књижевности, коју је струју до смрти истицао и потпомагао. А свима нама је добро познато шта значи бити напредан човек у Хрватској, која данас стење у оковима римскога и бечкога клерикализма, који прети да овај прости и затуцани народ сасвим упропасти. У последње време Шрепел је покренуо, у издању Југословенске Академије, „Грађу за повјест књижевности хрватске“, од које је издао до смрти три књиге.

Жил Верн. — Пре кратког времена преминуо је знаменити француски и у целоме свету добро познати приповедач романтичних и фантастичних приповедака — Жил Верн. Мало нас је, који у младости и првом времену читања нисмо по читаве ноћи проводили у невероватним ситуацијама и добро измишљеним крајевима земље (и океана), која нам је тако уметнички и тако пластично износио овај, младим данима мили, писац. Сва његова дела, која износе више од сто књига, преведена су готово на све европске језике.

Романтизам Жила Верна, ако се он и сме тако назвати, у основи се разликује од онога болесног и опасног роматизма писаца „виших и отмених кругова“. Жил Верн је пратио све науке и на њиховоме темељу правио је он и чаробне лађе и циповске топове и златне пределе, те онда није никакво чудо што је баш он (писац фантастичних приповедака) изазвао велико интересовање, па чак и тежњу, за изучавање најразличнијих наука. За њега се може с пуним правом рећи да је био као неки пророк свих оних колосалних успеха што су их науке у прошломе веку постигле и што ће их тек постићи. У томе баш и лежи величина његова, а то значи много, врло много.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Маћедонска улица бр. 40)